

The Adyar Library Series—No. 29

GENERAL EDITOR :

G. Srinivasa Murthi, B.A., B.L., M.B. & C.M., Vaidyanatha

Director, Adyar Library

VYAVAHĀRANIRŪPA
OF
VARADARĪJA

VYAVAHĀRANIRNAYA OF VARADARĀJA

EDITED BY

K. V. RANGASWAMI AIYANGAR

AND

A. N. KRISHNA AIYANGAR

WITH A FOREWORD BY

SIR P. S. SIVASWAMY AIYER, K.C.S.I., C.I.E., LL.D.

ADYAR LIBRARY

1942

Price Rs. 15

Printed by
C. SUNDARAPPA,
AT THE VARANTA PRESS,
ADYAR, MADRAS

*TO THE MEMORY OF ANNIE BESANT
AND OF
HER DEVOTION TO SANATANA
DHARMA*

FOREWORD

RAO BAHADUR K. V. RANGASWAMI AYYANGAR is well known in South India as a distinguished Professor of History and Economics. Endowed with a brilliant and versatile intellect, he has an insatiable love of learning and historical research. His strong religious leanings and his spirit of reverence for the past have attracted him to the study of the digests of Hindu Law and filled him with the ambition to produce scholarly editions of our ancient law-books. He has already published the smṛti of Bṛhaspati after laborious examination of hundreds of commentaries and *śābhadra* works, many of them unprinted. His edition of the *Kṛtya-Kaṭastara* of Lakṣmīdhara (c. 1110 A. D.) which will run to several volumes is being published. He has now undertaken a critical edition of Varadarāja's *Vyavaharacintāmaṇya*, which is one of the digests of Hindu law accepted as authoritative in South India. Though the printing of the text was completed over a year ago, Mr. Rangaswami Ayyangar was not willing to publish it without an introduction adequate to its importance. The introduction is now complete, and the greater part of it is devoted to an examination of the date of the

author and his work. The conclusion arrived at by Mr. Rangaswami Aiyangar is that the *Vyasa-kavya* cannot be later than 1250 A. D. and that its upper limit must be the middle of the 12th century A.D. Indian chronology is in many cases a Serboian bog, and those who are not interested in antiquarian research will not lightly enter it. For my part, I am content to rest upon Mr. Rangaswami Aiyangar's conclusions. The industry that Mr. Rangaswami Aiyangar has brought to bear upon his task is amazing. Those who are not specially interested in the inquiry as to the date of the work may find the synopsis of the work more interesting. The book deals with both substantive and adjective law. It throws interesting light upon the views taken on these subjects in what may be regarded as the middle ages.

The value of a study of the ancient law books to the practising lawyer grows less and less. The increase of legislation and judge-made law steadily tends to render a study of the original works and digests superfluous. The time has now come for a codification of Hindu Law and the recent attempts of the Legislative Department of the Government of India are bound to be welcomed.

P. S. SIVASWAMY AIER

26th December 1942

PREFACE

Among South Indian *sūtradhā-granthas*, the only important work which had not been printed was the *Vyavahārenirṇaya* of Varadaṭṭa, also known as the *Vardanīya*. It attracted the notice of Dr. A. C. Burnell, when he was District Judge at Tanjore, and was preparing the descriptive Catalogue of the great manuscript library of the *Sarasvatīmahāl* of the Tanjore Palace, in which were gathered not only the manuscript treasures that Mahārāja Sarfoji (A.D. 1798-1833) had garnered, both in South India as well as on his tour in North India, but the collections of the cultured Nāyaka rulers of Tanjore, who had preceded the Marāṭha Rājās. Burnell had already translated (1856) the *Dharmakāṇḍa* section of the *Vyavahāra-Mudhantya*, which he had also found in the Library. He recognized the merits of the *Varadanīya*, and published in 1872 a translation of its chapter on inheritance and partition, with a valuable and characteristic introduction displaying both his erudition and prejudices. The Rev. T. Foulkes followed with an edition of the *Dharmakāṇḍa* chapter of Pratiṣṭhāpāda's *Sarasvatīśāstra*, to which an edition of the text in Nāgarī had been added (1881).

The section on inheritance and partition in the more extensive *Śrīṭīkāṇḍikā* had already been translated and published, with comparative notes and section summaries, by a member of the Madras Judicial Service, T. Krishnaswami Aiyar (1857). Thus, seventy years ago, the views on the questions of the most interest to the Courts, which had to adjudicate on Hindu Law in South India, of all the four great South Indian digests, were available in English. No attempt was, however, made to follow it up by the publication of the texts themselves, either partially or in their complete state. It was not for lack of manuscript material. It existed in abundance in both the private and public manuscript collections of South India. But legal interest was exhausted with these translations. It had also become tepid through attacks of J. H. Nelson, Burnell and others on *smṛiti* and *śāstrāṅga* as containing not the law or usage that was actually prevalent in the country but the ideal of law envisaged by a narrow (and selfish and interested) section of the community. The conservative element in South Indian society was not less indifferent. It was more interested in the elucidation of the rules which governed daily rites, special ceremonies and laws of purity and expiation. Paṇḍits like the late Dharmādhikāri Chakravarti Aiyangar of Mysore undertook to meet the need of the Śrīṭīkāṇḍikā section by publishing, in locally intelligible scripts (e.g. Telugu) works on *śrāddha*, *śrāvaṇa*, *śrāddha* and *śrāddha* of comparatively late *śāstrāṅga* like those of the *Vaidika Śrāddhaśāstra* (Hita Vaidikaśāstra

c. A.D. 1450).¹ For non-Vaṣṣara the later and fuller *śābdaśā* of Vaidyaśāha Dīpa (c. A.D. 1600) was printed in two or three editions in South Indian scripts, and one of them was provided by a gifted scholar, who died young, with a Tamil version on the same page as the original Sanskrit.² Minor works on *śābdaśā*, editions of the *Kaṭṭaśā* followed in South India, and mediaeval tracts on controversial points monopolised the attention and enterprise of the *paṇḍita* of the province. The *śābdaśā* of Veṅkaṭācārya and Vaidyaśāha had no sections on *Vyākaraṇa*. Their authors apparently felt that there was no need for new digests on *Vyākaraṇa*. The only attempt to draw upon the *Vyākaraṇa* sections of distinctively South Indian digests was that of V. Parabrahma Sastri, when he published in 1851 a compendium in Sanskrit named *Vyākaraṇaśāstra*, which was a mere condensation of Varadarāja's treatise.

¹ The following list of works published by people like the late Dharmadīpa Chakravarti Agrawal of Mysore is collected from the books available in the Adyar Library:

(a) *Śābdaśāstra with Commentary (Telugu)*. Rādhakṛṣṇa Maṇḍana Press, Mysore, 1894. There is also a greater edition.

(b) *Śābdaśāstra with Commentary (Telugu)*. Rādhakṛṣṇa Maṇḍana Press, Mysore, 1894. Gopala Vīra Press, Kumbakonam has published a greater edition in 1912.

(c) *Śābdaśāstra with Commentary*, ed. Dharmadīpa Chakravarti Agrawal, Vidyasagar Press, Mysore, 1920.

(d) *Śābdaśāstra*, Telugu edition from *Shrii Shrii* 22, P. 30 in the Adyar Library. There is also a Telugu edition published by the Lalit Lalit Varanasi Press, Varanasi.

(e) *Śābdaśāstra*, ed. by Dharmadīpa Chakravarti Agrawal, Telugu Maṇḍana Press, Mysore.

² By Srinivasa Sastri of Rādhakṛṣṇa, Chikmagalur, 2 Volumes, with Tamil translation, 1898.

The editors of the Mysore Government Sanskrit Series published legibly printed editions (in Nāgarī) of the *Smyticandrikā* and the *Vyasaḥara* part of *Saravastivāsa*.¹ These editions were not provided with the critical apparatus, which every properly edited classic should have, and could be regarded only as more valuable than the manuscripts they reproduced in print, because they were more easy to read, and were in a script that enjoyed a wider circle of readers. Mr. J. R. Gharpure of Poona has more recently printed² editions of both the *Smyticandrikā* and the *Smyticakṣa-phala* (i.e. Vaidyanātha-Dikṣita's extensive *nibandha*) in Nāgarī. They show some improvement as they have indices of works cited and of *prastāva*. Mādhavācārya's well-known commentary on *Parasarasamhitā*, of which there was not even one printed edition in a South Indian script 70 years ago, was published in the *Bibliotheca Indica* between 1883 and 1899 by the Asiatic Society of Bengal. A really satisfactory edition of it in Nāgarī was at last provided by a learned *śaṣṭhī* of Mahārāstra, the late Vāman Śāstri Iṣampūrkar. His edition took 26 years (1893 to 1919) to complete.

While thus there were at last at least two editions for each of three South Indian *smyti-nibandhas*, there was not even one, in any script, of the fourth, i.e. Varadarāja's *Vyasaḥaranirṇaya*. Burnell's trained

¹ *Smyticandrikā*—Mysore Sanskrit Series Nos. 43, 44, 45, 46, 47, 48.
Saravastivāsa, Mysore Sanskrit Series No. 71.

² *Collection of Hindu Law Texts* edited by J. R. Gharpure, Poona.
Smyticandrikā 1915 (No. 11).

Smyticakṣa-phala Varadaraṇa, No. 25 (3), 1927. *Āgama*, No. 32 (3), 1928. *Amara*, No. 15 (3), 1929. *Śrīrāmā*, 23 (4), 1940.

mind was impressed by even his examination of only a section of it. He recognized its superiority to the better known work of Mādhavācārya. A more thorough examination would have confirmed his high opinion of it, and its superiority to other South Indian digests, in the qualities that scholars (and lawyers) value, viz., brevity, clearness, precision, close logic, mastery of the relevant literature and technique and absence of pedantry.

In these respects Varadarāja's work will stand comparison with the best treatises of the class from any part of India. Even the *Mīmāṃsā* to which and to whose eminent author Varadarāja pays tribute, and on which he sensibly modelled himself, lacks one of his qualities, viz., terseness. The temptation to show off learning by entering upon irrelevant discussions of side issues is one to which *śāstradhātṛas* succumb, and which Varadarāja has successfully resisted. We can perhaps trace it to the rigorous philosophical discipline to which Varadarāja must have been accustomed,* if the identification suggested in this work of the author of *Vyavahāramīmāṃsā* with the Varadarāja, who composed an acute work on the *Mīmāṃsā* of Sāhara and Prabhākara, is sustained. The deferential citation of the Varadarāja (who wrote the *smṛti-saṃgraha*) by so discriminating a critic as Vedānta Deśika is itself a mark of honour.

After a service of 32 years, I entered early in 1933 on leave prior to retirement from the educational service of Travancore. For years, my spare leisure had been devoted to the study of *Ārthasastra*. It had

brought me into touch with smṛti literature. The first use to which my recovered freedom was to be put was to rebuild some lost smṛti and to edit, in a form that would satisfy the requirements of modern scholarship, some digest whose age and merits would justify the labour. I was fortunate in my choice. On the suggestion and under the inspiration of Mahāmahopādhyāya P. V. Kane, M.A., LL.M., who had re-built the *vyasa-kāra* sections of both *Kṛtyāyana*¹ and *Saṁkha-Līlāṭa*,² I undertook the reconstruction of the long lost *Śrīhaṣa-pāṇīyā*,³ and to rebuild not only its *Vyasa-kāra* section but its other divisions as well. The task was laborious, involved the examination of hundreds of commentaries and *sūbandhas*, many of which were unprinted, and the final utilization of about two-hundred of them, a far larger number than what had been used in such restorations by Dr. Jolly and Professor Kane. It took some years, and the book at last appeared in 1941, in the Gaskell's Oriental Series. I also began about the same time to edit the *Kṛtya-Kalpātra* of Lakṣmidhara (c. 1110 A.D.) the oldest *sūbandha* now extant, whose value is signified by its respectful citation of it by subsequent *Dharmaśāstra* works, and the free use made of it, to the extent of wholesale absorption of entire sections, by Hemādri, Caṇḍeśvara and Mītra-mitra. An almost complete manuscript of it had been noticed in the library of the

¹ *Kṛtyāyana Smṛti-sūtrādīkara*, P. V. Kane, 1933.

² *A work of the Dharmadharma Research Institute*, Vols. VII, VIII.

³ Now issued as No. 88 of the Gaskell's Oriental Series, 1941.

Udaipur Palace by Dr. P. Peterson in 1878. Through influential intercession, I was enabled to obtain a transcript of the entire work from the Government of Mysore. The first instalment of the work, dealing with *Dina*¹ appeared a year ago, and four other instalments are nearly ready for release shortly. In spite of these heavy commitments, I had resolved to edit Varadarāja's *Vyavahararajya* also. Before I assumed the Principship of the Central Hindu College and the duties of University Professor of Economics in the Benares Hindu University in July 1935, a preliminary transcript of the *Varadarajya* had been made, which was used subsequently for comparison with manuscripts as they became available. The work was carried on simultaneously with the preparations of the other two works and the studies they necessitated, as well as heavy administrative and teaching duties, in such leisure as could be snatched from official work. But, from the outset, I was fortunate in securing the collaboration in editing the *Varadarajya*, of my old pupil, Mr. A. N. Krishna Aiyangar, M.A., L.T., whose name also appears on the title page of the book.

After three years of steady labour, in the intervals afforded by other work, the *Varadarajya* was ready for the press. Captain G. Srinivasamurti, Vaidyanatha, B.A., B.L., M. B. & C. M., the Director of the Adyar Library, offered to publish the book, first in the *Bulletin of the Library (Brahmavidya)*, which was just then

¹ *Kavya-Sulphuram of Bharata Lakshminarayana, Dharmajyoti*, Vol. V, (1945), *Madras's Oriental Series*, No. 82.

being started, and later on independently as a volume in the *Adyar Library Series*. The offer was gladly accepted, and the first instalment, with a 'Preliminary Note' discussing the value of the *śāṇḍilya* and its date appeared in the *Bulletin* in October 1937. The printing was completed in 1940, but the release of the book has had to wait for an introduction that would be adequate to its importance, which, I was unable to provide till now, by circumstances beyond my control. During the whole period of its progress towards publication both editors have had other pre-occupations, largely of an official character.

The text now presented is based on nine manuscripts, which may be deemed fairly representative. They are described in Appendix III. It was not possible to use the manuscripts in the *Sarasvatīśālā* at Tanjore, as the new rules framed for that library deny to scholars the loan of manuscripts, and its transcription charges are heavy. An old palm-leaf manuscript in *Nandinigari* letters from the Mysore Government Library (Acc. No. 904) was obtained and examined, but the want of one familiar with the difficult script used in it, precluded its fuller utilisation. As the most complete MS. in the Madras Government library was itself a transcript of a very old palm-leaf manuscript in Telugu letters (No. 3143), and two remaining MSS. in the library were reported to be fragmentary, the publication was not held up till these also could be compared. After the text had been printed, two palm-leaf manuscripts were acquired by me for the library which I was

building up for the Sri Venkateswara Oriental Institute, Tirupati, when I happened to be its organizing Director (1939-40). Their examination suggested no changes of any importance.

The collated copy has been bound and deposited in the Adyar Library,¹ as references to citations of *Bṛhaspati* from Varadarāja's work in my published reconstruction of *Bṛhaspati-sūpti* are to the pages of this copy.

Attention may be invited to some features of this edition. It has a very full index of *śrutiśloka*. Each entry in the index is followed by the name of the author to whom it is ascribed in the digest. This should be helpful to other workers in the field of *Dharmasūtras*. For purposes of comparison, extracts from parallel passages in standard commentaries like the *Matkgaṇḍī*, the *Anubhūti* of Haradatta on *Āpastamba* and Bhavarṣṭhina's recently recovered commentary on the ancient version of *Nāradaśruti*, which bears the title of *Nāradaśruti-Manuśāstra*,² have been given as footnotes. These help in determining the reciprocal relations of the writers. Two points are held as established by the comparison of the text of the *Varadarājaśruti* with the parallel passages thus cited viz., his obligations to Viśvāneshvara and the antiquity of Bhavarṣṭhina's *śāstra*, whose editor had assigned an untenable and very late date for it.

In the introduction, certain conclusions are advanced. The priority of the *Varadarājaśruti* to the

¹ Shelf No. 57, B. 7, two volumes

² Printed in the Tirumala Research Series as No. 57.

Madhavya is established. Its date is shown to be not lower than at least a generation before Vedānta Desika's reference to it in a work, whose date itself is fixed as A.D. 1258. The date of Varadarāja is thus pushed back by about four centuries beyond the date which used to be ascribed to him in modern books on Hindu Law. It is close to the date now accepted as that of the *Saṁkṣepaśāstra*. It is argued that this work is later (by at least a generation) than the *Vyavahārasaṁgraha* and that it betrays knowledge of the latter. It is also held that the authors of the *Vyavahārasaṁgraha* and of the *Mīmāṃsā-saṁgraha-dīpika* are identical, that Varadarāja was a pupil of a Śaṅkaraśāstrīya, probably the same as the author of the *Śrādhapradīpa* commentary on Rāmānuja's *Sri Bhāṣya*, and that he was a descendant (four generations removed) of Rāmānuja's pupil, Pragaṭṭatāra, better known as "Kūṭāmbi Ācārya." These are, however, conclusions, which may not perhaps now be accepted by all readers as so firmly established as Varadarāja's date, his being a well-known member of the Śrī Vaiṣṇava community and the author of other books now lost.

The duty of acknowledging obligations remains to be discharged. The heads of the libraries from which the manuscripts used were borrowed are entitled to thanks. Among them specific mention has to be made of Rājya-raṭna, Jānāpāy, Dr. B. Bhattacharyya, M.A., Ph.D., Director of the Oriental Institute, Baroda, who not only lent manuscripts of the *Varadarāja* from his library, but provided a complete list of *Vyavahāra* manuscripts

in the Institute; of Professor P.P.S. Sastri, M.A., Vidyāsāgara, Vidyābhāṣaṇ of the Presidency College, Madras, and former Curator, Oriental Manuscripts Library, Madras, who lent for my inspection and study a transcript of Varadarāja's *Mahānāṣṭakā-dīpikā* in that library, and supplied valuable information about the manuscripts in the *Sarasvatīmahāl*, which he had described in the published Catalogues that bear his name;¹ of Professor Sīram Sharma, M.A., of the 'D.A.V.' College, Lahore, through whose kind intervention the Telugu palm-leaf manuscript of *Vyākhyānamāyā* in the fine MSS. library of that College was secured on loan; and of the authorities of the Mysore University and particularly Mr. M. S. Basavalingiah, M.A., B.L., the Curator of the Mysore Government Oriental Library, for the loan of manuscripts of the digest.

Mahānāṣṭakādīpikā Puṣṭi A. Chinnaswami Sastri, Principal, College of Theology, Benares Hindu University, helped in the comparison of manuscripts in Grantha and Telugu characters. I have had the advantage of his expert help in studying the crucial passages in the *Dīpikā* on which the identity of the two Varadarājas is based. Professor P. K. Goda, M.A., Curator, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, and *Mahānāṣṭakādīpikā* P. V. Kane have discussed with me points in relevant chronology. Dr. V. Raghaviah, M.A., Ph.D., of the Madras University,

¹ *Descriptions Catalogues of Sanskrit Manuscripts in the Tanjore Mahārāja Serfooy Sansodhī Mahāl Library* Vols. I to XII. Vol. VIII describes manuscripts of works on *Dharma Śāstra*.

has helped with information about the location of manuscripts. Mr. Gode was the first to discover the citation of *Vyasakharaṇirṇaya* by Kāṇyavama, which pushed its date by a century beyond the date suggested for it by Prof. Kane, whose *History of Dharmasāstra* is indispensable to every one who essays to work in the field.

The debt to Captain G. Srinivasamurti is more personal. He accepted the work for publication in the series, which he had organized. He provided innumerable helps to the study of the digest. And, along with Mr. C. Subbarayudu, Manager of the Vasanta Press, whose fine printing is illustrated in the book now released, he has shown an understanding of the personal difficulties which have impeded an earlier contribution of the Introduction, for want of which publication has been held up for a period which a General Editor and a printer with less sympathy and insight would not have as generously condoned.

For many years my debt to Sir P. S. Sivaswami Aiyer, K.C.S.I., C.I.E., LL.D. has steadily mounted up for the countless acts of consideration. It is now further increased by the benediction of a Foreword from his pen. To be ushered into the world with an introduction from one so eminent in *vijya-tantra*, law and letters is a happy augury of the future of the *Vyasakharaṇirṇaya*.

BASAVANGUDI,

BANGALORE,

5th December 1942.

K. V. RANGASWAMI

CONTENTS

PAGE

Dedication v

Foreword vii

Preface . . . . . ix-xx

Introduction . . . . . xxiii-xxvii

Annexure I : Synopsis of the Vyavahārasūtraya . xxviii-xxi

Annexure II : Comparative Statement of Authors
quoted in the Vyavahārasūtraya of the
Mātṅgadhā, Vāsanāśīlpa, Śaṅkhaśākhā and
Māhāvīrya . . . . . xxvii-xxv

Annexure III : Description of Manuscripts used . xxv-xxvii

Sanskrit Contents (Viprayatīkā) 1-42

Index (Saddhāraṇīya) 43-44

*Vyavahārasūtraya (Sanskrit Text) 1-42

Appendix :

1. Ekībhāgībhī according to Vāsanāśīlpa 44

2. Index of Authors cited 44-45

3. Index of Half-verses and quotations 45-46

INTRODUCTION

South-Indian Works on Vyavahāra

As compared with North India, South India has been relatively poor in *dharma-nibandha* literature. Among South Indian digests those which deal with *vyavahāra* are still fewer. If, on the ground of their having been composed in the Dakṣiṇ and Ērṇa respectively, the *Mādhava* of Viṣṇuśaṅkara and the *Samavāyavārtā* of Pratiṣāradra-deva are excluded, works on *vyavahāra*, with any pretension to authority, composed in what now forms the province of Madras, are reduced to three. These are the *Vyavahārasūtrāya* of Varadarāja, the *Smyṭi-saṃgraha* of Devaṅga Bhaṭṭa and the *vyavahāra* appendix to Mādhavācārya's commentary on *Pārāśara-smṛiti*, commonly referred to as *Vyavahāra-Mādhavīya*. Their authority was recognised by the British Indian Courts,¹ long before the sections on inheritance and partition from these works were translated for the use of Indian judges by T. Krishnaswami Aiyar and A. C. Barrell.² The translators made their English

¹ *Collector of Madras v. Meston* (1856), 12, *Maxwell's Indian Appeals* (1856-1871).

² The titles of the translations are:

[1] "The *Smyṭi Chandralekha* on the Hindu Law of Inheritance, a work of special authority of the Madras School by Devaṅga Bhaṭṭa."

versions from manuscripts, as the originals had not then been printed even in South Indian characters. The *Atyāśāḍge* section of the *Sarvasvatīkāṇḍa* was published with an English translation by T. Poole in 1881, and the entire section on *vyaśāḍge* appeared in the Mysore Sanskrit Series in 1929. *Śaṅkacandrikā* is now available in two Nāgarī editions, and the commentary of Mādhava on *Paradarasanyāsi*, which had not been printed even in Telugu and Tamil-Grantha characters before 1868, appeared in the *Bibliotheca Indica* between 1883 and 1899, and more recently in a scholarly edition prepared by the late M. Vaman Sastri Islampurkar in the Bombay Government Sanskrit Series.¹ Varadarāja's treatise alone has awaited publication.

Reception of the Varadarājya

At the beginning of the 15th century, the elder Sir Thomas Strange sought the advice of the Paṇḍita in the cultured court of the Mahārāja of Tanjore on the authorities recognized by indigenous lawyers in South India. The *Vyāśāḍhanirṇaya* of Varadarāja was one of the works then commended to his attention as a work of great authority. Strange seems to have obtained excerpts from it, which he cited in his

translated from the original by T. Krishnaswamy Iyer, Madras, Gastr Brothers, 1867."

- (2) "The Law of Partition and Succession from the MS. Sanskrit Text of Varadarāja's *Vyāśāḍhanirṇaya* by A. C. Burnell, Mangalore, 1875."

- (3) "Dugā Vilāsa : The Law of Inheritance translated from the unpublished Sanskrit Text of the *Vyāśāḍha-Kāṇḍa* of the Mahārāja Commentary on the *Partikāra-smṛti*, by A. C. Burnell, Madras, Ruggabellum & Co., 1898."

¹ Islampurkar's edition appeared in six parts between 1903 and 1911. The *Bibliotheca* edition is full of mistakes.

*Elements of Hindu Law.*¹ In 1819, F. W. Ellis of the Madras Civil Service selected it as one of the sources to be studied and summarized in the digest of Hindu Law as followed in Madras, which he proposed to make, following the example of Colebrooke's Digest, which was obviously a restatement of the law as followed only in Bengal.² The wide use made of it by South Indian lawyers at the time is evidenced by two circumstances. An abridgement of the *Vyavaharikasaya* was made, probably in the seventeenth century, in the Malayalam country which was followed by the princes and courts, as it was also furnished with a Malayalam version. This summary bears the title *Vyavaharasilā*. Manuscripts of it are found in old libraries in Malabar, Cochin and Travancore.³ It has sometimes been mistaken for the *Vyavaharikasaya* by the editors of the descriptive catalogues of European libraries. The digests compiled under the name of Mahārāja Sarfoji of Tanjore on

¹ 1823, vol. II, p. 189.

² *Transactions of the Madras Literary Society*, vol. 1. Ellis had Tamil translations made of *Saṃpradāyika* and *Mahāparva*, c. 1815.

³ Epping, *Catalogue of MSS. in the India Office*, pp. 456-7, says: "Vyavaharikasā, a manual of civil law by Varadarāja much used in Malabar. According to O'Connell, *Dayabhaga* (1865), later in p. vii, says, the work, which is partly in vernacular was compiled in the last century." A. B. Keith's *MSS. in the India Office*, II, p. 437, No. 3666 to 3669 has: "The *Vyavaharikasā* or *Vyavaharasilā*, a treatise on law popular in Malabar; written in Sanskrit with passages in Malayalam interspersed; Foliation leaves 54 folia, folium Year 985 (i.e., 1512 A.D.); agrees with Epping, No. 1904, and ends with Manu's words given by Epping but adds—*janakapamā Vyavaharikasā samāptā*."

Bendall, *British Museum Manuscripts*, p. 66 suggested that *Vyavaharikasā* was the Malayalam version of Varadarāja's work. *Trinomial Catalogue of Sanskrit MSS. Madras*, II, 1883-4, lists the second of the manuscripts in the original of the Malayalam commentary on *Vyavaharikasā* since published in Travancore. The *Trinomial* also puts the *Vyavaharikasā* published 1408 A. D. Amstel, *Col. Catalog.*, p. 381 distinguishes between *Vyavaharikasaya* and *Vyavaharikasā* and notices both in Varadarāja. A comparison of the two shows clearly that the latter is an abridgement of the former, with the same notation, almost the same verses, arranged in the same order, the latter book omitting several verses in the earlier. This must be the source of the misconceptions of Amstel and Epping.

vyavahāra are also based on Varadantja's work.¹ As late as 1851, V. Parabrāhma Sastrī published at Madras in Telugu characters a summary of the *Vyavahārakārikas* under the title *Vyavahāra-darpana*.² Naturally, it has been cited in pleadings in Courts and in judicial pronouncements. A. C. Burnell's translation of the *Dāyabhāga* section of it, (1872) along with his translation of the same section in *Vyavahāra-Māhātmya* (1868) and T. Krishnaswami Aiyar's translation of the chapters on inheritance and partition from the *Saṁtānadrikā*, placed the chief South Indian authorities on the law of inheritance within the reach of judges ignorant of Sanskrit. But, they were all based on imperfectly collated manuscripts and were composed when a knowledge of comparative Hindu jurisprudence was very rare. Varadantja's work also suffered some neglect owing to the erroneous assumption, which is still perpetuated in standard treatises on Hindu Law, that it is a late compilation belonging to the end of the seventeenth or the commencement of the eighteenth century, and that it lacks originality, being based on the *Saṁtānadrikā* and the *Māhātmya*. Burnell indeed recognized its superiority to the *Māhātmya*, which he justly characterized as a mere summary of the *Māhātmya* and the *Saṁtānadrikā*, presenting little or nothing that is new and important.³ He saw the qualities which contributed to the esteem in which South Indian

¹ Sarloja's work is named *Vyavahāraśreṣṭhikā*, and there is also another work assigned to him named *Vyavahāragamānyakā* or *Vyavahāraśreṣṭhikā*. Sarloja (lit. Sarabhā) was King of Tanjore between 1798 and 1813 A. D. Both manuscripts are in the Tanjore Government Library, which he founded. M. P. V. Kāra, *Ann. of Tanjore*, I, 348 suggests the identity of the two works. There is an early *Vyavahāragamānyakā* which is quoted by Raghunadana and Karmadikāra (*ibid.*, p. 431).

² The reference in Bendish's *British Museum Catalogue of Sanskrit Books*, p. 85 is to this work by Varadana Parabrāhma Sastrī.

³ See his remarks in his Introduction to his translation of the *Dāyabhāga* section of the *Māhātmya*, p. xx.

Pandita held the *Vyavahārakārikā*,¹ though, like most European writers, he failed to appreciate the method of exposition in which all authorities for and against a proposition are marshalled and the conclusion is left to be inferred from the sequence of the argument.² He also drew attention to the use of the *gana* system of referring to a series by naming one of its number and the assumption of the reader's conversancy with conventional definitions or *paribhāṣā*.³ This is hyper-criticism. A book of law is intended for lawyers and judges and not for laymen. A *nibandha* postulates for its correct apprehension a mastery of its technique. Burnell's superiority is not only unjustifiable but somewhat unintelligible in one who possessed a greater knowledge of the technique of Hindu legal literature than most Western scholars of his day, who brought to the study and interpretation of legal classics nothing more than a linguistic proficiency acquired by the study of Sanskrit poems and plays.⁴

Features of the Vyavahārakārikā

A printed text admits of much closer scrutiny than a manuscript, however carefully the latter may have been prepared. Admittedly, Burnell, who presented a portion of the *Vyavahārakārikā* in an English version for the first time, had not studied the whole book. This is shown for instance

¹ See Burnell's *Introduction*, p. xvi: "Its chief merit is that it is brief and free from pedantic discussions."

² *Ibid.*, pp. x-xii in part II.

³ *Ibid.*, pp. xlii-xxv.

⁴ Here is an example of Burnell's dogmatism:—"Hindu Law will certainly never be studied by foreigners for its own sake, for it is uncritical and its history and growth are uncertain; it will never be considered a great fact in the history of civilisation, for it has always been the privilege of a few and the wrong of the many; but its study can not be safely neglected in India itself, and certainly not in the present critical times." (*Ibid.*, p. x). Written in 1874.

by his assertion that the *Mitākhaṇḍa* is not cited¹ though many passages in the *Vyasaśāstranirūpa* display a similarity of idea and expression so close as to suggest to those of the *Mitākhaṇḍa* that it was being copied by Varadarāja. Also, as a matter of fact, Varadarāja names Vijñānaveera once atleast (*supra*, p. 75), while two other references to him are hidden under the descriptive name *Brāhmanāṇḍaveera*, "the foremost of brāhmins," e.g. (*ibid.* p. 135).² Many prose interpretations of śloka in the *Vyasaśāstranirūpa* show almost a verbal identity to the explanations of the same verses in the *Mitākhaṇḍa*. The closeness of the resemblance as well as the large number of instances of such similarity present a feature that can not be passed over. Attention has been drawn to such instances of identity or parallelism in footnotes in the edition now presented, and the passages of the *Mitākhaṇḍa* are reproduced to enable a comparison to be made. (e.g. see *supra* pages 163, 164, 165-7, 169-184, 185-187, 189-192, 221-272, 282, 291, 314, 317, 321, 322, 409, 413, 415, 420, 421 etc.). The citation of Vignānaveera's name shows that Varadarāja's borrowing from the *Mitākhaṇḍa* may not be beyond probability. These convergent with Hindu legal literature are, however, familiar with the way in which apparently identical expressions and views reflect not borrowing by one writer from another but both writers drawing upon an older source, or using interpretations orally transmitted from generation to generation. The comparative statement of the authorities cited in the *Vyasaśāstranirūpa* of the *Mitākhaṇḍa* and the *Saṅgītanirūpa*, *Vyasaśāstranirūpa* and the *Vyasaśāstrā-Mahantya* appended to this introduction³ will show how Varadarāja cites many authors

¹ *ibid.*, pt. III, p. xxi: "The *Mitākhaṇḍa* is not mentioned by name."

² See below, p. lxxv where the identity of the two is considered.

³ Appendix II.

not used by Viṣṇūśaraṇa as well as Devaṇḍa Bhāṣya and Mādhavācārya. While his views are generally akin to those of Viṣṇūśaraṇa, Varadarāja does not hesitate to differ from so acute a writer, or to pass over matters that appeared to the latter as of much importance. The special plea put forward by the *Mādhya* (II, 135-6) for the mother succeeding to her son's property, and then only the father, with four grounds for preferring the mother to the father, which comes in for strong criticism from the *Śaṅkhaśāstrī* (ed. Mysore, Vyasa-Adhvārya, pp. 687 ff.), is simply passed over by Varadarāja with the citations of *Vīra* (Inf. p. 446) that the father precedes the mother in succession. He goes beyond the *Mādhya* in admitting brothers' sons' sons as heirs after brothers' sons (p. 537 *Inf.* and *Trn.* p. 36). Varadarāja, in discussing the charges for funeral rites, leans to the view that any one who performs the obsequies has at all events a partial claim (*Inf.* p. 441). In many matters his views lean to those of older writers, whose works become more intelligible, as pointed out by Burnell, in the light of his comments.¹

The merits of the *Vyavahāraśāstra* consist not only in its independence, and in some cases its originality in interpretation, but in its manifest command of *Mīmāṃsā* and *Nyāya*, an indispensable qualification for the proper interpretation of *Śaṅkha* texts. The work is comprehensive and deals with both procedure (*Vyavahāra-mūṛtyā*) and substantive law (*vyavahāra*). It is complete and self-contained. It is lucid and terse. There is no attempt at showing off learning, a weakness of the *Mādhya*, whose prolixity is due to the falling. The authorities it cites are generally old, and no writer or writing later than the *Mādhya* is quoted. If Varadarāja did not know *Jīmōtavāhana*, he was familiar at least

¹ Burnell's Introduction, pt. II, p. xi.

with the school of thought of which Jīmatavīhara was one of the earliest and most distinguished leaders. Burnell noted that Varadāśja leans more on the authority of *Manusmṛti* than most subsequent writers.¹ He relies as less on Bṛhaspati.² The preference is intelligible in view of Bṛhaspati's famous dictum giving pre-eminence to *Manu* among writers on Dharma, and directing the rejection of any dicta which traversed those of *Manu*.³ He cites (with manifest approval) the warning of Bṛhaspati against an undue dependence on the letter of a *smṛti*, as, in an investigation that leads to a literal interpretation of the *śāstra*, and in which intelligence and imagination are not used (*yaktikīna nīcra*), there is a real risk of injustice (*dharmahatā*).⁴ The author of *Śaṅkacandrikā* claimed that his readers might follow him "without fear" as he sedulously avoided in his work anything that might savour

¹ *Ibid.*, p. cvi. *Manusmṛti* is quoted 113 times.

² Bṛhaspati is quoted even oftener. There are 111 citations of Bṛhaspati.

³ See Bṛhaspati *Smṛti*, ed. Rangarāmi, B.S.S. No. 85, p. 218.

वेदार्थवीमद्वयार्थं वाच्यार्थं तु कथं स्पष्टम् ।

कथं विधीयते तु वा स्पष्टिः वा न कथ्यते ॥

It is quoted by Lakṣmīdhara and Agastya, among others.

⁴ See *Ibid.* p. 39.

केन वाक्यमिदं न कर्तव्यं विनिर्दिष्टः ।

तु विधीयते वा न विधीयते ॥

Bṛhaspati is an advocate of the use of reason in trials. On p. 22, *Ibid.*, he points out that those who might appear on trials to be innocent and innocent persons might seem to be thieves, and Mādhvārya was acknowledged a thief in a trial in which intelligence was not used.

वीरोद्वेष्टः क्षम्यतां वाच्यं न्यवद्वदः ।

तु किं विदं विधीय वाच्यमन्योरां वाः ॥

On p. 185 he points out that questions of substance must be construed intelligently as otherwise great harm will result.

of personal opinion.¹ Varadarāja, on the other hand, openly claimed that his elucidation of law (*vyavahāra-nirṇaya*) was based both on *śaṣṭi* and intelligent reasoning (*yukti-śaṣṭi-anuvādhatē*). He adds the further comment that he seeks to elucidate and determine (*niśchaya*) the meaning of *śaṣṭi* (*śaṣṭyārtha*) in order that he might throw light on the topics of law.² When he has to brush aside a text that is manifestly inequitable, like the Vedic saying that "women have no *indriya*," which was used to enforce the disability of women in inheritance, he, uses his Vedic learning with effect by interpreting *indriya* as the drink *soma*, and demolishes the doctrine that "women are powerless," as the context shows only that women got no share of *soma* juice in a certain sacrifice. The whole treatment of women's rights and alleged disabilities is an example of the skilled interpretation that he commands and illustrates (*saṁśya* p. 456 ff.).

To modern students, who are interested in the reconstruction of lost texts, Varadarāja's work has a special value. It abounds in quotations from works now lost. A number of sayings of Bṛhaspati, Kātyāyana³ and Śaṅkha-Lakṣita, not available in north Indian dīgṇa, are to be found in it. Another feature is the ascription by Varadarāja of texts assigned to certain

¹ See the second *śloka* in *Samakṣakāṇḍa* :

एवमिदमेव हि यदा न विनिर्दिष्टं विनष्टे ।
हि नु वाच्यते लो ज्ञाते वाच्येन विनिर्दिष्टे ॥

² *ibid.* p. 1 :

यदि सर्वमुक्तार्थं विनष्टे तत्तदर्थे ।
विनिर्दिष्टं विनिर्दिष्टं विनिर्दिष्टं विनिर्दिष्टं ॥

एवमिदमेव हि यदा न विनिर्दिष्टं विनष्टे ॥

³ An illustration of this can be seen in my paper contributed to the *East Commission* Volume, pp. 7-17 where I have collected over 120 verses of Kātyāyana from the *vyavahāra-nirṇaya* not available to Prof. P. V. Kane when he collected and edited his *Kātyāyanasmṛiti śāstra*.

authors by other writers to different authors. For example, the famous passage eloquently asserting that the wife is half-the-body of the husband, which is commonly attributed to Bṛhaspati, is given by Vṛkṣasīja to Prajāpati,¹ a writer whom he frequently quotes. Burnell has remarked that such instances mark the habitual carelessness of our digesta.² The criticism is facile but baseless. A nibandha had to run the gauntlet of much "informed" criticism, when it was published, and careless citation would not escape adverse notice and prompt castigation. Indian books are in the form of loose leaves, and quotations are copied out from such leaves, eliminating the risks incidental to citations from memory. Students of Dharmasāstra are familiar with the occurrence of identical stanzas in different *śaṅṭis*, and with the practice of scrupulous nibandha writers mentioning the names of all or most of the writers in whose works the cited verses are to be found. Śaṅṭi texts become standardized when great commentators fix the texts which they elect to follow. But, even among commentators, texts vary for the same work. Small differences are noted in the texts of so well-known a work as *Mānavaṃśī* between, for instance, Medhātithi and Kullūka; and so in *Yājñavalkya-śaṅṭi* between the text followed by Virvaṅśa (c. 800 A.D.) and that followed by Aparārka (c. 1125 A.D.) The

¹ See *Bṛhaspatishāṅṭi*, ed. Bangarvesi, p. 211.

ब्रह्मणे स्वमित्थमेव न शोकान्ते न तुल्येति ।

पतिर्गर्भं दद्यात् शर्मा पुत्रपुत्रवत्ये तदा ॥

नन्य शोकता शर्मा देहार्थं तत्र नोनति ।

शौचार्थेतिहर्षिं दद्यात्पुत्रपुत्रवत्ये ॥

² "It betrays the usual carelessness as regards quotations. Texts are attributed to wrong authors, and are often inaccurately given." (Irvine, p. xvi). Explaining [ibid. p. xviii] the great differences in the readings of Bṛhaspati and South Indian authors, he admitted: "Partly it is to be attributed to the general carelessness of scribes in such matters, but I think that most probably different recensions of the texts existed."

text of Nārada followed by Bhāṣavivāṇin differs materially from the text supposed to be the one followed by Aśhāya 7th century A.D. and published in *Bibliotheca Indica*, 1886). But its editor J. Jolly had previously published a shorter text and an additional chapter, not found even in the larger version, had come to light in Nepal, and was incorporated in Jolly's translation (*S.B.E.*, XXXIII, 1889). Jolly added to his translation readings of "quotations from Nārada" missing in his text but found in important digests (*ibid.*, pp. 233-267). A list of quotations attributed to Vasīṣṭha forms an appendix to Fiedler's edition of *Vasīṣṭhasmṛiti* (Bombay, 1883). The Chowkhamba edition of Manus provides an appendix of *Manuśloka*, running to thirty pages of close print, comprising verses attributed to Manus in digests and commentaries and not found in the printed and standardized versions of the great code. *Vijayasmṛiti* is now available in print in only the seventeenth century version of it adopted by Nanda Pandita for his commentary, the *Karava-Vijayasmṛiti*.¹ The footnotes to Varadacharya's text will show how, in many cases, there are lacunae in the printed text of this smṛiti, which are disclosed by a comparison with the citations by Varadacharya. South India enjoyed for centuries comparative immunity from Muslim attacks and their destructive effects. The great Hindu kingdoms of Vijayanagara and the older dynasties which it displaced had been foremost in encouraging literature and culture. The libraries of temples, mathas and of *śāstrya-parasara* in places like Kāñcīpura conserved for centuries innumerable works which perished in North India, or which were composed in South India itself. A reference to the published works of a versatile writer like Vedānta Desika will reveal literally hundreds of works in all

¹ In the edition of it, which is under preparation by the Adyar Library, it is proposed to show where Mandapathaka's readings of the smṛiti are different from those in other works or manuscripts of *Vijayasmṛiti*.

departments of literature, which once existed in South India and have now passed out of view. Many of the writers cited by Varadarāja are unknown to *śābaddha* writers of North India, and are not named even by the *Mittakara*. Where extant manuscripts concur in ascribing certain verses or statements to writers other than those to whom they are commonly ascribed in the work of a scrupulous writer, whose erudition and precision are manifest, the inference will be warranted that the statements in question are drawn from a common reservoir of floating verses or belong to texts anterior in date to those which commentators "standardized." The footnotes appended to the text of the *Varadarāja* try to indicate all cases in which certain verses are not to be traced in published editions of the authors named, or are to be found in other published works. There are verses attributed to Yājñavalkya (*inf.* pp. 327, 330, 386 and 326-7) which cannot be found in the text followed by his great commentators from Viśvarūpa (i. e. D. 500) downwards. A verse of Monasapri (VIII, 125) is assigned by all manuscripts examined to Yājñavalkya (*inf.* p. 327). Two stōkas, which on the authority of other *śābaddhas*, are included in Kṛtyayana (whose work has not survived in its old shape) are assigned by Varadarāja to Maṇḍu and Yājñavalkya respectively (*inf.* p. 350 and p. 493) in whose standardized texts they can not be traced. In the case of writers like Yama, Vyāsa, Hārta, Devaka, Śaṅkha-Lāhita, Pañḍita and Bhāradvāja, whose works have not survived entire, we have no means of checking authenticity, if verses ascribed to them in one digest are assigned to others in another *śābaddha*. The scrutiny of their real authorship will have to await the composition of a comprehensive index of

* See para. 127 of the Introduction to *Schopenhauer's*, ed. Baggevaiah, where the question is discussed, as well as Butler's *Lives of Men*, pp. 10, 11, and Jolly's *Hindu Law and Custom*, (rev. ed. 1912), p. 12.

Dharmasāstra verses and sutras such as some University or Oriental Institute, might in the future undertake and complete. Till then, caution is enjoined against the summary rejection of verses bearing more than one author's name as spurious or carelessly ascribed. One often finds later writers work up into their own texts verses from earlier writers, when identity of views is sought to be conveyed.¹ Every printed digest bearing the stamp of antiquity renders a subsidiary service to editors of *Dharmasāstra* works. *Vyāsaśāstramēya* has this adventitious value.

Use of the Varadarāja by Later Writers

The lower limits of the date of Varadarāja will be indicated by the writers who cite his work. Early modern legists, who studied the *Vyāsaśāstramēya*, somewhat hastily accepted an uncorroborated story that he belonged to the first quarter of the seventeenth century, and that he was a native of Arcot.² Burnell accepted the view, and regarded Varadarāja (judging chiefly by his name) as a native of the Tamil country who lived about that time. He claimed to trace obligations in the *Vyāsaśāstramēya* to the digests of both Devanpa Bhāṭṭa and Mādhanvācārya though neither was named, as well as to the *Mīmāṃsā*. He thought that there was citation of a passage from Jimīvādhana's *Dīpabhāṣya* and probably some sentences were taken from Haradatta-mitra's commentary (the *Andhaka*) on *Āpastamba-Dharmasāstra*.³ As all these writers

¹ This is so in numerous like *Śaṅkṣāṅgraha* and *Śaṅkṣāṅgraha*.

² This was the statement of F. W. Ellis, based probably on some paper's information. "It is there stated [I know not on what authority] that Varadarāja was a native of the Arcot province and that he lived posterior to the Mahabharata and Mahābhārata commentaries, i.e., after the 17th or 18th centuries." Burnell, *Indica*, p. xx, footnote 1.

³ *Ibid.*, p. xv.

were manifestly far earlier than c. 1600. A. D., he did not feel that his chronological conclusion was shaken. Since Burnell's fine quotations from Varadarāja's *Smṛtisamgraha* (digest) have been found in writers of the sixteenth century. The Sarasvatī-vilāsa of Pratiṣṭhāra Deva of Utkala, whose date is fixed as A. D. 1515 by Foulkes, on cogent grounds that have been endorsed by MM. P. V. Kane,¹ cites Varadarāja's work. MM. P. V. Kane has referred to citations of it in the *Nirṇaya-sindhu* of Kamalākara Bhaṭṭa (c. 1612).² Vaidyanātha, Dīkṣita cites Varadarāja in several parts of his famous digest, the *Smṛti-muktaphala* (c. 1600).³ They occur in the section on *Ānava* (Grantha ed. p. 27, p. 146), *Varadāraṇa-dharmas* (ed. Ghāṭpure, p. 115 on the marriage of a *śūdrasūryayoga* and *Āśaika* (ed. Ghāṭpure, p. 327 explanation of the *Gāyatrī-mantra*). The citations are prefaced by the words "Varadarāja-smṛti-samgrāhe" or "Varadarājīye" or "Varadarāja-samgraha." Hārta Vankajīdaya the Śrīveṅkaṭa author of several works on *Dharmasūtra* (c. 1450 A.D.), known in his own community as *Vaidika-śrāvasthāna*, cites Varadarāja's digest in several places in different works.⁴ The citations occur in his *Ānava-vataha-tyāgha* (Telugu edg. pp. 5, 56,) *Smṛtīratna-kara* (ed. Niguri, Kalyan, p. 91, p. 14 and p. 85), on the interpretation of the *Gāyatrī*, *Darānirṇaya* (Grantha ed. p. 69; on *sandāhāra-mānirṇaya* and *Sadhivāsaṇa* (ed. Telugu, p. 60 and p. 92). All these quotations are on non-*vyavahāra* topics and must come from other divisions of

¹ For the date of *Sarasvatīvilāsa* see Kane, *op. cit.*, pp. 409-414.

² *Ibid.*, p. 330.

³ *Ibid.*, 709. *Smṛti-muktaphala* is mentioned in Devikam's *Dharmasūtra-muktaphala*, composed in A.D. 1660-7 (*ib.*, p. 402).

⁴ For the date of Hārta Vankajīdaya see Dr. V. Raghavan's paper in the *Journal of Oriental Research*, University of Madras, (subsequently known by the title, *Annals of Oriental Research of the University of Madras*.) Vol. I, pp. 13-21 and Vol. II, p. 14-17. Kane, *op. cit.*, p. 742 merely says he is later than 1300 A.D., which gives a very generous margin.

Varadārāja's digest (*Smytiśamgraha*) than the *Vyavahārasamgraha*. In the same writer's *Gāyatrīnāma* (Gaṇṭha ed. p. 6) there is a citation of a passage of Parikṣat, as from the section on the law relating to men and women (*śrīṣṭamāṅkhyā vivāhāpāda*) in *Smyti-Varadārājīya*. On p. 374 *infra*, there will be found a poem explanation of the verse of Parikṣat in question, in the sub-section named in the citation, but the śloka is missing in the manuscripts used in the preparation of this edition. It is evident that *Smyti-Varadārājīya* covered both *vyavahāra* and *nān-vyavahāra* topics, and was a complete *sambandha* like the *Smytiśamgraha*. The titles *Samgraha* and *Smytiśamgraha*, with the qualifying word *Varadārājīya*, are either descriptive or the actual designations of his treatise. There are thirteen colophons in the *Vyavahārasamgraha*, in which, with one exception the subject of the section is stated after the words "*Śrīmad Varadārājīya Vyavahārasamgraha*." In one case the descriptive words are—"*Śrīmad Varadārājīya Dharmasāstire Vyavahārasamgraha Dvādaśamāhāropādī paṭ-padaśāntam*" (*inf.* p. 522). The *Samgraha*, which is frequently quoted by the *Mīṭahara*, *Apārāṭha* and *Smytiśamgraha* must not be confused with Varadārāja's work, as it was a much earlier treatise, composed between the 8th and 10 centuries.¹ Though Varadārāja does not quote the *Samgraha*, Hārta Venkaṭācārya does so. A number of early writers or works like Abhinavāśāraṇa, Kaṇva, Kaṇva, etc., are obviously taken by Venkaṭācārya from Varadārājīya.

The Significance of the Absence of Mangala-śloka

In the *Vyavahārasamgraha* there are no *mangala-śloka*s either at the beginning or at the end of the book. Varadārāja

¹ vide Kane op. cit. pp. 234-235.

says nothing of himself, and we have to infer his wide and deep learning from the book itself. The author's ancestry, *śāstrya* and *patron* (if he had one) as well as the qualities that he lays claim to, are all usually indicated at the beginning of such a book. Barring the statement (so different from the claim of Śaṅkara) that he used his reason as well as his knowledge of *śāstrī* lore in composing the work, there is no other personal reference. Such reticence is unusual. There are reasons (stated below) for regarding him as a Śrīvaishṇava and as one who lived in the early days of its revival and organisation by Rāmānuja, and his immediate successors, when devotion to the cult and the *śāstras* will be made manifest in all works by Śrīvaishṇavas. We notice a similar omission in the *Dīpaśāṭha* of the celebrated Jīvaśaivāṇa. The reason in both cases appears to be the same. The proper place for invocation and personal references is the beginning of a work, and, in the middle of a large work it is not usual to make such references. This may be seen in Śaṅkara's *Śaṅkaraśāstrī*. Jīvaśaivāṇa's *Vyavahārasūtrīya* (ed. Ashutosh Mookerjee, 1912) begins abruptly like the *Vyavahārasūtrīya* and the *Dīpaśāṭha*, but at the end there is a brief reference to Jīvaśaivāṇa's name and family (*Paribhāṣa*) and a justification for a treatise of *vyavahārasūtra* in the *Nyāya-sūtrīya*, which he presents.¹ If the earlier or later parts of Varadarāja's digest are ever discovered, the missing *saṅgāḥa-vācaka* and personal references may be found in them. That the entire work was probably known only by the name of the author—*Varadarāja*—and that clear indications of a reference related to its

¹ See p. 353.

वसिष्ठसूत्रेण धीमान् वीज्यमानः ।

विदुर्न वसिष्ठेन विदितं व्यावहारिकम् ॥

subject-divisions is evident from the quotation by Kātyāyana discussed below. There a verse of Kātyāyana about the eight-fold division of the day and the utilization for judicial work of the second, third and fourth divisions, is quoted with Varadarāja's prose explanation verbatim, as it occurs on p. 4 of the *Vyavahārikavyāsa*. But, the citation is prefaced with the words—"Tathā ca uttam Varadarājīya vijadharṇaḥ"—and the names of the section of the *Varadarājīya* viz. *Vyavahārikavyāsa* and the chapter viz. *Vyavahāraparibhāṣaṇa*, are omitted. The omission of the name Kātyāyana in Kātyāyana's citation is due to two causes: firstly, the śloka is continued after the interruption of a long quotation intervening from the same anṛti by a short prose explanation, with the words:—*vyavahāradarśana-ślokaḥ tenaivocitaḥ*; and, secondly, because the prose explanation of Varadarāja is more important than the śloka which, without it, will not be quite clear. The omission of the title *Vyavahārikavyāsa* would suggest that in Kātyāyana's time the entire work was available, and it was enough to name it and the special topical head in which a passage of it occurred for readers to locate it.

* *MM. P. V. Kane's View of the Date of the Varadarājīya*

In his *History of Dharmasāstra*, Vol. I, 1930 (p. 330 and p. 336), MM. P. V. Kane took the view that *Vyavahārikavyāsa* was composed about A.D. 1500 or more approximately between 1457 and 1500 A.D. In a personal letter to me dated 3rd February 1937, he explained his grounds as follows. *Sarasvatīśāstra* cites *Varadarājīya*,¹ which must therefore be

¹ Varadarāja is cited in the *Sarasvatīśāstra* in the following pages of the Mysore edition: 134, 135, 179, 181, 262, 269 and 269.

name in the *Mādhavīya*.¹ Burnell noticed in the *dayabidga* chapters of both works similarities of exposition and opinion, which led him, on the assumption of Varadartja being a very late writer, to suppose that he had borrowed from Mādhava. Our present knowledge would reverse the relationship between the two writers. MM. P. V. Kane himself recognized that not much weight could be attached to Prataparudra's characterization of Varadartja as an *ādharvīha*,² as the context shows that even if he had been pre-Mādhava or pre-Devanagha Bhatta he would be a "modern" as compared to Bhārucci, who is named by Rāmānuja (A.D. 1017-1137) and Vijānārayana (c. 1118 A.D.).³ If Varadartja was a new and unknown writer, without official position or prestige (advantages that Mādhava possessed like Lakṣmīdhara or Hemādri) Mādhava's omission to cite Varadartja would be more intelligible than the latter's failure to name the *Mādhavīya*. The argument will cut both ways. But, it is now seen that there are references to Varadartja, in a manner suggesting that he was a person of authority, by not only a general writer, who was removed from Mādhavācārya by a generation only, viz. Kaṭayavarna, but by a discriminating critic like Vedānta Desika, who was an older contemporary of Mādhavācārya. The motives which lead to conscious omission to state literary obligations are manifold.

Further Light on the Lower Limits of Varadartja's Date

In the 'Preliminary Note' of 1937 it was suggested that a closer approximation to the date of Varadartja might be reached

¹ Vedānta Desika's *Saṁvārtas*-relikt, ed. Kalyan, p. 47.

² See Kane, *op. cit.*, p. 453, note 1994 and his letter dated 2nd Feb. 1937 to the present editor.

³ Kane, *op. cit.*, pp. 264-265.

by an examination of the substance of the *Vyasa-kharanirūpa* and its opinions and their relations to those of other well-known digests. Shortly after the appearance of the above 'Note' in the *Brahmavidyā*, Mr. P. K. Gode, the erudite Censor of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, called attention to the citation of a passage from the *Rājadharm* sub-section of the *Varadarāja* in Kṛṣṇayavarna's commentary on Kālidāsa's *Vikramorvaśīya*, which is identical with the one on p. 4 of *Vyasa-kharanirūpa* (*Mithanagar Prasthāna*, III, pp. 11-12).¹ The date of Kṛṣṇayavarna therefore furnished a definite lower limit to Varadarāja's date, as the latter must have by that time attained sufficient celebrity to be quoted as an authority to illustrate a passage in an ancient classical drama.

Kṛṣṇayavarna was a well-known scholar and he commented on all the three plays of Kālidāsa and the *Aśvamedha*. He was the minister of his relation Kumaragiri or Yamatarāja, king of Kādavāda. Kumaragiri was a child when his father, the Rājā king Anapota, died in 1366 A.D., and was succeeded during the minority by the boy's uncle Anavarna, who reled till 1383, when Kumaragiri succeeded him. Kumaragiri's reign was short, and terminated about

¹ See *Vikramorvaśīya* with the *Kumaragiri-vṛttīya*, the commentary by Kṛṣṇayavarna, ed. Charadava Sastri, Lahore, 1928, p. 22. The comment is on Varadāsa's statement in Act II, scene 2 of the play. The whole passage runs thus:

तस्मिन् दिवसस्य चो नरो जगत् विजयतयाः पुरोसो जगत्पञ्चमवर्षी सौम्य-
वर्षी स्वल्पयः क्षितिः । उवा पीथो जगत्पञ्चमो जगत्पञ्चमः—

विजयतयास्य नरो युष्मा जगत्पञ्चमः न नरः ।

तु जगत्पञ्चमवर्षी जगत्पञ्चमः न नरः स्वल्पः ।

विजयतयास्य युष्मा जगत्पञ्चमो जगत्पञ्चमवर्षी न युष्मा जगत्पञ्चमः जगत्पञ्चमः स्वल्पः ।

A.D. 1405.¹ Kāpyavarna survived him. Inscriptions of Kāpyavarna range from A.D. 1386 to 1411.² His commentary on the *Vikramorvaśīya* is named *Vaṇdaratīya* after his patron, who bore the title of *Vaṇdaratīja*. Mr. Gode suggests that A.D. 1385 (which is close to the date of the death of Mādhavācārya) may be taken as the date of the composition of the commentary in which the passage from *Varadaratīya* is quoted, and that as *Varadaratīja* must have attained sufficient celebrity before his work could be treated as an authority, A.D. 1350³ (which is a century earlier than the upper limit assigned by M.M. P. V. Kane to *Varadaratīja*) may be safely accepted as the lowest limit for him.

Vedānta Darśana and Varadaratīja

Subsequent to the publication of Mr. Gode's article, I found a specific reference to "*Varadaratīya-Śrīṣṭisamgraha*" in *Vedānta Darśana's Sanskrita-saṁskṛta* (p. 47 ed. Venkateswar Press, Bombay, 1909). The quotation, which is reproduced in the footnote below⁴ is significant in two ways. First, it quotes a verse attributed to Yama in *Śāṇḍeyaparva* (*Śāṇḍeya*) which exalts those whose bodies have been branded with the mark of Viṣṇu's discus (*aśvamedhita*) as "leaders in Sarga"

¹ *People's History, Prehistorical Series*, gives the reign of Khemabhoj as A.D. 1375-1405, while E. Yashwantrao, *Love of the Telugu Poets*, [1917 ed.] p. 430 puts the reign as from 1365 to 1405.

² T. Rangacharya, *Epigraphical List of Inscriptions in the Madras Presidency*, Vol. II, 1916, pp. 703-4 and 725-6.

³ कदाचिद्वैदिकसूत्रम्—

येषां ब्रह्मविदो भवं ब्रह्मणे च लभते ।

ते वै सर्वस्य वेदायै ब्रह्मण उपि देवाः ॥

इति । "ब्रह्मणे लभते" इत्यत्र कदाचि "लोकेषु ब्रह्मणे" इति ब्रह्मणेवत्यस्यैव कदाचिद्वैदिकसूत्रम् । कदाचिद्वैदिकः ॥

Saccaritravaliśī, the work in which the above citation of Varadarāja's *saṃśodhanagraha* occurs, ends the first chapter of it in which the citation is made, with an invocation of Devaloka, the form in which Viṣṇu is worshipped in the great temple at Tirukkoilar in the district of South Arcot.¹ It is right to presume, from his well defined practice, that this chapter was composed about the time of his pilgrimage to the above shrine. In the accounts of Vedānta Desika's life, no specific date to his visit to this locality is mentioned. But, in conformity with orthodox practice, he must have visited this sacred locality, which has been made memorable as the traditional meeting place of the first three saints (*Āraṇya*) of Śrīvaishṇavism.² The only occasion in which Vedānta Desika could have made a visit to this holy place was when he was at Tiruvahindrapuram, near Cuddalore, which is a day's journey from Tirukoilar. It is known that Vedānta Desika left the former place by his thirtieth year, and that the *rahasya-granthas* of which *Saccaritravaliśī* is the first, were among his earliest works.³ It may be therefore taken that this work was composed about 1297 A.D., and that, at that time, Varadarāja's *Saṃśodhanagraha* (*digest*) was sufficiently established as

¹ See the following verse at the end of the first chapter of *Saccaritravaliśī*, p. 32 :

वीरभैरवायै नमोऽस्तुतस्तुतः ।
 सुविश्वविद्यालयविद्वत् कानिश्कनाम् ॥
 कदम्बनाम्नैः विनीतैर्विनाम्नैः सुविश्वविद्यालयैः विद्यानाम्नैः ॥
 लक्ष्मीविद्यालयैः कानिश्कनाम् सुविश्वविद्यालयैः विनीतैर्विनाम्नैः ॥

² The tradition of the meeting of the three *rahasya-granthas* here is repeated in all Śrīvaishṇava hagiologies. The shrine is therefore specially sacred in the communion.

³ The *rahasya* works are five. Desika's *rahasya* appears at Tiruvahindrapuram (Cuddalore) is dated thus by MM. C. Narayanaiah, pp. 74-75.

an authority to justify the citation of it in support of a textual variant, which carried with it important doctrinal differences.

Saccarāṣṭra-śāstra is in three chapters, and deals with obligations which, according to Śrīvaiṣṇavas, lie upon all right conducted persons (*saccarāṣṭra*). The three chapters deal (with appropriate authorities) with the marking of the arms with the marks of Viṣṇu's weapons, the *śaḍraśmi* (discs) and *pañcakaṅka* (conch), the wearing of the *śrīśāstrapāṇḍura* (perpendicular caste-mark), and the partaking of the offerings made to God in worship. These are features which distinguish the Śrīvaiṣṇavas from other Brāhmaṇas, especially the so-called *smārta*s of South India. In beginning the third chapter on the acceptance of food, which had been sanctified by being first offered to Viṣṇu, Vedānta Deśika observes¹ that the topic had been ably and briefly treated (*śamantāntarā*, *hṛteṣṭe* *anagrahyaḥ*) by Yamanācārya (c. 950 A.D.), the guru of Rāmānjan, that it had been elucidated (*prapattiḥ*) in his *Saṁskṛta-dīpikā* by the learned Varadarāja (*Varadarāja-pāṇḍitī*) and that he himself is only following on their tracks in his exposition of the subject. (*Tadasmāntarā śamantāntarā nṛi-śaṁskṛtāḥ upaśāpate*). As the topic comes within the scope of Dharma-śāstra, there is no reasonable ground for ascribing the *Saṁskṛta-dīpikā* to a Varadarāja different from the author of *Seyyānagraha*. But, it is probable that it was an independent work, forming an appendix to the larger digest. Vedānta Deśika refers to the work again in his *Pāṇḍura-śāstra*² as giving a full account of the four *śikṣāntarā* described in *Śrīkṛṣṇa-sūktā*. It establishes again the Vaiṣṇava character of the *śāstra*.

¹ *Saccarāṣṭra-śāstra*, p. 31.

² *Brhaddevan m.*, p. 31 and *Adyar m.*, p. 31.

Varadarāja a Śrīvaiṣṇava

The surmise of Ellis that Varadarāja was a native of Arcot province was probably based on no other ground than the name which is common in the Tamil country. Varadarāja is the presiding deity of the great Vaiṣṇava temple at Kñci-pura (Conjeevaram). Names are given in South India to children after those of some presiding deities in famous shrines, to which parents may have made vows or pilgrimages. A grandson is usually named after his grandfather. Rāmañja spent his early years in Kñci, doing service (*śaśikṛtya*) in the temple of Varadarāja. Vedānta Derika was born in one of the suburbs of the ancient city and was specially devoted to Varadarāja. Kñci has been a great centre of Śrīvaiṣṇavism, and the name Varadarāja is common among Śrīvaiṣṇavas. But, this, by itself, will not establish the sectarian leanings of our author. The deferential references to him by an *śāstra* of the standing of Vedānta Derika, and—*even more*—the citation of his authority for practices, which are specially advocated by Śrīvaiṣṇavas, are more conclusive. The partiality of Hārta Yaśaskṛtya to Varadarāja becomes intelligible in the light of the lead given by Vedānta Derika. In a treatise on Vyākṛti, following classical expositions of it, there is little scope for an exhibition of sectarian leanings. But, even in it, there are indications of familiarity with practices of Śrīvaiṣṇavas and their Āgama literature. The knowledge could of course be acquired by a non-Vaiṣṇava; but, such dicta as the obligatory nature of *madra-dāraṇam* and the recommendation of the casting of offerings to the deity, mark him clearly as one of the community. The point is of importance in an investigation of his identity.

Varadarāja and Mādhava

A comparison of the two works easily establishes the superior learning and acuteness of Varadarāja and its greater originality. The number of works or writers laid under contribution by it is greater than that drawn on by Mādhava. In spite of the absence of any reference to Varadarāja's work in Mādhava, it is incredible that it should not have been known to Mādhava. A comparison of page 446 to 459 of *Vyākṣāranirūpa* with pp. 434-436 of *Vyākṣāra-Mādhava* (ed. V. S. Sampurnan) will show that the latter has obviously adapted and summarized the former. The interpretation of *śrīrūpa* in the Vedic dictum—*tanuś śrīrūpa śrīrūpaś cāpīdā*—as referring to soma and not *śrīrūpa*, is clearly an original idea of Varadarāja, which he has developed with fulness, and Mādhava simply condenses the passage. The whole question of the rights of women to inherit is better argued out by Varadarāja than by Mādhava, who simply copies the former. On p. 414 of *Vyākṣāranirūpa*, occurs a passage on the unequal partition being contrary to "public feeling" and therefore ineffective "in the Kaliyuga," though based on *śrīrūpa*, and the authority of Prajāpati is quoted in a verse beginning—*Yathā śrīyogārtho 'pi nānābhāgāś cāpīdā*—while a prose comment explains that just as when a husband is dead the custom of *śrīyoga* is not now practised because it is opposed to the feeling of the world, and as similarly the sacrifice of soma is given up, so also (unequal sharing in partition) though allowed by *śrīrūpa* is not followed in Kaliyuga on account of its being hated by the world. In *Vyākṣāra-Mādhava* (op. cit., p. 432) the same verse is cited after a prose explanation, which verbally reproduces that in Varadarāja, but the verse ascribed by Varadarāja to Prajāpati is

cited as from the *Saṃgrahakāra*, i.e., the author of the *Saṃgraha*.¹ It will be recollected that the work of Varadarāja is usually referred to as his *Śreṣṭhi-saṃgraha*. It is therefore suggested that Mādhava's reference here is to Varadarāja as the "author of the *Saṃgraha*." A century at least divides Varadarāja from Mādhava in the light of the former being a writer of recognized authority in 1297, when Vedānta Deśika quoted him. The above suggestion fits in with the chronological relationship of the two writers. Varadarājīya can not now be put later than A.D. 1250.

Varadarājīya and Śreṣṭhicandrikā

It is noteworthy that the śloka attributed to Prajāpati by Varadarāja (*inf.* p. 414) is also assigned by the *Śreṣṭhicandrikā* (*Vyavahārakāṇḍya*, ed. Mysore, p. 620) to a *Saṃgrahakāra*, but the latter's argument takes a somewhat different line, in regard to the rejection of unequal partition (*vipariva-vibhāga*). Varadarāja rejects the custom, though ancient, on the ground of its being (*anvā*) hateful to people (*loka-virodhitva*) and he cites an anonymous half-verse to the effect that he who follows what is hateful to the people loses heaven (*anany-jam lokavirodhitva dharmamanyaphadarmamata itī nipaśhāt*, *inf.* p. 413), and this is repeated almost verbatim by Mādhava (*op. cit.*, p. 432). Varadarāja adds the explanation for *anany-jati* in the verse of Prajāpati, "in the *Kaliyuga*" (*Kali-yuga*, p. 414), bringing it also under the interdictions of old

¹ *op. cit.* p. 413. "Utiṣaṃ sa *Saṃgrahakāra*—Tatthā nitya-dharmayam nitya-dharmavibhāgaḥ vā | Tatthā dharma-vibhāgaḥ nitya-saṃgrahakāraḥ." All manuscripts of Mādhaviya ascribe the verse to *Saṃgrahakāra*, while all manuscripts of Varadarājīya attribute it to Prajāpati. As the former is a compiler and the latter the author of a *śreṣṭhi*, the allusion in Mādhaviya is to a *Saṃgrahakāra*, who gave the śloka, i.e. Varadarāja. Reliance to name Varadarāja by Mādhava can be explained.

practices in Kaliyuga (*Kalīyugya*). Madhava, who has an extensive section on *Kalīyugya* elsewhere,¹ omits this explanation and argument. The *Saṃskṛandrikā* explicitly explains *saṃgrasti* as "now" and "in the Kaliyuga," as done by Varadarāja (*Adya saṃgrastītyagataḥ sūtrāḥ Kalīyugam-arthānandīkṛtya*, p. 630) and it proceeds to cite passages on *Kalīyugya*. It quotes the view of Dharmavara that "the dictum that the twentieth part of the heritage is deducted for the eldest son" is not accepted as it is "abhorred by the world," and adds to it the words, "in the Kali age," which is not in Dharmavara's sentence.

It proceeds then to a somewhat irrelevant discussion of the relative validity of the usages of the elect (*śrīṣṭaśreya*) and *śreya* rule, notes that the former has force only when there is no explicit *śreya*-rule, criticizes Viṣṇuśrīṣṭa's rejection of the offering of a bull to a guest because of its being opposed, like unequal partition, to *śrīṣṭaśreya*, on the ground that (as ruled by Vaiśiṣṭha) *śrīṣṭaśreya* has validity only when there is no rule of *śreya* or *śrīṣṭi* on the subject, denies as untrue the contention of Viṣṇuśrīṣṭa that unequal partition is "abhorred by the world" and affirms that people are, on the contrary, anxious to give a greater share to the eldest son and other brothers if they are endowed with sciences, goodness and virtue, and concludes that the ground for rejection of unequal partition, like analogous acts of the past, is solely its interdiction for Kaliyuga. It maintains that venerable authors of

¹ Viṣṇuśrīṣṭa's discussion of *Kalīyugya* occurs in his comments on *Parasarasaurya*, I, 14 (ed. Indraprastha, I, i, pp. 131 to 140). *Viprasa-saṃgrasta* (unequal partition) is not in the lists of *Kalīyuga* prohibitions that he himself gives there. He is consistent in not rejecting unequal partition on this ground. Viṣṇuśrīṣṭa, indeed, quotes in another context the verse of *Kalīyugapraśasta* prohibiting five practices in Kaliyuga, viz. remembrance of a married woman, extra share for an eldest son, sacrifice of cows, snakes, and the use of the *śaṃkhaśloka* (*śaṃkha-paṭi*)—see vol. I, i, p. 71. Varadarāja states the prohibition in Kaliyuga, and Devayya, Śhaṭṭa goes one better and supports it, by adducing further authorities.

digests like Śaṁbhū, Śrīhara and Devaśāmin have written elaborately upholding as righteous the deduction of a share (addhāra-vibhāga) for the additional benefit of the eldest son.

A comparison of the entire discussion in the three works under review shows: firstly, that Mādḥava simply adopted the view and even the words of the Varadarājya, and secondly Śaṛṭicāndrīdī felt the need to rebut the dictum of the Saṁgrahakāra (i.e., Varadarāja in this instance) and his explanation that unequal partition was invalid in Kālyāṇa because it is hateful to the present day world. A comparative study leaves on one the feeling that all the elaborate and not altogether relevant discussion of Devaṇṇa Bhaṭṭa is aimed to discredit Varadarāja's views. If Varadarāja was later than Devaṇṇa Bhaṭṭa and was aware of this discussion, one would expect him to reply at some length to the special plea of the latter on the topic.

Burnell affirmed, on the basis of an entry in a manuscript from the Tanjore Palace Library that he had consulted, that in the Varadarājya (infra, p. 408) the well-known verse of Bṛhaspati (that in the case of brothers living undivided and depending on a common cooking, the worship of pitṛs, gods and Brāhmaṇas will be one only, while in the case of divided brothers such worship will be repeated in every divided brother's house,) was cited as from the Candrikā. The śloka is one of many which uphold the value of partition, on the ground of its bringing about an increase of spiritual benefits to ancestors and gods. On the basis of the entry Candrikāyaṁ Bṛhaspatiḥ in the manuscript that he used,¹ introducing this śloka, Burnell held that the Vyāsaśāstramīpaya referred to Śaṛṭicāndrīdī and was therefore later than that work. As Burnell held the view that

¹ Burnell, *Introduction*, p. vii.

the *Varadarāja* was written only about 1600 A.D., the inference of its being later than *Saṃśodhikā* seemed natural. But, the words *Caṇḍrikāyā* *Byāspatī* do not occur in the context in any one of the nine manuscripts used in the preparation of this edition, or of another three which came into my control later on. There is no other reference anywhere in the *Vyasa-khira-nirūpa* either to *Saṃśodhikā* or its author, Devaṃśa Khaṭṭa. It is not Varadarāja's practice to specify the source of his quotation of a familiar verse. In works like his, the source of a quotation is given only if the *śloka* quoted is rare, or if its authenticity might seem doubtful. Such an indication precedes quotations from the less known Purāṇas or works whose texts are notoriously corrupt. The *śloka* of *Byāspatī* in question is indeed found in the *Saṃśodhikā* but it is a very well-known dictum of the sage, and is quoted by most commentators and digests. (Vide references in the footnotes to *Byāspatī-sūtrī*, ed. Rangaswami, 1941, pp. 196 and 336). Twenty citations of this *śloka* from 18 books have been noticed there ranging from the *Kṛtya-Kalpataru* (c. 1110 A.D.), Aparīkṣa's commentary on *Yājñavalkyasmṛti*, Haradatta's *Bhāṣya* on *Gaṇṇana-dharmasūtra*, to more recent works. Eight more citations have come under my notice since 1946. It is absurd to argue that Varadarāja needed an authority for the source of so well-known a *śloka*. Among the other 210 quotations from *Byāspatī* that he has quoted, there is only one, which is so introduced, and that is so because (see *ibid.* p. 61) it is a rare *śloka*. The word *Caṇḍrikāyā* must have been interpolated by a reader or scribe. Now such entries by readers might cause chronological difficulties may be seen from the discussion of a similar entry of the name of *Vijñānavaṃśa* in one late manuscript of the *Vyasa-khira-Kalpataru*, when the view cited there as

Vijñānaguru's is diametrically opposed to his recorded opinion. The text of *Vyavahārakarmya* contains no reference to *Saṁtiśāntiśikṣā*.

The close approximation to the dates of both Devaṅga Bhaṭṭa and Varadarāja makes the problem of their relations intriguing. As Hemādri cites Śeṭṭhaśāstrīka, and Hemādri's digest must have been composed between A.D. 1260 and 1271. MM. P. V. Kane places Devaṅga Bhaṭṭa at least a generation before Hemādri, i.e. the composition of Śeṭṭhaśāstrīka is about A.D. 1225. Vedaṅga Desika's citation of Varadarāja in a tract composed about 1297 A.D. and the deferential way in which the allusions are made to him, suggest a time limit for Varadarāja not lower than A.D. 1225. A comparison of the writers whom both lay under contribution (vide Aṅgavare II) shows that Vijñānaveśvara is the latest writer quoted by Varadarāja, while Devaṅga Bhaṭṭa quotes also Apastarka, (A.D. 1120-1140). The panegyric on Vikramāditya VI, with which the *Māhātmya* ends, refers to him as having mastered his rival the Cola emperor Kulottunga (A.D. 1070 to 1120) and ruling a territory stretching from the eastern to the western ocean. It has been shown (vide Introduction to the *Dakṣiṇāya* of the *Kṛtya-Kaṭpatara* op. cit., p. 37) that it was only in 1118 A.D. that Vikramāditya's dominions ran from sea to sea, as he conquered only in that year the Eastern Chola's dominions.

© 2000 Blackwell Science Ltd *Journal of Internal Medicine* 247: 111–117

[illegible]

1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 2675, 2676, 2677, 2678, 26

संसाधन संवर्धन प्रकल्प

¹ See Introduction to the *Describedness of the Kyrgyz Republic*, (Kashkad's Oriental Series, XIII, 1941, ed. Bangorov) pp. 15-34. Kichotung's territory reached its maximum extension in a.p. 1115, when it virtually embraced the entire Mairan Presidency with the intervening Indian states, and parts of the Bombay Kathmandu. In 1135 the title moved, and by 1145, Vikramaditya

The *Mittākya* must therefore have been composed when Kulothunga was alive, and after Vikramāditya's territories, by conquest of Coja areas, had extended them from sea to sea. I have suggested c. 1120 A.D. as the date of the composition of Vijñānervasa's great commentary.¹ Aparīkṣa's work must be some years later.² While fuller than the *Mittākya* it does not rise to the high level of excellence attained by Vijñānervasa's masterpiece. Not much can be made therefore from Varadarāja's failure to cite Aparīkṣa. The explicit naming of Vijñānervasa by the *Varadarāśīya* (p. 78) must therefore be accepted as authentic. It is supported by all the manuscripts collated, and the obligation of the *Varadarāśīya* must be manifest therefrom, even if the many passages showing not only identity of views but of expression between the two may be explained away as both drawing from a common source or sources. The circumstance that both the *Varadarāśīya* and the *Smytikanidrīkṣā*, while generally agreeing with the views of the *Mittākya*, dissent from its views on important points, will indicate a period early in the history of that great commentary, when its reputation had not been firmly established.

There are certain points which appear to indicate the priority of the *Varadarāśīya* to the *Smytikanidrīkṣā*, and to a knowledge of the former being possessed by the latter. These may now be briefly stated.

Firstly, there is the reference to the view of the *Saṃgrahakāra* (a name which would describe Varadarāja in view

VI had conquered the old Eastern Chūlyas territory (Kulothunga's hereditary domains, with the Karghāja and Kōmba, and his kingdom then literally marched from sea to sea.

¹ *ibid.*, p. 38.

² *ibid.*, p. 38 and A. B. Allan, *The Solankyas of Western India*, *Indian Culture*, II, pp. 412-413. Aparīkṣa's work must have been composed after A. D. 1120. He died in 1140.

of the usual citation of his work as *Śrīpti-saṅgraha* by writers from Vedānta Deśika (born c. A.D. 1268) downwards that unequal partition is now obsolete like *nirape* and other practices of the past (vide *supra*, p. 49). Varadāśja ascribes the view to Prajāpati (all manuscripts concur in this, while his views appear to be those cited and discussed by both Devaṅga Bhaṭṭa and Mādhavācārya. If this be so, Varadāśja is earlier than Devaṅga Bhaṭṭa. Prajāpati to whom the śloka is given by Varadāśja (*ibid.* p. 414) is a writer, who is cited in the *Vyasaśāstradhāra* of Śrīpāṇḍitaśrī twenty-two times, and in the *Vyasaśāstra-Mādhavācārya* eighteen times, while *Vyasaśāstra-nirape* quotes him as many as fifty-seven times. It cannot be argued that, when the views are stated by these two writers as *Saṅgrahakāra*'s, they were unaware of its ascription to Prajāpati. A slight confusion between the śloka in question and its interpolation by Varadāśja's *śrīpti-saṅgraha* must explain the situation to the śloka as *Saṅgrahakāra*'s.

Secondly, there is Devaṅga Bhaṭṭa's claim that he put nothing in his book as his own view, and that therefore whatever he had written might be accepted without fear. It should be read as a counterblast to Varadāśja's declaration that he had made his determination of *vyasaśāstra-dharma* following both *śrīpti* and *reason* (*yukti*).

Thirdly, there is the case of an aged father, who separates himself from his sons after partition, and lives either alone or becomes a *vīṇāśrasika* or *anupāsika*. If, in these circumstances, either he or his sons are reduced to poverty, resumption of the property given to the sons may be made by the father, or some share in his hands may be given to them for their support. The authority for the rule is Hārta. (*ibid.* pp. 407-408). In support of the rule, a *śruti* (Vedic) passage, about the refilling on exhaustion of certain jars used

in sacrifices, is quoted. "The father is the jar (*gṛaha*) called *āgrayaṇa*, and the sons are the other jars. If the *āgrayaṇa* is exhausted or is dried up, one should take *Soma* from the other jars and fill it up. Similarly, from the *āgrayaṇa* if the other jars are emptied." Thus, it is explained."

The above is a translation of the passage, which is printed on p. 407, making the comment part of the passage of Hārta. This passage of Hārta is simply quoted without the Vedic comment by Lakṣmīdhara.¹ Candorevara quotes the passage of Hārta also without the allusions to, the jars, and adds comments from Halyudha, and the *Parjāta* (p. 21 of S. Sitarāma Sastri's Ten., 1898). The Vedic simile is not found even in the *Vṛonastredaya*² (p. 437). It is also missing in the *Mādhvya*. Śaṅkacandrīka further develops the idea briefly stated in *Vyavahārabhīrva* (op. cit., pp. 611-612) and divides the passage of Hārta into two parts, making the Vedic simile an explanation contained in Hārta's dictum itself. The manner in which the passage of Hārta is reproduced by Lakṣmīdhara (who was an acknowledged master of *Mīmāṃsā*), without this comment, which would have been to his heart, should justify suspicion of its forming part of Hārta's text. The latter is printed, following the lead of Śaṅkacandrīka, combining the illustration with the earlier part of the quotation. It looks, however, as if Varadarāja cited Hārta and added the illustration, which Devaṇṇa Bhāṣa paraphrased, using almost the same words as Varadarāja.

Fourthly, Varadarāja develops the idea that partition of inheritance is advantageous because it increases *Dharma*, and particularly specifies the performance of more *śrāddhas*,

¹ See folio 382 of the Paris copy of the *Vyavahāra-śāstra* of the *Kṛtya-Kaṇṭhava* prepared by the present editor. It will be published shortly.

² See *Vyavahārabhīrva* of Hara-misra's *Vṛonastredaya* ed. Tilsamān, 1873, p. 437.

domestic worship and gifts to Brahmanas. Śaṅkaraśāstrī arrives, after the same citations, at the same conclusion, after setting up and demolishing an objection that partition will at once increase the worship of the domestic fire by more persons, as such worship is incidental to division. This is denied by Devayya Bhagya, on the ground that ownership, and the obligation to maintain the fire already exist even before division (op. cit. p. 687). The comparison of the two passages shows that Varadarāja's was the original, which was worked up with a parade of learning by Devayya Bhagya as an "improvement."

In all these cases Varadarāja's treatment is briefer, more direct, and more natural than Devayya Bhagya's, which is characterized by diffuseness and laboured attempts at "showing off" superiority by irrelevant discussions. The difference suggests that the latter deliberately tried to excel the former.

*How far the results fit in with the internal evidence of
Vyasaśāstrīrpaṭya*

Among early writers whom Varadarāja refers to are Anahīya (inf. pp. 135, 230 and 455), Virvaripa (inf. pp. 78, 135 and 474), Dhānāvana (inf. pp. 78 and 135) and Śrīkṛṣṇa (inf. p. 135). The *Śaṭ-trīmaṣṭakam* is quoted twice (pp. 13 and 258). Anahīya is of course the famous bhāṭṭyakara on *Nārada-smṛiti*, who appears to have commented also on *Gautama-Dharmasūtra* and *Manu-smṛiti*. It is perhaps the last circumstance that has led Bāṇarāṣaṭṭhāyī to explain the expression *Anahīya-Madhātithi-jambhātithi* in the *Mīmāṃsā* as "the peerless Madhātithi." Burnell copied the

error.¹ Asahīya's lowest limit is A.D. 750 as he is quoted by both Viśvaṭpa and Madhātithi whose dates may be taken to be c. A.D. 825 and 850 respectively.² Dhānāvata is Bhōja, whose reign runs through the first half of the eleventh century A.D.³ MM. P. V. Kane assigns Śrīkara to the 9th century.⁴ He would place the *Śaṅgrahastava* in the period A.D. 700 to 900.⁵ All these are pre-Vijñānāvata, and he is, independently of the innumerable parallels, which might suggest borrowing from him by Vamaṭākja, named on p. 78. No work or writer, whose date is later than that of Vijñānāvata, is either quoted or alluded to in *Vyavahāranirūpa*, whose upper limit may therefore be safely taken as the middle of the 12th century A.D.

There are a number of writers and works laid under contribution by Vamaṭākja in *Vyavahāranirūpa* that are not cited, or were unknown to his rivals. On the other hand, there are works which they use and he does not. One prominent omission in his digest is the *Samgrahastava*,⁶ who is cited in their *Vyavahāra* sections alone by Devaṅga Bhaṭṭa

¹ Kane, *op. cit.*, p. 256 and footnote 523, which cites the passage of the *Madhātithi* as explained by the *Dhātānirūpa* (Kane's identification of Asahīya with Madhātithi is indicated as the list of works used by Viśvaṭākja in his *Dhātānirūpa*, *op. cit.* p. 256).

² Kane, *op. cit.*, p. 256 (Asahīya), p. 265 (Viśvaṭpa) and p. 275 (Madhātithi).

³ Kane, *op. cit.*, p. 275 for the grounds for identifying Bhōja the Parmāra king of Dhār with Dhātānirūpa and p. 279 for the limits of his reign revealed by inscriptions. An inscription of Bhōja's successor, Jayasimha, is dated Samvat 1133, i.e., A.D. 1055-56 (*Epigraphia Indica*, III, pp. 90-92).

⁴ *op. cit.*, p. 268. "Śrīkara must be placed somewhere between 800 and 1000, and probably flourished in the 9th century."

⁵ *Ibid.*, p. 279. "This compilation must have been among the latest products of the age of temples and was probably compiled somewhere between 900 and 1000 A.D."

⁶ *Ibid.*, p. 282. "The *Samgrahastava* was probably compiled between the 8th and 10th centuries." The close affinity between its name and those of Dhātānirūpa may suggest that Bhōja followed it, and that the distance of time separating him from it was inconsiderable.

and *Mādhavācārya*, as many as 66 and 12 times respectively. We may ask "Why, this omission?" We have seen that one of these cases of citation by *Śeṣṭhaśrī* probably refers to Varadarāja's own work, which is usually referred to as his *Śeṣṭhaśrī*. It is suggested that the identity of names and the confusion it would cause induced Varadarāja not to utilize the older work of the same, though it must have been available to him also.

When a compiler is unable to identify a *śeṣṭhaśrī*, he usually gives himself the trouble by vaguely referring to it as *śeṣṭhaśrī*, *śeṣṭh* or *śrī*. The frequency of such citations is a rough index of a compiler's lack of diligence or even accurate knowledge of sources. In the *śeṣṭhaśrī* sections of the *Mithākṛt*, *Śeṣṭhaśrī*, *Varadarājya* and *Mādhavācārya* the number of such anonymous references are respectively four, one-hundred-and-fifty-seven, thirty-five and forty. The contrast between Devaṅga Bhujja and Varadarāja in this respect is significant.

One of the works cited by Varadarāja is *Akṣayā-darśya*,¹ (*op. p.* 434), which the other three do not cite at all, and which seems to have been freely used by later writers like Hārta Venkaṭācārya (e.g. his *Sūktatīlaka*, Telugu ed. pp. 45, 51, 84, 128, 133, 144, 150, 155, 209; *Darśanāraṇya* ed. Telugu, pp. 69, 72, and 125). Manuscripts bearing the name are available in South Indian libraries. The presence of so many quotations from it in Hārta Venkaṭācārya's works, on non-*śeṣṭhaśrī* topics, may suggest that in treating those topics, in the sections of the *Varadarājya* now lost to us, larger use may have been made of this comparatively unknown author, who was probably a native of South India, where

¹ An edition of *Akṣayādarśya*, for which materials exist in South Indian manuscript collections, will be welcome. Dr. T. R. Coomaraswamy of the Madras University has mentioned to the editors that he is at work on one.

alone manuscripts of his work and citations from it have been found.

Uḍyotana is a writer who is referred to twice (*op. cit.* pp. 78 and 455 *sq.*). In the first reference, Uḍyotana's name is coupled with those of Dhāteprava and Kṛpā "and others" in regard to the application of the test of ordeal (*dīp*) in the absence of the evidence of written documents and witnesses. The second case is an allusion to Uḍyotana's interpretation of the word *am* in *Mānasam*, IX, 185, where his view is identified with that of Anubhāya. It is possible that both are ancient commentators on *Mānasam*. An Uḍyot is quoted in Jintā-vihāra's *Dīpabhāṣā* (II, 9), but otherwise the writer is unknown to the later writers. There his opinion is regard to a test of Yājñavalkya (II, 121) is given. If the Uḍyot and the Uḍyotana are the same, the writer may have been a *nibandha-kāra* now forgotten. MM. P. V. Kane's *History of Dharmasāstra* contains no reference to him.

Another unknown writer, who is quoted by Varadarāja, is Agnimitra (*op. cit.* p. 130). It is a verse containing the dictum that if land has been enjoyed by three generations, in accordance with law (*yuktā-vidhā*), even though there may be no written document proving proprietorship, the fourth generation will have unquestioned ownership of the property. We know of no *amṛta* writer named Agnimitra. Kṛṣṇavarṇana in his commentary on the *Anuvāsa* (II, viii, 2) interprets Agnimitra as Śāstraka. (*Śāstrakastagnimitra va Hāṁyati Śāstrakāra*). In *Śāstrakāra* (VI, 155) Daṣṇanta declares himself the protector of those who have no kindred to protect them, after deciding that the property of a dead merchant belonged to the child in his widow's womb.¹ Can this dictum of

¹ The story (*Śāstrakāra*, VI, 155, ed. Max Müller, p. 250) comes from Daṣṇanta at the end of a story which represents his being approached, when in a sentiment mood about Śāstrakāra, by a messenger who brings a

Aggravated by a similar decision of a historical ruler, which had passed into tradition through some lost play?

A work bearing the title of *Dandapradharana* seems to be cited on p. 208 for a half-verse, but the sloka occurs in *Vāṭṭa-vallīya-sūtri* (II, 135) and the word *danda-pradharana* is therefore only the heading of the section in that authority.

Dharmadropa is another work from which some verses are cited on p. 353 in the chapter on *Saṁskṛta-samasthāna*. This is very probably an allusion to a *Dharmadāstra* attributed to the hero, Droṇa, bearing the name of *Ratnasāgara-dīpa*. A very old manuscript of it, containing about 2500 stanzas, was found by the late MM. Ramprāsāda Sastri in the Darbar Library at Khatmandu in Nepal.¹ The manuscript gives the date of its transcription as Śamvat 1189 (i.e. A.D. 1132) and the *Mahānāṭopādhyāya* described it as "the most ancient manuscript on modern *sūtri*" and as "the oldest manuscript dated in a non-Nepalese era and in a non-Nepalese character found in this collection." The work is not known to other *sāhityaśāstras* and is as unique as is its citation by *Varadarāja*. A transcript, contemporary with *Vijānāyaka* and *Lakṣmīdhara*, pre-supposes an original far older.

A work on *Dharmadāstra*, bearing the descriptive title of *Pañcāṅkṣipt*, is cited twice, once for introducing a quotation

from the Minister for royal approval. A merchant, who had acquired money in foreign trade and had married many wives, died in a ship wreck without offspring. His name was Dharmaratna. The Minister recommended that the estate should revert to the king, according to law. Dasyapala remarks on the sad state of being childless, enquires if any of the dead merchant's wives is pregnant, and is told that one of them, the daughter of a brahmin, had recently undergone the *dharmaratna* ceremony. Dasyapala immediately remarks that "the child in the womb" should inherit the father's estate (*Matre grāhitaḥ pūtrasya vāṭṭasya vāṭṭa*) and commands the decision (which gives a general rule) to be conveyed to the Minister. Dasyapala then orders it to be proclaimed that he will be guardian to all those, who are free of incompatible an (*apagṛhyā*) and are deprived of near kindred, to whom the duty of protection will naturally go.

¹ See his *Catalogue of Manuscripts in the Darbar Library, Nepal*, 1905, p. x and pp. 77 and 137.

applicability of certain ordeals, in which their position was adverse to that held by Bhagya Kumāra, (Kumārila Bhagya?) Vivartapa and Vijñānaveśvara. The second records an opinion on sale without ownership.¹ Who this writer is we do not know. He is none of those in the comprehensive list of writers on Dharmasāstra compiled by MM. P. V. Kane. In Vedānta Deśika's *Philosophy-sūtras* a *Kṛpā* or *Śrī-Kṛpā-muniḥ* is quoted thrice.² He gives rules for *śrūṭa*s and is supported by *Śāpīdhyāyini*. It is apparent that he wrote on Dharmasāstra. If Varadarāja's *Kṛpā* is identical with Vedānta Deśika's *Kṛpā-muniḥ*, the form in which Varadarāja refers to him may suggest his being a contemporary, who had not yet become a *śaṣṭhī*.

Certain verses summarizing ordeals are assigned to *Pūrvācāryaḥ* on pp. 210-212. They are described as *samgraha-stōtrāḥ* and are not among those quoted in other digests from the old *Śaṣṭi-samgraha*. The same "teachers" are apparently referred to on p. 216 as *ācāryāḥ* in regard to the effects to be observed on the persons subjected to ordeals. The use of the plural might merely be honorific, and in that case the allusion will be to Varadarāja's own teacher. If, as is suggested later on, Varadarāja, the author of *Vyavahārānupaya*, is the same as Varadarāja the author of *Mīmāṃsā-Nayanavakadīpikā*, the reference to *ācāryāḥ* will then be to his own teacher, whose name was Śaṅkaraśāstrīya, and who is

¹ Who Bhagya Kumāra is can not be decided. The form of reference makes it applicable to Kumārila Bhagya, who will be alluded to by a *śikṣā-muniḥ* like Varadarāja by the honorific plural as *Ācāryāḥ*. *Mīmāṃsā*, who were consulted, have not been able to specify any opinion of Kumārila which agrees with the view attributed here to Bhagya Kumāra. The celebrated and versatile Pandita Bhagya, the son of Śaṅkaraśāstrīya (Śikṣāśāstrīya or Kṛpāḥ), the most devoted of the disciples of Kṛpāśāstrīya, is often referred to by Vaṅkaraśāstrīya as Bhagya and Śaṅkaraśāstrīya. He died young. Innumerable works on *śāstra*, *śāstrīya* subjects by the early Śrīvaṅkara school of the age of Kṛpāśāstrīya are now lost, and this may be one of them.

² See pp. 2, 26-62 and 27, ed. *Adyar*.

perhaps the same as the author of the commentary on *Śrībhāṣya* called *Śrībhāṣyabhaṣā*.¹

There are two allusions to a writer named *Brāhmanī-ṣṭhara*, "the best of ascetics" (inf. pp. 253 and 270). An ascetic is termed *Brāhmanī* as he "knows God." The knowledge of God is *Vijñāna*. *Brāhmanī-ṣṭhara* can therefore be taken as a periphrastic allusion to *Vijñānācārya*. In the first allusion, the reference is to an interpretation of *Yājñavalkya* (II, 43) on the exaction of labour from an insolvent debtor other than a *Brāhmana*, who alone should be allowed, when he could afford it, to pay back the debt little by little. The *Mīthākara* interprets the significance of the mention of the *Brāhmana* to be that the relation of a higher and lower caste is involved in the rule. Accordingly, a *Kṣatriya* owing money to a *Vaiśya* creditor, if insolvent, should not be subjected to manual labour but have the *Brāhmana* privilege of repayment by instalments. *Varadarāja's* indication of the view of *Brāhmanī-ṣṭhara* is identical with the view expressed more fully in the *Mīthākara*. In the second allusion, the reference is to *Brāhmanī-ṣṭhara's* view that *Kātyāyana's* rule that if a deposit is lost through negligence of the trustee, the full value should be made good to the depositor, and if the loss is due to inadvertence (*ajñāna*) a little less than the full value should be recovered, implies that the deduction in the second case of repayment of value is a fourth (*caturthadvaram*). This is just the view of *Vijñānācārya* (vide footnotes on the pages concerned). This form of referring to *Vijñānācārya* by *Varadarāja* (who seems from the available evidence to have

¹ *Śrībhāṣya* have authentic lists of *Kṣatriyas* in whom the right of initiation in the sacred writings, *Kṣātrya* as well as *brahmanas* descended from together to *paṇḍit*. *Śaṅkarācārya* is in the list (See No. 23 in the Succession List of *Rādhakṛṣṇa Kṣātrya* appended to the *Life of Rādhakṛṣṇa* by A. Govindarāya, 1926). *Varadarāja* is not in the list; he was apparently not selected for "posthumous" honours.

been a Śrautapurohita is evidence of his rising above sectarian prejudices.

Varadarāja and Bhavarvāmin

In 1929 an edition of Nārada bearing the title of *Nāradaḥ*—Mansukhshilā was published in the Travancore Sanskrit Series, with a commentary by Bhavarvāmin. The work is not noticed, nor is the commentator by M.J. P. V. Kane in his monumental *History of Dharmasāstra*, Vol. I (1930). The text of Nārada differs materially from other known versions of the saṁhitā. The commentary makes no reference to the views of well-known digests, and rarely mentions opposing views, as is their practice. Its editor, Paṇḍit Sambhava Sastrī on a mere identity of names placed Bhavarvāmin in the 16th century, on the ground that he was the Bhavarvāmin, who was the grandfather of Rājartadharaḥ Dīkṣita. The *Varadarāja* shows that this view is untenable and that Bhavarvāmin is an old writer. For, there are many passages in *Vyavahārikasūtra*¹ which are identical in word or in sense with Bhavarvāmin's comments. It is unlikely that they were transcribed from the digest by the śāstra. It must be the other way round. In a manuscript of *Baḥya-śāstra-prajñāpāṇī* collected by the Curator of the Travancore Sanskrit Manuscript Department, Bhavarvāmin is grouped with ancient commentators on the *Kaṭhāra*. Mahādeva Vajapeyī in a MS. dated A.D. 1020 mentions a Bhavarvāmin as an authority. If this be the commentator, he can not be put later than c. 900 A.D. (Lakṣmana Sastrī, *Appendices to the Nīruktis*, 1929, p. 7). In any case, he must be earlier than Varadarāja, and the form of

¹ See saṁhitā pp. 305, 304, 303, 300, 307, 323, 324, 326, 327, 379, 380, 382, 383 and 384.

his commentary suggests composition in an epoch before the great digests. It is to be noted that no other digest seems to have made as much use of Bhavaravāmin as Varadarāja's but the matter requires further scrutiny of all the explanations of Nārada verses in the commentaries and digests in the light of Bhavaravāmin's commentary.

Identity of Varadarāja

We have to look among the many authors with this name for the writer who composed not only a large digest of which only one section, viz. *Pyroakṣa-nirṇaya*, has so far come to light, but other lost works also within the time limits indicated by our investigation, viz. A.D. 1150 to 1250. We have also to look for one from South India, and a Śrīvaiṣṇava. Among them we must seek one with an obvious mastery of *Nyāya* and *Mīmāṃsā*, of which we have many proofs in the work. See for example, the discussion on *dravya-parimāṇa*, pp. 193-212 and p. 459 ff. on the disabilities of women. The latter is important, as the interpretation of *nirindriya* as applied to women in *Manu-smṛiti* (IX, 13) by Varadarāja is original, and was not anticipated by any previous writer. Even Medhātithi (ed. Jha, II, p. 246) takes *indriya* to be *virya*, *dhairya*-*prajñā*-*balādī*, and the interpretation is accepted by Buehler, who translated *nirindriya* as "destitute of strength." Kullūka makes this comment: "*indriyam* " *pramāṇam*; *dharma-pramāṇa-avastī-napti-raddī-natōnaḥ dharmajñā*. Nandana follows Medhātithi. In commenting on Raudhāyana's *Dharmasūtra*, II, iii. 47, Govindasvāmī writes: '*Nirindriya* hyadhyāśaś ca' *et* *avastī* (" *nirindriya* " *nirgata-avastī*). Śaṅkaranandīś accepts the sense of 'powerlessness' for '*nirindriya*. Sarvanandīśāś

interprets *śrautya* as *virya* (seed). By taking the *śraut* passage in which the word occurs as declaring the incompetence of women to inherit Devayaga. Bhaṭṭa is faced by difficulties in justifying against *śraut* the rights of the widow, daughter and mother; and he tries to get over the obstacle by describing the *śraut* as exaggerated and as not over-riding the rights of the *jñāt* and the *līka*, whose competence to inherit is expressly provided for. Varadarāja, from his knowledge of Mīmāṃsā and Vedic exegesis, cuts the Gordian knot, and Mādhyakṛya copies him.

Among the twenty and odd Varadarājas named by Anrecht¹ some are ruled out by the above considerations. Varadarāja, the author of *Laghu-Kaṇvaśāli* is ruled out by his late date (after Bhaṭṭoji Dīpika) as well as by his father's name Durgatanaṣaḥ. There is the Kaṇvaśāli-bodhisat a Nyāya commentary on Udayana's *Kaṇvaśāli*, by a Varadarāja-miśra the son of Rāmadatta-miśra. He is ruled out by being a North Indian, besides not satisfying the other requisites of the author of the *Pyrochātravāpaya*.² He is identified by MM. Pandit Gopināth Kaviraj with the author of *Tārāharaśāstra*.³ Jñānapīṭha, author of *Laghu-dīpikā* (whom Pandit Gopināth Kaviraj assigns to the 13th century) refers to the author of *Tārāharaśāstra* as having lived long ago (*purā*).⁴ There remain only Varadarāja, author of *Nyāyadīpikā*, and Varadarāja, son of Rāgarāja, grandson of Devarāja, and pupil of Sadācraṇakṛya. He is the author of the *Śrīvāṇa-Nayavivēka-dīpikā*, a commentary on Bhavanātha's *Nayavivēka*, an exposition of some

¹ Catalog. Catalog. pp. 549-551.

² See MM. Gopināth Kaviraj's edn. of *Kaṇvaśāli-bodhisat*, 1932, (Dewanāthbhawan Series), *passim*.

³ MM. Gopināth Kaviraj regards *Tārāharaśāstra* as an earlier work of this Varadarāja-miśra. The *Tārāharaśāstra* is cited in *Kaṇvaśāli-bodhisat*, pp. 117-118. I was doubtful of the identity.

⁴ See the *Kaṇvaśāli-bodhisat*, Introduction, *passim*.

of the important status of Jainism according to the school of Prabhākara.¹

In a manuscript of this work (Or. MSS. Lib. No. R. 5161) it is stated that the ancestors of this Varadarāja lived on the banks of the Vagavati, the river, which runs through Vijaya-Kānd. The great-grandfather of this Varadarāja is named as Prapatārthihara of the Kijāmbi family of the *Ācārya-gotra*. The founder of the greatness of this Kijāmbi family was a direct disciple of Rāmānuja, whose name is also Prapatārthihara, and who is known in Śrivaishnava history by his popular name, of Kijāmbi Āccān. The Kijāmbi family lived at Kānd. It is not open to doubt that the two Prapatārthiharas are one and the same, and that Varadarāja, the author of the commentary on Bhavanātha's *Nayavivēka* was fourth in descent from Kijāmbi Āccān, the disciple of Rāmānuja, who was older (in view of the great age to which he lived)² than many of his śiṣyas. A hundred years may be taken as a reasonable interval between Rāmānuja's disciple and his great-grandson Varadarāja. This will place the latter at the beginning of the first quarter of the thirteenth century. Varadarāja, the commentator on Bhavanātha's *Nayavivēka*, describes his teaching as a great Vedāntin, an expert in the Veda and the Upaniṣad. The description may suit Śaṅkarācārya, the author of the *Sūtrasprākāśikā* commentary on Rāmānuja's *S'ri-Bhāṣya*, who is not ruled out because he was a very much older contemporary of Vedānta Derika (b. 1268 A.D.)

Only the first pāda of the first chapter of *Ślokaśat-Nayavivēka-śloka* has been printed. In the first pāda of the sixth chapter, which is now available only in manuscript,

¹ Śrivaishnava writers are partial to the school of Prabhākara. Bhavanātha deals at length with the views of Prabhākara in *Nayavivēka* and Varadarāja naturally deals with Prabhākara also in *Nayavivēka-śloka*.

² One-hundred-and-twenty years. Vedānta Derika lived for 100 years.

occurs a passage, which, in spirit and word, is close to a similar passage in the *Vyavahāravivṛaya*. The point under consideration is the distinction between proprietary right and independence of action. It is illustrated in the *Dṛṣṭi* by a comment on an interpretation by Śābara-svāmī of a text of Jaimini (VI, 4, 6). The author affirms that, in as much as on the authority of the Veda (*śruti*) women are empowered to perform ceremonies, the *smṛiti* passages which seem to deny women rights of property should be construed not as denying rights of property but only rights of independent performance of sacrificial ceremonies. In *Vyavahāravivṛaya*, Varadantja construes texts to show that the inability of sons to divide the ancestral property, when the father is alive and not at fault (*Deva*) does not carry the implication of any denial of existing rights in property but only denial of the right of independent action; for, if property accrues only after division, an only son, who steps into the father's property, would not appear to acquire proprietary right. The authority, line of argument and the expressions, which are terse, agree so closely as to suggest a common authorship of both passages.

Though the *Varadāśvinsūtra* does not cite Bhavanātha, the original of the *Dipikā*, its having him in mind is reflected in the most explicit use made of Bhavanātha by Śreyāśāndrika, which often seems to aim at going one better than the *Varadāśvinsūtra*. Some unnecessary reflections in Śreyāśāndrika appear to owe their presence only to this desire. An instance may be mentioned. Śreyāśāndrika explains (in omitting any treatment of the ordeals by water and poison,) that two ordeals are not considered by it as they had gone out of use.¹ Varadāśvina, who belonged to the same area and was not far

¹ *Śrīmadbhagavadgītā* (ed. Bhaṭṭaraj) p. 271: नमः कर्तव्यमेतदप्यनुष्ठानमात्रं, तद्विधिं जानन्मम हि कोऽपि विनश्यति.

removed from Devaṅga Bhaṭṭa in point of time, describes both ordeals in detail. Writing three centuries later, Pratiṅga Rūdra justified his own treatment of both the omitted ordeals on the ground that in his own kingdom of Utkala the ordeal by water was still practised and the ordeal by poison was known to be in use in Magadha and in the Śāhasana country. The remark of Devaṅga Bhaṭṭa is obviously aimed against a writer who had described rules as still in force that had become obsolete. Varadarāja, by his fair treatment of the two omitted ordeals, appears to be the person glided at.

The *Dīpikā* is a Mīmāṃsā work by an author who is well versed in *śaṣṭi*; while the *Vyavahārasūtras* is a *śaṣṭi* work by a Mīmāṃsaka. A common authorship will explain interdependence of matter, parallelisms in expression, identity of views and opinion to cite the sources of the argument. The line of reasoning in the *Dīpikā* is special to the *Vyavahārasūtras*. It is not taken by its rivals. In the *Dīpikā*, Varadarāja lays claim to a mastery of Mīmāṃsā, Vyākaraṇa, Vaidya and Jyotiṣa. The first three are evident in *Vyavahārasūtras*,¹ while naturally scope for the display of knowledge of astrology can be expected only in non-vyavahāra sections of the *Varadarāja*, which were undoubtedly composed but have now gone out of view.

South Indian works labour under a disability by being written and preserved in scripta, which though very convenient

¹ *Sanskrit-Śāstrāṅga* (ed. Mysore), p. 208: यथैवं यद्विद्वान्निष्ठं ज्ञानविषयो ज्ञानसुखस्यार्थं तद्विद्वान्निष्ठं यथैवंविद्वान्निष्ठं इति । ज्ञानस्यार्थं तद्विद्वान्निष्ठं यथैवंविद्वान्निष्ठं । ज्ञानस्यार्थं तद्विद्वान्निष्ठं यथैवंविद्वान्निष्ठं । ज्ञानस्यार्थं तद्विद्वान्निष्ठं यथैवंविद्वान्निष्ठं । ज्ञानस्यार्थं तद्विद्वान्निष्ठं यथैवंविद्वान्निष्ठं ।

² The medical knowledge is evident in the elaborate treatment of the fourteen kinds of impurities in men (pp. 170-181) and sexual and other diseases of women, as well as in his indication of the marks of manliness (p. 170 and pp. 182-3).

for use with palm leaf, are unknown outside South India. They do not have the all-India reach that Nagari manuscripts have. Works which are not widely dispersed run a risk of loss which is very real, when the materials for their preservation are so susceptible to decay and the ravages of insects as palm-leaf. We do not now possess even a minute fraction of the rich literature which was the contribution of South Indian scholars in so many fields. This will be evident to any reader of a compendium which draws upon authorities now totally lost. The disappearance of the other writings of Varadacharya may be thus explained naturally without any attribution of the loss to sectarian animos. Wholesale absorption by later writers of the matter of earlier writings is a familiar phenomenon. Varadacharya's works should have suffered an eclipse, undeserved though it be, as much from their utilization very thoroughly by writers like Hārīta, Vachakacharya, as from the prestige and influence which digests composed by or under the patronage of powerful kings, like the *Mādhanvya* and the *Sarasvatthiśāstra*, enjoyed during the days of Vijayanagar supremacy. With increasing indifference to Dharmaśāstra literature, and especially its Vyavahāra content, in an area coming rapidly under alien rule, the value of Sanskrit manuscripts and the inducements for their preservation and multiplication diminished, from the eighteenth century onwards. When the British Courts undertook to administer Hindu Law in accordance with indigenous works of authority, the digest of Varadacharya lost a chance of coming to its own by an erroneous idea of its modernity, as compared to its rivals. The growing neglect is reflected in an increasing corruption of manuscripts of Vyasaśāstratīrthya, and carelessness in preserving a correct text of it. This has made the work of editing it difficult, and necessitated recourse to the

use of a large number of manuscripts gathered from different areas of the region in which it was formerly very well-known, and was widely used. It has been found that manuscripts of it, which were known to have existed in private libraries fifty years ago, have now perished. The only hope of salvage and survival is publication, which alone can save a work of wide and discriminating learning and acuteness, of considerable antiquity, that once enjoyed wide and well-merited popularity and influence, like Varadacharya's treatise on vyavahāra. Hindu Law as administered by British Courts, and even the judiciary of Indian states, has drifted more and more from its old moorings, and the immense mass of judicial decisions has smothered the old law as developed by generations of gifted Hindu legists. Their works have now only a historical value. Vested rights have accrued and can not be disturbed, though their roots may be traced to bad decisions. Hindu law is fast coming within the ambit of the reformer and the enthusiast for social amelioration by legislation. The loss of utility may not however, be an evil to our smṛti and nibandha literature, as they can now be studied for their own sake, in an atmosphere of scholarly calm, by persons free from prejudice and self-interest. The insight gained by such study of the cementing force of legal institutions which kept society from disintegration in ages of invasion, war, alien rule, and the aggressive impact of hostile cultures, will itself be no inconsiderable gain to the cause of truth.

Bangalore,

K. V. RANGASWAMI

15th December 1942

ANNEXURE I

SYNOPSIS OF VYAVAHĀRANIRNAYA

Introduction: General Features

Vyavahāranirṇaya aims at being a compendious code for study and practice. It is not for beginners or for those not trained in the technique of legal literature. Its brevity is intentional. An indication is enough for those who know. The texts, being the ultimate source of authority, are cited in logical order leading to the climax of a decision. Differences of view are rarely obtruded, except where they have become classical (see pages 78 and 135). There is no attempt at parade of learning.

Both procedure and substantive law are dealt with, as is necessary in a compendium. Under law proper both the law of crimes and civil law are dealt with. As many as 220 out of the 532 pages, forming the text of law proper, are devoted to *vyanahārasādhā* or procedure, including the law of evidence. The unusual fulness of the treatment of procedure was probably intended to meet the needs of an epoch in which there were many small states, the rulers of which needed to be instructed in their duties in the constitution of courts of justice and adjudication. The great kingdoms of the Dekkan and South India were already tottering to their fall by

a. A.D. 1200, and petty rulers like the Reddy chiefs were springing up and claiming independence. The steam roller of the invasion of Alā-ud-dīn and Mālīk Kāfir destroyed the vestiges of the remaining political supremacies and paved the way for the growth of a united Hindu kingdom in Vijayanagara which could rally to its standards all Hindus, unite them in a common front and prove the bulwark of Hinduism against the fierce onslaughts of Muslims inspired by religious frenzy as well as lust for plunder. Varadarāja suited his treatment to the needs of his times.

In the treatment of personal law, Varadarāja is relatively brief in such matters as liability for debt, partition and inheritance. The former needed a strong role to enforce obligations, and the implementing of *Dēpabbaga* lay on village and communal organizations even more than on the state.

The procedure in criminal and civil cases is not distinguished. It will not be in small states. The space assigned to criminal law is not large. *Sāksa* is widened to bring under it both misdemeanours and felonies. A wide discretion, and a correspondingly heavy responsibility, are vested in judges. The court can deal with any kind of crime in the manner best suited to it. Doubtless considerations of the character of the offender and his antecedents, both personal and communal, governed the sentence.

The law of evidence is lucid and carefully modelled to save the interests of justice and avoid hasty judgment. The permission of oracles is evidence of an age of faith in divine intervention to protect the oppressed and to safeguard justice. While oracles (divine proof) are allowed, they are hemmed in by many ceremonies and rules, whose scrupulous enforcement would largely reduce their application, and impress those on whom they are imposed with a fear of unseen agencies at

work to discover truth and punish falsehood. A capricious and liberal resort to ordeals is protected against. Considerable psychological insight is reflected in the law of evidence and the hints for its evaluation. A trial, under the rules of a Hindu code, will hardly suffer in a comparison with present-day trials, while it marks a tremendous advance upon trials even in England upto the 15th century.

The Need for Adjudication

Courts become necessary and magistrates are wanted only when offences are committed and injustice is attempted. Varadacharya prefaces his work with Nirada's account of the ideal state in Manu-Prasajapati's age, when men were all righteous and truthful, envy and hatred were non-existent, and there was no litigation or trial (p. 1). The decay of Dharma brought in Vyasa-deva. The king was created for promulgating justice and upholding it (p. 2).

Men being what they are, a political condition is natural and necessary and a king is essential. The roots of Society are in the king (p. 524). The four orders are maintained because there is a head to the state. Where the king exists there exists Dharma, and unrighteous practices (*adharma*) can not spring up. Kings reflect the qualities of five gods, whose manifestation they are (p. 525). The king's anger, just or unjust, burns up the subject; like Indra he conquers by his might, like Soma he gladdens the hearts of his subjects; by impartial adjudication of cases and the award of just penalties he is Vaisnavata, and like Kubera he enriches the destitute as well as the deserving (p. 525). Regal duty is comprehensively stated as *palana* (protection) and it should be discharged only in ways blazed by the sages (p. 524). Within

this limit to his power, the king declares (not makes) law (Dharma), and he who transgresses the commands so issued by the king is a miserable sinner worthy of punishment (p. 524). The king should unhesitatingly punish all infringements of Dharma and actions contrary to the *śāstras*: No offender is outside the penal jurisdiction of the king be it his father, preceptor, friend, mother, wife, sons or priest (p. 527). Punishing those who merit punishment is the real sacrifice (*brata*) for the king. Punishment (*Danda*) like kingship is of divine creation (p. 526). A king's duty is four-fold: protection of his subjects, deference to the wise and the aged, declaration of law and decision of suits, and self-protection. A criminal may escape the punishment that a king can impose but he will not escape the punishment of Yama after death (p. 526). Infamy (*ayasya*) and perdition (*maraka*) are the lot of the king who fails in his duty to punish those who should be punished or who punishes those who are not guilty. If an unjust decision is found to have been pronounced, the king seeks expiation by a night's starvation, the king's priest (and conscience-keeper) by three days' starvation (p. 527). A king should not try to make a revenue out of adjudication. Fines recovered from offenders should be thrown into water for Varuṇa (p. 532). He should make over to the Brahman the confiscated wealth of the person outcasted (p. 532). The value of stolen property that is not recovered should be made good by the king (p. 532). He has no rights in treasure trove (p. 533). The temptation is great to lay heavy fines on offenders, if thereby the decan profit. It is this that is guarded against in the Hindu state. Confiscation has its limits; even a king can not deprive a workman of his tools, a soldier of his weapons, the husbandman of his seed-grain, a woman of her dress and

ornaments and religious men of the means of their religious duties (p. 524). The king is under, not above the law.

The King and Justice

The king is the fountain, not of Dharma, but of justice which is the expression of Dharma. He is enjoined to sit and decide cases or to do so by deputy, but the ultimate responsibility for the decision, both legal and moral, lies only on him. A chief judge (*pratyakṣa*) ordinarily presides over the court of justice, in the presence of the king or in his absence, but the decree of the court must go under the royal seal. Besides the trained judge, a tribunal has the help of assessors (*sabhyas*), who should give fair opinions. Their number should not fall below three. The court should sit daily in public from a *sandhya* after sunrise to mid-day. The court is provided with an accountant (*Samakṣa*), a court-clerk (*Lakṣaka*), well-versed in languages, process servers and guards. The Bench Clerk has also to be interpreter and expert in writings.

Constitution of Courts

When a royal citadel or capital has been formed, the first duty of the king is to establish within it a court hall (p. 5). The assessor is to judge only of fact, but he must have sufficient virtue and knowledge of law to help as *amicus curiae* (p. 7). The court of justice (*sabha*) is of four kinds. The Supreme Court is *Sāstrika*, the stationary subordinate courts of cities and townships are *Pratyakṣika*, itinerant courts are *Gaṇikā* and the Court which is presided over by a nominee of the king and is furnished with the royal seal is *Mudrika*.

Courts in the order of power are of four grades: clan (*śālo*) courts, guild tribunals (*śreṣṭh*), local courts (*grāma*) and the king's courts, each having jurisdiction over the one preceding.

Assessors must be qualified not only generally by knowledge and training as well as by known probity, but special assessors, suited to the nature and intricacy of the subject matter in dispute, are provided for. This is because usage, when clear and well-established, must be enforced, be it family custom, or that of caste, family, profession or country. Even criminal tribes must be governed by their own devocent custom (p. 11). The idea of having merchants as assessors in trade disputes, soldiers in disputes involving knowledge of martial routine, and wild tribes in matters governed by tribal usage, is to combine the judgment of the expert and the trial by one's peers. Religious fraternities, including those opposed to Brahmanism, must have their affairs decided by those conversant with their creeds and practices (p. 14). The idea that only those who have intimate local or personal knowledge of a special kind are competent to assist in adjudication of affairs requiring such knowledge is emphasized over and over again (pp. 14-16). A custom is not to be rejected or decided because it is abhorrent to you. Dislike and like are cultivated and inherited (p. 16). When the assessors transgress, in their verdicts, reason and *vākya*, then *Dharma* is overcome by *A-Dharma* (p. 17). The assessors should not overlook (*naprasanna*) the action of the king if he is bent upon an unrighteous decision (p. 18). Silence when he should speak out in the interests of justice, is falsehood in a *satya* (p. 19). Unjust *satya* should be banished (p. 21). The sanctions for corrupt opinions are as severe as the rewards promised for just decisions are high and alluring.

The king, who is diligent in enjoining *Dharma* and who wields justly the rod (*Danda*) is doing a *yajña* in this world which will assure him an endless life in Paradise (p. 533). The highest goal is that of the king who eschewing evil decides suits in accordance with the principles laid down in *Sāstras* (p. 534). Appropriately Varadarāja's treatise ends with this combined adjuration and benediction.

PART I PROCEDURE AND EVIDENCE

Judgement (pp. 1-36)

The suit begins when the aggrieved party brings to the court his first information. The plaintiff or complainant is termed *Vādīn*, *Artān*, *Abhīyōktā* or *Avadāyāt*. Certain persons are disqualified to be plaintiffs; e.g., outlaws and madmen. The oral information is brought on record as first information by an officer of the Court (p. 22). This is followed by a preliminary examination of the plaintiff (p. 23),¹ and in some cases the dismissal of the complaint in *śūnya* (p. 25). Process then issues for summoning (*Āhōdān*) the defendant through the messenger of the court (*Dātā*), and the plaintiff pays him *batta* (*vatana*): for the period for which he is employed in the service. When the defendant (*Pratīcodīn*, *Pratyarthīn*, *Abhīyōktā*) appears in response to the summons, the plaint, after necessary amendments, is put into a proper form. The statement of the case in the plaint should be faultless, i.e., it should be full and complete, assertive, state the grounds of the claim in law and in fact without prolixity, and explain laches if any. (Cf. Civil Procedure Code, 1908, Order VII). If the defendant does not appear on summons or is guilty of any other misconduct, he may be restrained by

¹ Cf. Civil Procedure Code, 1908, Order X, rule 2.

an injunction (*stambha*) from moving from a particular place, or for a particular period of time, or to a particular place or in a particular course of action (p. 30). Over and above the injunction, the court may issue an order of attachment of the movable and immovable property of the delinquent (p. 31). If the injunction or order of restraint is obtained by falsehood, there is the penalty of a fine (p. 32). Persons in some situations are exempt from such orders; e.g. husbandmen when cultivation is about to begin, minors, one under a vow (*vrata*), the distressed, a newly confined woman and a virgin of high caste (p. 33). A plaintiff under incapacity may be represented by a next friend (p. 34). After the parties appear, bonds of sureties are taken for their regular appearance in the course of the action (p. 35).

Scene of Litigation (pp. 36-80)

The trial officially begins when the defendant enters his appearance and proceeds to answer the claim. Time to state his defence may be given for sufficient cause. In exceptional cases, and in criminal cases, the trial takes place without delay (p. 41). Like the plaint, the written statement of the defendant must be brief, precise, to the point and cover the entire ground (p. 46, p. 37), (*Cf. Civil Procedure Code, Order VIII*). Pleas of denial are of four kinds: denial as false, confession, confession and avoidance, (including discharge) and a prior judgment (*res judicata*), (p. 49). On the pleadings the judge determines the burden of proof for the trial (p. 55). A penalty is provided for false claims and false pleas (p. 56). There can be a compromise out of court; and when the evidence is inconclusive, or when law conflicts with equity it is the duty of the Court, as far as possible, to arrange a settlement (p. 63).

If a compromise is not effected, the action proceeds to a trial (*krīyā*). The cause is determined on evidence, human or divine. Witnesses, documents and inferences come under the first category, while oracles are divine evidence (*Dāiva*) (p. 73).

Human Evidence (pp. 80-139)

Documents are of two sorts: *Rajakīya* (royal) and *Janapada* (popular). The former is called *Sāman* and the latter *Śrāvā* (p. 82). The former bears the royal seal and the latter is drawn up by the village accountant. A debt-bond carrying interest is called *Uddānapatra* (pp. 83-85). A court decree, signed by the judge, is called *Jayapatra*, and an award by arbitrators *Pratikṣatra* (p. 85). In some cases such as relate to immovable property, *Kīrtīyana* had ordained writing to be compulsory, but *Varadarāja* explains that *Kīrtīyana* meant only to indicate the superiority of written records and did not mean to exclude other kinds of evidence. In the case of lost, old or illegible documents a copy can be filed (p. 88). Where there is a doubt of the authorship of a document, a comparison can be made with other admitted writings of the presumed author, for determining the authenticity of the document (p. 90). A presumption of genuineness arises generally in the case of documents twenty years old (p. 91). It may be noted in passing that under the *Indian Evidence Act* the period is thirty years, and documents thirty years old are termed "ancient documents." Clever men are said to make forged documents that are as similar as reflections in a mirror to the originals (p. 91). *Bṛhaspati* has some useful hints for the detection of forged documents (p. 93). Like forged documents,

documents which are executed by idiots, the dumb, the blind, the ignorant, and those suffering from paroxysms of rage or fear or disease or who are under duress (*anvairatrat*) are invalid (p. 92).

Certain persons are incompetent to give evidence or are disqualified (pp. 97-103). The types of persons whose testimony may generally be held satisfactory and those that can not are specified in detail. Witnesses must give their evidence in person, but if their evidence cannot be procured without inconvenience, the statements made by them in the presence of a learned person and attested by him may be admitted in evidence (p. 102). Not less than three witnesses are deemed necessary, but one will do if the parties agree. In criminal trials nothing is deemed a disqualification for witnesses (p. 111). Witnesses are first to be exhorted by the judge to speak truthfully on pain of divine displeasure and consignment to Hell, and they are then examined in the presence of the parties. The defendant can expose their faults (p. 112). Much attention is given to the observation of the demeanour of the witnesses, and the description of the false witness given by Nārada and Yājñavalkya (p. 70) is instructive and even entertaining. The description shows much psychological insight. Conspicuous punishment is provided for perjury. The belief in divine agencies at work in dealing with perjurers is reflected in the belief that a witness who suffers loss, pain or bereavement within a short time of his giving evidence should be deemed a perjurer and be liable to a fine (p. 113).

The third kind of evidence is inference (*anvairat*). It is drawn from circumstances. One such circumstance is possession with enjoyment. In the case of representative possession tacking is recognised (pp. 116-119). A general warning

is given to judges that a case must not be judged on mere precepts of law, and that the determination should be guided by common-sense and equity, as otherwise justice will fail. This is specially so in cases in which proper evidence or authority is not readily available.

Divine Proof (Dīva) (pp. 140-217)

Faith in ordeals is based on the belief that the Divine Will when properly invoked interposes in human affairs to 'expose falsehood and crime. The success of the test largely depended on the psychological reaction of the person subjected to this method of proof. To this end, the formalities in regard to the place where the test is to be applied, the time of application and the manner of application are so elaborated as to make such a reaction probable. Ordeals are of nine kinds, fire, water, balance, hot metal, poison etc. (p. 143). Every ordeal is not to be made available to every person. Women, children and diseased persons are exempted from the more arduous tests (Pitāmaha on p. 143).

Humanity dictates that the application of particular ordeals in seasons which are bad, or to persons unable to stand them should be interdicted. The *aspiris* are divided in their view of the compulsory nature of ordeals, but the general trend of opinion, to which Varadarāja conforms, is not to overlook the possibility of error in this method of proof and to limit its use as far as possible. Devappa Bhaṭṭa rejected the ordeals by water and poison on the ground that they were obsolete. Varadarāja's comprehensive treatment of the method of divine proof, while stating the limitations under which it should be applied, might show the persistence of the institution.

Weights and Measures

This chapter claims to be the individual contribution of Varadarāja. With it closes the section on Procedure, forming the first part of the digest.

PART II TOPICS OF LITIGATION

The classical enumeration of the topics of litigation is eighteen (p. 43) and Varadarāja adopts it. As the number is exhaustive, all topics are brought within the eighteen.

Loans (Bṛat)

Loans may be secured or unsecured, bear interest or be without it. In some instances, even in the absence of a contract to pay interest, it will be decreed, either on demand or on the lapse of time, when the liability to repay is presumed. Interest may be in money or in kind and the rates may vary (pp. 221-230). A just rate is indicated (p. 222). Compound interest (*śāstrayāśāh*) is admissible. There are four or five or six kinds of interest (p. 225). In pledges and mortgages, the creditor in possession is responsible for the safety of the mortgaged property. Rules are given for determining priority among rival claims. If the security is lost or diminishes in value, the debtor must furnish fresh security (pp. 232-238). The rule of "*śāstrayāśāh*" (discharge of debt by double payment) is general in debts. Provision is made for surpluses (p. 247). The renewal of debts from time to time by the addition of accruing interest is allowed (p. 250). If the debtor is unable to pay, his property may be attached and realized for the payment of the debt (p. 254). In a clear and

succinct statement the Hindu Law of liability for debt is summarized (pp. 237-264).

Bailment or Deposit (Milakaṭa)

The mutual obligations of the bailor and the bailee are described and compensation is provided for denial of the deposit (pp. 265-272). A deposit lost through acts of God or of the State does not subject the holder to liability for its return (p. 270). Where a deposit made in secret is denied, and a dispute arises thereon, recourse to divine proof is indicated (p. 272).

Sale without Ownership (pp. 273-278)

MāṆU treats sale without ownership as theft (p. 274). A secret sale will increase the presumption of its guilt (p. 276). The seller of real property who does not give possession to the purchaser will become liable for punishment as a thief (p. 277). The compensation awarded to the purchaser in such cases is in money or in equivalent property. Most speculative transactions of the present day will come under this caption.

Associated Dealings (Sambhāga-samavithānam)

Associated dealings range from the implied terms of the division of dakṣya by the officiating priests at a sacrifice, to contracts of partners for performing works of various kinds like the excavation of wells, the construction of houses and temples and of musical groups, in which the śākyas must get a larger share than the others, and to partnerships among traders engaged in domestic and foreign trade. The enforcement of implied terms follows custom (pp. 279-326).

Gifts and their Revocation (pp. 287-292)

In an age in which much spiritual benefit was held to accrue from gifts, the giver, who yielded to an impulse, had to be protected as well as others from such gifts. In certain circumstances gifts may be revoked. Nine objects are declared as unfit to be given away and if they are gifted, the gifts are invalid. What is begged, what is held in deposit or as a pledge, wives, their property, a trust, and one's entire effects can not be given away validly (p. 288). Whether divided or united, members of a joint family have equal rights in its estate, and no single member is competent to sell or give away as a gift. Gifts are classified. Bribery (*arhooa*) is brought under this category. The receiver of bribes should be publicly disgraced by the king, and after confiscation of his entire property, he should be banished (p. 293). The absence of full freedom (*svatantra*) of various kinds is discussed after enumeration (p. 296) as a person with an imperfect title cannot be a valid donor. He who receives what cannot be given away, and he who makes such a gift are both thieves and are punishable as such (p. 299).

Break of Contract of Service (Abhyapetya-avavṛṭṭa)

The section deals with not only the relation of master and servant but of master-craftsman and apprentice, guru and *śiṣya* and the fifteen forms of servitude or quasi-slavery. (p. 304). The forms of emancipation of slaves are described (pp. 305-6). The recantor of *śaṅkṣa* becomes the slave of the king (p. 301). If a master begets a child on his slave girl, she automatically becomes free along with her offspring (p. 306). A free woman marrying a slave becomes a slave as

the husband is the lord of the wife (p. 304). He who reduces a concubine to slavery, or he who lies with a wet-nurse who is a free woman as if she was his slave woman, will become liable to the penalty for felony (p. 305). A Brahman can never be a slave (p. 310). (Kautilya declares that no *Ārya* can be a slave.) The relation of master and serf can exist only in the order of varnas and not in reverse order (p. 311). The wife and the son are unfree, and like slaves property-less (p. 312).

Disputes about Wages (pp. 313-322)

A master is bound to pay contracted wages (p. 313). Wages are due only for as much work as is done (p. 313). A servant who fails to render stipulated service can be punished (Criminal breach of contract). Breach of contract by a harker is punishable. She must pay double the amount advanced (p. 318) unless she is unable to serve owing to disease, fatigue or engagement in the king's service (p. 318). The washerman's usual derelictions are penalized. He is fined three *pasas* if he wears apparel given out for wash (p. 322). If he sells the clothes he is to be fined ten *pasas*.

Disputes between Grazier and Owner (Sodhūpālavidha)

The relations are of value in a primitive community, and the customary relations and reciprocal liabilities seem to have become crystallized by usage. The rules governing pasture grounds are brought within this section (pp. 326-331).

Breach of Contract or Convention (Samayadnapakarana)

The section relates to breaches of engagements in public institutions and societies, local or sectarian, formed for the

mutual benefit. The misappropriation of common funds comes under this head (p. 33-6).

Sale of Property, Special Cases

Sale without title has already been dealt with. Refusal to deliver possession of properties sold, rescission of purchases, conditional sales and pre-emption form the topics of minor sections covering pp. 336-364. In all such cases compensation is awardable. Rules are laid down for its assessment so as to include an amount based on the value of the property in litigation as well as interest based on its value.

Boundary Disputes (Sindhādā)

Such disputes can arise not only between private individuals but between contiguous villages. The manner in which boundaries can be distinctly marked are described. Some of the methods go back to the time of Kautilya. It is laid down that trees belong to the owner of the plot in which they grow (p. 374).

Law of Marital Relations

The important subject is complicated by the prevalence of intercaste *amishas* marriages. Unions in which both parties are of the same varṇa are commended as the best (p. 376). The prohibited degrees of marriage for the different castes are stated. They differ for man and woman, and for each caste. The sons of stepmothers' brothers are like those of one's own maternal uncle as regards prohibited degrees of union (p. 377). Sagotra marriages are invalid

(p. 377). The examination of a man for potency before marriage is recommended, and fourteen forms of male impotency are described, following Nārada. The exclusion of impotent men from valid matrimony is argued out on the hypothesis that women are created for begetting children (p. 382). The faults of a bride whose concealment is punishable are indicated (pp. 382-4). A description of the eight forms of marriage follows (p. 383 ff.). Marriage with a Śūdra woman is condemned (p. 385). A girl given in marriage to a person, who has gone to a distant country, can choose another husband after three years (p. 385).

The remarriage of girls whose marriage has either not been completed or whose husbands have died either to their brothers-in-law or to to others is dealt with on pp. 386-387. As such marriages are *Kaṭvayya* the detailed discussion of the problem is noteworthy, as it could not have been for mere academic purposes. If a girl, who has blemishes that interdict her marriage is given in marriage to a person after concealing her faults, he who gives her away is punishable by the king (p. 388). Censure is laid on parents and guardians who do not give a nubile girl in marriage (p. 389). The place of women in the household is lauded (p. 390). A widow's guardians are her husband's people, next her own kinsmen, and failing them the king (p. 390). Sati, which was practised in South India down to the seventeenth century, is dealt with as enjoined (pp. 391-2). Sati is said to be, in Varadarāja's words, equally enjoined on all women down to Caṣṭhila women as an ordinary duty, if they have no young children to take care of or if they are not excused at the time of widowhood. The circumstances in which a wife may be superseded (*adhi-vedandya*) are stated in p. 396. Abandoning a wife who

is faultless condemn a deserting husband liable to punishment by the king (p. 397). The sale of girls in marriage is condemned (p. 398).

Offences against Women : Enticement and Rape

These are brought under *stri-anagryahayana*, pp. 398-405. Improper familiarity with a woman, not one's wife, will come under this head. Exemplary penalties are prescribed by Manu for the enticement of a married woman (p. 400). Mutilation is the penalty for sex offences classed with incest (p. 400). Sex intercourse in unnatural ways and violence even to public women are criminal offences (p. 403). The ways in which women should be safeguarded, so as to prevent their falling into evil ways, are detailed (pp. 404-5) on the principle of prevention being better than cure.

Partition and Inheritance (Dāyabhāga)

This is, from a modern standpoint, the most important section of the digest (pp. 406-477). It includes also re-union after partition. (*samagri*.) The entire section has been translated by Burnell, and a synopsis is unnecessary.

PART III: Criminal Law (pp. 478-522)

Six heads of criminal law forming a third of the 18 titles of law are summarily dealt with in this chapter. It includes betting and gambling, abuse, intimidation, defamation, hurt (simple and grievous), homicide, theft (in which are included dealing in stolen property and harbouring thieves), cheating, forgery and mischief of different varieties. In all

cases of hurt provocation grants exemption from liability. Betting and gambling are looked down on, and are allowed for reasons of fiscal advantage under control and monopoly, and infringements of their regulations are punishable. Mutilation is prescribed for cheating with false dice (p. 482). In abuse homosexuality arises when one of a lower varṇa seduces one of a higher (p. 487). Removal of the tongue and banishment are penalties for one who speaks evil of the king or betrays a state secret (p. 489). The limits of allowable corporal chastisement of wives, sons, slaves, and servants are indicated (p. 495). Cruelty to animals is punishable (p. 496). The places where corporal chastisement is allowed are indicated as ten (p. 497). The Brāhmana is immune from capital punishment (p. 498). He should be marked with degrading emblems suited to his offences as marks of infamy (p. 498), or be banished after having his head shaved (p. 499). Theft includes many offences brought under it arbitrarily such as use of forged documents (p. 504). Methods of catching thieves are indicated for police purposes (p. 505). When one who is robbed cries for help, not going to his assistance talats him with the same offence as the thief (p. 508). Highway robbery merits impalement (p. 508). Arson and destruction of dikes are offences of the same kind (p. 509). Witchcraft is punishable (p. 511). Profiteering, counterfeiting precious articles and cheating are punishable as theft (p. 513). It is not theft to take faggots for the sacrificial fire or grass for it, or to take a virgin, who has no ornaments and who is not already promised in marriage (p. 515). Exemptions are noted where technical theft is innocuous (pp. 515-6). In the chapter on felony, self-defence can be pleaded validly in defence of even the killing of a Brāhmana (p. 519-520).

Forms of Punishment

In the concluding chapter penalties are classified as reproof, censure, with an expression of contempt, fine, whipping, branding with marks of disgrace, internment, imprisonment, confiscation of property and finally death, which is the punishment for murder. Fines in lieu of corporeal punishment are allowed in many cases. Where poverty is general, this will be not a concession but an additional hardship.

Review and Appeal

A case decided on false evidence may be reopened if the false testimony is subsequently discovered (p. 521). Acts done by women or persons under duress must be declared invalid (p. 522). Every decision is subject to review if it is found later on to be based on error (*durdhata*) or procured by fraud or perjury, or by the corruption of assessors or by the misconduct of the judge.

Conclusion

Fame and heaven are the rewards of the just king who rules in accordance with Dharma (p. 534). He needs no sacrifices who rules justly.

ANNEXURE II

COMPARATIVE STATEMENT OF AUTHORITIES CITED IN VYAVAHARAKĀNDAS

	MĪTĪKĀRĀ	SMṚTI CANDRIKĀ	* VYAVAHĀRA NIRNAYA	VYAVAHĀRA MADHANTYA
1.	Āpastarsha	Āpastarsha	Āpastarsha	Āpastarsha
2.	Uśana	Uśana	Uśana	Uśana
3.	Kṛtyāyana	Kṛtyāyana	Kṛtyāyana	Kṛtyāyana
4.	Gautama	Gautama	Gautama	Gautama
5.	Nārada	Nārada	Nārada	Nārada
6.	Putrakha	Putrakha	Putrakha (30)	Putrakha (56)
7.	Bṛhaspati	Bṛhaspati	Bṛhaspati	Bṛhaspati
8.	Boḍhāyana	Boḍhāyana	Boḍhāyana	Boḍhāyana
9.	Mama	Mama	Mama	Mama
10.	...	Yājñavalkya	Yājñavalkya	Yājñavalkya
11.	Vasiṣṭha *	Vasiṣṭha	Vasiṣṭha	Vasiṣṭha
12.	Vijña	Vijña	Vijña	Vijña
13.	Śaṅkha	Śaṅkha	Śaṅkha	Śaṅkha
14.	Hārta	Hārta	Hārta	Hārta
15.	x	Samvarta	Samvarta	Samvarta
16.	x	Śaṅkha- Likhita	Śaṅkha- Likhita	Śaṅkha- Likhita
17.	x	Yama (16)	Yama (16)	Yama (6)
18.	x	Vyāsa	Vyāsa (26)	Vyāsa (52)
19.	x	Marici	Marici	Marici
20.	x	Parāśara	Parāśara	Parāśara
21.	x (1)	Prājāpati (22)	Prājāpati (57)	Prājāpati (15)

	MĪTĀKṢARĪ	Saṃgī CANDRĪKĪ	VYAVAHĀRA NIRṆAYĀ	VYAVAHĀRA MADHĀVITĀ
22.	x	Dakṣa	Dakṣa	Dakṣa
23.	x	x	Pārasara	Pārasara
24.	x	Angira	Angira	x
25.	Ṣyastṛinga	Ṣyastṛinga	Ṣyastṛinga	x
26.	x	Danda	Danda	Danda
27.	Dhāreśvara	Dhāreśvara (6)	Dhāreśvara	...
28.	Śrīkara	Śrīkara	Śrīkara	...
29.	Saṃtyastara (4)	Saṃtyastara (157)	Saṃtyastara (15)	Saṃtyastara (40)
30.	..	Samgrahakṛta (66)	...	Samgrahakṛta (12)
31.	Laṅgikṣi	Laṅgikṣi	...	Laṅgikṣi
32.	...	x	Bhāradvāja (14)	Bhāradvāja
33.	x	x	Ṣaṭ-triṃśa- raṭam	Ṣaṭ-triṃśaraṭam
34.	x	x	Śāntapa	x
* 35.	...	...	Aśvāhva	...
36.	...	Devavādika	?	x
37.	...	Bhavarādika	...	...
38.	...	...	Panchdyotyī	...
39.	x	Ḥigga	...	Ḥigga
40.	Bhārad	...	...	...
41.	...	...	Agastya	...
42.	...	...	Brāhmarit- pūtra	...
43.	...	...	Bhṛṅga-kandā	...
44.	Bhāradvāj	...	...	...
45.	x	Vaśvapti	Vaśvapti	...
46.	x	x	Vyāghrapāda	Vyāghra
47.	x	x	Svāyambhavarit- pūtra	...

	MĪTĀṅGAṆĀ	ŚMṚTI CĀNDRIKĀ	VYĀVAHĪRA NIRNAYA	VYĀVAHĪRA MADHURĪYA
48.	Utiya	...	...	...
49.	...	...	Udyotana	...
50.	...	...	Kavayab	...
51.	...	...	Aśvamedha (Vaiśvamedha)	...
52.	x	x	Kavayab	x
53.	x	Vijñānaśvarab	Vijñānaśvarab	x
54.	...	x	*Yuvāśvītra	x
55.	...	...	Dharmadropa	...
56.	...	...	Danḍapraśasta	...
57.	...	...	Kṛpā or Kṛpāya	...
58.	...	...	Kauṭṣyab	...
59.	x	x	Kṛpāya	x
60.	Vpādhavarab	Vpādhavarab	Vpādhavarab	Vpādhavarab
61.	Vpādhā-yāṭhā- valkya	Vp-Yāṭhāvalkya	Vp-Yāṭhā- valkya	Vp-Yāṭhā- valkya
62.	Vpādhā- Vasīṣṭha	Vp-Vasīṣṭha	Vp-Vasīṣṭha	x
63.	Vpādhā-Kṛtyā yasa	...	Vp-Kṛtyāyasa	...
64.	Vpādhā-Viṣṇu	Vp-Viṣṇu	...	Vp-Viṣṇu
65.	Vipastānta	...	...	Vipastānta
66.	...	Apastānta	...	...
67.	...	...	Acāryab Pūrvaśākyab	...
68.	...	...	Akhaṇḍādhurā	...
69.	Yogaśāstra	...	...	...
70.	...	...	Brahmāṇḍa-parīṭa	x

ANNEXURE III

NOTES ON MANUSCRIPTS OF VYAVAHĀRANIRŪPA

1. Oriental Manuscript Library, Madras

Palm Leaf Manuscript containing 99 leaves, in slightly injured condition, described in Triennial Catalogue R. No. 612 (A). Shelf No. 6816.

The manuscript is complete. The last five leaves have been separated from the text and called *Dāya-dāra-sūtra* with a commentary. They are the original of the tract of the same printed with a translation by A. C. Benson. The manuscript referred to by the letter *a* is followed chiefly in this edition.

The manuscript looks old. The scribe who made it is Nityāya Aiyangr, son of Appaswami Aiyangr. It was copied in the year 1860.

2. Adyar Library, Theosophical Society, Adyar, Madras

Palm leaf manuscript in Grantha characters, bearing the shelf No. 20. D. 52 containing 125 leaves. Copied in several hands. Contains occasional interlineations and corrections in Telugu characters. The scribes, who prepared the manuscript, were apparently not good penmen, and so the manuscript contains many obvious errors and repetitions of lines. This manuscript varies much from No. 1 above. Quotations ascribed to one writer by No. 1 are attributed to another by No. 2. No. 2 is incomplete and wants the last

Vyasaśāstrapada, viz. *Vālpāraṅga*, *Dandaśāstrapada*, *Ślokaśāstra* (wholly), and *Dyāta-śāstrapada* and *Prakṛpaka* partially. It ends abruptly in the middle of a śloka in *Prakṛpaka*. The manuscript has 76 leaves, with separate pagination, bearing the title *Abhyāśādarśa*.

It is referred to as *q* in this edition.

3. Adyar Library

Palm leaf manuscript, in Grantha characters, containing 325 leaves. Shelf No. 29. 1. 2. Appearance old. Srt title. Referred to in this edition by the letter *q*.

4. Oriental Manuscript Library, Madras

Palm leaf Manuscript containing pages 394. Complete. Grantha characters. No. 3213 in the Descriptive Catalogue, where it is described thus :

"Sobersasta, palm-leaf. Size 15X11 inches. Pages 394. Lines 7 a page. Character Grantha. Condition injured. Appearance old. Complete. Copying is said to have been finished in the year Viga on Monday the 11th of Phalguna by Rameshchandra. Two leaves in the beginning are much injured."

Indication letter in this edition *q*.

5. Oriental Institute, Baroda

Palm leaf manuscript in Grantha characters containing 143 leaves. Incomplete, going upto *Vālpāraṅga* only. Appearance old. Condition good. Readings often corrupt and obviously due to ignorant transcription. Several passages which are omitted in the context in which they should appear are often reproduced in parts of the work in which they have no relevance. Accn. No. 13327. Indicated here by the letter *q*.

6. Oriental Institute, Baroda

Palm leaf manuscript in Grantha characters, containing 43 leaves. Accn. No. 6768; Grantha No. 1940. Incomplete, and

going up only to *Spalden-perthensis*. Condition good. Appearance old. Written in a legible and beautiful hand by one who was apparently a scholar. Free from errors. Very useful in the restoration of prose passages, which are generally badly written in the other manuscripts.

Indicated in the notes by the letter g.

7. Oriental Institute, Benares

Palm leaf manuscript in Grantha characters, containing 150 leaves. Injured and incomplete. Appearance old. Up to *Pratīka* only. Number of Grantha approximately 3000.

Indicated in the notes by the letter g.

8. Library of the D. A. V. College, Lahore

Palm leaf manuscript in Telugu characters, written neatly and legibly. Condition—several leaves injured by borar insect. Appearance old. Age not less than 150 years. Incomplete. Generally agrees with the Mysore Ms. described below and sometimes with Adyar Manuscript, No. 2 above. Useful in collection.

Referred to in footnotes below as g.

9. Government Oriental Library, Mysore

Paper Manuscript in paper of foolscap size. Folia 415. Written in Telugu characters, with 20 lines to a page. Appearance new. Stated as transcribed from a very old and much injured palm leaf Manuscript in the Library, whose condition would not permit of much handling. Several minor omissions in the text. Otherwise complete. The Accession number of the original palm leaf manuscript of which this is stated to be an exact copy is No. 3144. It has been found useful for comparison.

Indicated in the notes by the letter g.

विषयानुक्रमणी

१. अव्ययसहितशब्द

अथवा दोषविधिः	१
एता अथवा एतदर्थविधिः	२
समाप्तयः	३
समाप्तयानाम्	४
अथवा एतदर्थविधिः	५
सर्वत्रमुक्तयः	६
इति यम्	७
सम्पत्त्ययम्	८
समाप्त्ययम्	९
समाप्ताः अथवा अथवा	१०
अथवा अथवा	११
अथवा अथवा	१२
अथवा अथवा	१३
अथवा अथवा	१४
अथवा अथवा	१५
अथवा अथवा	१६
अथवा अथवा	१७
अथवा अथवा	१८
अथवा अथवा	१९
अथवा अथवा	२०
अथवा अथवा	२१
अथवा अथवा	२२
अथवा अथवा	२३
अथवा अथवा	२४
अथवा अथवा	२५
अथवा अथवा	२६
अथवा अथवा	२७
अथवा अथवा	२८
अथवा अथवा	२९
अथवा अथवा	३०

देशवर्तिन्याः	१९
कुलधर्मकथनम्	२०
देशधर्मकथनम्	१६
वाङ्मयासाहिदेवानां विज्ञेयवर्गः	२१
वर्णभेदे विधिवत्तयाः	२२
राजः एवसोऽन्वयः	१७
न्यायशास्त्राधिक्यनिर्णये धर्मज्ञेयः	२३
समासः धर्मः	१८
व्यवहारभित्ति कथः	२४
सम्बन्धः	१९
असम्बन्धकथनम्	२५
असम्बन्धः	२६
वादवाः समासः कर्तव्याः	२७
अभिप्रेत न वक्तव्यम्	२८
अभिप्रेत निवृत्त वा सात्वत्य वा वक्तव्यम्	२९
समासकथनम्	३०
वाङ्मयासम्बन्धः कथः	३१

२. आभेदनकथनम्

व्यवहारकथनम्	३२
व्यवहारकथनभित्तिधर्मम्	३३
समास आभेदनम्	३४
आभेदनम्	३५
आभेदनकथनम्	३६
फलके लेखनीयानि	३७
आभेदनकथनम्	३८
विशेषाद्योक्तये प्रकाशः	३९

अनेदन्नाद्यनन्तरं अभियोगान् प्राक् सन्धिरेना तन्त्रे अभि-

योगानुक्रमेण दण्डः ६५

नान्धा व्यवहाराः ७

अनादेयवादलक्षणम् २६

असाध्यः पक्षः २७

उक्त विहर्दीश्वरानम् ११

अनेदन्नाद्यनन्तरं दण्डम् २८

आहूतानामने दण्डः १२

उक्त कार्यः ३०

चतुर्विधासेवः ११

अनेदन्त्यानि इत्यादि ३१

निष्पत्तेये योगदण्डः ३१

अनेदः उक्तौ अनेवादिनामे न दोषः ३२

अनेद्व्याः १२

अनेद्व्यासेवे दण्डः ३२

आहूतानाम्नाः ३३

कृतस्यापवादः ३३

* पराजयवर्तिनः ३४

अपवादः ३३

महापातकभियोगे स्वकीयाह्वानम् ३५

प्रतिप्रतिप्रतिप्रति कर्तव्यम् ३५

३. व्यवहारवादाकारणम्

अभियोगस्तवम् ३७

अनादेयवादः ३८

वादिपक्षप्रवर्तनम् ३९

स्वाध्यायिनिदिष्ट दण्ड भिन्नयेत् ३९

अग्निप्रेतो वसव्यम्	३९
सुवर्गार्धसमिचालो वनः	४०
अग्निप्रेतुसमर्धलो कालो देवः	४१
निधितर्णो वज्रके केसरीयः	४१
अवध्या	४२
पूर्वपक्षो वज्रपर्वणं शीघर्णीयः	४२
पूर्वपक्षस्य वसव्यव्यम्	४३
सङ्घः	४४
अग्निप्रेतो द्विपक्षः	४४
तस्य वसव्यव्यव्यम्	४५
वज्रम्	४५
तस्य वज्रः	४६
देवराजकुतिलान्तो वज्रः कालो देवः	४८
सो विपक्षः	४९
वज्रस्य वज्रव्यम्	४९
सोविपक्षः	५०
सावन्तवज्रः	५०
विप्रा वज्रव्यम्	५१
विप्रावज्रव्यम्	५१
वज्रवज्रव्यम्	५१
वज्रव्यः	५२
वज्रव्यव्यम्	५२
विप्रावज्रव्यम्	५२
वज्रव्यः विप्राः	५३
वज्रव्यव्यम्	५५
वज्रव्यव्यम्	५७
विप्राः	५९

सामयिकधनम्	२९
समस्तसिद्धिः	६०
प्रतिज्ञाहानी पराजयः	६१
प्रतिज्ञाहानी सार्धभारतम्	६२
नगरमते आशुद्वारचतुष्पात्यम्	१०
सन्निवः	६३
प्रत्यभिप्रेतः	६४
प्रतिज्ञा	६५
प्रतिपत्तिः	६६
विषयविशेषो द्विगुणो दण्डः	३३
आपानादके अनिवारितो न दण्डः	६७
उत्तरा क्रिया कलकली	६८
वादिप्रतिवादिनोः दुरुत्तरमात्रे	७०

क्रियापादः

क्रिया विविधा—मातृश्रे देविकी च	७२
मातृश्रेष्ठितपुत्रिभेदेन मातृश्रे	७३
देवी मातृश्रेष्ठ	३३
अनुमानं विविधम्	३३
सप्तपादीनां प्रयोगसमयः	३३
कश्चित् मातृश्रेष्ठ मातृ	७४
केवलसप्तपादीनां आशुद्वारचतुष्पात्ये व्याख्या	३३
पौरोधरादीनां मातृ	७८
विषयवर्णनमात्राः	७९

५. मातृश्रेष्ठमातृश्रेष्ठम्

मातृश्रेष्ठमातृश्रेष्ठम्	८१
------------------------------------	----

तत्र केवलयम् .	.	.	.	.	८१
मुक्तिः .	.	.	.	.	८२
राजवासानलक्षणम् .	.	.	.	.	८३
नव विरोधः केवलयविरोधाः .	.	.	.	.	८४
राजकेयलयम् .	.	.	.	.	८५
दानकेयलयम् .	.	.	.	.	८६
सौम्यकेयलयम् .	.	.	.	.	८७
कर्मकेयलयम् .	.	.	.	.	८८
दासकेयलयम् .	.	.	.	.	८९
अग्निकेयलयम् .	.	.	.	.	९०
सन्तिकेयलयम् .	.	.	.	.	९१
उद्यमकेयलयम् .	.	.	.	.	९२
जपयन्त्रम् .	.	.	.	.	९३
सन्निधात्रम् .	.	.	.	.	९४
एतेषां लक्षणानि .	.	.	.	.	९५
नवकेयलयम् .	.	.	.	.	९६
नव विरोधः .	.	.	.	.	९७
पुनर्केयलयम् .	.	.	.	.	९८
सर्व वस्तुः .	.	.	.	.	९९
केयलयविरोधोक्तः .	.	.	.	.	१००
केयलयसंशयनिर्वाहः .	.	.	.	.	१०१
केयलयपरीक्षा .	.	.	.	.	१०२
कूटकेयलयम् .	.	.	.	.	१०३
केयलयदोषाः .	.	.	.	.	१०४
साक्षिणः .	.	.	.	.	१०५
साक्षिणे अङ्गानाम्हाः .	.	.	.	.	१०६
साक्षिणभक्षणम् .	.	.	.	.	१०७

कृतकृतसाक्षिः	.	.	.	.	९८
साक्षिभेदः	.	.	.	.	९९
राजसामादीनां व्यवसायानि साक्षिभिरु	.	.	.	.	१०१
साक्षिपद्धत्या	.	.	.	.	१०२
प्रत्येकानि उभयानुवादाः साक्षी	.	.	.	.	१०३
स्मारितादिसाक्षिणां कालनिश्चयः	.	.	.	.	१०
असक्षिणः पक्षिणः	.	.	.	.	१०५
अथ गृहस्पतिः	.	.	.	.	१०७
शुद्धिः	.	.	.	.	१०
प्राज्ञमन्त्रः	.	.	.	.	११
प्रजापतिः	.	.	.	.	१०८
उत्तमाद्यसम्भवे निषिद्धादयि	.	.	.	.	१०९
अथ निक्षेपः	.	.	.	.	११
अथिन् सर्वेदयि साक्षिणः	.	.	.	.	११०
साक्षिपरिधा	.	.	.	.	१११
साक्षिद्वयं अतिवदिना संसदि प्रयोक्तव्यम्	.	.	.	.	११२
साक्षिनादे कालादर्शनं न कर्तव्यम्	.	.	.	.	११३
साक्षिजनसम्भवनम्	.	.	.	.	११
उपपत्तौ साक्षिभिरु	.	.	.	.	११५
गृहसाधने अन्तर्गः	.	.	.	.	११
उपपत्तौ अन्तर्गः	.	.	.	.	११६
अन्तर्गुह्येन उपपत्तः	.	.	.	.	११
प्रजापतिः	.	.	.	.	११७
प्राज्ञानि	.	.	.	.	११
साक्षिनिश्चये 'दृष्टि' इत्याद्यान्तरः	.	.	.	.	११८
साक्षिभिरु कालम्	.	.	.	.	११
साक्षिणां पुनःप्रश्नः	.	.	.	.	११९

उत्पत्त्यावधिकार्यः	.	.	.	.	१२०
कृत्यवधिकार्यः	.	.	.	.	१२१
साक्षिकवधिकार्यः	.	.	.	.	१२२
मुक्तिः	.	.	.	.	१२३
सत्यनिश्चयः	.	.	.	.	१२४
मुक्तिः प्राप्यवधिकार्यः	.	.	.	.	१२५
स्वार्थवधिकार्यः	.	.	.	.	१२६
पक्षिकवधिकार्यः	.	.	.	.	१२७
अन्य विवेकः	.	.	.	.	१२८
मुक्तिवधिकार्यः	.	.	.	.	१२९
मुक्तिवधिकार्यः	.	.	.	.	१३०
वर्गवधिकार्यः	.	.	.	.	१३१
वर्गवधिकार्यः	.	.	.	.	१३२
वर्गवधिकार्यः	.	.	.	.	१३३
वर्गवधिकार्यः	.	.	.	.	१३४
वर्गवधिकार्यः	.	.	.	.	१३५
वर्गवधिकार्यः	.	.	.	.	१३६
वर्गवधिकार्यः	.	.	.	.	१३७
वर्गवधिकार्यः	.	.	.	.	१३८

५. दिव्यवधिकार्यवधिकार्यः

दिव्यवधिकार्यः	.	.	.	.	१३९
दिव्यवधिकार्यः	.	.	.	.	१४०
वर्गवधिकार्यः	.	.	.	.	१४१
वर्गवधिकार्यः	.	.	.	.	१४२
वर्गवधिकार्यः	.	.	.	.	१४३
वर्गवधिकार्यः	.	.	.	.	१४४
वर्गवधिकार्यः	.	.	.	.	१४५
वर्गवधिकार्यः	.	.	.	.	१४६
वर्गवधिकार्यः	.	.	.	.	१४७
वर्गवधिकार्यः	.	.	.	.	१४८
वर्गवधिकार्यः	.	.	.	.	१४९
वर्गवधिकार्यः	.	.	.	.	१५०

उदकविधिः	१५५
विश्वविधिः	१७४
बीजाविधिः	१७७
कण्डूविधिः	१८६
उपसर्गविधिः	१८४
घर्मेविधिः	१८७
हृन्मपदिनायविचारनिर्णयः	१९३
हृत्पदस्य कायः	२१२
हृत्पदे विशेषः	२०
हृत्पदेः अयनोत्पत्त्यवधारणे हृन्मविशेषः	२१४
हृत्पदे दौर्वादीनपरीक्षणकायः	२०
सन्धुहृन्मपदिनिहादीकयस्य	२१५
पित्तज्वरीकश्चि अरभ्यन्तरीयि	२१७

६. वानर्लवहः

उत्तमानविधिः	२१९
------------------------	-----

७. कृपादानकान्दम्

अवादाने सप्तविधम्	२२१
अयस्यो पञ्चविधम्	२२
उत्तमयो द्विविधम्	२३
हृदिनिष्ठा-वर्णकमेव	२२२
हृदिभ्यस्तुल्य	२२४
पञ्चविधपुष्पकायाः	२३
वायुविशदीर्घं कालम्	२२५
तत्र विशेषः	२२६
हृन्मविशेषाद्भूदेवविशेषः	२२७

नक्षत्र क्षयिकस्यान्वेषणे काशी देवः . . .	२५१
नक्षत्रान्वेषणं कमः . . .	२५२
निर्दिष्टे नक्षत्रे निर्दिष्टः . . .	२५३

नक्षत्रान्वेषणविधिः

नक्षत्रान्वेषणविधिः प्रयोगान्तरम् . . .	२५४
नक्षत्र विधिः . . .	२५
नक्षत्रान्वेषणं नक्षत्रान्वेषणं नक्षत्रान्वेषणं नक्षत्रान्वेषणं . . .	२५५
नक्षत्रान्वेषणं नक्षत्रान्वेषणं . . .	२५६
नक्षत्रान्वेषणं नक्षत्रान्वेषणं . . .	२५
नक्षत्रान्वेषणं नक्षत्रान्वेषणं . . .	२५
नक्षत्रान्वेषणं नक्षत्रान्वेषणं . . .	२५
नक्षत्रान्वेषणं नक्षत्रान्वेषणं . . .	२५७
नक्षत्रान्वेषणं नक्षत्रान्वेषणं . . .	२५८
नक्षत्रान्वेषणं नक्षत्रान्वेषणं . . .	२५९
नक्षत्रान्वेषणं नक्षत्रान्वेषणं . . .	२६
नक्षत्रान्वेषणं नक्षत्रान्वेषणं . . .	२६०
नक्षत्रान्वेषणं नक्षत्रान्वेषणं . . .	२६
नक्षत्रान्वेषणं नक्षत्रान्वेषणं . . .	२६
नक्षत्रान्वेषणं नक्षत्रान्वेषणं . . .	२६१
नक्षत्रान्वेषणं नक्षत्रान्वेषणं . . .	२६२
नक्षत्रान्वेषणं नक्षत्रान्वेषणं . . .	२६३

८. निक्षेपकान्तरम्

निक्षेपकान्तरम् . . .	२६५
नक्षत्रान्वेषणं—नक्षत्रान्वेषणम् . . .	२६
निक्षेपं नक्षत्रान्वेषणम् . . .	२६५

असाक्षिन् सक्षिणिति निक्षेपेतिभ्यम् . . .	२६७
असाक्षरं प्रतिपदम् . . .	११
देवेन राज्ञा वा नष्टे न दण्डः . . .	१३
वाचिभ्यश्चिन्त्योः सक्तम् . . .	२६८
म्याससक्तम् . . .	२६९
वृक्षिभ्यश्च . . .	२७०
उपेक्षया नास्ते . . .	११
अज्ञानमासौ . . .	१३
निक्षेपदिशब्दे गृहीतुं न . . .	२७१
उचितकारः . . .	२७२

९. असाक्षिभिरन्याभ्याम्

अस्यपक्षिभिरन्यभ्याम् . . .	२७३
स विभक्तः अकृतः . . .	१३
द्वयं पूर्वत्वान्निने देयम् . . .	२७४
अनः प्रकाशे कर्तव्यः . . .	२७५
अस्यपक्षिभिरन्यभ्याम् . . .	१३
अपिज्ञातकाले निर्णयः . . .	१३
राजे कनयेन हन्यस्वीकारे दण्डः . . .	२७६

१०. सम्भूतसङ्ख्यानादिदण्डकालम्

तत्र सम्भूतसङ्ख्यानाम् . . .	२७८
वाच्यमप्यदिशिवानकारः . . .	१३
सङ्ख्यायोग्याः . . .	२८०
सम्भूते काले सप्ततन्मात्रः . . .	२८१
तत्र सन्निधये काले निर्णयः . . .	१३
सम्भूतं कालं कुर्वतां एकेन हन्यमासौ प्राप्ते निर्णयः . . .	१३

तत्र एकस्य व्यसने निर्वयः	.	.	.	३८१
सम्भूतं कर्म कुर्वते पक्षो भग्नः	.	.	.	११
कृतिपार्श्वानां भग्नः	.	.	.	३८१
सत्तात्पर्यविधानमिदम्	.	.	.	३८१
कर्मसिद्धिर्ना निवृत्तः	.	.	.	३८१
साध्यविषयं कुर्वन्मय	.	.	.	३८१
कर्मसिद्धिर्ना	.	.	.	११
चैतन्यम्	.	.	.	११
साध्यानिबन्धम्	.	.	.	३८७
तत्र कर्मणम्	.	.	.	११
चतुर्विधत्वम्	.	.	.	११
अष्टौ भेदवन्ति	.	.	.	११
भग्न विरोधः	.	.	.	३८८
अवधारणमेव द्वावधानविधयः	.	.	.	११
चतुर्धा विद्या न देवामि	.	.	.	११
कर्मसिद्धिर्विषयः	.	.	.	३८९
चतुर्धा	.	.	.	११
तत्र विरोधः	.	.	.	११
द्वये पात्रविरोधात्तत्रविरोधः	.	.	.	३९०
दत्तं सत्त्वमिदम्	.	.	.	३९१
भग्नचतुर्विधत्वमिदम्	.	.	.	३९२
प्रतिपक्षः प्रकाशः स्यात्	.	.	.	११
कर्मसिद्धिर्ना प्रतिपक्षोऽप्यौ कर्मण्ययम्	.	.	.	११
तत्र द्वाव	.	.	.	११
चतुर्धा चैतन्यत्वम्	.	.	.	३९३
तेन चतुर्विधम्	.	.	.	३९४

विदुतामृतुःशेनोपजीमने दण्डः	.	.	.	२६०
यस्यतन्त्रः	.	.	.	२६१
दासविष्टेयकमणि	.	.	.	२६७
अमृतुःशेनोपजीमने	.	.	.	२६२
यस्य कथनम्	.	.	.	११
मुद्राः दण्डः	.	.	.	३००
विष्टेयः	.	.	.	११
यस्यमुद्राःशेनोपजीमनेदण्डः	.	.	.	३०२
मुद्राःशेनोपजीमने	.	.	.	११
मुद्राःशेनोपजीमने	.	.	.	३०३
यस्य दण्डः	.	.	.	३०४
यस्य दण्डः	.	.	.	३०५
यस्य दण्डः	.	.	.	३०६
यस्य दण्डः	.	.	.	११
यस्य दण्डः	.	.	.	११
यस्य दण्डः	.	.	.	३०७
यस्य दण्डः	.	.	.	११
यस्य दण्डः	.	.	.	११
यस्य दण्डः	.	.	.	३०८
यस्य दण्डः	.	.	.	११
यस्य दण्डः	.	.	.	३०९
यस्य दण्डः	.	.	.	११
यस्य दण्डः	.	.	.	३१०
यस्य दण्डः	.	.	.	११
यस्य दण्डः	.	.	.	३११
यस्य दण्डः	.	.	.	११
यस्य दण्डः	.	.	.	३१२
यस्य दण्डः	.	.	.	११
यस्य दण्डः	.	.	.	३१३
यस्य दण्डः	.	.	.	३१४

वृत्तिं गृहीत्वा कलामे कृत्वा:	.	.	.	३१५
वृत्तिभुज्यामन्त्रमे	.	.	.	३१६
कहूमे कर्मयोगे	.	.	.	११
वृत्तिं जामे	.	.	.	३१७
कर्मवृत्तिं विधि:	.	.	.	३१८
कर्मवृत्तिं गृहं कृत्वा विधाने विधि:	.	.	.	३१९
गोपनीयानां वृत्तिविधानः	.	.	.	३२०
रजसवृत्तिं नान्यथा नृपवृत्तिविधानः	.	.	.	३२१

स्वामिपात्रविधानः ३२२

गोपनीयविधानः ३२३

गोपनीय कर्म ११

पात्रवृत्तिविधाने ३२४

कर्मवृत्तिः ३२५

पात्रवृत्तिविधानं विधिः ११

गोपनीयविधानः ३२६

वृत्तिं कलाम् चान्यथा पात्रः कलाम् ३२७

कलाम् चान्यथा विधानविधानः ११

वृत्तिवृत्तिः ११

कलाम् चान्यथा विधानः ११

कलाम् चान्यथा विधानः ३२८

पात्रवृत्तिविधाने कलाम् कलाम् ११

कलाम् चान्यथा ११

वृत्तिवृत्तिविधाने गोपनीयः ३२९

मन्त्रवृत्तिं कलाम् चान्यथा ११

कलाम् चान्यथा ११

कलाम् चान्यथा:— ३३०

श्रेयस्मृत्यादि	३४५
वज्रकः क्षपयैः शोद्धयः	३४६
कर्मविश्वयन्त्रिभुविपरिचर्तनादित्यसूत्रम्	३४७
कर्मसिद्धिः	३४८
कर्त्तव्ये न्यूनदाने वा कर्मविश्वयो निर्गतेति	३४
कर्मविश्वपरिचरपदपः	३४
विश्वयेषु सर्वेषु कृपादि विहितेष्वेव	३४९
साक्षात्कथः	३५०
तत्प ह्यसत्पत्	३५
तत्प साधनियमः	३५१
उत्तासाधनियमः	३५
श्रेयस्मृत्यादि	३५२
अधिपारिमेदायुचित्यसम्	३५३
साक्षात्कथः	३५५
कथे अविश्वारिक्तम्	३५
अन्यथासतो अन्यथाः	३५६
भूतये सार्धेनताः	३५७
सन्निवृत्तानां वाक्यः	३५
सारकालिकतासंगताः	३५
स्वाध्यायस्ये ह्यस्यसिद्धयः	३५
सन्निवृत्ताने	३५
कर्मविश्वयने	३५८
एकस्यस्यसिद्धयः	३५
अन्यथासतोसर्गोऽथो भूतिविश्वयो नेत्येति	३५९
विश्वयानुसुप्तकालः	३५
वाक्यादियु	३५

उपसंहारः	३६१
समवायिक-द्वितीयप्रकरणपरिचये चतुर्दशः	१७
अन्वयः	३६२
तत्र दृष्टिपरिचयः	१७
अवयवः	३६३
सीमाविचारः	३६४
क्षेत्रपरिचये—समवायिके	१८
प्रकाशविधानि	३६५
सीमासूत्रः—समवायिक-द्वितीयप्रकरणे चतुर्दशः न भवत्येव	
सीमादीनां योग्यतावाक्यानां प्रयोगे दर्शयन्	३६५
सीमानिर्देशपरः	३६६
सीमा पञ्चविधा	३६७
सामान्यावयवपरिचये निर्णयः	१७
एकः सीमानिर्देशः न कुर्वति	३६८
सीमानिर्देशे निर्णयपरिचयः	३६८
अन्विष्टावयवपरिचयः	१७
सामान्याः, वैयर्थ्याः	३६९
विधानपरिचये एका सीमानिर्देशः	३६९

अधीनपरिचयः

सीमायां क्षेत्रप्रकरणे स्थापयितव्यः	१७
परिचयपरिचये द्वितीयप्रकरणे न कुर्वति	३७०
एका सीमादिना क्षेत्रपरिचये द्वितीयः	३७१
क्षेत्रः द्वितीयः	१७
परिचये क्षेत्रः	१७
क्षेत्रः स्वमित्यधीनपरिचयः	१७
क्षेत्रपरिचये क्षेत्रपरिचयः	३७२

विष्णुसर्गम्	.	.	.	३७६
सीमादिभेदे दण्डः	.	.	.	३७६
सीमादृष्ट्या कलदिनाः	.	.	.	३७७

श्रीसुसयोगः

तस्य सङ्गम्	.	.	.	३७९
कलुषात् उपपद्यते	.	.	.	३८०
सर्वा भेषाः	.	.	.	३८१
अभिव्याः	.	.	.	३८२
निवाद्याः	.	.	.	३८३
कर्मयोगः	.	.	.	३८४
सगीतविवाहे	.	.	.	३८५
दालकानाम्	.	.	.	३८६
पुनस्तद्व्ययम्	.	.	.	३८७
पुनस्तत्, कर्मयोगः च	.	.	.	३८८
कर्मयोगम्	.	.	.	३८९
तेषां परीक्षाकालः	.	.	.	३९०
कर्मयोगः	.	.	.	३९१
कर्मयोगः	.	.	.	३९२
कर्म योगः	.	.	.	३९३
कर्मयोगो दण्डः	.	.	.	३९४
कर्मयोगः	.	.	.	३९५
देवतासंगतम्	.	.	.	३९६
पूर्वदत्तं भेषे दण्डं दण्डः	.	.	.	३९७
कर्मयोगः पुनस्तत् निवृत्तः	.	.	.	३९८
देवतासंगतम् कर्मयोगो दण्डः	.	.	.	३९९
कर्मयोगो दण्डः	.	.	.	४००

उपसंहारः	३६१
सम्मानितवृत्तिभूत्वनियमेषु यमवृत्तिः	३६
यमवृत्तिः	३६३
उत्तम वृत्तिनियमः	३६
यमवृत्तिः	३६३
सीमाविवादः	३६४
क्षेत्रनियमेषु—समनियमेषु	३६
अन्यत्र विद्वानि	३६५
सीमाविवादः—अन्यत्र विद्वान्यपि यमि भूमिः न मध्येषु	
सीमादीनां योग्यव्यवहाराणां अन्तरेण दर्शनम्	३६५
सीमाविवादविवादः	३६६
सीमा पद्धतिः	३६७
सामान्यतानामन्ये निर्णयः	३६
एकः सीमानिर्णयः न कुर्वीत	३६८
सीमानिर्णये निर्णयनियमः	३६८
अनिर्णयितव्यतायुक्तिः	३६
साधनताः, सीमाः	३६९
विद्वान्यपि राजा सीमानिर्णयः	३६९

नदीप्रवाहविषयम्

स्रोतस्य क्षेत्रप्रवाहद्वयं स्वस्थानियमः	३७
परिभ्रमणविषये सीमाविवादोक्तिः न कुर्वीत	३७०
राजा क्षेत्रादिस्य क्षेत्रविषये इति	३७१
सेतुः विधिः	३७
परिभ्रमण सेतुः	३७
सेतुः स्वस्थानियमः	३७
गुह्यविवादविवादम्	३७३

शिलभर्जनम्	१७१
सीमादिभेदे शब्दः	१७२
सीमावृद्धायां फलादिभ्याः	१७३

सीपुंसयोगः

तस्य लभ्यमानम्	१७५
अतुल्यत उच्यते	१७
सप्तमी भेदः	१७६
अभिप्रायः	१७
विप्रायः	१७
वर्जनीयाः	१७७
कर्मोपनिषदे	१७
दमस्तुतम्	१७
पुंसकलभ्यमानम्	१७८
पुंसकम्, सप्तमीया च	१७
कर्मलभ्यमानम्	१७
तेषां परीक्षाफलः	१८०
श्रीदोषः	१८१
श्रीदोषः	१८२
श्री विप्रायः	१८
कर्मदूषणे शब्दः	१८३
श्रीनिपेतः	१८५
देहाभ्युत्थनार्तुः कृतीभ्यस्तुल्यः	१८
पूर्वदत्तां भेषो दातुं इष्टम्	१८६
कर्मणाः पुनर्दत्ते निमित्तः	१८
दोषान्तरस्याप्य कर्मणां इत्यस्य शब्दः	१८८
कर्मणां चतुं शेषेणैव	१८९

कीदृशम्	४०४
-------------------	-----

११. दाशविभागकाण्डम्

दाशविभागकाण्डम्	४०६
विभागकालः	४०
विमनन्तरं चर्मद्वयस्य विभागः	४०८
उद्धारः	४०९
विमसविभागः स्वयन्नाशितद्वये	४१०
नत्वापवादः	४११
उद्धारस्य विधेयः	४१३
जीवादिभाने पितुः द्वायशौ	४१४
पत्नीनां समोहाः कार्ये	४१५
माता समोहा	४१
बादुकन्धवाशानि	४१६
कालोत्पत्ताः संस्कर्तव्याः	४१७
कर्मादमानस्य दृग्दक्षिणा	४१८
काम्बूदादिकमपि दत्त्वा विभागः	४१
‘दामादौ’	४१
मर्त्य्याः	४१९
विमस्तविमस्तयोर्विमस्तमन्त्राणाम्	४२२
पित्रा सह विमस्तपुत्राः	४२
विमस्तपुत्रस्य पितृधनभागे	४२३
पौत्रस्य पुत्रेण सह समविभागः	४२
पौत्राणां पितृभूते मातापत्यमा	४२४
अत्र विशेषः	४२५
पञ्चमपुत्रि सप्तपुत्र्यामात्राभिरुचिः	४२
दामादानीं विभागः	४२६

कर्णद्वयः पित्रवः	५४७
वादे देवनि	११
पुत्राभावे दानवदण्डम्	४४८
वनकृत्य प्रवीतस्य दण्डकः	११
वार्धक्यविहीनस्य	११
पत्नी सफलमेव गृह्णाति	१२
वनकृत्याभावाः	४५१
दुहितुः जगत्सन्ता	११
दुहितृभावे दैष्टिकः	४५२
दैष्टिकाभावे दण्डकः	४५३
सन्निवृत्ता सख्यौ विनिर्गति	४५४
वल्गुदाः	११
सन्निवृत्तमानोदकसमीपः	४५५
अपुत्रायाः निम्नपाद दण्डकविविचारः	४५६

श्रीजननिमाणा

मातरि जीवतां निमाणे भ्रातरो भगिन्पञ्च सख्यनीत्याः	४५१
मित्रो विमर्शेन हर्षेणः कल्पः	४५२
पौत्रक कुमारीमाणा एव	४५३
जननिमाणे श्रीजननिमाणनित्यः	११
श्रीजनककृत्यम्	४५४
नम विद्वेगः	११
नान्यकृत्यादिककृत्यम्	४५५
अपुत्राया अपि निवृत्तमेवेन दण्डकमेव	११
तत्र भर्ता वल्गुनित्यः	४५६
होषान्	११
दुहितुरभावे भगिन्पः	४५७

राष्ट्रविभागेत्	.	.	.	४७६
सूत्रमर्जनप्रमाणः	.	.	.	४८०
महः	.	.	.	४९
सूत्रमेकमुपै कार्यम्	.	.	.	४८१
समिपतले	.	.	.	४९
पयः	.	.	.	४८२
समिपिद्वाराणे दण्डः	.	.	.	४९
वाक्यारम्भम्	.	.	.	४८३
विस्तारम्	.	.	.	४९
सुखमन्यवत्तमदिवाक्याणां सङ्ख्यम्	.	.	.	४८५
सङ्ख्येयदिवाणे दण्डः	.	.	.	४८६
सर्वेकमाद्वयवत्तम	.	.	.	४९
सङ्ख्यम् दण्डः	.	.	.	४८८
विस्तारमेकमिद्वारम्	.	.	.	४९
दण्डवारम्भम्	.	.	.	४८९
दण्डवारम्भप्रमाणम्	.	.	.	४९
सङ्ख्यमन्यवत्तमणे विविधम्	.	.	.	४९०
सममङ्गुलितार्थे दण्डः	.	.	.	४९
समेव्यदिवापार्थे	.	.	.	४९
समेव्यदिवापार्थे	.	.	.	४९
सरीयसममेदेन दण्डः	.	.	.	४९
विस्तारमङ्गुलिभिः तावने	.	.	.	४९१
सङ्ख्यमङ्गुलिमेदे	.	.	.	४९
सङ्ख्यमङ्गुलिमेदे	.	.	.	४९
सङ्ख्यमङ्गुलिमेदे	.	.	.	४९२
विस्तारमङ्गुलिमेदे	.	.	.	४९

प्रहारी: दण्डनिभः	.	.	.	४९२
प्रतिलोचनमुनीनाम् कल्पवृक्षम्	.	.	.	४९३
सङ्कलनदीपने	.	.	.	४९
पुत्रवन्दने न विवाहये दण्डः	.	.	.	४९४
यदिच्छिन्ना लाजिना कर्त्तव्यम्	.	.	.	४९
कलकलकलये निर्लेखः	.	.	.	४९
कृत्यहारे कर्त्तव्यः धातुः	.	.	.	४९
नार्थविकल्पः	.	.	.	४९५
पद्मां दुःखे शोभितोत्पद्ये	.	.	.	४९६
कान्तादिस्तुभियमे	.	.	.	४९
कान्तमे	.	.	.	४९७
दण्ड दण्डपात्यनि	.	.	.	४९
कलकलकलयेऽपि	.	.	.	४९
कलकलकलये दण्डनिभः	.	.	.	४९८

लीला ५००

लीलाकल्पम्	.	.	.	५०
प्रकाशकल्पकल्पः	.	.	.	५०३
विनिश्चय दण्डकल्पः	.	.	.	५०
कृत्यकल्पकल्पः	.	.	.	५०४
कलकलकलकल्पः	.	.	.	५०
तेषां मार्गकल्पः	.	.	.	५०५
लीलाकल्पः	.	.	.	५०
लीलाकल्पः	.	.	.	५०
लीलाकल्पः	.	.	.	५०८
लीलाकल्पः	.	.	.	५०९
लीलाकल्पः	.	.	.	५१०

कवागोदकद्वारे	.	.	.	.	५१७
मित्रा मित्रित्वसम्मानम्	.	.	.	.	३३
देवदत्तमित्रिमित्रे	.	.	.	.	३३
कद्वीतद्वारे	.	.	.	.	५१९
आचारविशेषद्वारे	.	.	.	.	३७
गृहपरिहासकाले	.	.	.	.	५१९
दण्डे देवोपकरणेन जीवन्ति कथ्यपदार्थम्	.	.	.	.	३३
कवादेस्य सुखीशतं दण्डः	.	.	.	.	३३
सर्वकथनस्य कवाः श्रेष्ठः	.	.	.	.	३३
कृत्स्नवीर्यकवारिणां उत्तमताद्वयः	.	.	.	.	३३
अज्ञातवर्तिद्वारे	.	.	.	.	३३
गृह्ये कथनाय	.	.	.	.	५१९
लोहानां ध्वनिध्वनः	.	.	.	.	३३
जीर्णकपडिसंस्कारः	.	.	.	.	५१९
देवदत्तवीर्यकथनादानीम्	.	.	.	.	३३
स्तेनोपकरणानि रक्षा स्तनकथनात् देव	.	.	.	.	३३
स्तेनोपकरणः	.	.	.	.	५१९

सादृश्यं

सादृश्यकथनम्	.	.	.	.	५१९
सम्य दण्डः	.	.	.	.	३३
दण्डद्विसकस्य दण्डः	.	.	.	.	५१९
कृत्वा।सन्धर्तुः	.	.	.	.	३३
गर्भस्य चालने	.	.	.	.	५१९
हस्तादिहिमने	.	.	.	.	३३
सङ्कटग्रीवस्य	.	.	.	.	३३
अज्ञान्युः न निष्कृतिः	.	.	.	.	३३

साङ्ख्यतन्त्रः	.	.	.	५२०
सप्ततन्त्राभिः	.	.	.	३३
सप्ततन्त्राभिः विधेयः	.	.	.	५२१

१३. दशमीर्षम्

अष्टादशतन्त्राभिः	.	.	.	५२३
अष्टादशतन्त्राभिः	.	.	.	३३
अष्टादशतन्त्राभिः	.	.	.	५२५
अष्टादशतन्त्राभिः	.	.	.	५२६
अष्टादशतन्त्राभिः	.	.	.	३३
अष्टादशतन्त्राभिः	.	.	.	३३
अष्टादशतन्त्राभिः	.	.	.	५२७
अष्टादशतन्त्राभिः	.	.	.	३३
अष्टादशतन्त्राभिः	.	.	.	३३
अष्टादशतन्त्राभिः	.	.	.	५२८
अष्टादशतन्त्राभिः	.	.	.	५२९
अष्टादशतन्त्राभिः	.	.	.	३३
अष्टादशतन्त्राभिः	.	.	.	५३०
अष्टादशतन्त्राभिः	.	.	.	३३
अष्टादशतन्त्राभिः	.	.	.	५३१
अष्टादशतन्त्राभिः	.	.	.	३३
अष्टादशतन्त्राभिः	.	.	.	५३२
अष्टादशतन्त्राभिः	.	.	.	३३
अष्टादशतन्त्राभिः	.	.	.	५३३
अष्टादशतन्त्राभिः	.	.	.	३३
अष्टादशतन्त्राभिः	.	.	.	५३४

शुद्धाशुद्धम्

पृष्ठम्	संस्थिः	शुद्धाशुद्धम्	शुद्धम्
२	२	दीक्षा कर्त्तुं	दीक्षाकर्त्तुं
१८	३	अ कृताः	कृत्याः
२३	११	य दारिद्र्यम्	यद्वारिद्र्यम्
२४	९	अधिकार्यो	अधिकार्यो
२६	९	मीलामिद्वयो	मीलामिद्वयो
३१	४	अप्येतत्पुत्रा	अप्येतत्पुत्रा
५२	६	अद्यान्तरेण स्वप्नवापत्	अद्यान्तरेण स्वप्नवापत्
६३	९	निष्कर्मयो	निष्कर्मयो
६७	१३	उपवीक्षण	उपवीक्षण
७९	१४	अद्यान्तरेण	अद्यान्तरेण
८३	१४	सामर्थीयस्य	सामर्थीयस्य
९४	१४	रथेष्टम्	रथेष्टम्
९७	९	समीक्षतः	समीक्षतः
११०	६	[स्य] यत्	[स्य] यत्
१०	९	कृती	कृती
११२	८	विद्याभाष्य	विद्याभाष्य
११३	१३	[स्य] यत्—	[स्य . . . यत्]
११९	१९	स्वोक्तम्	स्वोक्तम्
		अन्योक्तम्	अन्योक्तम्
१०	१४	अन्योक्तम्	अन्योक्तम्

पृष्ठम्	सङ्ख्येति	सङ्ख्येति	सङ्ख्येति
११५	१२	अन्योक्तिः	अन्योक्तिः
११६	१०	१३. ३७	II, ३७
११७	१६	मोक्षम	मोक्षम
११८	५	सामान्यम्, ३	सामान्यम्—
११९	४	सामान्यम्	सामान्यम्
१२०	१०	सामान्यम्	सामान्यम्
१२१	८	सामान्यम्	सामान्यम्
१२२	१६	सामान्यम्	सामान्यम्
१२३	१०	सामान्यम्	सामान्यम्
१२४	८	सामान्यम्	सामान्यम्
१२५	१२	सामान्यम्	सामान्यम्
१२६	४	सामान्यम्	सामान्यम्
१२७	१	सामान्यम्	सामान्यम्
१२८	१३	सामान्यम्	सामान्यम्
१२९	१०	सामान्यम्	सामान्यम्
१३०	१०	सामान्यम्	सामान्यम्
१३१	१२	सामान्यम्	सामान्यम्
१३२	१२	सामान्यम्	सामान्यम्
१३३	१२	सामान्यम्	सामान्यम्
१३४	१२	सामान्यम्	सामान्यम्
१३५	१२	सामान्यम्	सामान्यम्
१३६	१२	सामान्यम्	सामान्यम्
१३७	१२	सामान्यम्	सामान्यम्
१३८	१२	सामान्यम्	सामान्यम्
१३९	१२	सामान्यम्	सामान्यम्
१४०	१२	सामान्यम्	सामान्यम्
१४१	१२	सामान्यम्	सामान्यम्
१४२	१२	सामान्यम्	सामान्यम्
१४३	१२	सामान्यम्	सामान्यम्
१४४	१२	सामान्यम्	सामान्यम्
१४५	१२	सामान्यम्	सामान्यम्
१४६	१२	सामान्यम्	सामान्यम्
१४७	१२	सामान्यम्	सामान्यम्
१४८	१२	सामान्यम्	सामान्यम्
१४९	१२	सामान्यम्	सामान्यम्
१५०	१२	सामान्यम्	सामान्यम्

क्र.सं.	पृष्ठसं.	अनुवादक	संस्कृत
४४५	५०	पा. वि. ११, १५५	पा. वि. ११, १५५
४४६	५	कुपलितवर्मा	कुपलितवर्मा
४४७	४	अनन्तिलाल	अनन्तिलाल
४४८	१५	अनन्त	अनन्त
४४९	१०	अनन्त	अनन्त
४५०	३	अनन्तिलाल	अनन्तिलाल
४५१	६	अनन्त	अनन्त
४५२	१५५	अनन्तिलाल	अनन्तिलाल

श्रीः

व्यवहारनिर्णयः

वरदराजकृतः

१. स्याद्वातपरिकल्पणम्

येके सर्वमनुष्मन् विनामे हस्तधर्मिके ।

निर्णयः कियतेऽस्मादि 'कुंकिमस्तनुरोपतः ॥

तत्कल्पितार्थदनिर्णयार्थे सप्तधर्मनिर्णयः कियते ।

तत्र वचनदः—

मनुः प्रजापति^१र्धर्मिण् काके राजस्यकुमुदम् ।

^२धर्मिकक्षणाः पुष्पास्तदाऽऽजन् सत्यमादिनः ॥

तदा न व्यवहारोऽभूत् द्वेभौ वापि कल्लः ।

गते कर्मे मनुष्येषु व्यवहारः व्यवहितः ॥

^१ पुंल—न ।

^२ निरादनिर्णयमिति—न ।

^३ तिः पूर्ण—य, क ।

^४ धर्मिकानां—न ।

‘इहा च तस्य न्यायस्य राजा चारयिता कृतः ।

‘स्वीकृतावाः’ ‘स्वीकृतिताराः’ । ‘स्वीकृतां स्वीकृतावाणां न्यायशास्त्रेण-
प्राप्तेर्यस्य राजा स्वीकृतावाणां न्यायशास्त्रेण । इदानीं कश्चिदेव राजा-
तोषान्तरानुषासनार्थमावाप्यते, तस्मिन् न्यायशास्त्रेण स्वीकृतं न्यायविधि-
विधिः न्यायशास्त्रेण न्यायः । ‘स्वीकृता’ दक्षितः । तस्य न्यायस्य इहा
न्यायशास्त्रेण ‘च इदं न्यायः चारयिता’ ‘न्यायविधि राजा कृतः ॥

अथ श्रुः—

न्यायशास्त्रं विदुस्तु वाच्यैः तद् वाच्यः ।

न्यायैर्न्यायविधेयं विधीतः प्रवृत्तितया ॥

न्यायमीनः विधीतः वाच्यं वाच्युपपन्नं दक्षितम् ।

विधीतैर्न्यायविधेयः ‘न्यायं वाच्यं वाच्यं वाच्यम् ॥

न्यायं देवदत्तैश्च वाच्यैश्च देवदत्तैः ।

न्यायशास्त्रं वाच्यं । ‘न्यायशास्त्रं पृथक्पृथक् ॥

‘इहा—क ।

‘स्वीकृतिताराः—न, क ।

‘इदानीं स्वीकृतां—न, क ।

‘देवदत्तानुपपन्नं—क ।

‘प्रवृत्तितया—न, क, क ।

‘इदानीं—क ; वाच्यैश्च ; वाच्यं विधीतः—न ।

‘न्यायविधिः—न ।

‘तस्य न्यायविधिः—क ।

‘वाच्यं—क ।

‘न्यायविधि—क ; न्यायविधि—क ; न्यायविधि—न ।

अर्थात्तन्मविहाय 'संज्ञावृत्तः समाहितः ।

प्रथम्य लोकात्तेभ्यः कार्यवर्जनमागच्छेत् ॥

'यथा नवमस्यतृतीयैर्नृपस्य सुगुः पदम् ।

उत्तेष्वनुमानेन सर्वस्य रूपतिः पदम् ॥

'आसीनः स्थितो वा' पश्येत् न उच्यते । 'वाचिमुपम्व दक्षिणं' इति 'उपरि कलस्त्रोपवीतकम् पश्यन्नुच्यते । 'हेतुभिः' अत्रात्रैः देशात्तर-मासैः शास्त्रवर्णैश्च अष्टादशतु व्यनष्टांशेष्वेष्टु कोष्ठितैर्नैर्नृपवरानुमानस्य त्वमेहेतुभिः व्यवहारनिर्णयः 'कर्तव्यः ।

अथ वाचस्पत्ययः—

व्यनष्टाश्वः पश्येद्विद्विवांशैः सह ।

अर्धशास्त्रानुसारेण कोषलोपनिमित्तः ॥

सुखाभ्यस्तसंख्या अर्धज्ञाः सप्तवदिनः ।

राज्ञा समासदः कार्यं दिवो विने च वे समाः ॥

पूर्वकोषोपवीतकैः सह त्रयो वासनाः समासदः कार्यः ।

तथा च कात्यायनेन समासदो मेदेन दक्षिणः ।

विनीतयेवो रूपतिः तत्रां कथा क्वाहितः ।

वासीनः वाचस्पत्यो मृगा पश्येत्कार्याणि कार्थिनाम् ॥

^१ संज्ञावृत्तः—छ, वा; सुज्ञावृत्तः—च ।

^२ सुगुः कथा—च ।

^३ सुखाभ्यस्तं गणितं—च, म ।

^४ कर्तव्य इति—क, च, छ ।

स तु सन्धेः स्थितेर्द्वयः 'वशाद्वैद्विजोत्तमैः ।
 अर्धशतार्धशतैर्धर्माश्रयिणाद्वैः ॥
 समाश्रयितः 'समाश्रयः समाश्रयपुरोहितः ।
 समन्वः वेदमते राजा सर्वे स्थिति भर्तुः ॥
 सुविप्रतिविष्टं च शूद्राणां हितं च यत् ।
 च तत्प्रवर्तयेद्वा वा यत्नं च निवर्तयेत् ॥

'समाश्रितः समाश्रयः' इत्यस्मिन् श्लोके समाश्रयः मेदेन वृद्धिः ।

'अथशतसप्तमोऽध्यायः' इति तेनैवेत्याह ।

दिवसमाश्रयं यत्नं शूद्राणां वाश्रयं तु यत् ।

स कावे अथशतसप्तमोऽध्यायः यः सप्तः ॥

'दिवसमाश्रयं शूद्राणां यत्नमर्थिदोषार्थं वाश्रयपुरोहितं' 'च शूद्राणां
 यत्नं वाश्रयं अथशतसप्तमोऽध्यायः' इति ।

तथा च 'यत्नः—

शूद्राणां वाश्रयार्थं यत्नितेर्द्वयं समाश्रयः ।

'यत्नितेर्द्विजोत्तमैः—य, य ।

'समाश्रयः—क ।

'अथशतसप्तमोऽध्यायः—य ।

'दिवसमाश्रयं शूद्राणां यत्नं यत्नं यत्नितेर्द्वयं वाश्रयपुरोहितं शूद्राणां—य ।

'यत्नं यत्नितं—य ; अथशतसप्तमोऽध्यायः च शूद्राणां—क ।

'यत्नितेर्द्वयं—य, क ।

'स शूद्राणां—य, य ।

^१ मन्त्र कुम्भस्य आनिनादः कृतस्त्वयिः—

सूर्योपजे सूर्यं सूर्योपजत्सूर्यान्वितां 'सूर्यम् ।

आम्हिलांना मातृशुल्कातून 'साथ कल्याणी कल्याणोत्सवात' ॥

“मालवप्रसादसौनेयां श्रीः प्रणममभिलाषः ।

एतिहासिकवैयर्थ्यं शुक्लजयन्तुना तथा ।

आदिष्वनन्दादिरेकादशुक्तं कल्पयितुं । 'दुक्तं' लोकात्तदुक्तं
न कल्पयितुं ।

— १३ —

कथां कथं न कुर्वीत मुनिः कार्यदर्शनम् ।

मया निरूपयामि। *आयुषं कार्ययति ।

सोअन क्वायॉनि संदयेस्तथीन विधिरेतः ।

समस्तैव प्रणिष्ठाप्यत्वात्तैः सिद्धं नृप ॥

१. 'सन्निवृत्त' शब्दार्थ 'संन्यास' ।

² भार्या कर्तव्येतिहासं विचारयामासिवासात् — ५ ।

—

* **संक्षेपः**—**क, ख, ग, घ, ङ**

[illegible]

^१ तथा च ब्रह्मवर्तिः—

विवाहे वृच्छति कथं वदितुं शक्यं च ।

^२ भिर्युक्तं वामदति वाङ्मिवाचस्ततः स्मृतः ॥

^३ तथा च श्वास्तः—

विवादानुगतं पृष्ट्वा सम्भवति श्वास्तः ।

विवातवति वेदासी वाङ्मिवाचस्ततः स्मृतः ॥

राज्यः कुलीनो बध्यत्यो रागद्वेषविवर्जितः ।

सोऽयं कर्माणि संश्लेषेण्मीतव विनिर्मुक्तः ॥

पाञ्चनस्यः—

अवश्या कार्यशास्त्रमर्थार्थं तृपेयं तु ।

सन्धैः सद् विमोचन्यः नाशनः सर्वैर्धर्मभिः ॥

श्वास्तः—

यातिमात्रोपजीवी वा कार्यं स्पष्टास्त्वयुक्तः ।

^४ धर्मशक्त्या कृतेर्धैः तु कर्मास्योऽग्रे ॥

अभिद्वन्द्वविस्मैः श्रमविषयिदम् ।

^५ तृपेयं कात्यायनः—

कथं विदो न विद्वान् स्वात्प्रविषं तत्र मोक्षयेत् ।

वैदं वा धर्मशास्त्रं सद् वागेन कथयेत् ॥

^६ ब्रह्मवर्तिः—क ।

^७ भिरं कुर्वन् वदति—च ; भिरं कुर्वन् वदति—छ ।

^८ श्वास्तः—क ।

^९ धर्मं शक्त्या—क ।

^{१०} तृपेय—क, छ ।

विदुस्तन्निवसैवावाप्ते पशुराह—

वाग्निप्रोचनीनी वा कर्म स्वयङ्मनसुतः ।
 धर्मस्यस्त नृपतेः न तु राहः कथंनम ॥
 वेगात्प्रसुप्तं धर्मं वाहं दान्तं कुलोद्भवं ।
 म्यापयेत्प्रसमे तस्मिन् विप्रकर्मै कृते नृणां ॥

^१वाचस्पतिः—

दान्तं कुलीनं वाचस्पत्यनुद्भवं विप्रम् ।
 वरत्र भीमं धर्मिष्ठमुपुक्तं शीघ्रवर्जितम् ॥

अथ हारीतः—

यथा कर्म विप्रस्यानुद्भवेननुक्तिभिः ।
 वाद्विवाकसीतः कल्पमुद्भोदप्रवहाराः ॥

^२[सम्पत्प्रवहाराः] वाचस्पतिः—

अनुक्त्या कल्पान्तस्य धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ।
^३धर्मज्ञानवर्धनाया कर्मैः कार्या कुलोद्भवाः ॥

^४विदुस्तन्निवसः नः वारोत्पत्तिनि कर्मैः सह ।

सत्यं प्रसुप्तं वाहं कर्म वेगात्प्रसुप्तं नृपतिः ॥ वृद्धवर्जितः—क ।

^५कुलोद्भवं—मनु, सुविदुः प्रसमे दान्तं १५३ ।

^६धर्मिष्ठं न ह्यपते—स, न, स ।

^७कल्पमुक्तिः—क ; अद्वयस्य मुक्तिः—क ; कल्पमुक्तिः—न ।

^८तथा—न ।

^९[ ]—क ।

^{१०}सर्वं—क, य ।

‘तत्र तन्वात्कृत्वाद् वस्तुः—

यसिन् देवे निशेदन्ति त्रिषा वेदविदस्यः ।

‘तत्र’ ‘वस्तु’ विद्वान् सा वज्रसदृशी सभा ॥

‘वस्तु’ ‘विद्वान्’ ‘वस्तु’ इत्यर्थः ।

‘वस्तु’ ‘विद्वान्’ ‘वस्तु’ इत्यर्थः ।

यसिन् देवे निशेदन्ति त्रिषा वेदविदस्यः ॥

यसिन्—

यसिन् देवे निशेदन्ति त्रिषा वेदविदस्यः ।

यसिन् देवे निशेदन्ति त्रिषा वेदविदस्यः ॥

यसिन्—

यसिन् देवे निशेदन्ति त्रिषा वेदविदस्यः ।

यसिन् देवे निशेदन्ति त्रिषा वेदविदस्यः ॥

‘यसिन्’ ‘देवे’ ‘निशेदन्ति’ ‘त्रिषा’ ‘वेदविदस्यः’ ।

इति तत्र देवस्य वस्य सति त्रिषा वेदविदस्यः ॥

‘इति’ ‘तत्र’ ‘देवस्य’ ‘वस्य’ ‘सति’—य ।

‘यसिन्’ ‘देवे’ ‘निशेदन्ति’—य ।

‘त्रिषा’ ‘वेदविदस्यः’—य ।

‘यसिन्’ ‘देवे’ ‘निशेदन्ति’—य ।

‘यसिन्’ ‘देवे’ ‘निशेदन्ति’—य, य, य, य, य ।

‘यसिन्’—य ।

‘यसिन्’—य ।

‘यसिन्’—य ।

‘वाचस्पतिव्यं समावासाह—

वतिष्ठिता चला चैव ‘मुद्रिता शमित्या तथा ।
चतुर्विधा समा योक्ता तन्मन्त्राद्यैव समाविष्टाः ॥

तेषां व्याख्यानमाह—

वतिष्ठिता पुरे कामे चला राजाप्रतिष्ठिता ।
मुद्रिताऽप्यक्षरसंयुक्ता राजयुक्ता ‘च’ शमित्या ॥
रूपोऽधिकृतसाम्प्रदाय स्मृतिर्यजकलेखनी ।
हेमाद्रयस्तु स्मृत्युक्ताः शास्त्राज्ञानि चैव दृष्टा ॥
तेषां रूपां रूपोऽज्ञानां तुल्यं चाधिकृतः कृतम् [इत्यः] ।
रूपाः सम्प्रदायः स्मृतिर्यजकलेखनी यजकलेखनी ॥
हेमाद्रयस्तु दृष्टी तत्रा* दृष्टी स्मृत्युक्तसमस्तम् ।
वशात्तत्रापि त्रैतेषां कर्म योक्ते द्वयसंयुक्तम् ॥
वशात्तत्रापि त्रैः शास्त्रा सम्प्रदायः कार्यवरीश्रिताः ।
स्मृतिविनिर्णयं कृते कर्म दानं दमं तथा ॥
समाविष्टैरिन्द्रियादीं दृष्टिस्तुल्यमप्येवम् ।
समाविष्टो यजवेदश्च त्रिभिरेवार्थं च तेष्वपः ॥

* समाविष्टास्मृतिर्यजकलेखनी स एवम्—क, च, छ, म ।

* शमित्या मुद्रिता तथा—क, छ, च, छ; मुद्रिता शमित्या तथा—म ।

* शमित्या—क, छ, ग, म ।

* योक्ता—च ।

* त्रैः दृष्टी स्मृत्युक्तसमस्तम्—क ।

‘अथयित्तम्यादयन् वादिषां च स्वरूपः ।

‘कुर्वादयन्त्ये रक्षेद्विजयविनी ‘सदा ॥

एतद्व्याहृत्करणं यस्यामध्यास्य वार्षिकः ।

न्यायान् पश्येद् दृष्टमतिः सा सन्ध्याभरसहिमा ॥

गणकैस्तकयोर्लक्षणं च एवम्—

यस्याम्यकहिमादीनां श्रेयोवाजायतेऽप्यहः ।

यथा सन्ध्यायने तेन म्प्रेक्षारस्तथोच्यते ॥

यस्यै संदृश्यते विष्णुः स्वयम्भूते महीपतिः ।

यस्यानी जयी तत्र भितः पशुवदादृतः ॥

पूर्वश्लोकान्वायं यथा च दृष्टिरुच्यते ।

ययी शान्ताणि सन्ध्यास्तु कविषो दक्षिणा दयः ॥

शेमश्लेषादिकं यकला यः कुर्याद् कार्यनिर्व्वयम् ।

साधोदितेन विनिना तस्य यज्ञकर्म कमे(भवे)द् ॥

सत्यं देवाः समासेन वदुष्यास्तत्तुर्लं विदुः ।

इति तस्य देवस्य यस्य सत्ये सिद्धा भक्तिः ॥

तत्र गृह्यसतिः—

यस्याभियानकजडो यथनाकुललो लुची ।

वाशाविशिष्टो कर्तव्यो राक्ष्वा यथनयेतलो ॥

^१ यस्या—य ।

^२ वाशा—य ।

^३ स्या—य ; सदा—य ।

इदमर्थं कर्तव्यमित्याह कालपावनः—

कुलश्रीर्यज्योत्पद्यतिपद्मद्विजम्भयैः ।

वयिभिः स्यात् कलियैः ^१गुणभूतैरधिष्ठितम् ॥

वर्माभारं कुर्वदिति शेषः ।

अथ वाचस्पतिः—

कुलानि जेयन्त्येव ^२सम्प्राप्त्यधिकृतो वृषः ।

वतिष्ठाम्यवहारानां ^३गुणैराद्युपरोक्तम् ॥

^४वाङ्मन्त्रः—

गुणभिर्यज्योत्पद्यते जेयन्त्येव कुलानि च ।

पूर्वं पूर्वं वृषजेन मन्त्राद्विधौ वृषात् ॥

वृत्तवतिः—

^५वीणाशः वाक्कः शिल्पीकुलीदिवेपिनर्तकाः ।

• विविधैस्तकाराः कुर्वुः स्वेन वर्मेन निर्व्वेणम् ॥

• ^६वि त्वत्पदवरासेनां वाचस्पैः कर्म भवेत् ।

सेवायां मैत्रिकानां तु सार्वेण वयिषां तथा ॥

^१कुलश्रीः—च, म ।

^२सम्प्राप्त्यधिकृतः वृषः—क ।

^३सर्व्वेण—म ।

^४वाङ्मन्त्रस्य रूपाणि पूर्वं च उपर्य्ये—क, च, म ।

^५वीणाशः वाक्कः शिल्पिन—च ।

^६[ ]—च, क, म, न ।

‘तपस्विनां तु कार्याणि वैश्वदेवेन कारयेत् ।
 नान्वाद्येन किं वैश्व नान्वाद्याधिकृता कृताः ॥’
 सप्तम्यधिकृतं यजेत हेतुनेत्यर्थः ।

तत्र श्रुतिः—

कार्येष्वधिकृता राज्ञां मानयेर्णिनाः कुलम् ।
 कुलस्वामी कुलुप्सी च पिता ज्येष्ठः पितामहः ॥
 विद्यादान्ति^१ चरमेतुः स्वर्गानि विभवे कृणाम् ।

‘अथ वैश्वदेवाद् कार्यावन्तः—

वज्रापौरुषास्तु वैश्वदेवः पञ्चोक्तिः ।
 वज्रापुष्परा माताः सप्तमेताः पञ्चोक्तिताः ॥
 समूहो वज्रिणादीनां ‘पुत्रः च पञ्चोक्तिरितः ।
 ब्राह्मणाणां सप्तस्तु राम इत्युच्यते कुत्रैः ॥
 चः ‘सौमताईतदीनां समूहः सप्त उच्यते ।
 चतुष्पदां वज्रादीनां समूहो नव उच्यते ॥

^१ कुलान्तिः—सप्तमित्यनेति चयं च श्रुतिः—च ।

^२ न नान्वादेन कोपकारणम्—ग; न स्वर्गं कोपकारणम्—घ, ङ; नि
 कोपकारणं कोपकारणम्—ग ।

^३ गत्वं कुलम्—च ।

^४ विद्यावेतुः—च ।

^५ कार्यावन्तः—च; वैश्वदेवाद् कार्यावन्तः—ग ।

^६ कुलम्—च ।

^७ सौमताईतदीनां—च, ङ, ग, घ, ङ ।

अस्यैवास्मादिहान्तरं सङ्गः पुनः सम्पद्यते ।
 'वन्द्यात्मन्वादीनां सङ्गो गुणः सम्पद्यते ॥
 'वन्द्यात्मन्वादीनां सङ्गः सङ्गः सङ्गः सङ्गः ।
 'वन्द्यात्मन्वादीनां सङ्गः सङ्गः सङ्गः सङ्गः ॥
 'वन्द्यात्मन्वादीनां सङ्गः सङ्गः सङ्गः सङ्गः ।
 'वन्द्यात्मन्वादीनां सङ्गः सङ्गः सङ्गः सङ्गः ॥
 'वन्द्यात्मन्वादीनां सङ्गः सङ्गः सङ्गः सङ्गः ।
 'वन्द्यात्मन्वादीनां सङ्गः सङ्गः सङ्गः सङ्गः ॥

वाचस्पत्यस्यैव विहितं वयुर्विज्ञानम्—

वामास्यमेव वे वेदे न स्यन्ति कुतश्च ।
 तेषां वीडादीनादीनां वाचस्पत्यस्यैव विहितं ॥
 'वामास्यमेव वे वेदे न स्यन्ति कुतश्च ।
 'वामास्यमेव वे वेदे न स्यन्ति कुतश्च ।
 'वामास्यमेव वे वेदे न स्यन्ति कुतश्च ।
 'वामास्यमेव वे वेदे न स्यन्ति कुतश्च ॥

१ वामास्यमेव वे वेदे न स्यन्ति कुतश्च ।

२ वाचस्पत्यस्यैव विहितं वयुर्विज्ञानम् । अत्र "वयुर्विज्ञानम्" इत्या-
 रम्भः "वयुर्विज्ञानम्" इत्यादि । अत्र न स्यन्ति—क ।

३ वामास्यमेव—क ।

४ वामास्यमेव—क ।

५ वामास्यमेव—क ।

६ वामास्यमेव वे वेदे न स्यन्ति कुतश्च ।

७ वामास्यमेव वे वेदे न स्यन्ति कुतश्च ।

८ वामास्यमेव वे वेदे न स्यन्ति कुतश्च ।

९ वामास्यमेव वे वेदे न स्यन्ति कुतश्च ।

१० वामास्यमेव वे वेदे न स्यन्ति कुतश्च ।

समाप्त

कुत्तादिभिः कृतं कार्यं दिनायै तद्योगेनम् ।

असन्नुदस्य कर्त्तव्यं सम्प्रदाया कुतः ममेत ॥

[illegible]

देशवर्तिगुणवर्माश्च आनामैर्विरुद्धाः क्षमायम् । कर्मकर्मिण्येवैवाहमस्मिन् ।

कारणः स्वे स्वे कर्ते । तेभ्यो दवाधिकारमर्थात् कथमवहाय धर्मव्यवस्था ॥

॥५॥

जातिज्ञानवदान् यमान् श्रेयिष्योश्च वाचयन् ।

समीक्ष्य कुल्यमौष्य स्वर्गम् प्रतिपादयेत् ॥

सद्भिन्नचरितं वक्तव्यम् 'भारतवैद्य' द्विजातिभिः ।

सौख्यलक्ष्मीनामचिह्नं प्रकल्पयेत् ।

510094

^१ गीष्मनिधिरितुः वा वैशाखमासः न वर्ज्यः ।

शुद्धं हि तं माहः पादयेत् तस्यैव ॥

¹ *Chandri*—र, म, न, य, ङ ।

^{११} अथ गोपनीयः—संस्कृतम्—५ ।

08-09

^१ सत्यमन्त्री इत्येतादृशं न दृश्यते—क ।

^१ लोभसिद्धिं कथं न हस्यते—व; कल्याणम्—गौरीविष्णुम्—व, व ।

'स्य देसस्य वो धर्मः यदुतः धर्मिकान्तिकः ।
कुलितैवभिरेन देशद्वैतः स उच्यते ॥

गृहस्थानि—

अङ्काने दक्षिणात्वेमाद्युत्पन्नं सुता द्विवैः ।
अथदेसे कर्मकराः शिलिनश्च गवाधिनः ॥
अथवाद्याश्च मराः पूर्वे अग्निचामरकाः शिवः ।
उत्तरे मगवा धार्यः गृहस्था नृणां रजस्तलाः ॥
सप्तमाः प्रक्षिप्यन्ति कादृशान्मन्त्रार्थकान् ।
अनेन कर्मणा कैरे धामधित्वादर्हकाः ॥

कात्यायनाः—

'वातिलोमे अङ्कानां तथा दुर्मेनिवात्तिनाम् ।
कर्माणि निवर्तं धर्मं त्यागोपेक्षं न चाहयेत् ॥

'[अथ धर्मविर्धने अग्निवोम्बानाह] व्यासः—

'द्विषाम् विद्वान् यः पश्येत् कार्याणि वृत्तैः सदा ।
अथ यदुच्यते 'राष्ट्रं यत्नं क्षेत्रम् यदपि ॥

^१ कात्यायनः—य ।

^२ स्फुल्ल—य ।

^३ धर्मः—य ।

^४ वातिलोम—य, य, उ ।

^५ विपत्ता—य ।

^६ [ ]—य; यय—य ।

^७ विनिर्वाण—य ।

^८ राश्वे—य ।

देशाच्छान्ताभिष्टा वे नास्तिकाः शास्त्रयजिनाः ।
 'उन्मादाः' कुट्टराज्जाय न नियोज्या विशिर्वेते ॥
 धर्मो विद्वत्पुण्यैश्च समो यथोपदिष्टाति ।
 कर्म चान्न न कुप्यन्ति विद्वत्पुण्य समासदः ॥
 सभा वा न प्रयेह्या वक्तव्यं वा सभासत् ॥
 अशुक्लं विदुष्वपि नो भवति चित्तिनयी ॥
 एक एव सुहृद्व्यो स्थितेऽप्यनुयाति यः ।
 उत्तिष्ठ त्वं वातं सर्वान्वादि गच्छति ॥
 पादो पर्यस्य कर्तुं 'पादः' साक्षिणमुच्यते ।
 पादः समासदः सर्वान् पादो राजानमुच्यते ॥

शुद्धः—

'उन्मा' मलयनेनाहु कुप्यन्ते च समासदः ।
 एते गच्छति कर्तुं निन्दार्हो यत्र निन्दते ॥
 'न्यायशास्त्रयजिनाश्च' सर्वैरेव तु निधितः ।
 एव धर्मो वपरेण हतो हन्ति 'न संशयः' ॥

^१ उन्मासकुट्टराज्जाय—क ।

^२ शुद्ध—क ।

^३ पादो गच्छति साक्षिणम्—क ।

^४ पदार्थं नास्ति—क ।

^५ न्याय—क ।

^६ नराभिरम्—क ।

^१कल्पयामः—

अथर्वतः प्रवृत्तं तु नोपैकेन सप्तासदः ।
 उपैक्षमाणाः स कृताः सप्तैव बाल्ययोःकुलाः ॥
 व्यापमान्यदयेतं तु ज्ञात्वा विचं नहीयतेः ।
 सप्तैव तन्निबं तत्र न कल्पैः किञ्चिदपी नयेत् ॥

अथ ^२[अवधारनिबन्धे सप्तासदः] मीरदः—

तत्र वर्मासनं मान्य राज्ञो विगतसत्तरः ।
 कनः स्वात्मवर्मासु विमर्शयत्तं मत्त ॥
 वर्मशामं पुनस्तस्य माङ्गिराज्यतो विवतः ।
 समाहितमतिः कथेत् अवधाराननुकम्पात् ॥
 वर्मशामार्थशामाभ्यामविरोधेन गार्भिः ।
 समीक्षमाद्यो ^३"विदुर्न अवधारयेति नयेत् ॥
 तथा कृतस्य विदुस्य व्याधौ कृतपदं नयेत् ।
 कथे शोषितलेनेन" तथा ^४"वर्मपदं नयेत् ॥

^१कल्पयामः, उपैक्षयोःकल्पयामो "अथर्वतः" इत्यादि श्लोकादयं च, न
 उपैक्षे—क, च, छ, व ।

^२[ ]—क ।

^३विदुर्न—व ।

^४गार्भिः—इति अन्तःशब्दसमुद्दितायादीनामुद्दिताभ्याम्, वृत्तं ७ ।

^५शोषेन—इति अन्तःशब्दसमुद्दितायादीनामुद्दिताभ्याम्, वृत्तं ७ ।

^६वर्मपदि—क, छ, व, छ; वर्मपदं—च ।

१[कुडसकिः—

न्यासमर्गादिनेतं तु क्षाला निरुं यहीभते ।
 वक्तव्यं तस्मिन् एव न सम्भस्यति किरित्वी ॥
 अर्पणतः श्रुतं तु नोपेक्षेत् सभासदः ।
 अनेक्षमाणाः सततं नरकं यान्त्यन्येदुस्ततः ॥
 प्राक्किष्वाकलदस्मानादुपजीम्भन्तानि तु ।
 तदुक्तिवोगाधोऽर्थेदु निर्वि न स दण्डभाक् ॥]

अथवाचस्पत्यनन्द नारदः—

एतादृशान्ते वाचसि लोभाद्वा मोक्षपथा नरेत् ।
 सम्बोद्धस्यः स विज्ञेयः तं वारं विनयेद्गुणम् ॥
 यत्र सम्भाः सर्वा माय तूष्णीं भवन्त आसते ।
 यथावाहं च न ब्रुवुः सर्वे तेऽन्तर्वादिनः ॥

२[असत्पदम्भाह] याज्ञनल्क्यः—

रागाद्वेमाद्वयाहाति स्फुटपेक्षादिवातिवः ।
 सम्भाः पुण्यद्वयद्वयत्वा विवादादिशुभं दमम् ॥
 वाचसाः पुनः समासदः कर्तव्याः,

तान् दर्शयति नारदः—

रागा तु धार्मिकान् सम्भावितुलयात्पुनरीक्षितान् ।
 ज्वलन्तपुरं गेहं च शफाः सद्गता इव ॥

१ क, छ ।

२ [ ]—क ।

वर्मशास्त्रार्थकुवलाः कुर्वीत्याः शास्त्रादिभिः ।

समाः सर्वे न विवे न कृतेः स्युः समासदः ॥

“[शास्त्राद्यनः—

एवं शास्त्रमधीयमानो न विद्यालक्ष्यनिर्णयम् ।

तस्याद्वैतान्नयः कार्यो विद्यार्थेभ्यो नृपैः ॥

नारदः]—

नानिदुष्येन वक्तव्यं ^१अव्यहारेषु किंचन ।

विदुषेन तु वक्तव्यमन्यथैव विदं वचः ॥

“[शास्त्राद्यनः—

अविशिष्टाश्च ये कुर्युः अव्यहारीनिर्णयम् ।

राजहृते प्रकृता ये तेषां दण्डं प्रकल्पयेत् ॥

नारदः—

“नितुषो वाअनितुषो वा शास्त्रज्ञो वक्तुर्वर्हिणि ।

देवीं वार्धं स वदति सः शास्त्रदुपनीवति ॥

अन्यथ—

न सा समा वच न लभित इन्द्राः

न ते इन्द्रा ये न वदन्ति वर्धम् ।

नासी वयो वच न लभमसि

न लसत्वं वच्छसेनानुविद्धम् ॥

^१[ ]—य, छ, म ।

^२अव्यहारे सर्वजन—य ।

^३[ ]—य, छ, म ।

^४लक्षितं लभित—य, म ।

‘अथ प्राप्तिवाक्यसम्भवात् न दण्डमाह—

बृहस्पतिः—

अन्यासवादिनः सम्भवात्तन्मोक्षोपनीतिनः ।

‘विधासक्यहाद्येन निर्वासाः सर्व एव ते ॥

‘कात्तपनः—

‘अकिञ्चित्पि वक्ष्ये सीमापेक्षं ह्योऽहिना ।

प्राप्तिवाक्येन दण्डः स्वात्मन्याद्येन न संशयः ॥

तत्र रामद्वेषविपुलैः, विकल्पकुलैः, ‘वाक्यैर्मोक्षैर्मन्त्रिभिः,
समुद्रैर्मन्त्रिभिः, ‘पुरोहितेन, सम्यैः समानां परितुतो, राजा प्राप्तिवाक्ये
वाऽपि, अथवात्तर्जनीयेति ॥

‘इति श्रीमद्भारतीये अथवापरिकल्पनाम् समाप्तम् ।

‘बृहस्पतिः—क ; प्राप्तिवाक्यसम्भवात् दण्डमाह बृहस्पतिः—ख ।

‘विधस्त—क, ख, छ, ज ।

‘कात्तपनः इति वदं नस्ति—क ।

‘अकिञ्चित्पि—ख ; अकिञ्चित् तु—ख, ग ।

‘सम्यैर्मन्त्रैर्मन्त्रिभिः, विकल्पैः, मन्त्रिभिः, पुरोहितेन च, समानां परितुतो
राजा प्राप्तिवाक्ये वा सम्यैर्मन्त्रैर्मन्त्रिभिश्च परितुतः, समानां अथवात्तर्जनी-
येति—क, छ ।

‘पुरोहितेन—ख ।

‘इति भारतीये अथवापरिकल्पनाम् समाप्तम्—क ।

‘अथवापरिकल्पनाम् समाप्तम्—छ ।

२. आवेदनग्रन्थम्

अथ स्ववहारसम्बन्धाद् कृतवापनः—

‘प्रवहनाभ्ये क्षिप्रतमे वर्गिके व्यापक्षिते ।
साध्यमूलसु खे वासो मयदानः स उच्यते ॥

अथ स्ववहारसम्बन्धिर्वचनं कृतवापन आह—

विनाशोऽसन्नेदे हानं हार उच्यते ।
वानासन्नेदहाराद् स्ववहार इति स्पष्टः ॥

नारदः—

आगतः प्रथमं कार्यो मयवहारस्तु ततः ।
विनाशो निर्ममयेति दर्शनं स्याच्छुचिम् ॥

‘आगतो’ अविनयमवस्था । ततः प्रतिहोतृत्वमाप्तवानां विचारः ।
ततः प्रतापतो जवानप्राथम्यमिति क्रमः ।

‘वचसि’ न उच्यते—व, च, छ, ष ।

‘वान्मयी’ न उच्यते—व, च, छ, ष ।

‘प्रवहना’—व ; प्रतिहोतृत्वं प्रवहना—व ।

इह व्यवहारानुसृत्या आवेदनं याज्ञिकस्य आह—

समुधानादन्वयेतेन कार्येणार्थिः प्रीः ।

आवेदयति चेदाले व्यक्तमपदं हि कम् ॥

अन्वयमार्गेण प्रीः 'आर्थिः' विनिर्दिष्टः, समां वाचः, राज्ञा प्राक्षिप्यते वा पुत्रः, कामार्थी चत् 'आवेदयति' 'तदेवात्म व्यक्तम-
त्मात्तद्' । 'आवेदयति चेत्' इति स्वर्गयोगस्य कार्यदर्शनं कर्तव्यम् । न
तु सर्वकदेवकैवाहितेनेन राज्ञा प्राक्षिप्यते वा कर्तव्यत्वात् 'अन्वयिष्युक्तं
भवति ।

तथा च प्रत्युः—

सौत्वादित्यस्य कार्यं राज्ञा वाच्यम् पूजः ।

न च प्राक्षिप्यतेनैवेत्यर्थं कथं च न ॥

'अर्थार्थि' अन्वयेति । 'मतेत्' स्वीकृत्य । आवेदनकाले
'मदमेति' मूलमर्थिकं 'तदुक्तं कलकाटी वा केतकीनम् ॥

१ तदेवात्म नास्ति—क ।

२ कलकालेनेन—क ।

३ प्रवर्तित इत्युक्तं—क ; अन्वयेत इत्युक्तं—ग ।

४ मतेत्यर्थ—क ।

५ अन्वयेतिव्यप्यस्य तुल्यविशेषे नास्ति—क ।

६ अन्वयेतिव्यप्यस्य तुल्यविशेषे नास्ति—ग ।

७ कलकालेनेन—क ; तथा मते—क ।

कात्यायनः—

रत्नादिना कदेनेन कोपितः 'कस्मै कदेत् ।
तदोपिति विरोत् पूर्वं वादिनं फलकादिषु ॥

१. कस्मै ' निरूपयत्यने ।

तथा च सूत्रमिति—

पूर्वपक्षं लभ्यते कं प्राप्तिनाको 'हि कस्मैत् ।
'प्राप्तिपक्षेण कस्मै ततः पक्षे विरोधितम् ॥

कात्यायनः—

'अधिकपक्षोदयेदर्थान् गृह्णांश्च परितुल्यम् ।
भूयो निषेधवेदान्तं वाक्यलोच्यो न निश्चितः ॥

'अनेदनमकारणं कथयति—

निरूप्यं कदाचित् कदाचान्मर्ममुक्तम् ।
अस्याहं पक्षार्थं निमित्तनिमित्तं निराकृतम् ॥
आयेदये' द्विवाचावी परेणान्याप्यीकितः ।

१ कदेन विरोधोत्तरं वादिनः फलकादिषु—क, च, क ज ।

२ कदाचान्मर्म न कस्मै—क ।

३ अतिपक्षोपनिषेधोत्तरम्—क ।

४ अतिपक्षेण—क ।

५ अधिकपक्षमगन्तुमान्मर्मोश्च परितुल्यम् ।

तुल्यता निषेधेण कस्मै फलकाद्यो न निश्चितः ॥—च ।

६ निषेध—क, ग ।

७ निमित्तार्थ—च ।

भिरुक्तोऽप्येवावेदनकारं पितामह आह—

क्षमाकारकवादी तु सौख्यकिन्दरः ।

आवेदनेद्विधायां सत्यं कल्पनिर्दिष्टम् ॥

‘[कारणमनः—

सञ्जसोऽनुमीत्यस्य सुखकदम्बः सहस्रमनः ।

वामद्वयोः वा वारं कदम्बद्वयमनानुमान् ॥]

आवेदनानन्तरकालमभिव्योगादनुक्तं सम्बन्धिना सन्धी कृते, अभि-
योगानुरूपेण दण्डमाह—

‘सूक्ष्मपक्षि—

अनेन ‘तु गृहीतेऽर्थे प्रथमं वाञ्छितं वै मित्रः ।

अभिव्योगानुरूपेण तेषां दण्डं प्रकल्पयेद् ॥

तथावेदान्तरं उपार्थान् न्यासने व्यवहारादर्शं कार्यम् । अन्याय्यं
केवलित्वाप्यनयेत् ।

अथ कर्मपक्षि—

पशितादिभूतयैव यथा न प्रकृति गतः ।

अस्यतस्तत्कृतयैव पूर्वपक्षो न सिद्धपक्षि ॥

‘पदं नर—स ।

‘विवादाय—स ।

‘[ ]—क, च, छ ।

‘प्रजापति—स ।

‘तु—क ।

अथारण्यकः—

अथारण्यकः अथारण्यकः अथारण्यकः ।

अथारण्यकः अथारण्यकः अथारण्यकः ॥

अथारण्यकः—

अथारण्यकः अथारण्यकः अथारण्यकः ।

अथारण्यकः अथारण्यकः अथारण्यकः ॥

अथारण्यकः—

अथारण्यकः अथारण्यकः अथारण्यकः ।

अथारण्यकः अथारण्यकः अथारण्यकः ॥

“अथारण्यकः अथारण्यकः” अथारण्यकः—

अथारण्यकः अथारण्यकः अथारण्यकः ।

अथारण्यकः अथारण्यकः अथारण्यकः ॥

“अथारण्यकः—

अथारण्यकः अथारण्यकः अथारण्यकः ।

अथारण्यकः अथारण्यकः अथारण्यकः ॥

“अथारण्यकः—

अथारण्यकः अथारण्यकः अथारण्यकः ।

अथारण्यकः—

“[ ]—

अथारण्यकः—

“[ ]—

अथो ज्ञानवदमानमहाजनविरोधकम् ।
अनादेयास्तु ते सर्वे अनादितः मनीषिणः ॥

पुनः आरभः—

वदन्तः कुर्वन्तः कार्येणस्तन्त्रः उच्यते न ।
अकृतं 'तदिह' आहुः 'हामौ' शास्त्रविदो जनाः ॥
'एकस्य बहुभिः' इति भिन्नदेवविनाशो विराजिष्यते ।

“[असाध्यव्ययमाह] आसाध्यः—

अनसिद्धं निराकारं निर्धनं निष्प्रयोजनम् ।
असाध्यं वा निरुद्धं वा पक्षं राजा विवर्धयेत् ॥

स्वमेव आसाध्यत्वमाह—

न केनचित् कृतो वस्तु सोऽयसिद्ध उदाहरणः ।
अन्वार्थवार्थहीनस्य निराकारः मनीषिणः ॥
अस्वापराधव्याप्त्यार्धो निर्धन इति स्मृतः ।
“कार्यवार्थहीनस्तु शिरोनो निष्प्रयोजनः ॥
असंभाव्यमसिद्धं कर्तुं पक्षमाहुर्मेवैषिणः ।
यस्मिन्कालेऽस्मिन् पक्षे प्राप्तिव्याप्तेऽप्य राखति ॥
पुं प्रामे विरोधः स्वार्थ निरुद्धः सोऽविधीयते ।

‘तदिह’—क, स, ग ।

‘हामौ’—ग ।

‘[ ]’—क ।

‘आसाध्य’—क ।

‘असाध्यं तु’—क ।

उदाहरणम्— 'न केनचित्कृतो' मदीयविद् वक्ष्यमानेन भवितुमिति ।
 'अन्वयार्थः' अनेन देयदत्तेनाचकृतमिति । 'अर्थहीनः' मदीनो दीनो
 देयदत्तपूर्वं मकालमिति । 'अन्वयान्तरः' अहमनेन कृते सन्निवृत्तं 'विद्-
 दितः' । 'अन्वयार्थः' मदीयमदीयिनीकमनेनमहतेमिति । 'कार्यावाधनि-
 हीनो' मदीयवक्ष्यमानपूर्वमेव आकृतमिति । 'असंभाव्य' कृतुममनेना-
 कृतमिति । एवं भूतार्थमतिवादककालममसाध्यं, साधनार्थमवादादेयमिति ।
 मस्मिन्नर्थे उक्ते 'राष्ट्रि माद्विवाके वा विरोधाः, "आप्तार्थे ह्यपि
 सन्नेत्" इति न्यायात् सोऽपि त्याज्यः । "तथा पुरातनप्रामाण्येने
 "प्रामाण्येने कुलं सन्नेत्" इति न्यायात् सोऽपि त्याज्यः । एवमुक्तयोर्महते
 आवेदने कृते एवं कर्तव्यमिति" कात्यायन आह ।

काले कार्यानि कृच्छेत् मयत् पुरतः विज्ञात् ।

किं कार्यं का न ते वीरा का मैत्रीर्बुद्धि मात्रम् ॥

"केन कर्मिन् कदा कमात् कृच्छेदेवं स्यामस्तम् ।

एवं पृष्ठः स मन्त्र्यात् कृतान्वेदीकृतैः सह ॥

१ न केनचित्कृत इत्यत्र मदीनं कर्ता—क ।

२ अन्वयार्थः—क ।

३ अर्थहीन—क ।

४ स इति—क ।

५ कर्मिन्, एवं भूतार्थमतिवादक—क ।

६ कार्यावाधनिहीन—क ।

७ माद्विवाके राजनि वा—क ।

८ 'तथा' इत्याश्रय 'त्याज्य' इत्यन्ते नास्ति—क ।

९ पृष्ठेति नास्ति—क ।

१० इत्यहं कात्यायनः—क ।

११ केनेत्यं न दृश्यते—क, ख, ग ।

विशेष कार्यं न्याय्यं चेदद्वाकार्यमतः परम् ।
 बुद्धौ दद्यात्तथा वचं पुन्यं वा समादिशेत् त
 भाहुतकल्पमन्येत् कः कच्ये रात्रशासनम् ।
 अभिवोगादुरूपेण तस्य दर्शं प्रकल्पयेत् ॥
 हीने कर्मेणि वद्याहमन्यने द्विशतावरः ।
 दुस्तर्पणे च 'दम्भ्यः स्यादित्यं वद्यासतावरः ॥

एवं व्याख्यातृमित्रकामिदुष्टवत्त्वार्थं, दण्डवत्तातम्भस्य । तत्र
 सहजनागमने पूर्तीवाचो दण्डः । द्विशतावननेऽर्थम् । विरनागमने पूर्णम् ।
 एवं दम्भ्यमात्रं विशद्वात्त्वार्थं विशद्वाद्वाच्यैर्न्यायं बुद्धीत्या हानिनिमित्त-
 कल्पनं दद्यात् । एवं कृते यदि यतिनाथान्मरुति, पुनरपि व्यवहार-
 दर्शनं कर्तव्यमिति । तत्र 'वैरागे सूत्रे विशेषः । 'विराजामने चतुरो
 दण्डः । वद्यामने चैवं, पराजये चतुरः कार्यामनामिदम्भ्यादेवविषयम् ।
 एवंविधे हानि कल्पनमित्ये वाच्यत्वायैतिद्विस्ताकर्म कार्यं दूताय वेत्तव्य-
 दाता दद्यादित्याह—

- * एकाहं द्वयहं त्रयहं वा वेत्तकालावनेष्टव्या ।
- दूताय साधिते कार्ये वेत्ता वचं प्रकल्पयेत् ॥

१ दण्डः—क ।
 २ त्वय्यम्—क ।
 ३ वचं—क ।
 ४ वैराज्यसूत्रे—ग, ड ।
 ५ विरनागमे—क ; विरनागमे—ग ।
 ६ नीति—क, स, ग ।
 ७ वाद्वात्त्वा—क ।

‘नेहा’ आह्वयः । तत्र मुद्राभिराहृतो यदि ‘मन्त्राभ्याम्’ तदा
 वाचस्पत्यमहमभिप्रेयमानेभवेदित्यह—

नारदः—

वचस्पत्येऽर्थे ‘न तिरुत्तमुद्रागम्यं च तद्वचः ।

आसेवयेद्विराजन्ती वाचस्पत्याचर्यमम् ॥

‘वचस्पत्येऽर्थे’ इतिवचस्पत्ये विर्यवाची न चर्यमानं न केवलं न
 चर्यते । ‘उद्रागम्यं च तद्वचः’ वा वा इति चर्यमानो न शिरो, इ
 ‘आसेवयेत्’ । चर्यमानो ‘वाचस्पत्ये’ इत्यभिप्रेयमानः । आह्वयतेऽस्मिन्निति
 ‘आह्वयं’ अह्वयः । अतो वाचस्पत्यामचर्यमानातोः चर्यमः । तदा
 सेवयेद्विति इत्याह—

स्वानातोः वाचस्पत्यः ‘स्वानातकर्मात्मतया ।

चतुर्विधः स्वानातोः तमादिदो न लङ्घयेत् ॥

वाचस्पत्ये स्वानात् चतुर्विधमिति ‘स्वानातोः’ । ‘‘वाचस्पत्ये
 द्विविधोऽनित्यं न करोति ‘नेत्’ तत्तत्तया इत्यन् दम्बो रावे दातव्य इति ।
 ‘‘स्वानात्’ स्वानातमेव वा चर्यमि पूर्ववद्वच्य इति । ‘‘चर्यमः’
 चर्यमाना पुरुषनिर्वाणदिकं करोति पूर्ववद्वच्य इति । एवं चतुर्विधनातोः
 आदिदो न लङ्घयेदिति । तथा—

‘वाचस्पत्ये’—व, छ, द, न ।

‘इतिवचस्पत्ये’—छ, ग ।

‘स्वानातः’—व, छ, द, न ।

‘वाचस्पत्ये’—व ।

‘तदा इत्यन्’—व ।

‘इति’—व, छ, द, न, क ।

‘‘स्वानातपदवा’—छ ; ‘स्वानातपदवा’—ग ।

शेवादास्तुदादीनि यन्मान्वादिक् क्वा ।

अन्वापवादिशं वैतन्वासेदन्वानि वादिना ॥

यत्तानि शेवादीनि निवादास्तदान्वासेदन्वानि, 'मान्वादि ।

एव शेवादिव्यधि इत्येतत्पुत्रावपुत्रीयावापादयो 'निनेदन्वाः ।

आनेदुः पराजने शोभन्त्ययोर्दीक्यस्तत्रमन्वात् ।

मिन्वासेने दुनर्द्यन्वो 'मौल्यष्टं च 'तत्तन्म ।

आसेदा तु स्मासेषं स्वयनेवेत्यनेवदि ॥

इति ।

न तत्प्रादिसवाद्धोषो न च दृष्टं प्रकल्पयेत् ।

राज्ञो विनेदन्वापूर्वमासेदा शोभन्त्येतदम् ॥

उत्तुर्ध्वं दम् दान्म आसिद्व्य न लक्ष्मिन् ।

आनेषो 'प्राग्विदन्वात् मोचने आसेदा न दृश्यतः । ऊर्ध्वं 'कुल्लजम् दान्म एव । निवादप्राग्व्यप्राप्तं 'दमश्मन्त्येनेच्यते ।

'नयमासेदन्वात् नारदाः—

^१ न च—क ।

^२ निनेदन्वाः—क ।

^३ मौल्य—क ।

^४ तत्तन्म, इति—क, घ ।

^५ प्राग्विदन्वमोचने—क, छ, ग; आसिद्व्य च प्राग्विदन्वमोचने—

ख; दाम्गविदन्मोचने—ग ।

^६ प्राग्विद्व्य दम्—क ।

^७ नय दम्—क ।

^८ नयविद्व्य—क ।

नदीमन्तारकान्तालुर्वैशेष्यवादिषु ।

वादिद्वस्तं वारोष्कुलामवापराधुवात् ॥

‘[विशेष्यकामो रोषात्] विशुष्यंते रिक्तः ।

अधिलुक्तमायेन राजकायेक्यत्वात् ॥

‘विशेष्यकामः’ विनाहृष्टिमुलः । कारविशेष्यनासेद्वयानाह—

क्यां मनाने गोवालाः ‘सम्पत्तये कृषीयताः ।

विनिम्नधावि ककाल-आलुभीयश्च विमदे ॥

अवाप्तमन्वहाराश्च दृष्टे दानोन्मुखो गती ।

विमत्तयाश्च नासेद्वया न कैनानाहृष्टिभूतः ॥

कात्यायनः—

‘दृष्टनर्कमाकृता इत्यन्तर्यनौस्थिताः’ ।

‘विनाहृष्टाश्च ते सर्वे नासेद्वयाः कार्यसाधकैः ॥

वस्तिवन्दिभविसेनेन ‘व्याहृष्टोष्कुलमादिभिः ।

वाशेभ्यैरनासेद्वयान्’ स दृष्टये न अतिक्रमी ॥

‘[ ]’—क, ख, ग, घ, ङ, च, छ ।

‘दृष्टयः’—द, ध, ण, त ।

‘कृष्टे’—क ।

‘संयुक्तः’—स ।

‘विमत्तयाश्च’—स ।

‘व्याहृष्टं च स’—द ।

‘अनासेद्वयैः’—य ।

एवमावश्यमेव 'करीरव्यापारे' निरेवं कुर्वन् दम्पत्यः, न 'च पूर्वा-
वरापहृतिरर्थः । स्मृत्यन्तरे—

अनन्यवाक्यविरहितमत्यधियाकुञ्जम् ।
कावांतिपातिन्यसन्नित्वाहोषितांस्तथा ॥
मृतेन्मदप्रमदार्तमुवाक्षेवाह्वयेन्मृतः ।
न हीनशब्दं कुवति कुक्षे जातां मयुजिह्वाम् ॥
सर्वकर्मोत्तमां कन्यां न ज्ञातिर्मनुष्यां क्षिपम्* ।

‘ज्ञातिर्मनुष्याः’ ज्ञातिमत्तन्याः । तथोक्तम्—

पतिमहः मृतुः क्षीनां विनृपदस्तदावधे ।
विम्लोमावज्जहातु हारये न स ईधरः ॥

‘इति ।

कथित्विधये पूर्वोक्तमाह—

उदधीदुपकुम्भिन्यः स्वेरिष्यो वणिक्ताश्च वाः ।

* ‘विनृपता वाथ पतितास्तास्ताह्वयमर्हति’ ॥

‘मातरपदशरी—न ।

‘व्यापारि—न ।

‘न—न दम्पत्ये—न ।

‘कावोत्तममुञ्जम्—य, म ।

‘तथा—य, न, स ।

‘इति ।—न दम्पत्ये—न ।

‘मिह्विज—न ।

‘विनृपते—न ।

राजेति शेषः । तत्राह्वयनात्म्येभिरस्त्रीणां स्वस्वयेव व्यवहारमादि-
कारिणां पुत्रादिकमर्थं वा सुहृदं सम्प्राक्षित्य व्यवहारः कर्तव्यित्यर्थः ।
‘तस्मिन्मये विलेनमाह हारीशः—

यो न आता न च निता न पुत्रो न विलेनकृद् ।
परार्प्यवादी यन्ममः स्याद् व्यवहारेषु विमुक्तम् ॥

‘तेषां अवस्थानयोः कृतकृत्यत्वस्यैव अवस्थानमाविष्टि नारदः—

अर्थिता संविमुक्तो वा मत्तर्पितहितोऽपि च ।
यो यस्मात्वं विमुक्तो तस्योक्त्यवस्थानयोः ॥

‘[बृहस्पतिः—

अपत्यव्यवहारेणैव तमवस्थानमाविष्टमित्याह ।
पूर्वोक्तं शेषः स विमुक्तस्यैव शेषमाह ॥
अपत्यव्यवहारान्मतेषु पूर्ववत्त्वममे ।
अन्तेऽप्यवस्थानेषु वशिवादी न दीयते ॥

अथवा—

मनुष्यमात्रे स्त्रिये पदाराधितानि ।
अपत्यव्यवहारे चैव कथाह्वयकृत्ये ॥

^१ कृद्—क ।

^२ तस्मिन्मम—क ।

^३ तेषां . . . इति—न दास्यते—क ।

^४ [ ]—क, न, ज, क, क ।

पादभ्ये कृतकभ्ये नृपदोहे तमैव च ।

वत्सिवादी न दाप्यः स्वाङ् कर्ता तु निवेदेत्सम्भम् ॥

इति ।]

महापातकाद्यभिषेगे अकल्यादीनां सर्वेषां स्वरूपैवाधानं कर्तव्यम् ।

अस्याभिवोगं कुरुते सत्येवाकङ्क्षा तथा ।

अनेवानामवेदाया मुद्रया पुरुषेण वा ॥

नारदः—

देवं कालं च विज्ञाय कार्याणां च मलादकम् ।

अकल्यादीनामि जनैः यमैराध्याययेध्वनः ॥

देवशासनराजद्वेष्टाद्यमकल्याणस्यकिञ्चिदीनामपि स्वरूपैवाधानं वा-
चादिभिः कर्तव्यमित्यर्थः ।

एवं प्रतीतिदिग्लिखाने सत्येकर्तव्यमिति 'याज्ञवल्क्यः—

तमयोः प्रतिभूर्वाचः समर्थः कार्यविबुधे ।

'कृतपापेभ्यः—

अथ वेद्यविद्वान्मिति वादयोम्यस्य वादिनः ।

स रहितो हितस्त्वान्ते दधाम्दुताय मेतनम् ॥

'कार्यविबुधे 'समर्थो' दर्शकशब्दादिष्वेत्यर्थः ।

^१ वादिनि सत्येवं—य, स ।

^२ याज्ञवल्क्ये वाङ्—य ।

^३ स्वरूपे—क ।

^४ तमयो दधाम्दुतायवादी न योग्यः—क, य, छ ।

अथ कालसाधनः—

द्विजातिः प्रतिगृहीतो सत्यः स्वाह्वाजचारिभिः ।

राज्यमीन् प्रतिगृहीतान् वन्दयेत्प्रिययेन तु ॥

^१अतिक्रमेज्जमाने ^२वा दण्डयेत्तं दण्डकम् ।

विपक्षमोपरोचस्तु न कार्यः सर्वेयविनाम् ॥

^३इति श्रीमन्नारायणीये अथद्वारनिर्णये ^४वायेदमक्षय्ये समाप्तम् ।

^१ अतिक्रमे य एते च—त ।

^२ वा—य ।

^३ इति अथद्वारनिर्णये वायेदमक्षय्यम्—य, म ।

^४ वायेदमक्षय्यो द्वितीयः—त ।

३. व्यवहारमातृकाकाण्डम्

‘व्यवहारमातृकायामभिधेयान्तरमाह

पाङ्कजनयः—

मन्त्रविनोऽन्तो लेख्यं यथापेक्षितमधिना ।

समानासरादर्पाङ्गनान्वाह्यादि विहितम् ॥

‘अर्थः’ प्रसोजनं । सिन्धुविधिं ‘वस्तुमिति सोऽर्थी । तस्य प्रतिपद्यतवा व्यवस्थितः प्रत्ययी । तस्य ‘अमृतः’ सन्निधौ लेख्यं लेखनीयम् । ‘अधिना यथापेक्षितं’ पूर्वं ‘सम्पन्नवैद्यनकाले यथाधिकितं तथा लेख्यम् । ‘अन्वया’ चेत् ‘अन्वयादीनिवद्येति’ इति प्रामा-
न्यज्ञात् । यत्तु यथापेक्षितस्य पूर्वमेव ‘सम्पन्नवैद्यनकाले शिसिस्तान् पुनर्लेखनमन्त्रमिति ज्ञात्—

‘समाप्राप्त’ इति, ‘नानाविके पुनर्लेखनं पूर्वं वादिना कल्पवि-
शिष्टेन च विपुरं साध्यमायनपेक्षितम् । उदाहरणं तु—मधुको द्विरन्वादिनं

‘तत्र मधुको—क ।

‘नं कनति साधविधिं वेनाप्येति सोऽर्थी—क ।

‘वेनाप्येति—क, च, छ ।

‘समाप्यवैद्यनकाले तथा लेख्यम्—क ।

‘नान्वाह्या—म ।

‘समाप्यवैद्यनकाले—क, म ।

‘इह वादिना समामानदिना कालविशेषेन नानादिना च विना साध्य-
मात्रं निवेदिताम् । उदाहरणं तु—क ; नानाविके—क ।

नचो गृहीत्वा इदानीं चार्धमानोऽपि न वदातीति । तदपुनश्च कथयितोऽग्रतः
 समानासादिफलविलेपविरहितं 'शुद्धे स्वे पुनर्मेतन्मीममिति विरोधः ।
 'आदिशब्देन इत्यस्य शब्दाप्रमाणादीनां मूलम् । 'तथा चोक्तं ब्रह्मसूत्रिणा—

देहकालनिर्दिनस्य त्वत्सङ्ख्याविपर्ययः ।
 साध्यवशात्तद्दीनस्य फलोऽनादेव इत्यने ॥

'तथा च प्रजापतिः—

कथयितोऽग्रतः सिद्धत्वा 'आदिशब्दं दर्शयेत् ।
 निरवशं कथयितुं प्रजापत्यानन्तपुत्रम् ॥
 इत्यसङ्ख्यामोदसं पीतां कृतान्तिज्ञं च केसदेवम् ।

'अथ विलेपमाह कात्यायनः—

'देसः कालमात्रा स्थानं सन्निवेशस्तथैव च ।
 वातिमांशविनाशस्य प्रमाणं शेषमात्रं च ॥
 विरूपैरानन्दं चैव पूर्वैरानुभूतैस्तनम् ।
 स्थानेषु विनाशेषु वस्तूनि निवेशयेत् ॥

^१ शुद्धये—क ।

^२ आदिशब्देन—ग ।

^३ तपोक्तं—क ।

^४ तथा च प्रजापतिः—कति—क ।

^५ वादी शब्द—ग ।

^६ त्वत्—क ।

^७ देशभेद तथा—क, उ ।

^८ संज्ञादीनाम्—ग, उ ।

'व्याहितमनुना न वयच्छतीत्यभिप्रेतो वक्तव्यः । अन्यथा केनानि
किमपि 'गृहीतमित्युच्यमाने न कश्चित्वाचः प्रयतते । अनेकेषां पुनस्तत्त्वार्थ-
सन्निधौ 'कमवाह इत्यादिः—

कर्मानर्थावुक्तौ बुद्धौ कर्माभौ न केनले ।

कर्तृकमेव त्वर्थाणि वस्तुनात्माणि व्याभिन्नात् ॥

'अत्र विशेषवाह नारदः—

यत्न वाज्यविक्रयं दीदा कर्तृ वाज्यविक्रमं मयेत् ।

'तत्त्वार्थवाहो दातव्यो नयः पूर्ण निवेशयेत् ॥

" अर्थातो 'प्रविशोमवाह इत्यर्थः ।

'[बुद्धसतिः—

अर्थावुक्तिर्या तात्त्विकित्यभिप्रेत्येव ।

वातो कर्मावुत्पत्त्येव वाहः दीदावपेक्ष वा ॥]

सकृत्पन्तरे—

मयवदुत्तरं कार्यं 'न तत्पूर्वं विज्ञोषयेत् ।

कर्तृकमेव वा वरेत् पुनरोत्तेन वा पुनः ॥

^१ इत्यर्थो व्याहितं न वयच्छतीति—क, छ ।

^२ गृहीत इत्युच्यमाने न कश्चित्वाच इत्यर्थे—क ।

^३ कमवाह—क ।

^४ अत्र नारदः—क ।

^५ तत्त्वार्थवाहः—क, छ ।

^६ कश्चित्वाचः—क, छ, य, छ, य ।

^७ [ ]—क, छ, य, छ ।

^८ तत्पूर्वं—क ।

देवराजकुलो दोषः क्षमिन् काले यदा भवेत् ।

अवधिराजमात्रेण न भवेत्तु पराक्षितः ॥

अभियोगुत्तरार्धे सप्त विहारी कालदानं कर्तव्यमिति

कात्यायनः—

अभियोगाप्रगल्भत्वात् वक्तुं शैल्यद्वये 'वदि ।

सप्त कालः प्रदातव्यः 'कार्यसकलानुरोधः ॥

'श्लो केतनं वा उभयो भ्यद् संज्ञाभेदं वा ।

मतिरुत्पत्तौ वाच्यं विवादे वक्तुमिच्छतः ॥

'तथा च सूत्रपन्थे—

पूनी 'हि केतवेत्याम् वाच्यार्थो न विहितः ।

'ऊनाधिकं तु शैलीभ्यः प्रदातव्ये विवेकमेव ॥

प्रादुर्भूतं भवति, मायेदनकाले 'राजादिना 'न्यूनमधिकं वा आयेदितं
ऊनाधिकं विहितम्, तथाहि कालाकाले 'कोचानुपशमनात् प्रतिवादि-

^१ विपराक्षितः—क ।

^२ इत्याह कात्यायनः—क, छ, घ ।

^३ तु वः—क ।

^४ परः—क ।

^५ श्लो केतनं . . . विन्यासः—वसिष्ठ—क ।

^६ तथा च—वसिष्ठ—क ।

^७ वि—क ।

^८ ऊनाधिकं—क ।

^९ वयसि रागादित्य—क ।

^{१०} न्यूनमधिकं वा—क, घ, छ ।

^{११} कोचानुपशमनात्—क ।

लक्षिणी विहितमुपादानं हेतुं त्यक्त्वा शुद्धं कथं सेवयेदिति । 'वद-
स्मान्वाचस्पते अव्ययत्वा स्यात् । 'नाम्यवस्था । नास्तेन व्ययत्वा
वच्छेदात् । उवाचि—

मलाया वच्छं वाचस्पत्यधीं न विवेकयेत् ।

'अधीं तु सेवयेत्तान्वाचस्पदस्तु विहितम् ॥

उवा—

शोभनं पूर्ववत् तु वाचस्पत्यधीनम् ।

अव्ययस्योपरीत्य 'निवृत्ते शोभनं' भवेत् ॥

वचरोच्यौ तु 'दुहस्य वक्षस्य निवृत्तिरेव शोभनम्'

इति वचनादुपरोक्तकालादव्ययं कार्यं न संभवतीति 'नाम्य-
वस्थाप्रसङ्गः । 'तस्य दुहस्य वक्षस्य शोभनमप्युपरोच्यौ

'रामाक्षोभाद्वयाद्यादि स्थान्येतादिशालिः'

इत्युच्यते । उवाचः पूज्यत्वात् वक्ष्यताः । अथवाचस्पतेन पुन 'प्रतिज्ञान्त-
पूर्वकं कर्तव्यमेव ।

'वदु—नस्ति—क ।

'नाम्यवस्था—क, क ; नाव्यवस्था—क ।

'अधी—क ।

'निवृत्तिः—क ।

'इति इति—क ।

'वक्षस्य निवृत्ते शोभनमिति—क ।

'नाम्यवस्थाप्रसङ्गः—क ।

'तस्य वक्षस्य वक्षस्य शोभनं वक्ष्यते—क ।

'प्रतिज्ञापूर्वकं—क ।

‘अनेकपदसंकीर्णः पूर्वपक्षो न सिद्धयति’

इति यदिह वचनं ‘तत्तात्पर्यमेव प्रतिपत्तिविरहितम् ।’ ‘उदाहरणम्—कर्मि-
क्षित्वादि सुवर्णमयेनार्थेभ्यः अनेकेन साधयामि । कदाचिद्व्यक्तमव्यक्तं
साक्षिभिः ‘साधयामि । कदाचिद्वर्तुल्यवर्णं मयो गृहीतं ‘वाच्यमानं
न ददाति, तद्विज्ञेन साधयामि । इत्येवमुक्ते साधनमेवाह अनेकं निर्देशो
‘वर्णनीयः, न तुल्यम् । तत्रातोऽर्थादशब्दार्था संज्ञाः स्वादः । अतो
स्वार्थमिदं सुवर्णमयेदं क्षित्वादिदः । एवं हेतुमेवेति विद्यामेदः । अतो
विद्यताभ्यामेकपदसंकीर्णः पूर्वपक्षो युगाय सिद्धयतीति विद्यामेवाह
कारणेदेन व्यवहारो ‘युज्यते ।’ ‘अथ अनेककदापिनामार्थेकसाधनेन साध्यता
तत्र साध्यमेवादनेकमिति युक्तोपपाद—

अनुमितिं कथाम् व्यवहारे सुनिमित्तम् ।

कामं तदपि दृष्ट्वात् तावत् कल्पयुक्तम् ॥

‘सुनिमित्तम्’ एतेन साधनेन साधयितुं शक्यत्वा ‘निमित्तमित्यर्थः ।

‘तत्तात्पर्यमेव प्रतिपत्तिविरहितम्—क, च, छ, न, ज ।

‘उदाहरणं तु—क, च, छ, न ।

‘अव्यक्तमिति—क ।

‘साधयामीति—क, च, छ ।

‘व्यक्तमानो—क, च, छ ।

‘अथ युगाय—क, च, छ ।

‘अर्थादशब्दार्था पर्यायो—क, च, छ ।

‘स्वार्थमिदं सुवर्णमयेदं विद्यामेदः—क, च, छ ।

‘गृहीतं—क, छ ।

‘तत्र—क ।

‘सुनिमित्तमित्यर्थः—क ।

तत्राभिव्योगे द्विवचन इत्याह नारदः—

‘अभिव्योगस्तु द्विवचः शब्दा तत्त्वाभिव्योगतः ।

‘उभयत्र वाच्यमाह—

शब्दाभ्यां तु संसर्गाद् तत्त्वं दोषादिरर्शनात् ॥

दुष्टैः संसर्गात् ‘शब्दा’ मवति । ‘‘दोषा(श्च) ‘लोपुच्छिन्नमिति नौक-
देशद्वयमिति’ वाच्यम् । ‘अप्युक्तद्वयैकदेशस्य दर्शनाभिप्रेत इति । उभ-
योश्चाहत्वं ‘तु—चोरैः संसर्गात्पुद्गलं इत्यमनेनावहतमिति शब्दा मवति
शब्दाभिव्योगः । स वैचक्षण्य एव । अत्राप्यमनेकदेशदर्शनात् तत्राभिव्यो-
गिवाभिव्योग इत्यर्थः । स च विधिप्रतिषेधकत्वेन द्विविध इत्याह
वाच्यवाचनः—

न्यायं वा वेष्टते कर्तुमन्यायं वा करोत्ययम् ।

न वेष्टयति ‘कलेयं तस्य वशे न सिद्ध्यति ॥

इति । ‘न्यायं न करोति’ ‘जन्यायं वा करोति’ इति तत्त्वाभिव्यो-
गद्विविधः । उदाहरणं तु— काके दास्यामीत्युक्त्वा वृद्धयर्थं वशे दित्वा-
दिनं वृद्धीनां काके वासे वाच्यमानो न ददाति, न्यायं न

‘शब्दाभिव्योगस्तु—क, ख, क ।

‘उभयत्र वाच्यमाह—नवति—ख ।

‘दोषै—क, ख ।

‘अप्युक्तद्वयमिति—ख ।

‘तेनावहत—क ।

‘तु—नवति—क ।

‘एकदेशादिरर्शनात्—क ।

‘कलेय—क ।

‘करोतीत्यभिवोगः । नदीषु द्विष्वादिजननं कलादपहरतीति कलात्वं करोतीति, ‘अन्वागामिवोगः ।

असौ द्विषिण्य अभिवोगस्य कलादिसाध्यमेदेर्वाहाराभा मेदमाह बृहस्पतिः—

द्विष्यो व्यसृजः स्वाह्वनर्हिमासमुद्भवः ।
द्विष्यधोऽर्धमन्तु द्विष्यमूलभ्युनिषः ॥

तथा च कात्यायनः—

हे पदे (मेदे) साध्यमेदाद्यु पदाहारसर्गं गते ।
अष्टादशविधमेदात् भिन्नान्यत्र सङ्कलनः ॥
सदिपत्विदिमुखाणां विधामेदास्तदस्यो बृहस्प इत्यर्थः ।

‘अथ तान्यष्टादशपदान्याह नारदः—

कलादानं बृहस्पतिः संयुतोत्पानमेव च ।
इत्यस्य पुनराह्वनमशुभ्वाभ्युपेत्य च ॥
‘केतनमेवाह्वयकर्म तस्यैवास्याभिविधियः ।
‘विधीवाचकदानं च कीलानुष्ठान एव च ॥

‘करोतीत्यभिवोगः—च ।

‘अभिवोगः—च ।

‘अष्टादशधा मेदः—च ।

अत्र बृहस्पतिः—द्विष्य इति पदं च नास्ति—च ।

तथा च कात्यायनः—

अष्टादशधा मेदाः । बृहस्पतिः—द्विष्यो—च ।

‘अथ—नास्ति—च ; तान्यष्टादशपदान्याह नारदः—च ।

समस्यावधारकं विचारः लेख्यस्याथा ।

सीङ्गमोक्ष सम्बन्धो दाममोक्ष सादृश्यम् ॥

बाष्पचक्षुर्लक्ष्मीलेखः दृष्ट्यादृष्टमेव च ।

पूर्वं वहीर्षकं कैवेय्यादयश्च 'यत्' सादृश्यम् ॥

'यत्' पूर्वपक्षेऽभिहिते उत्तरं व्यवहारमातृकायां पाञ्चमनस्य आह —

शुचार्थस्योक्तं लेख्यं पूर्वविदकस्यविधौ ।

'शुचः' अनुसृतः प्रत्ययैव येष 'वाचिनेऽर्थः' स परवचनावयव

'उत्तरं' लेखनीयम्, पूर्वविदकस्यापिनः सतिमाने ।

कात्यायनः—

यथा लेखनिचः पक्षः कश्चितः पूर्ववादिना ।

दशान्तस्यसम्बन्धं प्रतिभादी 'तद्योक्तम्' ॥

'पक्षसम्बन्धं' उत्तरकालं 'दशान्तस्य' निराकरकालमर्थमुच्यते दद्यादिति ।

नारदः—

पक्षस्य त्वावकं सारमसम्बन्धमनुसृतम् ।

'सम्बन्धस्य' सम्बन्धितेषु च 'तद्विधौ' विदुः ॥

साम्यीक्योद्भासकानि पर्याप्तिरूपमिहमाह ।

कारं प्रार्थयते यत्र त्वमेव समुपवर्हसि ॥

^१ परानि वि—ह ।

^२ यत् पूर्वपक्षेऽभिहिते व्यवहारमातृकायास्तुतं पाञ्चमनस्य आह—य ।

^३ वाचार्थः—ह ।

^४ तद्योक्तम्—य ।

^५ दशान्तस्य निराकरण—ह, य, ग, च ।

^६ समवयवकम्—य ।

‘दृष्टं वा स्मृतं वापि यथा स्मृतमेव वा’ ।
 मासं मासकं ‘वर्षं कल्पे वसन्त्येकवा ॥
 समाप्ताणि दिनं देवं शिवं तु पञ्चदके ।
 द्वापमेव शिवमेव स्वात् सप्तद्वं द्वाववान्दिके ।
 पञ्चद्वं नवमेव स्वात् द्वाद्वं ‘विंशती ध्वेत् ॥
 वास्तवं पञ्चविंशत्या मासं विंशत्तमास्तपि ।
 विंशत् पञ्चो देवं ‘विंशद्वं वींशं नृणां ।
 कासं वपि विदित्वा तु कर्माणां च वसन्तम् ॥
 शर्वं वा बहु वा कासं द्वाद्वक्यविने षुः ।

विंशतु—

सप्तः कृतेषु कार्येषु सप्त पर शिवमेव ।
 कासेऽग्निषु वा कासं द्वाद्वक्यविने नृणः ॥

नव पञ्चदिक—

‘विंशतेकमेव द्वे वा वींशे वा पञ्च सप्त वा ।
 ‘वास्तव्यवादी द्वाप्यस्वात् शिवमेवपि (वपिचः) स्मृतः ॥

‘दृष्टं स्मृतं स्मृतं—य ।

‘य—य ।

‘पञ्च—य, य, उ, य ।

‘विंशतेः—य ।

‘विंशदि—य ।

‘वास्तव्यवादी वास्तव्यवादिषुः स्मृतः—य ।

कात्वापनः—

संयत्तं वामनयो ज्ञो न्यायिणीतिः ।

^१ दिगन्तराद्व्यति चेत्तु स्मृतिनिर्णयः ॥

^२ यदा पुनः काले दत्ते देशकृतं राजकृतं वा विद्वन्मनं भवति,
सद्वन्दः कालो देवः ।

दत्तेऽपि काले देवः स्याद् पुनः कार्यस्य नीत्याद् ।

हारीदः—

ज्ञो काले विवादे तु सभोजनस्तदुच्यते ।

अथवागते काले कालः कालेऽपि दीयते ॥

अथ सभो विवादवाद् बृहस्पतिः—

देवानस्तदुदि ज्ञेये कीदृ प्रयत्ने तथा ।

न्यायो वाचिक्ये दत्ते तमेव अथवागते ॥

कन्याया दृष्टे स्तेये कसहे साहसेषु च ।

उपवी बृहस्पत्ये च तथा एव विवादेषु ॥

वाङ्मल्लयः—

साहसस्तेष्वीहव्यगोविशायास्तथै विवाः ।

विवादोत्तम एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृतः ॥

^१ दिगन्तराद्व्यति चेत्तु स्मृतिनिर्णयः—स, च, क, म, ज ; दिगन्त-
राद्व्यति चेत् वस्तुव्यवृत्तिनिर्णयः—स, म ।

^२ यदा पुनः काले दत्ते देशराजकृतं विद्वन्मनं भवति—क ; काले दत्ते
यदा देशराजकं भवति—स, म ; दैविकं राजकं भवति—द ।

^३ काल्ये—क ।

‘अथर्वं कात्यायनः—

मित्रासंयतिवत्त्वा वा कर्मवत्कर्मणेन वा ।

माह्वानविधिसिद्ध्या वाप्युत्तं स्थावतुम्बिम् ।

उदाहरणं तु—

मन्त्रे ‘हिरण्यदिकं गृहीतमित्यभिव्येते कृते, उत्तरवादिना न गृहीतमित्येकं । सत्यं गृहीतं दानवामीत्यर्थं । गृहीत्वा ‘दत्तमित्यम्यत् । अस्मिन् विधौ नवा ‘पूर्वमेव विहित इति, एवं चतुर्विधमुत्तं संभवति । ‘न पुनः गृहीत्वा न प्रत्यक्षमीत्युत्तं संभवति । तत्र न गृहीतमित्युक्ते पूर्ववादिना प्रह्वं साध्यम् । सत्यं गृहीतं दानवामीत्युक्ते न कियत्वाः प्रयोगनमस्ति, संयतिवत्तेः । गृहीत्वा दत्तमित्युक्ते प्रह्व-स्वाधुपगमत्वादुत्तरवादिना ‘प्रतिदानं साध्यम् । अस्मिन् विधौ नवा पूर्वमेव विता ‘इत्युक्ते, नवा वषट्केन अन्त्यहोविधिर्वा माह्वितम्बः । तथा च कृद्भवसिद्धः—

सत्त्वान्ते कार्त्तं च माह्वानव्योत्तं कृत् ।

साध्यस्य तावदन्तं प्रतिवचिन्दाह्वता ॥

‘कर्मवत्—क ।

‘गृहीतं हिरण्यदिकं—क ।

‘प्रतिदत्त—क, त ।

‘प्रतिदानं विता इति कृत्—क ।

‘न पुनर्गृहीतमेति नास्ति—क ।

‘अन्त्युपगमत्—क, स ।

‘दानं साध्यम्—क, त ।

‘इत्युक्ते—क ।

‘प्रत्यक्षवत्तु स उच्यते—क, त ।

कामं त्वाहवस्तन्यो मिथ्यास्योत्तलान्द्रुतिः ।
 आभारोपायस्ततोऽपि पुनरेतद्यते वदि ।
 'सोऽग्निमेवो विदः पूर्वं प्राह्णपाभस्तु स उच्यते ॥

“[ततोऽग्निमेवो विदः] कात्यायन आह—

तस्यै तस्यं प्रयुज्जीत मिथ्यामिथ्या न केसयेत् ।
 कालं कालमेवेते प्राह्ण्यादे तु यत् तदा ॥

इति ॥]

तत्र साधककाममाह हारीशः—

प्राह्ण्यादे कालमेवौ न प्रवर्षी विविहेतिवत् ।
 मिथ्येवौ पूर्ववर्ती तु प्रतिवर्ती न सा भवेत् ॥

“तथा न आहः—

मिथ्यामिथ्या पूर्ववादे काले प्रतिवर्दिनि ।
 प्राह्ण्यादविधितिद्वौ तु कल्पप्रतिव्या भवेत् ॥

तत्र मिथ्यार्थतुर्विधे हारीशः—

विधैरुक्तविधयानि तदा तत्र न सन्धिभिः ।
 अजातधामि तत्काल इति मिथ्या चतुर्विधा^१ ॥

^१ सोऽग्निमेवो—क, स, प, छ, न ।

^२ [ ] क, छ, न, छ ।

^३ आहः—क ।

^४ चतुर्विधमाह हारीशः—क ।

^५ वे—न ।

'सर्वथा वनाद्यर्चयिद्विद्योनाभाये भिव्या अस्तीत्यैवैवैवैति काल्यायनः—

कुवा अर्चयन्त्यस्तु वदा तं यतिनेयति ।

अर्थः कदातो वाऽपि भिव्या वक्ष्येयमुत्तरम् ॥

अन्वैरज्येयमेव संक्षिप्य भिव्याऽस्तीत्युत्तरम् ।

अभिपुषोऽभिषेकस्य यदि कुर्वन्त्यस्तु ।

भिव्या तसु विजानीयास्तुष्टं व्यवहारः ॥

अतः—

अपिना विहितो योज्यः प्रत्यर्च्य यदि तं तथा ।

प्रत्यर्चयन् मृगं प्रत्यर्चयन्तं हि तत् ॥

'एतदेवार्चयन्मिति वैधितुश्चते ।

कदाकाल्यायनः—

अपेता तु भिव्या यत्र अभिपुषेन संक्षिप्य ।

आचार्यं वक्षिजानीयास्तुष्टं यत्र नान्धवा ॥

['अपेता तु भिव्या यत्र 'यत्र' व्यवहार एव वा ।]

१ सर्वतु—क ।

२ ऐवैवैवैवैति, अतिमर्थे काल्यायनः—क ।

३ एतदेवार्चयन्मिति—क, ख, ग ।

४ [ ] ख, ग, घ, ङ ।

५ केषास्तुष्टिमात्रः—क ।

‘दृतीयाः—

‘आवाहेयास्ततोऽपि पुनर्लेख्यते यदि ।

सोऽन्विष्येष्टो विदुः पूर्वं प्राङ्म्यावस्तु स उच्यते ॥

तत्र ‘कारणोक्तं द्विविधम्, ह्युद्धं विध्यासहचरितं ‘च । तत्र ह्युद्धस्योदाहरणम्—‘तुमर्षेणं ‘नदीपन्नेन पुट्टीकमिषुके सत्यं दृष्टीतम्, अत्रतिदधमिति । एतदेव भवत्यनन्दनमिषुच्यते । अत्राव्ययेनाभ्य-
व्यानात् । अत्राव्ययं चाभ्युपगमात् । अत्रैव विशेष्यैर्तुको वादि-
वाच्यो ‘विहितः, ‘तेरेव पुनश्चन्द्रुपगम्य’ अतिवादी यदि कारणमाह
‘‘तदापार्थमित्युच्यते । उदाहरणं तु—‘‘रूपकस्यभ्येन दृष्टीतं, ‘‘न
दत्तं च, अद्विष्टादिकर्तार्यनिष्ठापार्थं पुट्टीतं च दधन्मिषुपार्थस्या-
भ्युपगमादेर्लेशाभ्येन व्यवहारात् । तत्र विध्यासहचरितगोदाहरणम्—

‘दृतीयाः—‘आवाहेयेति’ पदं च नास्ति—क ।

‘अपेक्ष—न ।

‘कारणोक्तं—क ।

‘येति, ह्युद्धस्योदाहरणम्—क ।

‘सटीम्—वास्ति—क ।

‘म्युपगमात्—स ।

‘लेखितः—क ।

‘तेरेवपुनश्चन्द्रुपगम्य—स ।

‘नन्द यदि—क ।

‘‘तदापार्थ—क ।

‘‘रूपकस्यभ्येन—क ।

‘‘दत्तं तु—क ।

‘‘अत्राव्ययेन व्यवहारात्—क ।

यथा 'श्रुतिषी' 'कृष्ण' 'शरीरा' 'गौरसङ्घे' 'जहा', 'अनुकस्मिन्' 'काते' 'गहा',
 'हा' 'कौसल' 'गुरे' 'इहा' 'इत्युक्ते', 'उत्तरवादी' 'तद्—मिथैव', 'हा' 'नम'
 'गुरे' 'जातेन', 'लज्जदक्षितकालप्रामाणि' 'मद्गुरे' 'मिथैवितुक्ते' 'न' 'मुद्र-
 मिथ्या', 'कास्वोक्त्यासात्' । 'वादि' 'मुद्रकारणम्' । 'कक्षपुत्रमाभावात्' ।
 '‘वादिना' 'मिथिलो' 'वेर्ज्यः' इति' 'म्लुक्ता' 'मुद्रकारणव्युत्पत्तिमाभावात्' ।
 'न' 'वाचुषम्' । 'व्यापकत्वेन' 'प्रतिनिर्वाहकसम्बन्धेन' । 'तदेतन्मिथ्या-
 सङ्घर्षितं' 'कारणम्' । 'माङ्ग्यापस्य' 'विधिभिः' ।

देन्द्रस्थाने 'चित्तम्' 'माङ्ग्यापविधिरिति' 'वचनमेवाहं' 'वाच-
 यासीत्येकः'^१ । 'कुलजपद्वारे' 'न' 'वचनमाभावात्' । 'कुलजाः' 'कुलविधानेन'
 'विशेषास्तेऽपि' 'सहित्यः' इति' 'वचनात्' । 'तेन' 'व्यवहारविधि-'
 'मात्रमासीति' 'द्वितीयः' ।

^१ 'गौरसङ्घे' 'जहा' 'अनुकस्मिन्' 'काते' 'गहा' 'हा' 'कौसल'—क ।

^२ 'तद्—मिथैव' 'तद्—क ।

^३ 'लज्जदक्षित'—क ।

^४ 'मल्लहर्षनाटकप्रमाणम्'—क ।

^५ 'कक्षपुत्रमाभावात्'—क, घ ।

^६ '‘वादिना' 'मिथिलो' 'वेर्ज्यः' इति' 'म्लुक्ता' 'मुद्रकारणव्युत्पत्तिमाभावात्'—

क, घ ; 'वादिना'—क ।

^७ 'व्यापकत्वेन'—न 'वचने'—क ।

^८ 'कारणमिति'—क ।

^९ 'व्यवहारविधा' 'मतेन' इति' 'वचनात्'—क, छ, घ ।

^{१०} 'द्वयम्'—क ।

^{११} 'सामान्य'—क ।

राज्ञा भवोऽनन्त्येन यन्मृतं 'राज्यदक्षिणा ।

वाचः साक्षी भवेत्तत्र मुस्य रात्रानवीक्षरम् ॥

इति यजुषात्, सात्वयवाचारेण 'राज्ञा भववानोति तृतीयः ॥

तत्र 'कुशार्थलोचं लेखं' इत्येकमनन्तरात्, बहुधा हेतुना संकरो निरुद्धः । 'उदाहरणम्—मदीयं 'द्विष्यं कण्ठं रक्षति वासति चनेन गृहीतानीत्युक्ते, समं द्विष्यं 'गृहीतं, दास्यामि, कण्ठं 'न मरुतं, वासति न गृहीतानि । द्विष्याशिरुक्षानि गृहीतानि कथार्थमित्युक्ते, अक्षरं विष्यावात्स्योऽस्म्यत्र किमा नयति, तच्च न संभवति । एकस्मिन् विधाये उच्यते 'साव्यानावात् ।

एतत्तर्कं कात्यायन आह—

वैदिकेते वसतनेकदेते न दास्यन् ।

मिष्या वैदिकेते न संभ्रातदनुत्तरम् ॥

इत्युच्यते तत्रैव कारणं तेनैवोक्तम्—

न वैदिकिन् विधाये तु मिष्या स्वच्छादिनोर्द्धयोः ।

न नार्धतिद्विषमयोर्धं वैदिक मिष्याद्वयम् ॥

^१ राज्यदक्षिणा—य, छ ।

^२ राज्ञा—नस्ति—य ।

^३ उदाहरणं तु—य, छ ।

^४ द्विष्यन्ते—य, छ ।

^५ गृहीतं—नस्ति—य ।

^६ तु प्रतिदत्तं कथार्थं यत्तानि गृहीतानि वासति गृहीतानीत्युक्ते—न ।

^७ साव्यानावात्—य, छ ।

तत्र सङ्गोक्तमेव कर्तव्यमिति 'हारीतः—

मित्रोक्तं कारणं च स्वात्मनेव 'चेदुते ।

तत्त्वं वापि सङ्गोक्तं तत्र आत्वं विमुक्तम् ॥

इत्युक्तोक्तम् ॥

यत्प्रवृत्तार्थविषयं यत्र वा स्वात् विमुक्तम् ।

तत्र तत्र 'विशेष्यसङ्गोक्तमेवोक्तम् ॥

'एवमुक्तं तत्रासङ्गोक्तं भवति । अतोऽप्यत्र सङ्गोक्तं वादमेवा-
कारणं भवतीत्यर्थः । तद्वद्वयम्—अतो मतः सुख्यकालेन न
रक्तं गृहीत्वा वाच्यमानो न मयःसङ्गोक्तविषयो, सुख्यकालं न
गृहीत्वा, रक्तमेकं प्रतिदत्तमित्यभिहिते न वादमेवः । मिथ्याति
पूर्ववादिनः 'किंवा वाक्ता इत्युक्तमित्येति, पूर्ववातेन 'तत्तात्पर्यदेव
रक्तप्रतिदानाभावादि साधनेदिति न वादमेवमसङ्गः । किंवासङ्गोदा-
हरणम्—यतोऽसङ्गं सुख्यं गृहीत्वा वाच्यमानो न 'चेदुते न
ददाति, किं तु 'मच्छिरसि साधितवानित्यभियोगे, न शिरसि साधितं,
सुख्यं 'न प्रतिदत्तमित्युक्तेऽभिहितेऽपि,' न वादमेवः । पूर्ववादिनः

^१ हारीत आह—क ।

^२ चेदुते—क, ग, छ, घ ।

^३ तद्वद्वयम्—क ।

^४ अतोऽसङ्गोक्तं—क, घ, छ ।

^५ वाक्ता किंवा इत्युक्तमित्येति—क ।

^६ तत्तात्पर्यदेव इति नवतिष्ठ—क ।

^७ चेदुते ददातीति न शिरसि—क, छ, घ, छ ।

^८ अपि इति नवतिष्ठ—क, घ, छ ।

‘विधाया इत्यनुक्तत्वात्कृत्वात्, पूर्ववाच्ये विधिति तादृशं ‘सुवर्णमतिरामा-
नात् न चाप्यनेत् । ‘तेन यत्र मिथ्याकृतमवोर्द्वयमात्रमर्थेनात्मानं न भवति,
तत्र वादमेव । उदाहरणं तु — अतो यत्रः सुवर्णद्वयं गृहीत्वा वाच्यमात्रे
न प्रवच्छति इत्यभिधेये, एवं न गृहीतमेकं’ गृहीत्वा, तत्र प्रतिदर्श
चेत्तु यत्र, इत्याद्योः साध्यात् वादमेव । यत्र ‘गुणतत्त्वमित्येव
ज्ञात्वे, मिथ्याकृतत्वे भवतः । उदाहरणं—गृहीत्वा गौर्यदीपा अनु-
कल्पित्वाति नष्टा, साध्यात्-तद्वत् इत्यमाना पार्थक्यमात्रा न दीप
इत्यभिधेये, उदाहरणं तु, न लक्ष्मीया सा गौरिति प्रतिनिष्य, नदीयैव
सा इत्यात्मत्वमर्थं प्रतिज्ञात कालमभिहितवान्, सा गौर्यैव, तदुक्त-
कालमावधि नदगृहे स्थिति । एवं मिथ्याकृतमवोर्द्वयं ‘उच्यते, उच्यते
कारणं भाव्यम् ।

‘मिथ्याकृतमवोर्द्वयं भावं कालमुच्यते’

— इति वचनात् । न च ‘अमात्रादिनि विधाकृतत्वे प्रतिपादयि’ इति
वचनात् । ननु ‘मिथ्याकृत्या पूर्वनाद’ इतीदमपि’ वचनमेव । सत्यं,
तत्पुत्रं मिथ्याभिधेयम् । ननु ‘कालत्वे प्रतिपादयि’ इति विधिति

‘विधाकृतम्—क ।

‘सुवर्ण—न इत्यने—क, छ ।

‘तेन मिथ्याकृतमवोः—क ।

‘एवं गृहीतं प्रतिदर्श—क, छ ।

‘लक्ष्मीमित्येव—क ।

‘कालोच्ये भवतः । उदाहरणम्—गृहीत्वादिभ्या इव गौः—क, छ ।

‘तद्वत् कालोच्यमेव भाव्यम्—क, च, छ ; उच्यते—नास्ति—क ।

‘वदितः—क ; वदित—न ।

‘अपि—नास्ति—क ।

सुहृत्कारणादिभावेन न भवति । तैवम् । 'प्रतिवादिनि' इत्यनेन
 संज्ञोच्चे निष्पानिराकरणात्पूर्वोच्यते । 'निष्पानिवापूर्वमाह' इत्यनेन
 'स्वभावाभ्यमसि' असौ साधनेवित्युच्यते । कारणोच्चे 'पुनरुच्यमादिन
 वय साध्यम्', 'कारणपूर्वमैषोऽपिबुद्धत्वं भवति' इति भवनात् ।
 तेन 'निष्पानोच्चे 'पूर्वमादिनि' इत्यनेन 'कारणोच्चे उच्यमादिनि'
 इत्यस्यार्थस्य सिद्धत्वात्, 'कारणे प्रतिवादिनि' इत्यनेन निष्पानिराकर-
 णेवोच्यते इति 'सुहृत्'म् ।

अथ ['उच्यमासात्तां कल्पमाह'] कात्यायनः—

सन्दिग्धमन्वयकृतावस्यस्यमतिपूरी च ।

कौन्तेयैश्वर्यायं यत् तच्च मैश्वर्यं ज्येत् ॥

तथा च इतीति—

“ज्येष्ठमाहदस्यापि निर्गुहायनवाङ्मयम् ।

१ कारणे प्रतिवादिनि—क, ल ।

२ अत्र—नस्ति—क, छ ।

३ यः साध्यमसि—क; यस्य साध्यमसि—ल, छ ।

४ सुहृत्कारिण—क ।

५ यदोऽपि बुद्धत्वे—क ।

६ पूर्वमाहरे निषेजनेन कारणे प्रतिवादिनीमत्वात्तैव सिद्धत्वात्—क ।

७ सूत्रम्—म ।

८ कल्पमाह—ल, क ।

९ [ ]—छ ।

१० ज्येष्ठमाह तया मैश्वर्यं—क ।

११ सुहृत्कारणत्वं वाऽपि निर्गुहाय तयाऽङ्गुलम्—क; यत्सत्यम्—ल ।

‘गृहीतकृतस्य विदुर्बनवात्, दुर्बलां कृतं गृहीतमिति न जानामीति व्याख्यासकत्वात् ।’ अतएव^१ दद्या—तच्च विद्वद्दुर्बलकृतं दृष्ट्वा गृहीतं, वृद्धिरेव दद्या न मूल्यमित्यभिप्रेते, कृतं वृद्धिरेवा न मूल्यं गृहीतमिति ।

‘कासपावनः—

उत्तमकवचमिष्टमदानात्कटुनिष्ठः ।

उत्तमभृद्धा क्षीमास्य विद्वेषस्तु नितपराः ॥

‘[अथ] गृहस्पतिः—

पूर्वमेव कर्तव्यं^२ तु न दद्यादुत्तं तु यः ।

कर्मणि दत्तनीयः स्वस्त्वामादिभिरुपजैः ॥

‘[सामादित्यश्चने तथा]—

विदुर्बलं यचः साम मेदन्तु भवरक्षितम् ।

अर्थापकर्षणं दण्डस्तान्नं नन्मनं तथा ॥

उत्तमैर्धोर्बमानस्तु न दद्यादुत्तं तु यः ।

अतिक्रान्ते सप्तरात्रे धितोऽग्नौ दण्डवर्हति ॥

मोहाद्वा यदि वा कात्यायनोक्तं पूर्वमादिता ।

उत्तमज्जितं वाऽपि तद्वाचस्पत्युपयोगि ॥

^१ गृहीतस्य विदुर्बनवात्—स ।

^२ कासपावनः—उत्तमः . . . नितपराः—सति—स ।

^३ [ ] क, ल, च, छ, ज ।

^४ गृह—म ।

^५ [ ]—छ ।

^६ क्षीमास्यस्तु—स ।

कालक्षयनः—

‘सप्तमाहिल्लिते वानये मास्ये वार्षभिल्लिते ।

‘अनुके तत्र यो ब्रूयात्तर्धानं तु हीयते ॥

इदं कालीभूषणमासम्यगिरिकल्पितम् । तत्र ‘अर्द्धमासमात्रम् । कुरु-
त्वादीनां मध्यमाहमाहूतं निगमयति पाञ्चककण्ड—

ततोऽर्धं केसयेत्तत्रः प्रतिज्ञातार्धक्षयनम् ।

तसिद्धौ सिद्धिश्चोति विपरीतमतोऽन्यथा ॥

चतुष्पाद्वज्रहोत्रं शिखरेभूषणितः ।

‘तत्रः’ तस्मादुपरकाशयन्नतः, ‘अर्धं केसयेत्’, साध्यवान् । ‘तत्र’
एव शान्तिधेनोपरकाला कर्तव्या । साध्यतेऽनेनेति ‘साध्यन्’ प्रमाद्य ।
तस्मात्प्र प्रतिज्ञातार्धसिद्धौ कथयत्यनुगमादिः ‘सिद्धि’ शब्देनोच्यते ।
‘विपरीतं’ मानयः । ‘अन्यथा’ कल्पसिद्धौ । अतः सप्त एवार्धं
प्रतिज्ञातार्धस्य साध्यं केसयेदिति । ‘अनार्धमहमेव’ अस्म साध्यमस्ति
कथं पश्चिद् । तथा च सति मास्यमासे कालेष्वेव ‘अर्धे वार्षा’ बहूः
तस्मैव साध्यधेनेन पूर्वमायिष्यत् ।

‘तस्येतिहिते कुरुते—६, ७; वानये—६, ७ ।

‘अनुकृतम्—६, ७ ।

‘चतुष्पाद्वज्रहोत्रकालादानविषयम् । अत्र—७ ।

‘साध्यमानमाह—६, ७ ।

‘अर्धं बहू—६ ।

‘प्रत्यर्थीयि वार्षा—६; अर्धार्थीयार्थी—७ ।

तथा न दात्वाचनः—

कारणात्पूर्वोऽपि कुर्यात्वं प्रयत्ने ।

अतः शिवा सदा योच्यते पूर्वोऽप्यसामिनी ॥

साध्यवादिनः किमेत्यर्थः ॥

बृहस्पतिः—

वाङ्मयाये कारणेनो 'न प्रत्यर्थी निर्दिशेत्किमात् ।

मिथ्योक्तो पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा मयेत् ॥

तत्र कारणात् साध्यवादिनिर्येवमपि प्रतिपत्तौ मतिः । अतः

'प्रतिवादिनोऽपि तस्मिन्कार्ये साधनं' प्रुच्यते इव ।

तथाचोक्तं नारदेन—

सप्तसु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता ।

'तदानीं हीयते वादी तरेतामुपरो भवेत् ॥

'एतदुक्त्यायेनायं चतुर्व्यवहारो विज्ञेयः सममायेत्युच्यते ।

वत्सर्वं 'व्यवहाराणां' 'कार्येत् विज्ञेयः' इत्युक्तम्, 'संयतिमयी' तु साधननिरपेक्षत्वात् विज्ञेयः ।

^१ तु—क, ख ।

^२ मय्यति—क, ख ।

^३ प्रतिज्ञा—क ।

^४ प्रुच्यते—क ।

^५ तदानीं—ख; तथानीं—ग ।

^६ मुक्तिं न्याये—क ।

^७ समयेतिमुक्तम्—क ।

^८ पत्तौ साधन—क ।

^९ इतिवदः—ख, ग; इतिवदम्—ग ।

तथा च कृत्स्नमिति—

मिथ्योक्तौ तु चतुष्पात्तयाद् अथवाकलितमेव च ।

माह्वयाने 'च ह मिथ्यो द्विपार्श्वमितिष्ठितु ॥

'अथ क्तापापमः—

'पूर्वमोक्षमुत्तराय अथवाकलितमेव च ।

मिथ्यामाह्वय मिथ्येव चतुष्पात्तयाद्विद्वत् ॥

तथा अथर्ववेदमाह्वयार्थं बाह्यमन्त्रेण—

'अथर्विणोऽमन्त्रे ऐक्यं' इति प्रतिज्ञोक्ता । 'सुतायैरथैर्यं ऐक्यं, हस्तुयं । 'ततोऽर्थो ऐक्ये' इति 'माहाकलितम्' । अथर्विणोऽमन्त्रेण प्रतिज्ञात्नममव वा 'मन्त्राति विमर्शः अथवाकलितमुच्यते । प्रतिज्ञात्नार्थं 'माहाकलितम्' 'मिथ्या' । 'तत्तिष्ठौ सिद्धिमाप्तेति' इति तद्वचनकारणम् । केचिद् अथवाकलितं विहाय अथर्ववेदमाह्वयेक्यमाह इति मन्यन्ते । तदनुकम् । अथर्ववेदमाह्वयकारणमाह्वयं संमतिप्राप्तमिति अथर्व वेदमन्त्रात् 'मिथ्यामन्त्रः ।

तु नाह्वयान्त्रया चतुष्पात्तमुच्यते—

अथर्व अथर्ववेदं अथर्वं अथर्ववेदमन्त्रम् ।

चतुष्पात्तमाह्वयोऽमन्त्रः पूर्वमाह्वयः ॥ इति ।

^१ तु मिथ्या—क, स ।

^२ तत्र—क, स ।

^३ पूर्वमोक्षं तु—क, च, स ; पूर्वमोक्षमेव—क, स ।

^४ अथर्व वेदं अथर्ववेदमिति अथर्ववेदं—क ।

^५ अथर्ववेदम् । अथर्ववेदमिति—क ।

^६ अथर्ववेदम्—क ।

^७ अथर्व—क, स ।

^८ मिथ्यामन्त्रः—क ; मिथ्यामन्त्रम्—क, स ।

मैत्रे । 'सुप्रसाहमस्य' सुप्रसाहो मयस्य इत्यर्थः । अत एव

'उपरः पूर्वोपपन्न' इत्युक्तम् ॥

'अथ कृत्यापनः सन्निवाह—

पूर्वोक्ते तु मिलिते प्रकृत्यो कर्त्तव्यनिर्णये ।

इत्योः सन्तस्योः सन्निवः स्वारजःकृत्यबोधि ॥

सन्निवःकृत्यबोधः सन्निवः सन्निवः सन्निवः ॥

सोऽप्यपाने कार्ये च 'तत्र सन्निवः' इत्युक्ते ॥

प्रमादप्रवृत्तिः यत्र मेदःशक्त्यविरहोः ।

तत्र रात्राहुया सन्निवःकृत्यबोधि सन्निवः ॥

कृत्यापनः—

यत्र 'सन्निवः' इत्योः मयस्य इत्यर्थः ।

सन्निवःकृत्यबोधः सन्निवः सन्निवः सन्निवः ॥

समः सन्निवःकृत्यबोधः कार्यो विनश्यत् निवर्त्तते ॥

'अथर्ववेदसंहितासूक्तान्तर्गतम्' इत्युक्तम्—

१ सन्निवःकृत्यबोधः—क, छ ।

२ तेन—क ।

३ प्रमादप्रवृत्तिः—क ; प्रवृत्तिः—ख, ग ।

४ सन्निवःकृत्यबोधः—क ।

५ इत्योः—क ।

६ सदा—क ।

७ सदा—क ; तथा—ख, ग ।

८ अथर्ववेद—ग ।

पाञ्चजन्यः—

अभिव्योमनिर्लीर्यै क्वं क्वमिव्योमवेत् ।

अभिव्युक्तं न वाज्येन नोक्तं विरुद्धति नयेत् ॥

अभिव्युक्तोऽभिव्योमनिर्लीर्यैऽभिव्योक्तं नाभिव्योक्तयेत् । अन्येनाभि-
व्युक्तं वा नाभिव्युक्तं । पुनश्चाप्युक्तं पुनश्चाप्युक्तं वा । तथा अभिव्योक्तं
व्युक्तं तद्विरुद्धतिरप्युक्तं वा वाज्येन न नयेत् । 'अन्यथादिनः पराजय-
मस्तथा' ॥

तथ नारदः—

पूर्वनादं पस्विज्य नोऽन्यथाकथ्यते 'नरः ।

वादकस्त्वमवाग्नेवो हीनवादी स वै नरः ॥

अभिव्योमनिर्लीर्यै क्वं क्वमिव्योमवेत्—

तुर्वात्ममिव्योमं तु कथ्ये सप्तमेयु च ।

'कथ्ये सप्तमेयु च' अथवागमिव्योमनिर्लीर्यै क्वं क्वमिव्यो-
मवेत् । अथवाग्नेन पूर्वनादः सप्तमेयुः । अथवाग्नेमव्युक्तं तुर्वा-
त्ममिव्योमं ।

तथा च नारदः—

पूर्वनादमवेत्तु 'निवर्तं स्वास्तं वीतवान् ।

वक्ष्यते नोऽन्यथाकथ्यते पूर्वं तु निवर्तं तुम् । ॥

^१ अन्यथादिनः—उ ।

^२ पुनः—क, ख, ग ।

^३ निवर्तः—क ।

तत्र प्रत्ययविशेषानुसृत्यो 'अविश्वस्यो दातव्य इत्याह' आह—

यस्य 'दातव्यविका पीडा कार्यं 'दातव्यविकं भवेत् ।

'तत्प्राप्त्यर्थो दातव्यो न यः पूर्वं निवेदयेत् ॥

तेन प्रत्ययविशेषानुसृत्येव 'अविश्वस्यो दातव्यः' अविश्वस्यार्थो दातव्यः, न पूर्वविश्वस्यः, आद्यर्थप्रत्ययसन्दर्भेण तत्प्राप्त्यर्थमुक्तं प्रतिज्ञा चेति वक्तव्यम् । उक्तार्थेन तु प्रोक्तत्वेन साध्यत्वम् । प्रतिज्ञार्थस्यैव साध्यत्वात् प्रत्ययविशेषेण कर्तुरेवाविश्वस्यो दातव्यः । अविश्वस्यार्थो न पूर्वविश्वस्यः । आद्यर्थ-प्रत्ययसन्दर्भेण तत्प्राप्त्यर्थमुक्तं प्रतिज्ञा चेति वक्तव्यम् । 'उक्तत्वेन साध्यता, प्रतिज्ञातार्थस्यैव साध्यत्वात् ।

तथा च कदाचान्नः—

वादिना कदाचिदेतं स्वयं शास्त्रविदुं स्मृतम् ।

'तत्प्राप्त्यर्थं शासनं येन तत्प्राप्त्यर्थं शास्यतेऽस्मिन्नम् ॥

'अथ प्रतिज्ञा । 'अथ प्रतिज्ञातं प्रतिज्ञाद्वयमेकस्मिन् वादे मुक्त-
मुच्यते । अतस्तुमप्यस्मृतं प्रतिज्ञा चेति । 'एतद्वद्वयविक्रमं स्मृतमुच्यते—

'[ ]—क, छ, झ ।

'अभ्यवृत्ति—क ।

'अभ्यवृत्ति—क ।

'अविश्वस्य—क ।

'उक्तत्वेनापि साध्यत्वम्—क ।

'तत्प्राप्त्यर्थं शासनं—क, छ ।

'अतः प्रतिज्ञातं प्रतिज्ञाद्वयमेकस्मिन् वादे मुक्तमुच्यते—क ।

'एतद्वयविक्रमं स्मृतमुच्यते—क ।

'एतत्—क ।

अनुकला कारणं नन परं वादी मनसो ।

यत्किञ्चित् वा देवा कारणं तूयं हृष्य ॥

यदि कारणविरुद्धमभ्युपगच्छति^१ तदा संयतिरिति । कस्य
‘पुनरभिहिते उपलब्धतुल्यत्वं’ ‘कारणं यतिज्ञा चेति कारणस्य साध्यत्वात्
यतिज्ञातमभिरुद्धम्’ । ‘पूर्वप्रतिज्ञासार्थस्याभ्युपगमे साध्यं साध्यत्वा-
वाद्यत्वाद् हेतुत्वमि तुल्यम् । तेन क्वचित्काले आधर्म्यं प्राप्तवत्तन्मते न
समानो न्यायः ॥

पाञ्चकलपः—

निश्चये नास्ति दद्याद्वनं रात्रे न तत्समम् ।

मिथ्याविशेषो द्विगुणविशेषोऽप्येव^२ वहेत्^३ ॥

‘यदेव चेति’ ‘मिथ्येति’^४ ‘निश्चये’ ‘केवमादिभिः पूर्व्यादिना ‘नाविशे’^५
दद्यात् । ‘वनं’ ‘तत्समं’ दण्डकंण रात्रेऽपि । अथ नावितुं न
रात्रेति, ‘तदा’ ‘मिथ्याविशेषो द्विगुणं’ दण्डं रात्रे दद्यादिति ।

^१ गच्छति—क ।

^२ त्वमिहेति—क, छ; कस्येवमिहेति—घ ।

^३ कारणं यतिज्ञा चेति न सत्येति—क ।

^४ मय्यविरुद्धम्—क ।

^५ पूर्वप्रतिज्ञासार्थस्याभ्युपगमे—क, छ, छ, घ ।

^६ योक्तु—क, ग ।

^७ हेतु—क, घ, छ ।

^८ अनेन—क ।

^९ अनुमत्येति—क ।

^{१०} निश्चये नास्ति—घ ।

^{११} तदा—क; तदा हि—ख ।

‘वाङ्मनसः—

निवृत्ते लिखितं नैकमेकदेशविभाजितः ।

वाच्यः सर्वं नृपेणार्थं न वाङ्मनसविहितः ॥

‘नैकं’ अनेकं सुवर्णवज्ररत्नादिकं, ‘लिखितं’ अभिलुप्यं, फलार्थं
इति सर्वमेव ‘निवृत्ते’ अयजानीते, तदाश्रयिना एकदेशभूतद्वित्त्वादि-
कम्यद्वा साध्यादिभिः ‘फलार्थं’ भावितोऽङ्गीकारितत्वात् सर्वं पूर्वलिखित-
मर्थेन ‘नृपेण वाच्यः’ । पूर्व भाषाकाले अस्मिन् ‘अभिहितः’
पञ्चाशत्वी मया ‘विस्पष्ट इति भाषाकाले विवेकमानोऽर्थो ‘न ‘वाच्यः’ ।

तथा च वाच्यः—

अनेकार्थाभिव्यक्तेन सर्वार्थव्यवस्थायिना ।

विभाजितैकदेशेन तेषां यदभिलुप्यते ॥

‘वृहस्पतिः—

सर्ववस्तुसंज्ञः कृत्वा ‘तयोऽन्वयमपि संवेत् ।

सर्वमेव तु वाच्यः स्वादभिलुप्यो वृहस्पतिः ॥]

‘अथ विभाजितैकदेशेऽन्यात्—अभिहितं वाच्ये—म, क ।

‘भूतं द्वित्वकम्यद्वा साध्यादिभिः फलार्थं—क, च, ज ।

‘फलार्थं—क, ग; कङ्गीकरोति—म ।

‘अभिहितः—क ।

‘विहित इति विवेकमानोऽर्थो न वाच्यः । वाच्यः—क ।

‘वाच्यः न वाच्य—क ।

‘अभिहिते तु सर्वव्यवस्थायिना—क ।

‘[ ]—क, छ, च, ज ।

‘विशेषण—क, क ।

अथ कर्त्तव्यार्थनयनम्—

अनेकार्थान्विते तु वाक्यसंग्रहमेवम् ।

साक्षिभिराह्वयेकस्मै लभते 'साक्षिं भवम् ॥ इति ।

अथुवादिदेवविवाद्युपनिषत् ।

'पुत्र्यैर्वैर्कलं देवं निद्वे साक्षिभाषितम् ।'

इति वचनात् । यद्वैर्कलं कर्त्तव्यमवकाशम्—

अथान्ये विद्वद्वे विद्वदां विद्वद्वे ।

लभते 'वाङ्मयिके वार्धे वीके साध्यं न सिद्धवति ॥

इति, 'तु सर्वाङ्गसम्पत्तयेऽप्यन्यैः साध्यादिभिर्ह्वयेऽप्यनिषाने अधि-
काश्याने वा साध्यं न सिद्धवतीति निमित्तमिति सम्बन्धः । साहसारी
तु, एकवशात्पत्तयेऽप्यन्यैर्ह्वैः साक्षिभिराह्वयेऽपि साक्षिं कृत्वा साध्यं
सिद्धं भवत्येति ।

कर्त्तव्यार्थनः—

साध्याह्वयेऽपि 'यद्विद्वे साक्षिभिः 'एकलं मयेत् ।

वीगले कर्त्तव्ये वीर्गे कर्त्तव्यं 'परिद्वितम् ॥

^१ 'साक्षिं भवम्—क, ल ।

^२ 'वाङ्मयिके—क ।

^३ 'सर्वार्थसम्पत्तयेऽप्यन्यैः—न ।

^४ 'साध्याह्वयेऽपि—क, ल, ग ।

^५ 'वाङ्मयिके—क, ल ।

^६ 'यद्विद्वे—क, ल ।

^७ 'एकलं—क ।

^८ 'परिद्वितम् । इति—क, ल ।

पाठ्यकल्पः—

सर्वेभ्यश्चिदादेतु 'बलवत्पुत्रा किञ्च ।

आधी प्रतिपद्ये कीति 'पूर्वा तु बलवता ॥

त्रियत इति 'किञ्च' कार्यम् । अत्रादिषु 'सर्वेभ्यश्चिदादेतु' उच्यते बलवत् । उदाहरणं तु—यस्मिन्पक्षे सतो दृढमिति बलं साधयति, अन्यस्तु प्रतिपद्यते 'साधयति, उच्यते प्रतिपादनं बलवदिति तस्मात्तस्मात् तद्वदी जयो भवति । पूर्वार्थे शिष्टेऽपि तद्वदी पराजितो भवति । 'आध्यादि-
क्षेत्रेषु एकमेव क्षेत्रेकस्यापि कृत्वा पुनरप्यन्यस्य करोति चेत्, पूर्वमेव तद्वयति नोच्यतेति' ।

साक्षिभूतः सत्यु साक्षिः पूर्वसाक्षिः ।

पूर्वसोऽधीभूते भवन्त्युत्तरसाक्षिनः ॥

'तयैकमाधुर्यात् एतदेव' प्रतिपद्येन सत्यमित्येको वक्ति । अन्येऽपि तयैव । 'उभयत्र साक्षिभूतयोऽपि, तत्र 'पूर्वसाक्षिः' साक्षिणो भवन्ति । तत्र पूर्वसो भवतीकृतः, सत्येतदेव पूर्व दत्तं, किंतु एतमेव इत्यात् कथेन सदा दृढित्वा मत्तं दत्तमित्येक, भवन्त्युत्तरसाक्षिनोऽपि साक्षिणः ।

^१ बलवत्—ब ।

^२ पूर्वमेव—मुद्रित चौराग्र्या पुस्तके पृष्ठ ४३४.

^३ साधयति—नास्ति—ब, छ ।

^४ आध्यादिषु तु दत्त—ब ।

^५ इति—नास्ति—ब ।

^६ ययैकस्यात्—ब, छ ।

^७ क्षेत्रं—नास्ति—ब ।

^८ तत्र पूर्वसाक्षिः साक्षिणो भवन्ति, तत्र यदि पूर्वसोऽधीभूतः—ब ।

‘अथ वादिरतिवादिनोर्दुष्टलक्षणानुपपन्ने ।

अथ वाग्दः—

नाकारैरिद्विजैर्मया चेदवा ‘मातयेव च ।
 नेत्रमथरिक्तरीचं गृह्णतेऽतर्महं वयः ॥
 क्षमः स्वेष्टोऽथ वैश्वर्योद्गच्छोपाविमर्षिने ।
 ‘मूलेनानं स्थानहानिः तिर्थमूर्ध्वं निरीक्षणम् ॥
 स्वार्थेऽथ दुष्टस्य निदानाद्गुणैर्नापिचः ।

वाग्दलक्षः—

वैशाखेऽन्तर्गते वाति सवित्री परिलेहि च ।
 ललटं विचक्षते चास्य गुणं वैश्वर्यमेति च ॥
 पतिशुभलसालङ्कारयो विद्वं बहु भाषते ।
 वाक्चक्षुः पूजयति नो तयोद्गो निर्मुक्तयपि ॥
 स्वभावाद्भिर्दृष्टिं वन्देत् मनोवाक्याथर्क्षयिः ।
 अमिषोऽने ‘तथा साधने दुष्टः स परिहृयितः ॥

आलम्बनसामान्यतया कलदेतापि निदानि भवन्तीत्यभिप्रायः^२ ।

^१ वादिरतिवादिनोर्दुष्टलक्षणान्यहं नमः—च, छ ।

^२ वापितेन—च, छ ।

^३ मूलेनानं—क, च, छ, न ।

^४ विदं च—क ।

^५ निहृयं—क ।

^६ अन्तर्गते—क, छ ; च—गुणितचौलान्नसमुत्पत्तेः वृत्तिं ४११ ।

^७ अथः । स्वार्थेऽथ इति लक्षणम्—क ।

नारदः—

साक्षेष्टं ह्यन् कात्मन्तुनंधामि संसदि ।
उक्त्वा वाचो विदुर्नथ ह्रीन्मानस्य लक्ष्मणम् ॥

बभूवुः—

अदेष्टुं नम दिवति निर्दिष्टाप्रकृते न वः ।
वधापरोत्तरकर्तृनिवहीनात्तात्पुद्गले ॥
अपदिश्यामदेष्टुं च पुनर्कलुषयति ।
सम्पद्वैमिहितं चार्थं वृत्तः सक्तमिदमिति ॥
मृतेत्युक्तं न भूयात् उक्तं च न निमात्येत् ।
न च पूर्वात्तं निमात् समाप्तार्थात् ह्रीन्ते ॥
कर्मिणो ह्यन्तः सत्पुत्रा दिव्येभ्यो विदुः ॥
धर्मैव कर्मणैः ह्रीन् 'तमपि निर्दिष्टे ।
'अभिलोका न चेत् भूयाद्भ्यो ह्यन्तः कर्मैः ॥
'न चेत् विदुःसत्पुत्रात् कर्मैः कर्मिणः ॥

बृहस्पतिः—

साक्षिणस्तु समुदिश्य सन्तु तां न निमात्येत् ।
विदुःसाक्षात् विदुःसाक्षात् तस्य हानिः प्रजापते ॥

^१ ह्रीन्मानः शरीरेति—क ।

^२ पुनर्कलुषयति—क ; अभिलोचयति, न, क ।

^३ परिहितार्थं—क ।

^४ उक्तं च—क ।

^५ दिव्यभयम्—क ।

^६ तमपि—क ।

^७ अभिलोको—क ।

^८ न च—क ।

कामवाचनः—

कारणं पदं तुल्या 'असाराणि नान्यपि ।
संज्ञायेत् किंवापि तु तां असासरावधिताम् ॥

वाचः—

निर्वाणि व्यक्तो तु असावे 'निष्कलं चयेत् ।
निर्वाणि साक्षिणो वाचि पूर्वज्ञानेदितं च चेत् ॥
यथा चयेत् अन्तेषु लिखताः प्राप्नुवो मुखाः ।
निर्वाण्यन्ताराणां असावनपत्तं तथा ॥

"[इति वाचिण्यदिगोर्द्वयव्यापि ॥]

अथ किंवाचः

अथ वाचस्पतिः—

द्विज्ज्ञाता किंवा योक्ता वाचुषी वैविधी तथा ।
एकैकानेकवा किंवा वाचिमिलितव्येदिभिः ॥

^१ त्वाराणि—क, स ।

^२ असावे—क ।

^३ [ ] क ।

^४ अन्तर्विधिः—क ।

‘साक्षिमेकवानुमानं च सातुपी विधिना स्पृष्टा ।

पटाया धर्मजान्ता च ‘दैवी दशविधा’ श्रिया ॥

‘साक्षी द्वादशमेवमिति सिद्धं दशया स्पृष्टम् ।

अनुमानं तु द्विविधं दैविकी गत्या श्रिया ॥

‘अनुमानं तु द्विविधं ‘इत्यर्थोपलब्धवानुमानयोर्भेदः । तथाहि—

‘श्रुतिः’ केचिद्विद्वत्समैर्विहितं ‘स्वदेहेतुः’ । ‘सा तु कस्याद्विद्वत्प्रा-
दिहमन्मन्निवारादनुमानस्यति । अनुमानमात्रा वा कल्पमतीत्यनुमानं द्वि-
विधमिति श्रुतिर्योक्तः ।

तत्र कात्यायनः—

‘साक्षिणो विहितं श्रुतिः प्रमाणं विविधं हिदुः ।

विज्ञोदेष्टु ‘श्रुतिस्तु दिव्यान्वयिनिवृत्तः ॥

कवे केच्यं साक्षिणो वायुकिमेवावदेष्टुमि वा ।

दैविकी वा श्रिया योक्ता मन्त्रानां हितकाम्यया ॥

‘दैविकी वा’ इति न पूर्वोक्त्यन्वयः । किंतु ‘पूर्वप्रमाणमात्र एव ।

‘केच्यं साक्ष्यनुमानं च सातुपी विधिना श्रिया—क ।

‘दैविकी गत्या स्पृष्टा—क ।

‘स्पृष्टा—क ।

‘विहितं दशया मितं मेवाद्वादश साक्षिणा—क, छ, ग ।

‘सत्यदेहेतुः—क ।

‘इदं तु निवर्तितकाम्यविधौलानुमानस्य—क; सा तु वैदित्तकाम्य-
अन्वितासातुपास्यति—ग ।

‘विहितं साक्षिणो श्रुतिः—क ।

‘श्रुतिः स्यात् दिव्यान्वयिनिवृत्तः—क, छ, ग ।

‘प्रमाणमात्र एव—क ।

तथा च वातप्रलयः—

अथर्वं शिखितं शुक्तिः साक्षिभ्योति कीर्तितम् ।
स्वामन्वत्तानां विमान्यत्तमस्तुत्यते ॥

तथा च नागद्वन्द्वी—

द्विधा कृते कार्यविधी मानेन नगरेषु च ।
सम्पन्ने साक्षिणां चैव न द्विधा भवति द्विधा ॥

अथ वातप्रलयः—

किंवा न वैश्वी शोका विषमानेषु साक्षिषु ।
केचन च सति वनेषु न स्वादिष्टं न साक्षिभ्यः^१ ॥

तथा च व्यासः^२—

सम्पन्ने साक्षिणां प्राज्ञो वैश्वी कर्त्तव्यं किमाय ।
सम्पन्ने तु प्रमुक्तानो वैश्वी दीपते हवाम् ॥

अथ विशेषमाह वातप्रलयः—

वैश्वी मानुषी ब्रह्मन्तो ब्रह्मणु वैश्वीम् ।
मानुषी तव ब्रह्मन्तो तु वैश्वी किमाय नृपः ॥

वर्गाधिकारिणं शत्रुघोर्वादिपतिवदिनोरो मानुषी किमायत्तम्यते । अथर्व
वैश्वीम् ।

तव मानुष्येव प्राप्तेति नियम्यते । ^१तथा—

सम्पन्नेष्वम्नाप्राप्ति किंवा विप्रेत मानुषी ।
तथा प्राप्ता न तु पूर्वाग्रहि वैश्वी कदापि नृपाम् ॥

^१ केचनान्ये साक्षिभ्यः । तथा च व्यासः । व्यासार्थं न दायते—क ।

^२ तथा—सति—क ।

तथापि 'कृष्णेन दीप्यमानः', 'एकदेशे मानुषसम्भवः', तथापि न दीप्यमा-
 नस्योपपत् । उदाहरणं तु—रूपककृतमनसो वृद्ध्या मयो गृहीत्वा वाच्य-
 मानो न मयस्कृतीत्यभिधेयाच्छब्दे उपलब्धादिना कृष्णे, मद्गते साक्षिणः
 'सन्नि', न एवमप्यर्थः, वृद्धिविशेषे वा, 'तत्र न दिव्येन वृद्धिसंभवयोः
 साधने, नापि 'निद्वये वाचिनः कृष्णे दिव्यसिद्धेयः, एकदेशनिमात्रिक्रान्ते-
 नापि स्वरूपे साक्षिणिर्नास्ति' उपलब्धवृद्धिविशेषसिद्धेः न दिव्यस्याप्यपत्तिः ।
 'वस्तु—

गृह्यसाक्षिकानां तु प्राप्तं दिव्यैः परिकल्पम् ।

वृद्धिरेवेष्टिताकात्वाद्ननुवेष्टितैर्नृणां ॥

इति, तदपि मानुषसम्भवे निषेधमात्रं । तत्प्राप्तमेव मानुषसम्भवे दिव्येन
 निर्दिष्टं इति ।

हेतुवत्साक्षिणुक्तिदिन्यादीनां मत्वस्याप्यपत्तिरिति वक्ष्यामः ।

तत्र गृह्यसाक्षिः—

वाक्यात्मने च भूतौ च दिव्यं तु परिकल्पयेत् ।

'विषयादप्यपत्त्यर्थे वीत्या' चतुर्विधमिति ।

पूते एवाहये चैव विनापि गृह्यसाक्षिणे ॥

^१ कृष्णे—क ।

^२ सम्भवति—क, ख, छ ।

^३ तत्र न वृद्धिसंभवयोर्दिव्येन—ख ।

^४ निद्वये वाचिनः—क, छ ।

^५ स्ताक्षिणे—क, छ ।

^६ वस्तु—क, छ ।

^७ विद्विता—क, ख ।

^८ हेतुः—क, ख ।

साक्षिणः साधनं बोधं न दिव्यं न च लेखनम् ।
 वृक्षदेविषयादीनां वा स्थितिः परिशीलिता ॥
 तत्साक्ष्यं साधनं लेख्यं न दिव्यं न च 'साक्षिणः ।
 ह्यास्मान्निष्ठाभ्येकस्वादादिके तथा ॥
 शुद्धिरेव तु शुद्धी स्यात् 'लेख्यं न च साक्षिणः ।

अथ व्यासः—

रहःकृतं वस्तुतः च द्विविधं कार्यमुच्यते ।
 प्रकृतं साक्षिभिर्भाव्यं दैविकेन रहःकृतम् ॥

सहस्रपन्थे—

'वाक्यारूपे बहीनादे विविक्ता दैविकी किम्वा ।
 वदाम्ना प्रयत्नेन साक्ष्येषु चतुर्थेति ॥

इति ।

मनुष्यमात्रणवीर्यसद्व्यवसनमवाभ्युपगच्छात्प्राणीति' 'चतुर्विधानि
 वादस्तानि ।

'[मनुष्यमात्रण वीर्यं 'वसुधायमिर्जनम् ।
 वासन्त्यमुभयं चेति साक्ष्यं स्याच्चतुर्विधम् ॥

इति वात्स्यायनवचनादिति ।]

'साक्षिणः ।

व्यासः—

रहःकृतं—च ।

'दिव्यं—च ।

'वाक्ये च बहीनादे—च ।

'वसुधायमिर्जनं चकारि साक्ष्यतानि—च ।

'चतुर्विधानि वादस्तानि च—च ।

'[ ] च, छ, म, त ।

'वात्स्यायनवचनादिति—च ।

तथा —

यदा साक्षी न विद्येत त्विन्द्रे यदा साक्षी नृणां ।
 यदा दिव्यैः परीक्षेत सत्यैश्च 'तृचमिषैः ॥
 सीमां सीमाभिषेजे च सोमसाहस्योरपि ।
 'एवमिषो विधिर्दत्तः सर्वगोत्रहरेषु च ॥
 गुरुकृत्स्निकानां तु पातं दिव्यैः परीक्षन् ।
 'युक्तिर्मेधेजिवाह्वारवाक्चक्षुर्धोर्द्वैर्नृणां ॥
 वैश्वानरे वीरुनेव न लेप्यं वा ज्योत्सवे ॥

तथान्यत्र —

मत्सिधुमन्वासायनां कृतकृम्यास्तद्वारकः ।
 द्विसप्तोऽन्याह्वानसेवी परीक्षः सत्यैः 'तदा ॥
 मदावासाभिषेजेषु विद्येन्वासे तथा ।
 दिव्यैः कार्यं परीक्षेत तदा कल्पयि 'साक्षिषु ॥
 समजं साक्षिणां यत्र दिव्यैस्तत्र विशेष्ये ॥
 मावान्निष्कृतिष्वेतेषु विद्यमानेषु साक्षिषु ॥
 दिव्यमात्मनसे वादी 'दृष्टोत्तम न साक्षिषः ।
 त्रिसिते साक्षिनादे न सन्देहो नाप्येत यदा ॥
 अनुमाने न संजानो तदा दिव्यं न योजयेत् ॥

'तृचमिषैः । इति—क ।

'एव एव—क ।

'युक्ति . . . नृणां' नसिप—क, च, छ ।

'तदा, इति—क ।

'साक्षिषु, इति—क ।

'न दृष्टोत्तम साक्षिषः । इत्यादीनांति, तत्र विहिते—क ।

इति बृहस्पतिवचनम् ।

विहिते विधिनिष्ठे साक्षात् न वराहते ।

सुखमाये न दिव्यं स्नात् काम्यकर्मणि चेत् ॥

इति ब्राह्मणवचनम् ।

['वृषामन्वतनामाये दिव्यान्वतस्तुष्यते ।

इति ब्राह्मणवचनम् । विहितमुक्तिप्रतिषेधेऽन्वतत्वेन' दिव्यं देवम् ।

'अन्वता—]

विशामन्वतावतडादिति स्मृतेः—शारेभ्योद्योतनहन्त्यादयो
न्यन्ते । एतच्च बहुकुमार विभक्त्य निजानेभ्यो न स्मृते ।

'अपकाशविहारेण दिव्यान्वतस्तथा । तया हि—

विहितविधिया वा स्वाच्छयम्' दिव्यमेव वा ।

सर्वेण' न विहारेण योजयेदित्यमेव वा ॥

इति ब्राह्मणवचनमितीषात् ।

वृषामन्वतनामाये दिव्यान्वतस्तुष्यते ।

^१ वचनम्—४ ; स्मरणम्, ख ।

^२ [ ] क, छ, न, छ ।

^३ अन्वते—ख ।

^४ स्वाच्छयम्—न, छ ।

^५ अन्वतम्—न, छ ।

^६ स्वाच्छयम् दिव्यमेव वा—क, छ ।

^७ सर्वेण—क, छ ।

इति वाचस्पत्ययनसूत्रभाष्यम्—

अतः सर्वविधविशेषेषु साक्षात्परीक्षा संनयेदपि तैर्निर्विकल्पकैः तेषाम-
सम्पत्ते न दिव्यं 'युक्तयेव । यत्तु कर्म कर्मैव दिव्यमिति ।

स्वाप्तेषु विशिष्टेषु दिव्यानि पश्यिष्येत् । इति ।*

उवा—

प्राप्तये च क्लीपान्ते निविष्टा वैविध्यं किम् । 'इति ।

उवा—

युते अत्राहमे नैव विशिष्टे यत्पुनश्चिह्नो ।

साक्षिणः साधनं योक्तुं न दिव्यं न च केवलम् ॥ इति ।

*उवा—

युगैर्विधवादीनां वा स्थितिः परिधीयता ।

समाप्तौ साधनं केवलं न दिव्यं न च साक्षिणः ॥

इत्येवमादिभिर्बिचरैर्विधवादिशेषेषु अत्राप्यनियेनानियमात् । उच्यते— 'एव-
मादिवचनानि विशिष्टविशेषेषु तेषमादिप्रमाणाविशेषमात्रमप्रापि, न

*युक्तयेवेति—४, ४ ।

*इति—न उच्यते—४ ।

*इति—न उच्यते—४, न ।

*उवा—न उच्यते—४, ४ ।

'तानि वचनानि विशिष्टविशेषेषु प्रमाणाविशेषेषु प्राप्यमप्रापि । न तु
दिव्यानि अत्रान्तर्गतानिवचनानि । तत्रापि सर्वत्र प्रमाणायां प्रमाणाविवक्षया
विशेषात् । अतः प्रमाणाविवक्षयमेव स्वाप्तेषु न दिव्यम् । तथा युते अत्राहमे
च साक्षिणमप्येव न दिव्यम्, यानि केवलम्, तथा क्लीपान्तविशेषेषु केवलमप्येव
न 'दिव्यं न च साक्षिणः' इति नियमः विशिष्टान्तरेषु पराधिलक्ष्य तस्य
उच्यते, युगैर्विधवादिनां कृतां प्रमाणाविवक्षयमेव युक्तम्—४ ।

पुनर्दिश्यादिप्रमाणास्तन्निषेधवाच्ये । तथाप्ये सर्वत्र प्रमाणास्तं प्राप्त-
वचनविरोधाद् । अतः प्रमाणास्तस्याभ्ये नहीनादे न दिव्यं । तथा
कृते समाह्वये चैव साक्षिस्तस्याभ्ये न दिव्यं, नापि श्रेयसं । तथा कथादि-
वाक्येषु श्रेयस्तस्याभ्ये 'न दिव्यं न च साक्षिण' इति नियमः । शिवास्तन्तेषु
पराशितस्य दण्डश्रेष्ठगुणादिकस्य कृष्ण प्रमाणास्तपराशितस्य नुक्तम् ।
नहीनादिरित्यु पराशितस्य दण्डश्रेष्ठगुणकल्पनवाच्ये न दिव्यादिकल्पन-
मिदंविरोधः ।

इति श्रीमहादेवाजीये नमःश्रीगणेशाय नमः श्रीगणेशाय नमः श्रीगणेशाय नमः ।

¹ मिश्रितविशेष—क, ख, ग, घ, ङ ।

1000

⁷ <http://www.fishbase.org>

४. मानुष्यमाणाकाण्डम्

अथ दशान्युपपत्तेः

तत्र मानुषं कर्मात् 'त्रिभिर्, तेष्वंशुक्तिप्रकृतयेव ।

साक्षिलेकानुमानं च मानुषीं त्रिभिर्वा 'स्मृता ।

इति बृहस्पतिप्रमाणम् ।

[^१उक्त—

वाग्वारिणेऽपि तत्रैव ज्ञानितः संज्ञायते यतः ।

वक्त्राक्षराणि सहाणि वक्त्राक्षराण्यतः पुनः ॥

देशानाद्युक्तं कर्मात्मकमाहुरिदम् ।

कामिनाक्षिलेकानां इत्याहं तेष्वंशुपपत्तेः ॥]

• तत्र तेष्वं—निरवयवकृतैस्तस्माद्विद्वत्तत्त्वज्ञानाद्युक्तिः तत्रैव
वाग्वार्यमवगमयतीति शाब्दं प्रमाणम् । 'तत्रान्यद्वस्तुविहितस्य साक्षि-
बहुभाषेण केतकापेक्ष, कर्षपेक्षा च, त्रिस्तुतासाम्योपपन्ननिश्चयिदा ।
स्मृत्युतविहितस्य केतकसाधनपेक्षा च शास्त्रनिश्चयिदा । साक्षिबन्ध

^१ तेष्वंशुपपत्तेः त्रिभिर्—५, ७ ।

^२ त्रिभिर्—५ ।

^३ [ ] ५, ७, ५, ७ ।

^४ इत्युक्तविहितस्य—५ ।

शास्त्रोक्तनिष्ठा स्वमलहादिमलमूलैः कालैर्त्यनयमनयमतीति शास्त्रनेत्र
अज्ञानम् । शास्त्रेव मयराः साधन इत्यादिनिर्मेयश्च ज्ञानेयकालैर्त्यनयः ।

अथ द्युक्तिरनयो—

द्युक्तिश्च सत्यनिश्चितत्वविशिष्टा । एकमेतदनुक्तमवधानुमानविशिष्ट-
कल्पकं वा ततश्च द्युक्तिकेशादिवद्युक्तिरनुमानमवधिर्चिर्वा, 'अनाद्यमित्यभि-
प्रायः ।

तत्र विशेषज्ञः भावः—

लिखितं कल्पकित्वं बीजतल्लेख साक्षितः ।

ज्ञानाक्षित्वाद्युक्तिरिति 'शास्त्रेषु निश्चयः ॥

विरलत्वात् लेखकस्य कर्मदा मलकत्वम् । बीजदशभाषामेष साक्षिणे
कल्पकत्वम् । 'विरलत्वेऽस्तीति द्युक्तेश्च कल्पकत्वम् ।

'तत्र प्रमाणानिः—

राजकीयं वाचस्पदं द्विविधं लिखितं स्पष्टम् ।

शासनं राजदशादौ नीतकं स्वाध्यायिदु ॥

^१ आदि—५, ७ ।

^२ ज्ञान—५ ।

^३ मलमूलैः—५, ७ ।

^४ किञ्च निश्चयकं वा—५, ७ ।

^५ ततश्च शास्त्रमनुमानमवधिर्चिर्वा प्रमाणमिति—५ ।

^६ अनाद्यमित्यभिप्रायः—५, ७ ।

^७ विरलत्वे कृते मलकत्वमिति—५, ७ ।

^८ वाच—५, ७ ।

राज्ञा दत्ते कृतं केचन राजशासनमुच्यते ।

‘कामादिषु’ निदादिषु चान्येवं केचन ‘वीरकं’ इत्युच्यते ।

तत्र राजशासनस्य लक्षणमाह—

राज्ञा स्वधर्मविद्येन सन्निविष्टमेतत् ।
 शिलितं राजनामाहं मुद्रितं राजमुद्रया ॥
 समामस्तद्वर्गोद्गोत्रात्मजाद्यादिभिर्द्वितम् ।
 स्वाध्वर्गलभोपेत्यभिष्टुतात्मजाद्वरम् ॥
 राजशासनमेतत्प्रादुर्भूतं लक्ष्मिकृतम्* ।

तत्र व्यासः—

राज्ञा तु स्वधर्मादिभिः सन्निविष्टमेतत् ।
 राजपदे पदे वाऽपि पश्चिमेद्वायशासनम् ॥
 वीरकं नाम शिलितं पथनैः पौलकैलवैः ।
 सन्निविष्टविधिवन्ममामाश्रयित्वमुत्तम् †

राज्ञानेन नियुक्तमात्मजादिभिरुक्तं ‘तदध्वर्गलभोपेत्य’ राजहस्तमुद्रया मुद्रितं ‘राजकेचन’ इत्युच्यते । ‘स्वाध्वर्गलभो’ तु मातृजनपदादिष्वभिष्टुतात्मजाद्वरमुक्तं तदध्वर्गलभोपेत्य’ ‘वीरकं’ इत्युच्यते ।

* कामादिभिर्मते चान्येवमुक्तमेव वीरकमुच्यते, इति, तत्राजशासन लक्षणमाह—क ।

† निदादिषु केचन वीरकमुच्यते—क ।

‘केलवैः’ इति—क ।

‘सन्निविष्टविधिम्’—क ।

अथ किलेनमाह बृहस्पतिः—

राजलेख्यं स्थानकृतं स्पृहास्तमितं तथा ।
लेख्यं तु विविधं श्लोकं मिलं तद्वशात् पुनः ॥
दानलेख्यं भागलेख्यं सीमालेख्यं 'तथैव च ।
कर्मलेख्यं दासलेख्यमाधिकेख्यं तथाः परम् ।
संविद्ब्राह्मणलेख्यं च जयस्यकमेव च ॥
सन्निवर्तं तथैवेत्तु विद्याभेदादनेकधा ।
युधि दत्ता तु यत्तत्र कुर्वाचन्द्रार्ककाण्डिकम् ॥

"[समुद्देशः ।

अथ लक्षणम् ।]

अनाच्छेपमनाह्वयं दानलेख्यं तु कल्पितम् ।
विभाज्यप्रमितेन्द्राणां विविधं कृतम् ॥
सीमाधिकारे निर्णयि सीमाप्रमितिं स्पष्टम् ।
पृथक्पृथक् नीत्वा तुल्यमूल्यकरान्वितम् ॥
पथं कायते यत्तु कर्मलेख्यं तदुच्यते ।
"वाच्यार्ककाण्डिकेख्यं स्पृहास्तमितं दासस्यकम् ॥
सनीहिवार्कसिध्यर्थं भागलेख्यमाधिकेभिः ।
साक्षात्किलेपि यमर्थं कृतं संविद्विद्वत्कम् ॥

^१ तथैवम्—४ ।

^२ [ ]—४ ।

^३ दास्यार्क दासलेख्यं स्पृहास्तमितं वाधिकेख्यम्—४, ५, ६, ७ ।

यत्नं सुदीर्घां वृद्धयै एतत् सुधीर्षि कालके ।
उद्गम्यते ततोऽनन्तरमेव सर्वविधिः ॥

[^१अनन्तरमेवमाह] कालापनः—

सर्वोपमातमाव्याप्तं पुनः क्षेत्रविषयम् ।
साधनारम्भे नैव मुहितं राजमुद्रया ॥
^२समाप्तमस्तुतिं च वादिमस्तुतिस्तुम् ।
साधनारम्भेतिहासं ^३अपमर्शयति ॥

[^४अन्तिममेवमाह] इदमस्ति—

अभिप्रेत्यभिप्रेत्यपि नहिहा साधनारम्भे ।
निर्णयः कदा तदा ^५कदा नानुत्तं एवम् ॥
पुनरावृत्तं लेख्यं नानुत्तं निवेदितम् ।
नानुत्तं विनाशेन विनिर्णयः अपमर्शम् ॥

कुर्यादिभिर्विनिर्णये अपमर्शवानामभिप्रेत्य ^६उप कदा, ^७अपमर्शमिति
कालम् ।

तदा च कालापनः—

देशावातिरुद्धं यत् स्वसाधितलक्षणम् ।

^१[ ]—उ ।

^२समाप्तमस्तुतिं—व, व ।

^३अपमर्शयति ॥ समाप्तमिति—व, व ।

^४[ ]—उ ।

^५कदा नानुत्तं—व ।

^६उप—व ।

^७अपमर्श—व ।

सत्यमात्रं स्मृतं केचनमविमुक्तकमाक्षरम् ।
 सन्नास्यश्च ये तत्र स्मृतिशान्तविदस्तथा ॥
 यमात्रेकमविदस्तैस्तत्त्वहस्तं तत्र दास्येत् ।
 [“अभियोक्तमिमुक्तानां वचनं ग्राह्यमित्येकमेव ॥
 सम्भार्या प्राक्किनाकस्य ”कुल्लानां वा ततः परम् ।
 निश्चयं स्मृतिशास्त्राणां वर्तत तत्रैव केचनमेव ॥]
 संप्रो कृते तु यत्तत्वं सन्निवेश्यं तदुच्यते ।

अथ करलेखनम् ।

तत्र कात्यायनः—

देशाचरन्तिविशिष्टं करलेखनाधिकं स्मृतम् ॥
 समामासादिहीनं तु यन्मयं सङ्गतेषुतः ॥

अथ शिलेयमाह बाहुवल्गवः—

यः कश्चिदर्थोविष्णुतः स्वतन्त्रा तु फलसम् ।
 केचनं तु साक्षिमन्त्रार्थं तद्विद् यन्निष्पूर्वकम् ॥
 समामासतदर्थोद्देशात्पञ्चाशिलेखनेष्वकम् ।
 सप्तद्वन्नाशिकाश्रीचतुर्नामादिभिर्दिष्टम् ।
 समासेऽर्थे चान्ये नाम सप्तलोच निवेश्येत् ॥
 वर्तते मेऽनुकृतस्य यदर्थोपरि केचित् ।
 तन्मन्त्रान्तरिर्नैकमपि यन्मुक्त्यनुया ॥

१ स्तेषां स्वतन्त्रं—क, छ, म ।

२ [ ]—क, छ, म, ल ।

३ कुल्लानां—य, ल ।

४ स्मृतेषुतः—क ।

लिलितं चतुर्धनेति केसकलनगतो लिलेत् ।
 विनाशेति साक्षिभिर्येकं स्रष्टुमिलितं तु यत् ॥
 तद्वदपि स्पृष्टं 'सर्वं यत्केचपि कुदाहते ।
 'नाम केचनकुलं देवं पुनरैतिभिर तु ॥

तथा—

साक्षिभ्यः स्रष्टुमेव चित्तोन्मादित्वेकम् ।
 अत्रादनमुक्तः साक्षी लिलेदुदिति' ते समाः ॥
 अलिपिञ्च कश्चि यः स्वातेत्येकस्मिन् तु सः ।
 'साक्षी वा साक्षिणाज्ज्येन सर्वसाक्षिर्लनीमतः ॥

समाते केचने कश्चि स्रष्टुमेव 'समाप्तलितां लिपिं कुर्वाद् ।
 तदनन्तरं केचनः, तदनन्तरं साक्षिभ्यः । 'अलिपिञ्चानामेतेषां समस्तमर्थेन
 केचनीयम् । तत्र स्रष्टुमिलितं केचनं साक्षिभिर्येकं यथायत् ।
 'अलिपिञ्चज्ज्येन लिपितं साक्षिभ्येन यथायत् ।

'केचनं—४ ।

'कश्चि केचन . . . स्ते—२ समते—४ ।

'नामकपूर्वकम्—४, स ।

'एषि ते—४, स ।

'साक्षिभ्यः—४ ।

'समीपतः—४ ।

'समाप्तलिताम्—अलिपि—४; समाप्तमुक्तं—४ ।

'अलिपिञ्चः समस्तमर्थेन साक्षिभ्यः केचनीयम्—४ ।

'अलिपिञ्चं केचनज्ज्येन कृतं—४ ।

स्वाश्रे प्रविश्याने विद्याले 'दास एव च ।

वशिष्यदे च कोले च नाम्नेत्या सिद्धयति कियत् ॥

इति यदिचं कात्यायनीयवचनात्, ततोऽप्यवधानान्वयः, च 'तन्वनिष्ठसि-
परम् । '[तयाले वचनान्तरशिरोषात् । तयापमर्त्यः । अस्तेषु केचनपिठेभ्योऽप्यु-
यस्य यम दृष्टार्थेन तत्र तद्वद्वर्णीयम् । नेतरम् । अदृष्टार्थेन्यमसद्वद्वत् ।]

अथ 'पुनर्लेखम्

तत्र याज्ञक्याः—

देवान्तरास्ते दुर्लभे वदोन्मृष्टे ह्ये तथा ।

मिते दाने तथा शिते केचनमन्यु कारयेत् ॥

'दूर्लभ्यो लेख्ये अष्टाश्रयमे अन्वात् लेख्यं कारयेदित्यर्थः ।

["म्यासः—

अमकस्याद्वि स्वकुतास्ताद्विमलेक्यकान्धितम् ।

स्वस्त्यनिधितं लेख्यं वेदुमन्येन लेखितम् ॥]

^१ दास एव—क ।

^२ पुनर्—ख ।

^३ [ ]—क, ख, ग, घ, ङ, च, छ, ज, ट ।

^४ केचनान्तनिधिः—ग ।

^५ दूर्लभ्य—घ ।

^६ [ ]—क, छ, ज ।

कालावनः—

वक्षितं वसिष्ठं वच्छूयितं स्मरितं तथा ।
लेख्यं सिद्धयति सर्वत्र कुलेष्वपि हि साक्षिणु ॥

बृहस्पतिः—

न जातु हीनते लेख्यं साक्षिभिः कर्मण वा ।
अदर्शनादत्रयस्याद्वापि क्षामोत्पुण्यमा ॥
[लेख्यं विद्वत्समाजैश्चमराशाश्चक्षितं च यत् ।
न लेख्यं सिद्धिमाप्नोति सिद्धयपि हि साक्षिणु ॥

^१[लेख्यस्य वसिष्ठोक्त्याह] व्यासः—

अक्षुण्णमरुदायं स्ववद्वार्यमानम् ।
न लेख्यं सिद्धिमाप्नोति वीर्यवपि हि साक्षिणु ॥

अन्यत्रापि—

आधातरि क्षिप्रभूतमाविर्भूतं कुले सति ।
अनाश्रयितं तत्रैक्यं वसिष्ठस्यवापि वा ॥

व्यासः—

सहस्रैश्चकृताप्यानयं तस्मात्तु वामनम् ।
समावृतमिति हि स्ववद्वार्यमानम् ॥

तथाऽन्यत्र—

देशाध्यक्षादिना लेख्यं यत्र जानयं कुलम् ।
सर्वकालं पश्चिमं वा तस्माज्जानयं शुभम् ॥

^१[ ]—६, ७ ।

^२[ ]—७ ।

केलकसाक्षिणान्तर्यं तद्विहितैः इतराद्यैः संशयनिवृत्त्याह वृत्त्यतिः—]

अथ वक्ष्यमाणस्यो केलकः साक्षिभिः सह ।
 तत्तद्वृत्तादिभिर्येषां 'विश्रुत्येत न संशयः ॥
 केदमे संशयमापद्ये साक्षिलेखककर्तृभिः ।
 दुष्टेषु तेषु वदन्तकृतपूर्वभादिभिः ॥
 वदन्तकृतोपपत्तौनिर्णयं वदयेच्चरः ।

नानदः—

अश्रुतार्थमाहार्थं न्यवदानार्थमागतम् ।
 न केदम् सिद्धिमाप्नोति बीजतत्पनि हि साक्षिषु ॥
 अगिनो दस्तकान्देहे बीज्यो वा सृतस्य वा ।
 तत्तद्वृत्ताद्युत्पत्तौः परित्यजेन्ननिर्णयः^१ ॥

[^२वाङ्मूलकः—

सन्दिग्धकेस्यशुद्धिःस्वात्मवृत्ताभिसिद्धादिभिः ।
 शुक्तिमासिक्ताविद्वत्तत्त्वान्मन्त्रेदुक्तिः ॥

सन्दिग्धे केदमे अन्यैस्तद्वृत्ताभिसिद्धैः 'शुद्धिः' । आदिशब्दात्
 साक्षिलेखकवृत्ताभिसिद्धितान्तरत्वेनाद्यशुद्धिः । शुक्त्वा मासिः 'शुक्तिमासिः' ।
 वेदकालगुरुत्वात् इत्येव सह सम्बन्धमासिः । अस्मिन् देशे अस्मिन्

^१ विश्रुत्येत्यत्र—य ।

^२ नानदः—अश्रुतार्थं . . . साक्षिषु—य, य, य ।

^३ निर्णयः । वदन्तकृत—एतौ परे सुदृष्ट—य ।

^४ [ ]—य, य ; 'म' चोटे उदात्त एवमेव ।

काले अथ पुनस्तस्य इदं द्रव्यं पटल इति 'सुकिमातिः' । 'किमा' इतिवा तस्मात्पुन्यजलः । 'चिह्नं' अस्मात्प्राप्तमन्वसर्वीकृतमिति । 'सम्पन्नः' अधिपत्यधिनोः पूर्वमपि पालयन्विद्यमानेन दानव्यह्णादिनाम्पन्नः । 'आयनः' अमेरुप्रदेशेभ्यस्तं संभाषितः पाटुप्रवासः । एत एव 'हेतवः' । एभिर्नैवेद्य-
पुष्टिरिति ।

केस्यमरोक्षामाह कालपाचकः—]

एते पत्रे सुदृढं दोषं श्लोककालुषिको यदि ।
करो विमलितवर्णिकान्तं पत्रं स्थिरं स्येत् ॥
शक्यत एविवर्तयते यस्य केस्यमेव मुच्यते ।
वर्षाणि विमलितवर्णकान्तं दोषवर्जितम् ॥
स्वीमाकाराणि विज्ञानां वक्ष्यन्ति स्वभावात् ।
केस्यं कुलपामनामाहं केसं सुकषाजमादिभिः ॥

['अज्ञातः—

यजमानस्य कुलं केस्यमन्वहस्ते पटलवते ।
अथद्वयं तत्र कर्तव्यं यजमानजनं ततः ॥

'यजमानः—

यजमानो वैशुक्लं तु केस्यमेव हि कचिद्वेत् ।
अगृह्णीते यो तत्र कार्यो दिव्येन निर्णयः ॥

नारदः—

दर्शयते यथादिभ्यमरोक्षानि वक्षते ।
तथा केस्यमेव विमलानि कुर्वन्ति कुलपयः काः ॥

^१[ ]—य, छ ।

^२यजमानः—यजमान . . . निर्णयः—वदित—य, य, छ ।

^३सुकषाजि य—य ।

केदवाकारेण विस्मृतं 'साहस्यकारेण सावित्र्यः ।
 असत्याः सत्यसंकाशाः सत्याभ्यासवदग्निः ॥
 दृश्यन्ते विविधा मायासामानाधिक्ये परित्यक्तम् ।

[^१बुद्धसक्तिः—]

पुरुषाः सन्ति लोभाद्ये कर्तव्यं वस्तुगुण्यया ।
 सन्ति चान्ये दुरात्मनः कृतकैक्यकृतौ नराः ॥
 अतः परित्यक्तमुपवनेतद्वाङ्मा विज्ञेयतः ।

[^२न्यासः—]

केदमशलेक्यकलेष्विच्छित्तानि बुद्धशय नराः ।
 लयाशलेक्यकशामध्यात् [विद्धि] रैवान्त्रिकी नराः ॥
 [^३जडमूढान्यपालम्बी कलमुद्धर्तन्वीरविः ।

कात्यायनः]—

साक्षिदोषाद्वेददुष्टं परं वा 'केलकः स्वयम् ।
 यमिकस्योपपादोपायया न कलिकस्य वा ॥
 कलमुद्धर्तन्वीरविः कृतो केल्य न विद्वच्छति ॥
 भावतन्वीरवाहुटैः कृतं केल्य न विद्वच्छति ॥

^१ साहस्यकारेण—स, क ।

^२ [ ]—स, क ।

^३ [ ]—स ।

^४ [ ]—स, व ।

^५ केल्यकस्य वा—स, व ।

समाप्तादिहीनं च देशाचारवितेति च ।

विदुषस्तैर्यव्यं च ^१कृतहीनं च दुष्यति ॥

[^२वृक्षस्पतिः]

दूषितो महितः शास्त्री यवैकोपिनिवेक्षितः ।

कृत्यैक्यं तु सप्तपुत्रः केसवो वाग्र्ये तद्विभः ॥

स्वयम्ब्रह्माथ मलिनः सन्दिग्धा लक्ष्मणपुत्राः ।

यवैर्न सुखिता यवां केक्यं तुष्टं ^३तु तद्वयेत् ॥

यदुष्यते निराकृतं मलिनं स्वयम्ब्रह्मणः ।

^४मनोन्मत्ताश्चतुष्टयं केक्यं कृत्यमान्मुखात् ॥

एकमेव भवेत्केक्येकस्वार्थस्य विद्वये ।

अनेकेषु तु केक्येषु दोषकुलदयेदपि ॥

[^५देशाचारविज्ञं यत्सन्दिग्धं कथयितुम् ।

कृत्यस्वयमिवा यच्च साध्यहीनं च दुष्यति ॥]

कात्यायनः—

साक्षिलेखकवर्तारः कृततां यान्ति ते यथा ।

तथा ^६दोषाः यवीकृत्या ^७दुष्टकेक्यं च दुष्यति ॥

^१ यव्यर्थ—य ।

^२ महहीन—य ।

^३ [ ]—य ।

^४ तथा भवेत्—य, य ।

^५ यत्सन्दिग्ध—य ।

^६ [ ]—य ।

^७ दोषात्—य ।

^८ दुष्टकेक्यं—य, य ।

इतिहासं संपादयन् आर्यः आर्यं विनिर्दिशति ।

सत्यमेव जयते

—

सत्यमेव जयते ॥

अथ कथं भवति तं तद्वत् तद्वत् तद्वत् ॥

Figure 1

सुमरुं विद्यामीतामस्मीममस्यसनात्तुः ।

निर्दोषमिच्छाद्वाराहृतं भैक्ष्यं न सिद्धयति ।

वास्तवतन्त्राविधा स्तिष्ठति येन मङ्गलेन ।

समाप्त कैव श्लोकमिति आह्वयितो विदुः ।

परिमन् परिमन् विष्णवेण कृतस्तस्यै कुरुं वयेत् ।

सफलार्थं निरर्तितं कृतं चाप्यकृतं भवेत् ।

योगाभ्यासविधिर्ह योगदानवर्तिमिव च ।

अथ नाष्ट्युपनिषद्भिरुक्तं तत्तत् विनिर्दिशेत् ॥

कलाद्वयं कलाद्वयं कलाभ्यानि तैल्लिङ्गम् ।

सन्ति, सन्तुष्टान्प्राप्तान्पुनरुपनीयम् ।।

— 100 —

1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 2675, 2676, 2677, 2678, 26

[1] H. G. Othmer and E. S. Ott, *Mathematical models of interacting cell populations*, vol. 1, Cambridge University Press, 1991.

याज्ञवल्क्यः—

चत्वेषधिविनिर्मुक्तान् व्यवहाराधिकर्मणैश्च ।
वीनकमन्त्रभाजनं चरिः शत्रुकर्म तथा ॥

नारदः—

खीपु राज्ञी चरिषीमाद्यन्त्रैश्चमन्त्राणिपु ।
व्यवहारः कृतोऽप्येषु पुनः कर्तव्यतामिवाह ॥

कात्यायनः—^१

केचनरोषास्तु ये केचिन् साक्षिभ्यो वाऽपि ये स्मृताः ।
वायकालेषु वचन्याः पश्चादुच्यन्ते चरिणैश्च ॥

पञ्चसतीः—

पञ्चास्येनैस्तुल्यं हि केचन कर्तुं कथिष्येत् ।
अह्नीते धने तत्र कार्यो दिव्येन निर्णयः ॥

^२तथा च पञ्चसतीः—

• केचने 'कुलक्यापने' सन्निभ्यो कार्यनिर्णये ।
+ अस्तकृत्य न तदेक्यमर्थे 'दिव्येन निर्णयः' ॥

^१ अथ पुनः विनिर्मुक्तानि—४ ।

एते पत्रे सुष्टं दत्तं नोक्तमनुविष्टो यदि ।
एतो विप्रीत्यर्थेण वाग्यं पत्रं स्थिरं चरेत् ॥
अज्ञानं चरित्वाअर्थो यस्य केचन न मुच्यते ।
चरिणि विज्ञाति यवत् तपत्रं रोषवर्जितम् ॥

^२ तथा च पञ्चसतीः—चरिणः—४, ५ ।

^३ चरिणः—४ ।

['कृतात्मनः—

न भवैतच्छ्रुतं परं कृतमेतेन कारितम् ।

अधरीकृत्य तत्प्रथमं दिव्येन विरचितः ॥

अदुःखेनार्जुनेन कृतमाश्रितुम् केवलमर्थस्तत्त्वज्ञानावधितिः], ['अन्य-
न साधनमिति ।]^१

इति केवलप्रकरणम् ।

^१अथ साक्षिणः

तत्र बह्वुः—

ब्रह्मोन्मत्तमानस्तु कृतात्मनो भवेतिवा ।

अन्यैः साक्षिभिर्वाक्यो वृत्तावस्थमस्मिन् ॥

^१ अथव्ययमानो ^२ विमदमानः । ['कृतात्मनः' कृतावस्थानः, कदाचित्
वाभिव्यञ्जति तत्रा रक्षा कृत इत्यर्थः । तथा—]

यादृशा यमिभिः कर्तव्यं व्यकृतेषु साक्षिणः ।

तादृशान् संवदयामि यथाज्ञानवृत्तं च तैः ॥

^१ [   ]—य, क ।

^२ [   ]—य, क, छ ।

^३ कृतम् ९-११—संविद्यते . . . . यमिः केवलवृत्तिः—य, क, वाक्यो-
न्मत्त विविक्षानि ।

^४ अथ साक्षिप्रकरणम्—तत्र—य ।

^५ [   ]—य, क ।

सुदिनः पुदिनो मौला कवचिस्तुदयोदयः ।
अर्जुनाः सार्वभर्हिनि न रे केचिदनादि ॥

['मौलाः' कुलीनाः 'सावभेडाः' यथानुस्था वा]

आताः सर्वेऽपु सर्वेऽपु कार्याकार्येऽपु साक्षिणः ।
सर्वसर्वविशोऽपुस्वाद् विपरीतापु सर्वविद् ॥

["नादः—

सन्दिग्धेऽपु न सर्वेऽपु द्वयोर्मिदवानयोः ।
'सद्वृत्तानुवृत्तानां साक्षिणो व्यकिद्वर्त्मम् ॥
सन्सर्वार्थनासाक्षी विज्ञेयः शेषवस्तुतोः ।

चक्षुषा श्रोत्रेण वा सह सन्तोष्यपातो यथासौ 'साक्षी' । 'साक्षाद्वरि-
संज्ञायाम्' इति ['साक्षिनि'स्मर्यात्, साक्षाद्वरा साक्षी ।

["अथ साक्ष्यस्वरूपः—

सपत्नियो दानवहीनाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।
'सर्वपक्षांसां ज्ञायकः पुण्यतो यनान्वितः ॥
'अमराः साक्षिणो ज्ञेयाः सौतस्मार्तविधातराः ।
यथावाति यथासर्व सर्वे 'सर्वा' वा सृताः ॥

१ [ ]—न, क ।

२ साक्षिण्यदि—न ।

३ [ ]—क ।

४ [ ]—क ।

५ [ ]—क ।

६ सर्वे—क ; सर्वपक्षाः—क ।

अन्यत्र ^१[नारदः—]

कुलीना भवन्तः सुहृदा जन्मतः कर्मतोऽर्थतः ।
 स्वभवाः साक्षिण्यो ज्ञेयाः^२ सुप्रसन्ना सुसुहृदयः ॥
 ज्ञातव्याः क्षत्रिया वैश्या सुहृदा ये चाप्यनिन्दिताः ।
 यस्मिन्मै ^३मयेकुलो सर्वे सर्वेषु वा ^४स्मृताः ॥
 ज्ञेयितुं ज्ञेयितुम्याः स्नेहं सर्वेषु वर्णितः ।
 बहिर्वासिषु वाद्याः स्नेहः क्षिप्तः स्त्रीषु च साक्षिणः ॥

पुनः नारदः—

एकप्रसन्नविः साक्षी चास्ते दृष्टो मनीषिणिः ।
 कृतः पञ्चविभक्तोऽपि बहिषोऽहृत उच्यते ॥
 ज्ञेयितः स्मारितश्चैव पदच्छाभिन्न एव च ।
 सूक्ष्मोत्तरभाक्षी च कृतः पञ्चविः स्मृतः ॥

अकृतानाह ^५नारदः—

कन्दे पुनरनिर्दिष्टाः साक्षिणः समुदाहृताः ।
 मामस्य साक्षिवाक्यस्य राज्ञा च म्वच्छारिणात् ॥
^६कार्यैश्चाम्बन्तरे चः स्वात् चर्चिता महिषश्च यः ।

^१[ ]—क, य।

^२मनिष्ठाः सुप्रसन्नाः सुसुहृदयः—इति सुविशेषादस्मृतौ, वस्तुतया । ;

सु. सुसुहृदयः—इति अन्त्यशब्दसुविशेषादस्मृतौ ब्रह्म ५७ ।

^३मयेकुलो—य ; मयेकुलो—य ।

^४पुनः—मन्वन्तश्चाम्बन्तरे नारदस्मृतौ ब्रह्म ५७ ।

^५नारदः—महित—ह ।

^६काम्यन्तरेमेव—य ; काम्यन्तरे दे य—य ।

कृत्वाः कुलविवादेषु बभेक्षुस्तैः सतिभिः ।

शूरस्यधिः—

असितो मेसितो मूढः श्मासितः कुलपटुलो ।

वाटपिण्डकधोवरधः कार्यमव्ययस्तथा ॥

कुपोऽव्ययस्तथा मानः साक्षी द्वादशवा स्मृतः ।

['अनेन तु साक्षिणां कुली लोकेनेन विनिर्णयः ।

साक्षिणाकर्मविषयं मव्ययान् गृह्येयतः ।]

अनेनैषां कस्यापि कथमदनुपूर्वतः ।

वाटिणामभिहितं केन तं विषयेन च ॥

निवाकथ्य स विज्ञेयः साक्षी तिमिरसङ्कटः ।

सन्निधियां विद्यामेदैस्तत्र कृत्वा 'अपवादिके ॥

मयङ् 'तिसिते यथा केचित्तः स उदाहृतः ।

कुलमव्ययिणोस्तु ब्रह्मते 'ब्रह्ममाश्रितम् ॥

विनिर्द्भुते यथापूतं गृहसाक्षी स श्रीरितः ।

व्यासः—

'अस्मिन् स्वाधेतिद्वयं 'अव्ययिचमन् स्मृतम् ।

नः ब्रह्मते स्थितो मूढो गृहसाक्षी स उच्यते ॥

'[ ]—च ।

'लुलदिभि—च ।

'केचनते—च ।

'लुलमपिचम्—च ।

'सपिना—च ।

'प्रमर्दं च—च ।

नृहसतिः—

आहूय यः कृतः साक्षी कथन्यासकित्वादिभिः ।
 स्पर्शते यः मुहुः कार्यं समाहितः श्रोत्रनिर्वाणम् ॥
 निमात्रदाने क्षिपे ज्ञातिर्येवैवदिश्यते ।
 द्वयोः समानो धर्मज्ञः दुःस्थः स परिधीर्हितः ॥
 अक्षिप्त्यभिचरन् शृणुवातेष्विहस्तु^१ यः ।
 उच्यते सम्मतः साधुः दुरुक्तः स उदाहृतः ॥
 क्षिपमाणे तु कर्तव्ये यः कश्चित्सममागतः ।
 यत्र साक्षी लभस्वाप्तुर्नी^२ वाहयितुमस्तु सः ॥
 यत्र साक्षी दिक्षं गच्छन् मुमुर्षुर्वा यथाश्रुतम् ।
 कर्म कंवाक्येचतु विधादुत्तरसाक्षिणम् ॥
 उभाभ्यां यस्य विशस्तं कार्यं चापि निवेदितम् ।
 'मृदसाक्षी सविज्ञेयः कार्यमध्यस्तस्यथा ॥
 अक्षिप्त्यभिनेर्वाक्यं यच्छ्रुत् मुमुता भवम् ।
 स एव तत्र साक्षी स्वाक्षिप्त्यादेः हृष्येत्तपि ॥

यत् 'यः साक्षी नृहसतिः कार्यं' इति शब्दः साक्षिणनिवेद्यात् तस्य 'कर्म
 साक्षिणम्' इति चेत् उच्यते । न्यायप्रारम्भिककालैः प्रकृतैः पक्षेण 'तत्रैव
 साक्षिणमुच्यते, कालान्तरादेव विज्ञेयः ।

^१ य—यः ।

^२ उच्यते—यः ।

^३ यमसाक्षी—यः, यः ।

^४ तस्य साक्षिणमुच्यते—यः, यः ।

तथा च व्यासः—

राज्ञा यमोत्तमस्तेन वच्यते^१ 'सत्यभिच्छता ।

मान्यः सत्यो भवेत्तत्र कुलता राजागमीभ्यम् ॥

^२इति ।

बृहस्पतिः—

निर्वृतिं व्यवहारे तु पुनर्न्यस्यो यदा भवेत् ।

अप्यक्षः सम्मसहितः सत्यो स्थातव्य मान्यता ॥

[^३राजमूलः सन्निवृत्तः द्विविधो निर्वृतिर्यतः ।

भावे दण्डकर्मनाद्विहीने च यथाविधि ॥]

काल्हायिनः—

केलकः प्राद्विवाक्य सम्प्राप्तीवानुपूर्वतः ।

सुरे पश्यति तत्कार्यं सार्वभिवः समुदाहृताः ॥

^४अनपश्यन्ती इदं वचनम् । ^५सद्व्याप्ते लक्षणे अभावम् ।

बृहस्पतिः—

* युक्तिं^६ 'प्राप्तं यत्र सीमावाम् समन्ततः ।

अङ्गुलीरूपि मयेत्यासीत् आगततत्र^७ च संतपः ॥

^१ अर्थ—य ।

^२ इति—समिति—क ।

^३ [ ]—य ।

^४ पश्यन्ती—क, छ ।

^५ तत्कार्यम्—क, छ ।

^६ प्राद्विवाक्य—क, छ ।

^७ अत्र—य ।

यतुः—

यथानिर्णयो जीयेत श्रुत्युपस्थापि ^१कथन ।

^२‘दृष्टान्तमलङ्कारमुक्त्वात् यथा दृष्टं यथाश्रुतम् ॥

कात्यायनः—

सहस्रस्य आश्रयो यत्र विदेते मलिन्यादिना ।

वैविध्यवहितं तत्र लेख्यं साधनं प्रदाप्येत् ॥

‘साहित्यवत्’ लक्षणेणामप्यत्राद्यौ विद्वत्प्रतिपत्तौ ^३‘तत्पुनरेव लेख्येन साधनं भाषयेत् ॥ इति ।

अथ सातिसंख्या

^४श्रुत्यपत्तिः—

नव सहापि वा पञ्च पञ्चास्यस्य द्वा वा ।

उनी वा षोडशौ मासौ सैवं दृष्ट्वेकमुदाहरणम् ।

विहितौ द्वौ तथा द्वाविंशत्युपपन्नौ लेखिताः ॥

^१ निमित्तौ—क, छ, घ ।

^२ कथन—क ।

^३ ‘दृष्टान्तमपि कथमुक्त्वात्—क, घ ; दृष्टः कथपि दत्त—सुविश्रुत (निर्लेख्यता) मनु VIII, 76.

^४ साहित्याद्य . . . भाषयेत्—नान्वित—क ।

^५ क—नान्वित—क ।

^६ तत्पुनरेकमेव—क ।

^७ श्रुत्यपत्तिः—नान्वित—क, छ ।

‘वदन्त्याम्नाहिताः कुम्भान्तवाधोवस्तसिद्धिः ।

रूढो परिश्रमाही कार्यमभ्यस्ततया ॥

एक एव प्रमाणं स्माहृतोऽध्यात्मज्ञैश्च न ।

‘‘परिश्रमाही’’ गमकः । ‘‘[‘‘अभ्यस्तः’’ प्रादुरागत्यदि] ।

साधनस्त्वयः—

उपयानुगतः साक्षी भगवन्कोऽपि पर्यवित् ।

अन्वयः—

अभ्यन्तरस्तु ‘‘नित्ये साधनमेकोऽपि ’’ शेष्यते ।

‘‘आत्मन् कतरासिद्धिः स्मरित्येह साक्षिणः ॥

आत्ममात्रमासिद्धिः वदन्तीत्यतएव न ।

आतृतीयावमासिद्धिः कर्त्तुं रूढस्य साक्षिणः ॥

आत्ममात्रमा सिद्धिः अन्यतुल्यसाक्षिणः ।

अथवा कालनिमित्ते न हतः साक्षिणं प्रति ॥

एतन्मैत्रं हि साक्षिस्तातुः शास्त्रमिदं अत्राः ।

‘‘रूढो—५, क ।

‘‘परिश्रमाही कुम्भन्तः, उपयानुगतः—५ ; परिश्रमाही आत्मपरित्यक्तः ।

५, क ।

‘‘[ ] ५, क ।

‘‘नित्ये—क ।

‘‘शेष्यते—क ।

‘‘आत्मन्—क ।

यत्र बोधता बुद्धिः 'हृदिघोषे च निवस्यः ।
'सुदीर्घिणापि कालेन शास्त्री साक्षिन्वर्धेति ।

कालपादः—

वृत्तनारयणस्य 'इत्यध्यात्मजीविनाम् ।
दृष्टमेकिन्यास्त्रीनां साक्ष्यं 'स्तेषु विधीयते ॥
'सम्यक् विवादिभिरने देवः 'साम्पु साक्षिणाम् ।
असन्दिभ्यं यत्र साक्ष्यं तत्र सधो विनिर्जयः ॥
सन्दिभ्यं यत्र साक्ष्यं तु तत्र 'दिव्येन निर्जयः ।

['सर्वत्र सत्यमस्य स्थाय्यं स्तःप्राप्तिरुच्यते ।]

यतुः—

यतुभावी तु यः कश्चिद् दुर्गोसाक्ष्यं विवादिनाम् ।
अन्तर्देहमन्त्रयो वा कुरीतस्यैव चाक्षये ॥

असम्भवे सर्वेषां सर्वत्र साक्षितं दुष्कमेव ।

^१ यतुः—उ ।

^२ स—स ।

^३ इत्यध्यात्म—क, उ ।

^४ स्तेषु—क ।

^५ साम्पु—स, य ।

^६ चाक्षय—य ।

^७ सधो न निर्जयेत्—क ।

^८ [ ]—क, स, उ ।

‘वृक्षपतिः—

उभयानुमतः साक्षी वैलोऽपि न कथोदितः ।
यदेन कालनियमः तद्वान्यकार्यमिष्यते ॥
पञ्चाशद्वत्समादर्शानु न कालनियमः स्मृतः ।
ऊर्ध्वं तु कालनियमः स्वादेकेनर्जान्मनुः ॥

‘अनासाक्षिणः

अवाहं नाहं—

अनास्यपि हि शास्त्रेण दहः पथविशेषे नृपैः ।

वाक्यविषयमाह—

वननात् दोषतो मेदात् स्वमनुकेर्भुजान्तरात् ।

[‘तत्र ‘वननात्’ इति पदं किञ्चोक्तिः—]

लोचिच्छास्त्रापसा दृष्टा ये न प्रमथिता नराः ।

‘अनाक्षिणस्ते वननात्वात्र हेतुमत्याहृतः ॥

‘दोषतः’ ‘इति पदं व्याचष्टे—

लोनाः साक्षीकालध्वजाः कित्वा वयकालतया ।

अनाक्षिणस्ते दुष्टत्वापेक्षु कथं न विचते ॥

‘[ ]—नस्ति—उ ।

‘अनाक्षिण आह—तत्र नाहं—क ।

‘[ ]—क, उ ।

‘मेदं व्याचष्टे— क, उ ।

राज्ञा पस्विद्वर्गेषु साक्षिल्यकार्यनिर्णये ।

यवनं यच्च निवेत न स्युर्मेदमृजालिपः ॥

‘स्वयमुक्तः’ इति पदं व्याचष्टे—

स्वयमुक्तः स निर्दिष्टः स्वयमेकैव यो वदेत् ।

सूचीमुक्तः स सामेतेषु न स साक्षितमर्हति ॥

‘सूची’ सूचक इति सामेय्यकः । ‘सूतान्तरम्’ इति पदं व्याचष्टे—

यौऽर्थः कालवितत्यः स्यात् तस्मिन्ममति वाचिनि ।

‘क मद्रवदु साक्षित्वविषयसाक्षी सूतान्तरः ॥

‘यौऽर्थः कालवितत्यः’ ‘स्यात्’ पूर्वपक्षिणा प्रतिपादिता वा भवेत्,
असति तस्मिन्ममैऽनियेदित इत्यर्थः । ‘वाचिनि’ ‘वासति तस्मिन्’ सूते
कस्मिन्ममैः कीदृशे वाऽर्थे असति साक्षित्वम्, साक्षिल्येनानिर्दिष्टः । ‘सूत-
मुक्तं’ भवति । यनिनि देते अनायेदिते न अनायेदिते, अनायेदितः सन्,
स्वयमेकैव सूतपुत्रं निर्दिश्यामुन्वयसौ पाठयति, अहं साक्षीति ‘यो ममीति,
असौ सूतान्तरनामा ‘असाक्षी, सुपर्वण्य पुत्रं मति वाकिते तस्मिन्ममैऽर्थौ’
साक्षिल्येनं व्यक्तितः पुत्रं मति साक्षी भवत्येव ।

^१ तस्मिन् करतु—क ।

^२ असति तस्मिन्ममै—क ।

^३ असति सूते—क ।

^४ यनिनि—क ।

^५ न इति नास्ति—क ।

^६ त्वसाक्षी—क ।

^७ साक्षी—क ।

अथ कृद्व्यतिः—

सन्तोऽपि न वमस्यं स्तुः स्तुते चनिनि साक्षिणः ।
 पुत्रे तु व्याधिता ये स्तुः स्वमदाद्यस्तुना ।
 ते साक्षिणो न कन्येव ^१सुहृन्मस्तवापि च ॥

^२अथ पनुः—

नार्यनन्वन्विष्यो नृता न सहाया न वैरिणः ।
 न हृद्योपाः कर्तव्या न व्युत्थार्ता न दूषिताः ॥
 [^३न साक्षी वृत्तिः कान्यो न कामकृषीभ्यो ।
 न श्रोत्रियो न स्निग्धो न सज्जेभ्यो विनिर्गन्तः ॥
 नाभ्यधीनो न वक्तव्यो न दम्पुर्न विकर्मकृद्]
 न बृद्धो न शिशुर्वैको ^४नान्यो न विकलेन्द्रियः ।

पञ्चकल्पः—

सीवाल्लृट्कितवन्तोन्वराभिरुत्तकाः ।
 रक्षावतारो वक्तव्यो कृतकृद्विकलेन्द्रियः ॥
 वक्षिताहार्यैर्न क्वसहायस्तुतामराः ।
 काह्णी हृद्योपमा निर्दुष्टेभ्योवकल्पिनः ॥

^१ नार्यनन्वन्विष्यो परि—स ।

^२ तस्य—क ।

^३ [   ]—क, ख, ग, घ, ङ, च, छ ।

^४ न बृद्धः—स ।

^५ वि—स ।

‘वजापतिः—

रासनेकलिका रात्रनालिकामयानकाः ।
 महाचक्रिकासुदचक्रिभिरुदचक्रिभिः ॥
 कुमेकावारा दृताश्च दीनाश्च ‘वक्रदृक्चक्रः ।
 दीनाश्च ‘मात्रदराक्रियादिनोऽप्यप्यवानकाः ॥
 ‘मृताविहृताद्विहृताश्चनक्षत्रदृक्चक्रः ।
 एकस्यान्ते महावारी‘ द्वात्रिंशन्मन्त्रिणान्यथाः ॥
 विपत्तीषी भिषग्जीवी मृतेभ्यो नियोजितः ।
 आन्वधीनविहृताश्चनक्षत्रा पुनोत्तारकाः ॥
 ‘मित्रदृक्चक्रमादृक्चक्रमादृक्चक्रमादृक्चक्रः ।
 ‘हस्तप्रान्तोऽप्यधीनी च स्वास्तु कुलसस्तथा ॥
 आन्वधीनविहृताश्चनक्षत्राश्चनक्षत्राश्चनक्षत्राः ।
 ऐन्द्राधिकतन्त्रोऽप्यधीनीगन्धर्वोऽप्यधीनीः ॥
 ‘‘तेलहृतिचक्रान्तुः ‘‘कुदन्ते राजदृक्चक्रः ।

‘ प्रजापतिः—वाति—क ।

‘ हृत्—क, उ ।

‘ दृक्—क ।

‘ मृताविहृता सूचकाः—न दृक्चक्रो—क, उ ।

‘ रि—क ।

‘ दीन—म ।

‘ वक्र—म ।

‘ मृताविहृता दृक्—क, म ।

‘ वीरिणः—क ।

‘ तेलहृतिचक्र—क, उ ; तेलहृतिचक्र—म ।

‘ कुदन्ते—क, उ ।

‘वसाहः पलनमिनो वैदानकस्यैतुषाः ॥

वैदर्भयवत्पार्श्वलोकायतिकलौषताः ।

वैहर्तिकः साङ्ख्यिको धर्मास्वात्मश्रुतत्वात् ॥

‘मनुः—

मनुष्यमनुमांसादिभक्षुर्लोभान्मुसर्गिणम् ।

मिमेसा ब्राह्मणश्चैव द्वयोः पार्श्वभिक्षयः ॥

मित्रा मित्रमानस्य दुष्टिकः क्षुण्णकलया ।

मुक्तिमश्रुदितं कर्म लज्जयन्त्यकरोति वा ॥

श्रुता किमिहोक्तेन साध्यं तेषु न विद्यते ।

उक्तानो साङ्ख्यानसम्प्रये निषिद्धेभ्यपि प्रतिपन्नत्वाद् मनुः—

मित्राऽप्यसम्प्रये कार्यं वाक्येन स्थितिं वा ।

द्विप्येन ‘मनुष्या वाऽपि दासेन शूलकेन वा ॥

अत्र निषेधत्वाद् आरब्धः—

असाङ्ख्यो वे निर्दिष्टा दामनैकतिकादयः ।

कार्यगौरवनाशाय मयेकृतोऽपि साङ्ख्यः ॥

तेषामपि न बालः ‘शूलको न स्त्री न कुलकृत् ।

न बान्धवो न पारातिः श्रुतो साहचर्यमवधा ॥

‘मनुः—क ; आरब्धः—स ।

‘वैदानकस्यै—क ; वैदानकस्य—स ।

‘मनुः—नमित—स ।

‘वाऽपि दासेन मनुष्या शूलकेन—क ।

‘स्थानेको—स ।

वाचोऽज्ञानादसत्यासीत् वाचाम्वासात् कृतकम् ।

विष्णुः वाचसाः केदात् वैरनिर्घातनादपि ॥

एवो सुखमस्तदासीत् स्यात् 'बहवः शुभोऽपि (१) न विदः ।

सामुद्रेरम्भित्वाच्च शोभित्वाप्येऽपि न कृताः ॥

अप्येऽपि 'शोभित्वाः' शोभित्वा न साक्षिण इत्यर्थः ।

*[अथ वाचकान्तः—

सर्वः साक्षी संमहमे नीर्यवाक्यमसाहसे ।

अथ कथमाः—

दामोऽप्यो बधिरः कुटी कौवासमभिराजयः ॥

एतेऽप्यनभिसम्कन्याः साहमे साक्षिणो मताः ।

सर्ववाक्यदोषाणां प्रतिर्वत्यो न अवादीनां सम्प्रदादीनां तेषां 'वाच-
म्यात्मवशात् सत्यानामात्रं । यत्र 'पुनर्मुद्रा एव द्वावि न साधकः, तत्र
गान्धिहस्य दिव्यैः परीक्ष्ये कर्तव्यम् ।

साहसेषु च सर्वेषु स्तेपे 'संमहमेषु च ।

वाचकस्यैव वाक्ये न परीक्षेत साक्षिणः ॥

रतिः

^१ वताः शुभोऽपि—क ।

^२ [ ]—क, च, छ ।

^३ अत्रः अवादीनां—क, च, छ, ज ।

^४ वाचाम्वासात्—क, च, छ, ज ।

^५ तु द्वावि—क, च, छ, ज ।

^६ संमहमेऽपि—क ।

यदिह नानुसन्धानम् । तस्य —

स्वये च साहमे चैव साहमे सङ्गमे सिद्धाः ।

^१गणनीनां प्रयोगे च न दोषः साक्षितुं सक्तः ॥

इति ^२यच्च व्याख्याद्वयम् अनुसन्धानमिदं प्रतीक्षाविराकरणाद्यम्, न
^३‘पुनः स्तोत्रादिदोषविराकरणाद्यम् ।

[^४साक्षिणां प्रतीक्षा कर्तव्या न वा इत्यत्र अवश्यं कर्तव्येव इति]—

कारणापनः—

प्रत्यादिपुं प्रतीक्षेत् साक्षिणः निरुद्धमस्तु ।

^५‘साहसात्प्रतीक्षे चैव प्रतीक्षा पुनश्चिन्मृता ॥

अथ साक्षिप्रतीक्षा

अथ कारणापनः—

व्यसिष्यन् प्रतीक्षेत् साक्षिणे वृत्तिः स्वयम् ।

अथैते साक्षिनः सर्वे साहसोर्ध्वान्ति साक्षिणम् ॥

^१ गणनीनां—स ।

^२ यदिह नानुसन्धानम्—क ; व्याख्याद्वयम्—ग ।

^३ प्रतीक्षितमिदं—स ।

^४ तु—क ।

^५ [ ]—क ।

^६ साहसिने—क ; साहसिने—ग ।

['वृद्धात्तत्पनः—]

साक्षिणोऽर्थो अनुदिष्टान् सन्तु दोषेषु दूषयेत् ।

अनुष्ठानं दूषयन् वादी तत्तत्तं दूषयति ॥

समासदां प्रसिद्धं वत् लोकप्रसिद्धमपि वा ।

साक्षिणां दूषयेत् सत्त्वमसाध्यं नाम्नादिदूषणे ॥

संज्ञादि बलिवादिना साक्षिदूषणे कृते साक्षिणः प्रसज्यः, 'पुष्पास्यमिदितो
दोषः किं सत्यं न वा' इति । ते तु यदि दूषणमभ्युपगच्छन्ति तदा न
साक्षिणः । अथ नास्तीति चेन्न, 'तदा दूषणवादिना दूषणविधानाया ।
अथ मानसिद्धं न सत्येति, तदा दूषणवादी अनुसारेण दूषयः । यदि
मान्यति, तदा न ते साक्षिणः । यदा 'पुनरुद्दिष्टाः साक्षिणः सर्वे एव
तुहा भवन्ति, तथाऽर्थितः पराशरः । विपर्ययस्य निमित्ततया । अथवा
साक्षिणां दोषेऽपि सम्मानां साध्यार्थसन्देहः, तदा वादलेखः साधनान्तरेण
वर्जयितव्यः । यदि साधनान्तरे 'पूर्वं निर्दिष्टम्, अथ अनिर्दिष्टम्, तदा
वादसमाप्तिः । 'पूर्वमेवेति न चेत्' इति वचनात् । न चेत्
अनुसृत्यवच्छातान् व्यवहारान्तरं तस्मिन्नेव व्यवहारे 'मनापस्यवन्नदूषणाभि-
धानाद्विषेतासर्वं वात्स्यायन आह—

साक्षिदोषाः प्रयोजक्याः संज्ञादि बलिवादिना ।

प्रत्येकमिदिल्लितान् सर्वान् वाच्यं प्रत्युक्तं ततः ॥

[']—क, च, छ, म, त ।

'तु उचितः—क, च, छ, न ।

'पूर्वनिर्दिष्ट—क, च; पूर्वनिर्दिष्ट—छ ।

'सम्मानदूषणमिदानीदिति—क ।

प्रतिपक्षी व साक्षिलमर्त्यः शु कदाचन ।

असौ ज्यया मादनीयाः प्रियया प्रसिद्धिना ॥

अमाश्वन् इमे दाम्बः पश्यन्ती 'साक्षिणः सुहृद् ।

^१भाविताः साक्षिणः सर्वे साक्षिणमनिरासुः ।

પણ બિનૌઢિનો વાડિ સહિયજસાથને

अस्तु जायते नमोऽर्चयेत् स्वस्ति नमः ।।

विज्ञः स विन्दते वायुः आकाशेन सर्वथा ।

अदि वादी निरुपपादः 'सर्वत्रियेव व्यवहितः ।

‘सावित्राहूः’ साधनान्तरनिर्देशः, ‘सावित्र्येव व्यवस्थितः’ तदा
व्याप्तौ दण्ड इति । सावित्रादे न दण्डार्थं कर्तव्यनिर्वाहः कल्प्यापत्तः—

तु मासवद्वयं कार्यं दाता तद्विद्वत्तमम् ।

बहान् शीघ्रे वनेषु कालान् धर्मव्यवहितान् ।

^१अथ साहित्यमनसस्य सङ्गच्छन्तिनाम् पतः—

^१देवदत्तसालिजी सखी पुणेईही दिवाळ ।

उत्सृज्यमानं मासुत्सृज्यान्वा पृथगि 'अवताम्सुनीन्' ।

संक्षिप्तः भाष्यसूची संक्षिप्तसूचीनाम्

समस्तान् विदित्वाभारतम् विज्ञात्वास्मिन् सुखदुःखम् ।

1.

— 100 —

14

• 2007年12月15日

— 51 —

‘अथ मनुः—

समानः साक्षिणः सर्वोऽयिमायमिति यो ।
 प्राप्तिवाक्ये मितुर्ज्ञात विविताग्नेन सान्त्वयन् ॥
 बहुवोरन्यथैवेव कार्येऽग्निव्येष्टितं मिथः ।
 तद्वक्तुं सर्वं ज्ञानेन पुण्याकं तत्र साक्षिता ॥

वदत्वापनः—

अदिप्रत्यक्षिताक्षिण्ये ‘साव्यत्सव न सावित्री ।
 मन्त्रं नोदयेत्तात्पर्यं न परोक्षं कर्त्तव्यम् ।
 ‘अर्थस्योच्यतेत्यर्थं ज्ञेयं विना कथित् ॥
 बहुवोरैवार्थं धर्मो ‘क्षिप्य(६) स्थापयेत् न ।
 तैलपलाजिममेपानामनलेऽपि हि वादयेत् ॥

‘अथ साक्षिणः ।

तत्र मनुः—

समानः—क ।

साक्षिण् पुटे.

१. मनुः—

तत्र.

२. देवताजन.

३. अथ वादः—

साक्षिणः

४. कान्तव्यः—

अदिप्रत्यक्षि.

इति अर्थः—क, ल, च, छ ।

‘साव्यत्सव—क ।

‘अदिनोरनि वक्तव्यं—क, छ ।

‘विवादः—क, छ ।

जिनाकारेषु सर्वेषु साक्षिन् न 'लस्येऽन्यथा ।

अत्र संस्रः—

वादिवादी तृणे वाहनि समवेतान् इवम् इवम् ॥

कर्मपूर्णं आवेदिति संस्रः ।

अत्र पितृमहः—

सन्निधौ चमिकत्वात्थ वादिप्रसमीकताः ।

रक्तचन्दनदिन्याहान् इत्योन्मत्तपूर्वकम् ॥

अत्र गौतमः—

^१क्षप्येयैके सर्वं कर्म । तदेकान्वयस्यसंस्रदि स्वाह अष्टाष्टनामान् ।

गुरो द्विसप्तदे साक्षिणोऽर्धद्विजिनः ।

अत्र मरुः—

कस्य दम्येत् सप्ताहान् अन्वयवर्गस्य साक्षिन् ।

रोगाभिज्ञादिमत्तपूर्वं दाम्यो दमं च सः ॥

अत्र कण्वः—

सप्ताहान्मन्तरे कस्य वातिक्त्तुमुत्तन्वतिः ।

अर्धनास्ततया रोगो ^२कर्म दाम्यो ^३दमं च सः ॥

गुरुकर्म द्विसप्तदे साक्षिणोऽर्धद्विजिनम् ।

आहूतो यदि नागच्छेद् साक्षी रोगविषयिणः ॥

^१ न लस्येऽन्यथा—न ।

^२ क्षप्येयैकस्यै के—क, स ।

^३ दमं—क ।

^४ कर्म—क ।

अथ विष्णुः—

साधिवश्चाह्वय आदित्योदये कृतकर्मणाद् 'पृच्छेत्' ।

अथ मरुतः—

कूटिनि आवाप्य पृच्छेत् सत्यं कूटिनि पाप्मिन् ।

योवीर्यकायमैर्विद्वं 'सहमेभिस्तु पातकैः' ॥

वक्ष्यमाणिः 'पुमिः पातकैः' इत्यर्थः ।

ताम्रबाहू आरुहः—

अश्वस्त्य न वे लोका वे न सीमास्तथाग्निः ।

निचदुहः कृतस्त्य 'वे ते स्युः कुस्तो नृपा ॥

अन्मममृति वत्किंचित् पुण्यं भद्रं त्वया कृतम् ।

तद्ये सर्वं शुभो गच्छेत् यदि नृपालमन्यया ॥

एकोऽहमासीत्पातात्तर्ज 'सत्यं कृतवान् कथयते ।

निजं निवसत्ये हृदये पुण्यपापेक्षिता मुनिः ॥

यसो वैवस्वतो 'राजा यस्तनैव हृदि स्थितः ।

नेन चेदनिवाहस्ये ना नद्यां ना कुक्कुर् यमः ॥

यसो मुनिः कपालेन निधाय क्षुत्पिपासितः ।

अथः कतुबुद्धं गच्छेत् यः साधयन्नुद्धं वदेत् ॥

^१ 'पृच्छेदिति मरु—क, छ ।

^२ 'सह मेभिस्तु—क, छ, ग ।

^३ 'ते—क ।

^४ 'वस्तव—क, छ ।

^५ 'देवो—क, ग, छ ।

अनादृष्टिस्तन्मन्त्रे विनिवृत्तिं नरकं प्रयेत् ।
 यः प्रभं विवर्धं मूयात् घृष्टः सन् अर्धनिधये ॥
 अन्यो मत्स्याद्विवाधाति 'स नरः सह कण्ठकैः ।
 यो वापनेऽर्धैकान्ये अपरान् 'समागतः ॥

['दृष्टिदृष्ट्येतिवाच] कनिष्ठिपदे अनादृष्टात्—

गौरस्यसन् वाग्विषयान् तथा कालकृतीकृतान् ।
 मेवञ्च वार्धुनिकान्धैर्न निपातकृतक्यानीत्^१ ॥

अथ पशुनारदी—

वापतो वाग्मकान् वस्मिन् हन्ति सारवेज्जुतं यदन् ।
 ताम्रतः सङ्कुचया लविन् शृणु क्षौभानुपूर्वकः ॥
 पञ्च वधन्ते हन्ति दश हन्ति यान्ते ॥
 शतमभान्ते हन्ति सहस्रं पुण्यान्ते ॥
 हन्ति वातालवातांश्च हिरभ्यार्थेज्जुतं यदन् ।
 तर्धं मूष्यन्ते हन्ति वा स मूष्यन्ते 'वदेः ॥
 अप्सु भूमिद्विज्वाहुः क्षीयां मोमे च मैशुने ।
 जम्बेणु कैव रसेषु समैक्यजननेषु च ॥
 पशुनार क्षौद्रचूतयोः वानेषु च 'रथाऽध्वनन् ।

^१ निषेधः सकारकान्—क ।

^२ समा—क ।

^३ [ ]—क, छ, म, छ ।

^४ 'ते इति—क ।

^५ यदः—क ।

^६ तथाऽध्वने—क, छ ।

गोपद्वयस्येति 'वान्ने कश्चि वै दि ॥
 एतान् गोपान्नेत्येवं लं सर्वान्गुणान्ने ।
 यथाधृतं यथादृष्टं सत्यमेवात्रमा क्व ॥

कार्त्तव्यः—

वाङ्मयिभिरुचिर्वा समं सत्यं प्रवक्तुः ।
 वक्तव्यं साक्षिभिः साक्ष्यं विवदत्पान्नाभतिः ॥
 स्वमायोक्तं वक्तव्यं साक्ष्यं यदौक्तमित् ।
 उक्ते तु साक्षिणो राज्ञा प्रहस्यते व पुनः पुनः ॥

उक्ते साक्षिणस्येति यदि सन्नेहः स्यात् तदा 'पुनः पुनः प्रहस्यते ।
 असन्नेहे 'पुनः स्वमायोक्तमेव प्राकृतम् । न ' 'पुनः पुनः' प्रहस्यते इति ।

साक्ष्ये सम्वासाक्ष्यानां द्वेयः यौन्येति विधिः ।

इति वचनम् ।

'वाङ्मयः—

वक्तव्यः साक्षिणः सत्यं प्रवक्तुं 'विजयी भवेत् ।
 अन्यथावादिनो वक्तुं सत्यं प्रवक्तव्यः ॥

^१ वाङ्मये—क ।

^२ पुनः—नस्ति—क ।

^३ तु—क ।

^४ तु—क ।

^५ वारदाङ्गवक्तव्ये—क, छ

^६ स—क ।

तथा च कुर्यादिति—

देशकालयोर्द्वयं 'वातिमङ्गुषावभासतः ।

कम्पृतं चेतिवदितं 'सिद्धं साध्यं विनिर्दिशेत् ॥

निर्दिष्टेष्वर्थेष्वेतेषु साक्षी चेत्तदत्र भागने ।

न भूयदप्रसक्तं न तद्विनिर्दिष्टं भवेत् ॥

अर्थिनोक्तवाक्यानुगुणं यदि '[साक्षि] कालस्य च भवति, तदा न साध्य-
विनिर्दिष्टत्वम् ।

देशकालयोर्द्वयमवभासावृत्तिर्वातिषु ।

यत्र विवक्षितमिति स्यात् साध्यं तदपि नाव्यक्ता ॥

नूनमव्यक्तं नार्थं मङ्गुर्वैव' साक्षिनः ।

तद्व्यङ्ग्ये विज्ञेयमेव साक्षिचिन्तिः स्पष्टः ॥

'यत्र पूर्ववादिना कथितैः पूर्वोक्तकथितैः साक्षिभिः साधितेऽर्थे, अति-
हासार्थैर्वात्येनाभिहिते, कथ्ये साक्षिनः अतिहासार्थानुगुण्येन साक्षिनं
ब्रूयुः, तदा तेषां गुणवत्त्वमेव सङ्गवाचित्वे वा कति पूर्वसाक्षिनः कृता
कथन्तीति वाङ्मूलत्वं भावः—

^१ सङ्गवाचति—६, ७ ।

^२ साध्यं सिद्धम्—६ ।

^३ ज्ञेये—६ ।

^४ '[ ]—६, ७, ८ ।

^५ स्पष्ट—६ ; पैरि ८ ।

^६ यत्र पूर्ववादिना साक्षिभिः साधितेऽर्थे यदि एतः साक्षिणं सङ्गवाचि-
त्वेन गुणवत्त्वमेव वा विवक्षितं साध्यमिति, तदा पूर्वसाक्षिनः कृता भवन्ति—६ ।

लोकेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये यद्यन्ये सुखवशाः ।
 शिष्यावाप्त्यया मृतुः कृताः स्युः पूर्वसाक्षिणः ॥

अथ विज्ञेयं^१ स एवाह—

अग्निना हि यथो यत्र तत्र साक्ष्यमृतं भवेत् ।
 तत्तात्पर्यात् निर्वाच्यमहः साक्ष्यमग्रे हिनेः ॥

‘तथा च मनुः—

‘सूर्योदयस्तमसिमासां यथोपेक्षं भवेद्भूतः ।
 तत्र यक्ष्म्यममृतं तद्धि तत्र विशिष्यते ॥
 बान्धवैर्यैश्च यदग्निः यथेरेस्ते सार्वभौतम् ।
 कनूतस्यैवममृतम् कुर्वाणा निष्कृतिं वरात् ॥
 कृष्णापीर्वाऽपि सुहुवाद् घृतमग्नौ यथाविधि ।
 तद्विलुषा वा वासव्या सृषेवाग्नेयैस्तैश्च वा ॥

अथ कृतसाक्षिण्यं द्रष्टाः ।

‘अथ कृतसाक्षिण्ये’^२ यथाह मनुः—

लोचानोद्गाहयान्तेषां कान्तालोपायस्यैव च ।
 ब्रह्मनादात्मनाच प्राप्तं वित्तमुच्यते ॥

^१ यथाह—यः; यथाह वाचस्पत्ययः—स ।

^२ यत्र मनुः—यः ।

^३ प्रकृतः ‘बान्धवैर्यैः’ इति पदं, द्वितीयतया ‘सूर्योद’ इति पदं च दृश्यते—यः, स ।

^४ अथ मनुः—यः ।

^५ एवाह—स ।

एषामन्यहमे स्वाने वः साक्ष्यमनृतं वदेत् ।
 तस्य दण्डविज्ञेयं तु मन्त्रस्यान्यनुपूर्वसः ॥
 ज्येष्ठस्तद्वत्तं दण्डस्तु मोक्षस्तुर्लं तु साक्ष्यम् ।
 मघाहो वधनी दधनी मैत्रस्तुर्लं चतुर्थ्यन् ॥
 कान्तादष्टगुणं 'पूर्वम् कोषावन्तिगुणं पञ्च ।
 अज्ञानात् द्वे हने पूर्वं 'वाक्चिन्ताचष्टयेव तु ॥
 एतानाहुः 'कृतसाक्ष्ये प्रोक्तान् दण्डान्मनीषिणः ।
 पूर्वस्यान्यविचारार्थेनपर्मनिर्ययाव च ॥
 'कृतो साक्ष्यं तु कुर्वाणान् ईन् वधान् वार्मिको नृपः ।
 वधास्येदण्डमिवा वाक्यं तु विधासयेत् ॥

याज्ञिकान्यः—

'दण्डदण्डम् दण्डनीषाः कृतज्ञताक्षिणतया ।
 विवादाद् द्विगुणं दण्डं विवास्तो वाक्यवः स्मृतः ॥
 वः साक्ष्यं वाक्चिन्ताचष्टयेवो मिदुते तत्तयोक्तः ।
 स दण्डोऽष्टगुणं दण्डं वाक्यं तु विधासयेत् ॥
 अनुचन् दि नरः साक्ष्यमनृतं सदस्यमनृतम् ।
 राजा सर्वं प्रदायः स्यात् चत्वारिंशत्तमेऽहनि ॥

^१ पूर्व—क; मुद्रितनिर्ययसामग्र्येण VIII, 121.

^२ कान्तावन्ति—च ।

^३ वीर—मुद्रितनिर्ययसामग्र्येण VIII, 122.

^४ निधनाय—च ।

^५ कृतसाक्ष्यं—क, स, ल; वीरसाक्ष्यं—मुद्रितनिर्ययसामग्र्येण VIII,

^६ दण्ड दण्ड . . . . . विधासयेत्—रहित—म ।

न ददाति हि ५ साद्व्यं जानन्नपि नराधमः ।
स कूटसाक्षिणां कार्यैः शुभ्यो दण्ड्येन चैव हि ॥

^१कूटसाक्षिणः—

येन साद्व्यस्य कोनेन निर्दिष्टाः कूटसाक्षिनः ।
पृथ्वीता तस्य सर्वत्र गुर्वाभिविम्बं ततः ॥

^२[कूटसाक्षिणां सर्वस्यापहारः सर्वत्र दण्ड्यः ।]

अथ साक्षिणसाधनम् ।

अथ पशुनिष्प—

बहुत्रं पशुपृथ्वीनात् साक्षिद्वैने नराधिनः ।
कनेषु तु शुभ्येकस्यान् 'शुभिद्वैने द्विभ्येकस्यान् ॥

शूरस्पतिः—

साक्षिद्वैने तु बहवः शत्रवाः साम्ये गुणाभिताः ।
शुभिद्वैने द्विभ्यस्तुलाः सत्ताम्ये मतिमत्तराः^३ ॥
अनाधिकं तु यत्र स्वात् साद्व्यं तत्र विवर्जयेत् ।
साधौ तत्र न दण्ड्यः स्वात् बलुगन् दण्ड्यमर्हति ॥

^१बहवः—ब ।

^२[ ]—५, ७ ।

^३शुभ्यस्तम्ये—५ ।

^४बः—५, ७ ।

साध्याधीने निगदिते साक्षिणिः सङ्गतं भवेत् ।
 क्षीमद्वे साहमे नीये यत्तात्वं पञ्चिकल्पते ॥

अन्वयः—

साक्षिणो विहितानां च निर्दिष्टानां 'च वाचिना ।
 एको यथान्वया द्वाभ्यां सर्व एव च साक्षिणः ॥

अथ वृद्धस्यतिः—

गृह्योक्तविधादेतु सामनेभ्यो निनिर्णयः ।
 समस्तान्नीभ्यो वा ये च वृद्धस्तदा 'मताः ॥
 जगाम च प्रयाजं च श्वेदं 'दातं च नाम च ।
 भूयान्तस्तस्यैवैव वे विदुस्तैरपि साक्षिणः ॥
 जग्राक्षिमे निरुद्धे हृष्येदुचरसाक्षिणः ।
 एतवान् वा प्रवृज्जीह्य शुचिरेष्टमयापि वा ॥

अथ वास्तुः—

चोदनाप्रतिपाते तु शुचिरेष्टैस्तैवनिष्पाद ।
 देवकृतार्चसम्बन्धपरिज्ञायाद्व्यादिभिः ॥
 उन्मादस्तोऽभिरो श्वेदः सङ्गनापिस्तु पातकः ।
 'केनाकेनो गृहीतस्तु कुम्भवाद्यादिभिः ॥

^१ तु—य ।

^२ मताः—य, स ।

^३ मीनकातं—य ।

^४ सत्तु—य ।

^५ केन—य, स ; केनोः सम्बन्ध—य ।

^६ केनाकेनादिभिरेव—य ।

कुदालपाणिर्विज्ञेयः सेतुनेष्टाऽऽमगादिषु ।
तथा कुठारपाणिस्तु तल्लेष्टा प्रकीर्तितः ॥

अत्र मज्जावृत्तिः—

अन्वमज्जतिरेकान्धां वस्तु कट्टनकं मयेत् ।
साऽत्र^१ पुच्छित्तत्त्व^२ मयेत् तथा सर्वं विलोपयेत् ॥

विलोपयित्वादिहैतानि यथोक्तलक्षणान्तरुत्तरे^३ 'पुच्छित्तेन स्वीकर्तव्यमिति ।

कात्यायनः—

तत्तत् साक्षिणां यत्र दिव्यैस्तत्र^४ विलोपयेत् ।
मालान्तिकविवादेषु विद्यमानेषु साक्षिषु ॥
दिव्यमालम्बते^५ 'यत्र न पुच्छेत् तत्र साक्षिणः ।
[^६ 'वाचितैः साक्षिवादे तु विलोपयन्नावते ।
अविबोद्धरि दिव्यादीन् मलविनि न हृत्तते ॥
अभिषेकालमागच्छेत् स्ववहात्परं पुनः ।
अवगच्छेत् तत्तत् साक्षिणैश्च विनिर्वायः ॥]

^१ श्लुचित्तत्त्वा सन्धि—क ।

^२ स्तु तत्र स्यात्—ख ।

^३ पच्छि—क, छ ।

^४ पुच्छित्तेषु . . . कर्तव्याः—क ।

^५ यत्रि—क, ख ।

^६ वादी—क, ख, छ, म ।

^७ [ ]—घ ।

अथ द्वाविंशः ।

‘तत्र दृष्टव्यः—

वदद्विषयमाह्वयार्थं साक्षिणां सिद्धित्वं च ।
 साक्ष्यं स्वान्ते माते मुक्तेश्च विधिद्वयम् ॥
 विध्यन्त्यधिक्यावानस्तिषड्विंशोऽप्येदनात् ।
 माते सप्तविंशे ‘मेतेऽपि साक्ष्यः सिद्धिमाप्नुयात् ॥

तथा—

कमागतः साक्ष्यमिहः संवाधानामनागतः ।
 एवंविधास्तु मे भोगः स तु सिद्धिमाप्नुयात् ॥

तथा—

संविध्यन्त्यधिक्यमात्रं ‘विद्या कर्मं तु राज्यतः ।
 स्वार्थं सिद्धिमाप्नोति मुक्त्वा दानिदुपेक्षया ॥
 आध्यात्मनात्मनात्मना मुक्तिर्विद्याविधातिनी ।
 विद्यद्विषयविधिद्वयं तस्य सा न विचारयेत् ॥

स्वा ‘विद्यद्वयमिहैति पाठान्तरम् ।

विद्या मुक्ते तु यद्द्वयं मुक्तानामोज धर्मतः ।
 ‘तस्मिन् मेतेऽपि कमात् मुक्त्वा मातं ‘तु तस्य तत् ॥

‘तत्र—क ।

‘मेतः—क ।

‘विद्यं कर्मं च राज्यतः—क, स ।

‘विद्यद्वयमप्येति—क ; विद्यद्वयमिहैति—स ।

‘तस्मिन् मेते न तत्पार्थं मुक्त्वा मातं न तस्य तु—क, स, न ।

‘न—स ।

विभित्वा तु या भुक्ता पुनैर्भूयादिति ।

केवामात्रे तु तां त्वं चतुर्नः समवाप्नुयात् ॥

चतुर्थस्य भुक्तिरेव, नात्रान्येतेत्यर्थः ।

तथा च नारदः—

आदौ तु कार्त्तुं दानं मध्ये भुक्तिस्तु सामना ।

अन्ततो भुक्तिरेवैका समता या विरजनी ॥

‘आदौ’ प्रथमपुत्र[भोगा]कर्मिकैष्यदे । ‘मध्ये’ द्वितीये
तृतीये च विभित्त्वादेः* [‘सामम्भुक्तिः’] । तत्रचतुर्थे परिर्भवविभित्त्वा
भुक्तिरेव कारणमिति ।

अत्र कात्यायनः—

भुक्तिर्विरजनी शान्ते सन्नता या विरजनी ।

विभित्त्वादेरिति तु सा केवा या तु पूर्वव्यापिता ॥

*परिर्भवमुक्तेरर्थं विच्छेदे न दोषः ।

[‘कात्यायनः’]—

‘समार्ते’ काते क्रियाभूतेः सामना भुक्तिरित्यने ।

असमार्तेऽर्जुमात्राभावात् कर्माहितुस्त्वामता ॥

‘[ ]’—क ।

‘विभित्त्वादेः’—(नाम् ?)—क ; विभित्त्वादे मध्ये—ख ।

‘इव’—ख ।

‘[ ]’—क ।

‘परिर्भव’—क ; परिर्भवोक्त्याकर्माविभक्त्युक्तेरर्थं विच्छेदेऽपि न दोष

इति मतः—ख, ग ।

‘[ ]’—ख, ग ।

‘नात्रमात्रात्’—ख, ग ।

‘सर्वाकारः’ स्वरसंज्ञः कातः चक्षुर्धर्मयो रमति वरांसो
वा ‘[एकस्य दुसस्य सुदतरस्यतिसम्भनः कातः ।]

अथ कात्यायनः—

गुण्या पैतानदी मुक्तिः पैतुदी चापि सम्पत्ता ।
करोपेतैरपिचिन्ता रिभ्रा^१ पदपन्दिनी मत्ता ॥
कस्तान्तां तु नचक्षिपथा स्वास्तिसुखी^२ ।
अतःपं वमार्थं स्वात् मुक्तिरेवाऽऽगमादने ॥

‘नचक्षिः’ इमेतदप्यभिष्टेदमित्यं द्विनर्णमोक्तुमिष्यं वा ।

[‘ध्यातः—]

वर्षाणि मिलित्युक्ता^३ स्वाग्निनाऽऽध्याह्ना सती ।
मुक्तिः सा पैतुदी पूनेः द्विमुक्ता तु द्विपैतुदी ॥
त्रिपैतुदी च द्विमुक्ता न ततोऽप्येव्य भावयः ।

अथ विशेषमाह [द्वः^४ वृत्तसंविताख्यापनी—]

तनाभिभिर्बन्धनैश्च मुक्तं कस्तान्तेतया ।
भोवाकस्य न सिद्धिः स्वात् भोवमन्तेषु कस्तान्ते ॥

^१ [ ]—क, ल, च, ल, न, व, क ।

^२ स्विपदपन्दिनी—क ।

^३ पैतुदी—क, ल, च, ल, न, व ।

^४ [ ]—क, ल, च, ल, न ।

^५ द्वि मुक्ता—क, ल, च, ल, न ।

^६ [ ]—क, ल ।

अन्यत्र [‘वृत्तसंज्ञा:—]

मुक्तिविधौस्यो सिद्धयेत् पौषां नात्र संशयः ।

अभिरुचे सन्निवृत्ते सङ्कल्पानां न सिद्धयेत् ॥

स्मृत्यन्तरे—

अन्तर्भागा तु यद्गुणे नृत्तलोकावधारिकम् ।

सुखस्येन सङ्कल्पस्य न तद्गोचरेन हीयते ॥

पूर्वस्वानुभो न हीयत इत्यर्थः । तेन सन्निवृत्तानुभवस्यप्राप्त-
कमुत्पत्तिरित्येव भोगः ‘कल्प्यत इति ॥

अथ विरोधमाह व्यासः—

भागवतः काव्यैर्ध्वं च विच्छेदोऽपरलोचनम् ।

अवधितविधानं च वच्छादो भोगः ‘इत्यते ॥

‘[विच्छेदम् (अपरलोचनम्) आलोच्यमानः] ॥

[‘वृत्तसंज्ञा:—

सामाने दीर्घकालश्च विच्छेदोऽपरलोचनम् ।

अवधितविधानं च परिमोदोऽपि वच्छादा ॥]

‘[ ]—क, ख ।

‘कल्प्य—क ।

‘उत्पत्ते—क ।

उपलब्धेन । उपलब्धे . . . . कः—ख ।

‘[ ]—ख, ग ।

‘[ ]—क, ख, ग, घ, ङ ।

‘विच्छेदोऽपरलोचनम्—क ; विच्छेदोऽपरलोचनः इति क. मि.

यदेकस्मिन्ने 'आमशेयाराज्य' लेखिताः ।
 एकदेशेऽसमोऽपि क्लृप्ते भुक्तः भवति ते ॥
 अनुमानादयः साक्षी साक्षिभ्यो विहितं वृत् ।
 अन्वाहता विदुषी ह्युक्तिभ्यो यज्ञिणी ॥
 अनुमानं त्वं त्वं साक्षी नाममादयेत् ।
 अन्वाहते लेखनयोगं प्रमाणं तु विदुष्यम् ॥

[^१ अन्वाहः—

पिता पितामहो यस्य त्रयिषु यपितामहः ।
 यथायां बीरतां ध्येते विज्ञेयभ्येकपुरुषः ॥
 पितामहेन यदुक्तं तदुभेन विना च तम् ।
 तौ विना तत्तु पुत्रेन तत्तु भोगक्षिपुरुषः ॥

तथाऽन्यत्र [^२ अधिपतिः—]

विधिनेन तु वा भुक्ता पुरुषैर्गृह्यविधि ।
 लेखनावधिऽपि तौ तत्र यदुक्तः समवाप्नुयात् ॥

[^३ कात्यायनः—]

यथा क्षीरे तु 'अयति इति कात्नक्षीरिभक्तम् ।
 'राज्येष्टुस्तथा कात्नक्षीरं भोगक्षिपुरुषादयः ॥

^१ नैक—उ ।

^२ { }—य, उ, म, त ।

^३ { }—य, उ ।

^४ { }—य, उ ।

^५ अयति—य; क्षीरं यजयति—कात्यायनभृतिसिद्धीन्द्र—श्लोक ३२८,
 वृत्तम् ३३ ।

^६ सम—य, उ; तद्वत्तान्निभम्—

^७ त्वत्तु—य ।

पाङ्गनस्यः—

आत्मोऽन्वयिषो भोगात् विना पूर्वमागतात् ।

आत्मेऽपि कथं नैव शुचिस्रोताऽपि यत्र नो ॥

‘आत्मः’^१ कथादि स्वत्यहेतुः^२ । तस्य लेखनं साक्षिनम् । स आत्मो भोगादधिकः, कलकान् । पूर्वविपुलपक्षमागतां शुक्तिं विना सर्व-
व्याप्याह्वयती । आत्मेऽपि स्तोत्रमुक्त्यभाषे कथं नास्ति ।

तथा च नारदः—

विद्यमानेऽपि शिखिरे वीकृत्यपि च साक्षिणु ।

विशेषतः स्थानायां वस्य शुक्लं न तन्निवृत्त ॥

दुर्बलमित्यर्थः ।

मुक्त्यात्मनः परित्याज्यं चः ‘त्वान्नोद्वाहनेऽस्ते ।

समक्षं वीक्योऽन्वयस्य तान् शुक्तिः कुक्करो वसे ॥

व्यासः—

उपेक्षिता यथा वेदुः कालात्पात्रेण नश्यति ।

पक्ष्मतोऽन्वैलाया मुक्ता धूमिः कालेन हीयते ॥

‘वहिर्बर्जास्यकालेन पक्षात्तन्मोमेन हीयत इत्यर्थः ।

तनुः—

आत्मेऽपि कथं नैव शुचिस्रोताऽपि यत्र नो ।

इति पाङ्गनस्यपक्षमेनात्मस्य शुचिवशेन प्रामाण्यमुक्तम् ।

^१ ने यदि स्वत्यहेतुः . . . साक्षिनम्—क; अस्मिन् प्रकरणे १९, २७, वा. मि. शङ्क्या ।

^२ तुः—य ।

^३ स्वमौक्त्य—क, छ ।

आगमेन विशुद्धेन योगो याति प्रमादराजम् ।

अविशुद्धागमो योगः 'प्रामाद'मैव गच्छति ॥

इति आत्मस्वप्नेन शुद्धेः प्रानात्मनिष्ठस्योन्मादप्रः स्यात् । मैवम् ।
तद्विशुद्धविषयमित्यविरोधः । आद्यविशुद्धार्थागमस्यावन्तं भोगस्य लक्षण-
मुच्यते । द्वितीये भोगागमयोः 'साम्यम्' । तृतीये शुद्धेः प्राप्तरूपम् ।
चतुर्थे पुरुषे पञ्चाक्षरयोग एव प्रकाशम् । नामवाक्येति चिदम् ।

अत्र पञ्चाक्षरार्थां कुर्यादिति:—

किमिदं मुच्यते वेन सम्यक् श्रुत्वा रिता ।

तस्य सा नावहर्हन्त्या क्षणमिदं न वेदयेत् ॥

चतुष्पादस्यस्यादि सर्वाङ्गानिमग्नानुवात् ।

इति । 'वद्वयवचनं शुद्धेरादरार्थं' न पञ्चाक्षरार्थं श्रुत्वातिपञ्चलादिति
न्यासयेत् ।

['अत्र सौतदः—पञ्चममिच्छीषामनतिभोगः ।

इति पञ्चाक्षरीनां ज्ञानागमतिभोगो नापेक्षितः । साक्षोक्तद्वितीयेन
अवयवभोगेनापि स्वार्थं न वति । किन्तिव्यक्ततत्त्वदेव शुद्धमानसं प्रचुरशीलं

^१ प्रामाद—क ।

^२ नागम्य—क ।

^३ गुण्य—क, ख, घ, छ ।

^४ अम्—क ।

^५ 'यं' बहुवचिपञ्चाक्षरात् रसादिभ्यः । किं वा परेण मुच्यमानं यदीहैव
दर्शयितेति । यदीति ज्ञानागमप्रचयम्—क ।

^६ [ ]—क, ख ।

वेदपुरीषो बहुफलं वाऽऽत्मादिकं किं वा येषं सुखमानान्धभिक्त्वा
वासी इति ।]

मदपीदं वाचापत्यवचनम्—

आदात्म्यात्कदाचन्यं मुक्तिर्वैराग्यादिभिः ।

समा विशत्यन्धिका तस्य तं न विधातयेत् ॥

मदपीदं नारदीयवचनम्—

मल्लवदिव्येनाथ स्वानिनो^१ हिरण्यसमाः ।

वाचादीन्वपि जीरेदुः क्षीमेन्द्रव्यवहारे ॥

मदपीदं पाञ्चकन्यवचनम्—

कल्पतोऽमुक्तो मूमेः हानिर्निवृत्तिमार्गिणी ।

पीथं सुखमन्धसा वस्तव दशवार्गिणी ॥

इति । 'दशमन्धानि वाणि वचनानि विशदित्वैवचात्रयोगमात्रात्
स्त्वन्निवृत्तिमार्गि, तानि यथाकुर्याद्वैरागि । वचनान्तरेण वृत्तिर्वैराग्य-
वर्तमानात्वाद्योगस्यैव स्वतरेणुलेनैवत्वमात् । तथा—

मीमं केवलतो वस्तु कीर्तयेच्चात्मं कश्चिद् ।

योगतत्त्वापदेशेन विज्ञेयः स तु सत्वरः ॥

इति व्यासवचनात् । तथा—

जनागमं तु वो मुमुक्षे नृन्मन्दसत्त्वान्वपि ।

चेरदम्भेन तं वारं दम्भयेत्पुण्यीपतिः ॥

^१ ह्य—क, ल, प, छ ।

^२ वादिवचनानि—क ।

^३ तानि—क, ल, छ ।

इति 'नारदीयवचनात् । आगमसहितात् केवलम्येवम् । स्व-
लभित्वमनवयनात्' सागमस्य ऋषिर्वादिभोगस्य स्वलहेतुत्वमिति
रिक्तम् ।

ननु—

अन्यायेनापि बहुके निवा पूर्वमितिभिः ।

न तच्छक्यमपाकर्तुं कमास्तितुलनामम् ॥

इति नारदवचनात् । उच्यते—

'वद्विवाऽऽगमकल्पन्तं मुक्ते पूर्वमितिभिः ।

न तच्छक्यमपाकर्तुं कमास्तितुलनामम् ॥

इति अत्रापि वचनाच्छाश्वतामस्यापि 'त्रिपुरस्यस्यसि त्रिपुरभोगस्य
स्वलहेतुत्वं गन्वते । यैवम् । सागमस्यैव' मोक्षस्य 'स्वलहेतुत्वमतिनाद-
'कानेकजननदर्शनात्, वचनद्वयमिदं न वधाश्रुतायेव । किन्तु किं 'पुन-
रन्यायेनाम्बुमुक्तस्य ऋषिर्वादिभू' 'स्वैर्यवमिति व्याख्येयम् ।

^१ दन—द, स ।

^२ स्वय—स ।

^३ कर्तुं—क ।

^४ उच्य—उ ।

^५ त्रिपुरस्यस्यसि—नारित—क ।

^६ स्यैव स्वय—क, च, उ, न ।

^७ उप—क, च, उ, न ।

^८ कानेकनाद—क, च, उ, न ।

^९ मन्वदिन स्थसु—क, च, उ, न ।

^{१०} वमि—क, च, उ, न ।

STAMP

कर्मणि विहितमर्थं कर्मिणा येन ।

सति तपि समर्थस्य तस्य वैद न सिद्धयति ।।

“इदमेवमादिभिर्नञैरेवाकृतं कालमुपेक्षमात्रमप्यत्र स्वद्वन्द्वार्थं प्राक्-
पनिष्ठागौलादि ऋग्निनिश्चिन्नात्वा त्रेण मुख्यमानमासीत् चेत् त्रिनिस्तु-
पेक्षत इति निश्चयादिस्तुपेक्षया देव्यस्त्रिद्वेष्टास्य स्वस्वनिर्गुणिः, परस्य स्वस्व-
मादित्यनर्गुण इति ‘अदेभ्यसादादधीकृतादहो नञ्यन्ते ।

“तथा विश्वतोनेक्ष्या” इति स्वकथानिः सम्भवेत् ।
 अतस्तुत्थी न स्वतन्त्रमिति व्यवहारोपदेशमात्रं भिद्यत इति । विश्वतोने
 क्षिप्तोन्मेषादिकरी, न स्वकथानिकरी, तथाले स्वकथानमितिष्यदिति
 निश्चयः भट्टनामारस्यविषयवाच्यो नम्यन्ते ।

^१ तथा कश्चिद्वैद्यहानैरप्युच्यते इति वाच्यं ।

आविष्कृतमिदं विज्ञेयं ब्रह्मात्मैविद्या ।

* सत्यमेव जयते

1. **Introduction**

* कृष्ण-पञ्चमः पञ्चमः कृष्णः—क.

1997-1998

1990-1991-1992-1993-1994-1995-1996-1997-1998-1999-2000-2001-2002-2003-2004-2005-2006-2007-2008-2009-2010-2011-2012-2013-2014-2015-2016-2017-2018-2019-2020-2021-2022-2023-2024-2025-2026-2027-2028-2029-2030-2031-2032-2033-2034-2035-2036-2037-2038-2039-2040-2041-2042-2043-2044-2045-2046-2047-2048-2049-2050-2051-2052-2053-2054-2055-2056-2057-2058-2059-2060-2061-2062-2063-2064-2065-2066-2067-2068-2069-2070-2071-2072-2073-2074-2075-2076-2077-2078-2079-2080-2081-2082-2083-2084-2085-2086-2087-2088-2089-2090-2091-2092-2093-2094-2095-2096-2097-2098-2099-2100-2101-2102-2103-2104-2105-2106-2107-2108-2109-2110-2111-2112-2113-2114-2115-2116-2117-2118-2119-2120-2121-2122-2123-2124-2125-2126-2127-2128-2129-2130-2131-2132-2133-2134-2135-2136-2137-2138-2139-2140-2141-2142-2143-2144-2145-2146-2147-2148-2149-2150-2151-2152-2153-2154-2155-2156-2157-2158-2159-2160-2161-2162-2163-2164-2165-2166-2167-2168-2169-2170-2171-2172-2173-2174-2175-2176-2177-2178-2179-2180-2181-2182-2183-2184-2185-2186-2187-2188-2189-2190-2191-2192-2193-2194-2195-2196-2197-2198-2199-2200-2201-2202-2203-2204-2205-2206-2207-2208-2209-2210-2211-2212-2213-2214-2215-2216-2217-2218-2219-2220-2221-2222-2223-2224-2225-2226-2227-2228-2229-2230-2231-2232-2233-2234-2235-2236-2237-2238-2239-2240-2241-2242-2243-2244-2245-2246-2247-2248-2249-2250-2251-2252-2253-2254-2255-2256-2257-2258-2259-2260-2261-2262-2263-2264-2265-2266-2267-2268-2269-2270-2271-2272-2273-2274-2275-2276-2277-2278-2279-2280-2281-2282-2283-2284-2285-2286-2287-2288-2289-2290-2291-2292-2293-2294-2295-2296-2297-2298-2299-2300-2301-2302-2303-2304-2305-2306-2307-2308-2309-2310-2311-2312-2313-2314-2315-2316-2317-2318-2319-2320-2321-2322-2323-2324-2325-2326-2327-2328-2329-2330-2331-2332-2333-2334-2335-2336-2337-2338-2339-2340-2341-2342-2343-2344-2345-2346-2347-2348-2349-2350-2351-2352-2353-2354-2355-2356-2357-2358-2359-2360-2361-2362-2363-2364-2365-2366-2367-2368-2369-2370-2371-2372-2373-2374-2375-2376-2377-2378-2379-2380-2381-2382-2383-2384-2385-2386-2387-2388-2389-2390-2391-2392-2393-2394-2395-2396-2397-2398-2399-2400-2401-2402-2403-2404-2405-2406-2407-2408-2409-2410-2411-2412-2413-2414-2415-2416-2417-2418-2419-2420-2421-2422-2423-2424-2425-2426-2427-2428-2429-2430-2431-2432-2433-2434-2435-2436-2437-2438-2439-2440-2441-2442-2443-2444-2445-2446-2447-2448-2449-2450-2451-2452-2453-2454-2455-2456-2457-2458-2459-2460-2461-2462-2463-2464-2465-2466-2467-2468-2469-2470-2471-2472-2473-2474-2475-2476-2477-2478-2479-2480-2481-2482-2483-2484-2485-2486-2487-2488-2489-2490-2491-2492-2493-2494-2495-2496-2497-2498-2499-2500-2501-2502-2503-2504-2505-2506-2507-2508-2509-2510-2511-2512-2513-2514-2515-2516-2517-2518-2519-2520-2521-2522-2523-2524-2525-2526-2527-2528-2529-2530-2531-2532-2533-2534-2535-2536-2537-2538-2539-2540-2541-2542-2543-2544-2545-2546-2547-2548-2549-2550-2551-2552-2553-2554-2555-2556-2557-2558-2559-2560-2561-2562-2563-2564-2565-2566-2567-2568-2569-2570-2571-2572-2573-2574-2575-2576-2577-2578-2579-2580-2581-2582-2583-2584-2585-2586-2587-2588-2589-2590-2591-2592-2593-2594-2595-2596-2597-2598-2599-2600-2601-2602-2603-2604-2605-2606-2607-2608-2609-2610-2611-2612-2613-2614-2615-2616-2617-2618-2619-2620-2621-2622-2623-2624-2625-2626-2627-2628-2629-2630-2631-2632-2633-2634-2635-2636-2637-2638-2639-2640-2641-2642-2643-2644-2645-2646-2647-2648-2649-2650-2651-2652-2653-2654-2655-2656-2657-2658-2659-2660-2661-2662-2663-2664-2665-2666-2667-2668-2669-2670-2671-2672-2673-2674-2675-2676-2677-2678-2679-2680-2681-2682-2683-2684-2685-2686-2687-2688-2689-2690-2691-2692-2693-2694-2695-2696-2697-2698-2699-2700-2701-2702-2703-2704-2705-2706-2707-2708-2709-2710-2711-2712-2713-2714-2715-2716-2717-2718-2719-2720-2721-2722-2723-2724-2725-2726-2727-2728-2729-2730-2731-2732-2733-2734-2735-2736-2737-2738-2739-2740-2741-2742-2743-2744-2745-2746-2747-2748-2749-2750-2751-2752-2753-2754-2755-2756-2757-2758-2759-2760-2761-2762-2763-2764-2765-2766-2767-2768-2769-2770-2771-2772-2773-2774-2775-2776-2777-2778-2779-2780-2781-2782-2783-2784-2785-2786-2787-2788-2789-2790-2791-2792-2793-2794-2795-2796-2797-2798-2799-2800-2801-2802-2803-2804-2805-2806-2807-2808

● 研究人員指出，在過去 10 年中，全球有超過 10 億人生活在貧困線以下，這比 1990 年的人口總數還多。

⁴ 43:14—**四**； 43:15—**四**； 43:16—**四**； 43:17—**四**。

[Home](#)
[About Us](#)
[Contact Us](#)
[Privacy Policy](#)
[Terms of Service](#)

‘अथ मनुष्याणि ब्रह्म—

आयिष्येनमिषिष्येनौ न कात्यायनमर्हतः ।
अपहृष्यौ भवेतां तौ दीर्घकात्मयि^१ स्थितौ ॥
चिरकालेऽपि^२ न तयोर्भोगात्कल्पमिति स्थितिः ।

[‘अथ विज्ञेयमाह उच्यते—

दशवर्णादौर्ध्वं भोक्तुः त्वं शक्नोति न पुनिरिति ।

नारदः—]

यत्किमिदंशर्वाणि सन्निधौ वेष्टते धरी ।
सुखममं परिसूयती न स तत्तन्मुह्यति ॥
उपेक्ष्य कुर्वतास्तस्य सूर्योपसृप्तस्य तिष्ठतः ।
कालेऽतिपले कुर्वते अपहृष्यो न सिद्धयति ॥
अवदधेऽनौगन्धो विपद्ये चास्य भुज्यते ।
‘अथ तद्वचनद्वारेण^३ भोक्ता तद्वचनार्हति ॥

तद्वोक्ता अवचरेन्नर्हति न पुनर्पूर्वकालैर्धर्मः ।

^१ इति ।

मनुष्याह—क ।

^२ अ—क, स ।

^३ तयोर्भो—क ।

^४ [ ]—क, स, छ, ज, ण, त ।

^५ शक्नो—क, छ, स ।

^६ तद्वोक्त्य धन—क, छ, त ।

['कृत्स्नः—

आहर्षा शोषवेद्भोगमात्मं नैव संतरि ।

उत्सृजे भुक्तिमेवेष्टां वीबाधितु न क्षियन् ॥

कात्यायनः—

आहर्षा भुक्तिमुक्तौऽपि कैश्चिद्वेनाभिहोमयेत् ।

उत्सृजे भुक्तिदोषांस्तु तैर्यदोषांस्तु नाप्यनुनात् ॥

उदयकर्तृः—विद्य एकेन, चित्तुवितामहात्म्यां ब्रह्मणा, चित्तुवितामह-
मवितामहैः विभिन्ना 'अशीतिर्न' 'वहि वा नयति वा कदाहभोगे'
विभरीकानमायसिद्धौ 'न भुक्तेः श्रानान्वसिति ।

अथ कात्यायनः—

सद्वर्म्हं दीप्यमानं तु 'अलामी न निरोधयेत् ।

रिनिभविर्नां वीर्णांश्च दत्तं तेनैव तद्वयेत् ॥

१ [ ]—क, छ, क ।

२ चित्तुवितामहविर्नां कर्तव्यं—क ।

३ वहि वा नयति—नयति—क ।

४ भेदनि—क ।

५ न—क ।

६ कः स्या—क ।

७ क्षय—क ।

स्मृत्यन्तरे—

निनिवन्निर्वा चैर्द्रव्यं सम्यक् भव्य दीयते ।
अन्यस्य भुज्जतः पश्चात् न स तत्तन्भुज्जति ॥

कात्यायनः—

पश्चात्तन्मस्य दत्तः क्षिति यो न निवारयेत् ।
स्यान्नी सताऽपि लेक्येन न स ता तन्भुज्जति ॥

अथ बृहस्पतिः—

भूमेः सुविर्लेक्यस्य यथाकातन्मदर्शनम् ।
‘साधकस्यास्मदर्थं वैद स्यादेहाविचाराणि तु ॥
तस्माद्यत्नेन कर्तव्यं ज्ञातव्यविराजन्म् ।
तेन कार्याणि सिद्धयन्ति स्वात्मराणि चराणि च ॥

ज्वाला—

प्रमाददेतुचरितैः शक्येन कृपाकृपा ।
वादिर्लेखनिकस्या वा निर्णयोऽप्यपिः स्तुतः ॥
लिखितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं विनिर्ध ‘स्तुतम् ।
अनुमानं विदुर्हेतुतर्कभेदेति मनीषिणः ॥
देशविचरितः पूर्वकृता चरितं समुदाहृतम् ।

^१ स्मृत्यन्तरे—नस्ति—क ।

वाक्यः—

नोपपत्तेर्यत् कार्यमाहर्ता तत्पुत्रेण वा ।
पञ्चमैतुशब्दादीनमिति भवौ व्यतिष्ठतः ॥—अ, च ।

^२ क्षिति—स ।

^३ विदुः—क, क ।

वर्षानुष्ठयाः शक्याः सृष्टाः सतीकृतादयः ।
तेषामभये राजाज्ञां निर्णयन्तु सिद्ध्युपाः ॥
अनालं वैविध्यादप्रविभक्तम् ।

सूत्रमिति:—

['प्रमादनिश्चयो यस्तु व्यवहारः स उच्यते ।
अनुमानेन निर्णीतः चरितमिति कथ्यते ॥
केदने ज्ञातमप्राप्तित्वे न कर्तव्येऽर्थनिर्णयः ।
तुच्छिह्नेषु विचार्ये तु धर्महानिः प्रयत्नते ॥]
धर्मैव व्यवहारोऽपि चारितेन दृष्टादृष्टा ।
यत्तुष्पकमोऽभिहितः समिन्धेऽर्थे विनिर्णयः ॥

सर्वविधयेषु केदमसाध्यादिधर्मसाध्नोक्तद्वयत्वादामनाये प्रमादु-
पारोऽपि निर्णयः कर्तव्यः । तेषु त्रिविधादिषु यस्तु तैरेव निर्णयः कर्तव्यः ।
देवचारित्यवधारणयोर्विरोधे व्यवहारे 'वामनीयः । राजाज्ञाविरोधे देव-
चारित्यवधारणानि 'वापनीयायिति' ।

• इति श्रीमद्भट्टराजीये व्यवहारविनियोगे व्यवहारसामुदायिके

• 'मातृप्राप्त्याप्त्याप्तं यथायम् ।

१ [ ]—६, ७, ८ ।

२ वाच्यः—६, ८ ।

३ वाच्य—इति ८ ।

४ इति केदमसाध्यादिधर्मसाध्नोक्तद्वयत्वादयः—६, ८ ।

५ वामनीयेनचित्प्राप्त्याप्तं यथायम्—६, ७, ८ ।

६ केदमसाध्यादिधर्मसाध्नोक्तद्वयत्वादयः—६, ८ ।

५. दिव्यप्रमाणनिर्णयद्वयम्

अथ दिव्याभ्युपगन्ते

अथ प्रियावहः—

अहोऽमित्युक्तं वैम विमं कोऽप्यथ वदन्तः ।
 पश्यन्तु सन्तुष्टः प्रोक्तः सत्यं तसमाचरतः ॥
 अहमं काळमित्युक्तं त्वमं धर्मसम्भवम् ।
 दिव्यान्वेद्यानि सर्वाणि गुरुकर्मेषु बोधयेत् ॥
 मत्सार्थैः मनुष्यानि पुण्यकार्यं ब्रह्ममभिः ।
 कारणादिपुण्यं तस्मादिद्व्यानि नामतः ॥
 अत्राभाभुरुत्तेज साधनसाधुविश्रुता ।
 देवकाव्यार्त्ताद्भुवामिः प्रदातव्यानि मान्यमा ॥
 पञ्चादिनेषु कार्येषु *सन्निधादे कारयत् ।
 इत्यसद्भुवान्विता देवा दुःस्वपिष्वपा तथा ॥

*तत्र शङ्खः—

तत्र दिव्यं नाम तुल्यकारणं विनाहृतं अत्रा मयेशो कोऽप्यत्रमिष्टा-
 पूर्वाकारप्रदानन्यायं शक्यान् कारयेत् ।

* नं तथा—क, छ, म ।

* मित्त्यादे—क, छ, म ।

* कथ—क, म ।

अथ निष्पत्तिः—

अथ कल्पमिता, राजद्रोहपतनेषु यथाकामं, निरोपकर्मलोप-
साहसेषु कर्ममात्रात् कर्मैक्यतातेषु कल्पं कल्पं कल्पयेत् । तत्र कल्प-
लोपे द्वा द्विपरं धारयेत् । द्विकल्पलोपे त्रिकल्पं, त्रिकल्पलोपे चत्वारं,
चतुःकल्पलोपे पञ्चकल्पं, पञ्चकल्पलोपे 'सीतोद्युतम्लीकं शुक्लार्धेति कोको
देवः राहस्य । ततः परं यथाई 'दग्धाः—यदाभ्यन्तुकिवाद्यमन्यतः
कोकवर्धं ज्ञातव्यम् । आगाभिर्हमयनिकम्पनकिवाद्य कोकः । द्विगुणेऽर्थे
यथाभिहितं समयकिवा वैश्यम् । त्रिगुणेऽर्थे राजन्यम्, चतुर्गुणेऽर्थे
'ब्राह्मणम् । पञ्चदशार्धं ब्राह्मणं दिव्यादानम्यतनेनैव स्वर्गोऽर्थेऽपि
कारयेत् । सुनिश्चितमद्यत्ति' न महत्त्वार्थोऽपीति ।

['अथ 'दिव्यप्रसादः']

अथ प्रसादः—

पटः पूर्वार्धकः प्रोक्तो वाते वाति न बर्धयेत् ।

‘वजेः शिखिरोमन्ती रत्नार्धैव रत्नोक्तिः ॥

‘शिखिरोमन्ती—क ।

‘दग्धाः नास्ति—क ।

‘दीनम्—क, छ, ड ।

‘ज्ञातव्यम्—क, छ ।

‘ब्राह्मणम्—नास्ति—क, छ ।

‘वाति—क ।

‘[ ]—क, छ ।

‘वातः—क ।

मीमे लोवं समाह्वयतं हेमन्ते विभिरे विभम् ।
 अव्यवहितमर्वां विं प्रातृणि यजेत् ॥
 वैश्वो मार्जितिरद्वैत वैश्वान्ध तथैव च ।
 एते आधास्या वासा दिव्यान्धानविरोधिनः ॥

अथ विशेषमाह चित्तामहः—

पूरुहिःमिषरीक्षा स्वात् पूरुहि च यतो यजेत् ।
 यज्याहे तु अर्क देवं यजेत्स्वमभीप्सता ॥
 शिवस्तस्य तु पूरुहि 'कोशदिव्यं विधीयते ।
 रात्रौ तु यजिमे 'यमे विं देवं 'यज्यतुः ॥
 अनुष्ठानार्थविशेषार्था दिव्यानां पूरुहि एव कालः ।
 पूरुहि कर्षदिव्यानां यदार्थं परिकीर्तितम् ।
 इति नारदवचनात् ।

अथ कर्षुनियमः

वाक्यस्य अतःप्रोक्तः कर्षितस्य कृतात्मनः ।
 वैश्वस्य सलिलं योक्तं निं वदुस्तस्य निर्मितम् ॥

^१ पूरुहि—क, च ; पारं—क, छ, व ।

^२ यमे—क ।

^३ पूरुहि—क ।

^४ कर्षति—क, छ ।

लोकाभिधिर्बिम्बैर्वा दालम्ब्य बलिनां कृपात् ।
 बाह्यदृष्टिपथैर्वा परीक्षेत घटेन ह्यु ॥
 कुलिनां बर्जितद्विजैर्वा सत्तिलं व्यासकृतिनाम् ।
 विलम्बेन कलां शिल्पं विभं ह्यु परिकल्पयेत् ।

संज्ञा

सुखम्यासो विनं करोसो दिव्यान्निदि निगुद्धये
बह्मविद्योगेज्योत्सानि शीर्षकस्येऽभिधोकरि ॥

414

अत्राभ्यामित्युक्तत्वां भट्टदीनि विविदिहेत् ।
समुत्तमैव कोकश इहाम्पेयौ न संशयः ।

मम विवेकस्य शक्तिः

सर्वज्ञाविदुषानां समुदाये 'विशिष्टे' ।

विनिर्दिष्ट विधि कम्प्यूटर।

भिरस्थमिभिर्हीनानि दिव्यानि परिवर्जयेत् ।
 भद्रादीनि भित्तानि खेयल्लेखादिरा मतः ॥
 राक्षसिः कृत्तिमान् न निर्दिष्टान् न दक्षुभिः ।
 व्यस्यद्भिरावां न दिव्यं देवं क्षितौ विना ॥
 अक्षिरांस्त्वपि दिव्यानि भुङ्क्षतेऽनु दास्येत् ।

Figure 1

^१ विनिर्दिष्ट—अतिरिक्त—स ; विनिर्दिष्ट—स, ३ ।

अथ नाहः—

शिरोऽवस्थापित्वि जने अभ्युत्थयैवसिधये ।
दिव्यमदानुभूतिमयव नृपशालन्नाम् ॥

अथ पितामहः—

अहोभित्तव विविधैकानोभित्तव वा ।
नित्यं देशानि दिव्यानि शुक्ले चार्द्धवासने ॥
अहोभित्तमलनन्तमस्त्रिपुल्याभिरावम् ।

अथ पादुमलकः—

समेष्टयातमाह्वय त्वोदस उपोभितम् ।
कायेत्यर्चयिष्यानि नृपाद्यनसक्तिषौ ॥

यदि 'वचनम्—

स्त्रीणां च न मयेद्विष्यं यदि वर्णनेच्छते ।
हर्षाङ्गिरसं तद् पुत्रत्वं सम्भवे, न स्त्रीणामिष्टभिमामेव ।
न 'पुत्रः स्त्रीणां दिव्यामादाभिमामेव ।

अथ एव 'पितामहः—

वाल्मुकिस्त्रिभूय परीक्षेत परेन तु^१ ।

इति^२ ।

^१ नास्मिनीत्यु—क ।

^२ वचनम्—नास्ति—क, छ ।

^३ हर्षाङ्गिरसचनं—क, न ।

^४ कत—क, न ।

^५ तु स्त्री—क, न ।

^६ नृ पद—क ।

^७ च—क, छ ।

^८ इति । नास्तीत्यु—क छ ।

तथा ['नारदोऽपि दिग्बन्धुत्वा जाह—]

सीमां सीमानिधौ न सौम्याहस्योदयि ।

'स्वविधौ विनिर्दिष्टः सर्वान्धनेषु न ॥

इति ।

'वाङ्मनस्यः—

तुलसीवाङ्मनस्यस्तुलसीमनोमिताम् ।

अभिर्जितं वा वाङ्मनस्यः सः विपत्तयः का' ॥

अथ द्वावीहः—

राजन्नेऽपि भद्रं विने वैद्ये तोषं विमोक्षयेत् ।

सर्वेषु सर्वं विन्धं वा विपत्तयः द्विजोत्तमे ॥

न विनं राजन्ने द्वावीहं सर्वान्धनेषु सृष्टम् ।

सीमातन्त्रुलभ्योस्तु सर्वसम्भवेन न ॥

पुनराविष्णुत्वात् सर्वकालं प्रोक्षयेत् ।

नार्तातां सीमाद्विः स्वात् न विनं विपत्तयोमिताम् ॥

भिन्विन्धुमसादीनां नाभिर्जितं विनिधौ ।

विंशत्यः—

सीमातन्त्रुदरोनार्ताताद्वि'दुर्बलाः ।

न राजन्नीवाङ्मनस्येन सन्ध्याया दि ते सृष्टाः ॥

१ [   ]—क, छ ।

२ एव एव—क, छ, ज ।

३ स्वधोऽप्यह—क, न ।

४ न इति—क ।

५ दि—न ।

न स्नेहसिन्धुनामग्निं सञ्जितं वाग्मुनेभिनाम् ।
कल्लभोगमिदां कैव विभं दध्यात् न कविम् ॥

[“कृष्णपतिः—]

दिव्यं “तु बर्जवेकित्तमाज्ञानां तु बर्जुणाम् ।
तन्वुमेवाभिपुञ्जीत वसिनां मुसरोगिनाम् ॥
महाभिर्योगे निर्धर्मं कृष्णे” ह्रीवकुसिले ।
नास्तित्वे दहरोरे न कोशयानं विवर्जयेत् ॥

श्लोकाः—

महाभिरुद्विगमुत्तमाज्जीतावभातिनाम् ।
महाभक्तकमुक्तानां नास्तित्वानां निमेषतः ॥
जिह्विनां दध्यादीनां कल्पजयकिमभिदाम् ।
कर्षसहस्राणां वासाम्बासज्यसिनाम् ॥
एतेत्येवाभिर्योगेभु निमेषेभ्यश्चु कैव द्वि ।
दिव्यं सकल्पमेवैव रावा बर्जकामयः ॥
महाभक्तकसहायां वरमुत्तमावकः ।
“दहनिष्ये तदर्थे न तदर्थे न तथा स्पृष्टः ॥
पञ्चनिष्ये तदर्थे न “उदर्थे तदभापकः ।

एति पाठान्तरम् ।

‘[ ]—स, य ।

‘न—क ।

‘कर्ष—क ।

‘दहनिष्ये . . . . . पाठान्तरम्—नास्ति—क, स ।

‘तदभापयिषिः स्पृष्टः । अत्र—क, स ।

अथ द्वावीह—

विष्णवे सन्निधौ न विष्णवे दिविष्यां तथा ।
विष्णवस्तु 'अस्मिन्' सोममेव प्रदायते ॥
उपमानुषते देवं सर्वं दिव्यं प्रयच्छतः ।

'विष्णवः—

लोकास्मान्दुष्टानां दिव्यं देवं किं विना ।
इन्द्रोऽप्यनेऽग्निर्लोकानां महापातकिनां दृष्टा ॥
राजहोमस्तुष्टानां राजहोमं प्रदायते ।
'अस्मिन्' सोममेव प्रदायते ॥
अतोऽग्नेषु न अग्नेषु सधामने प्रदेयते ॥
अतोऽग्नेषु न अग्नेषु सधामने प्रदेयते ॥
अतोऽग्नेषु न अग्नेषु सधामने प्रदेयते ॥
अतोऽग्नेषु न अग्नेषु सधामने प्रदेयते ॥
अतोऽग्नेषु न अग्नेषु सधामने प्रदेयते ॥
अतोऽग्नेषु न अग्नेषु सधामने प्रदेयते ॥
अतोऽग्नेषु न अग्नेषु सधामने प्रदेयते ॥

[इति दिग्गजस्य विविधकृतम्]

१. विष्णवे—स ।

२. विष्णवः—अस्मिन्—स ।

३. अतोऽग्नेषु—स ।

४. अतोऽग्नेषु—स ।

५. अतोऽग्नेषु—स ।

६. अतोऽग्नेषु न अग्नेषु सधामने—स, स ;

अतोऽग्नेषु न अग्नेषु सधामने—स ;

अतोऽग्नेषु न अग्नेषु सधामने—स ।

७. अतोऽग्नेषु—स, स ।

८. [ ]—स ।

अथ धर्मविधिरूप्यते

अथ धर्मावर्तिः—

दिव्येषु सर्वव्यापिषु माद्विवाहः 'व्यापकम्' ।
 अन्वयेषु वस्तुव्यवृत्तः सोमवासो वृत्तान्ता ॥
 शिवा दार्ढ्यपदस्य तु वृषभान्नवर्षकम् ।
 जगत् लोकपालैश्चः दुष्टा कार्या कवीभिः ॥
 काव्यी धरतुव्य कार्या सावित्री^१ तैम्बुनी तथा ।
 साविरी कारयेच्च 'निर्बन्धं' सुखवर्जितम् ॥
 विश्वं कदाचित् तु मातृ वा सौम्यं विना ।
 एवंविधानि काव्यानि धर्मा परिफलयेत् ॥
 मन्त्रः सौम्यो वानस्पत्यः सेवने 'जप्य एव च' ।
 चतुरथा दुष्टा कार्या पादौ चापि तथाविधौ ॥
 अन्तरं तु तयोर्हस्तौ मन्त्रेष्वर्थमेव वा ।
 सौम्ये च तथा कार्ये धर्मयोः सम्योरपि ॥
 धर्मादुक्तं स्पष्टं नित्यं दयामिदृशैः ।
 अन्वयो च कर्तव्यो सौम्याभ्यामप्यनुज्ञा ।
 कृष्णो मूलमेव 'धर्मस्तत्तत्तुम्बिनौ' ॥

^१ सत्य—४ ।^२ तैम्बुनी—४ ।^३ वसि—४, ७ ।^४ जप—४ ।^५ तथा—४ ।

प्राग्भूतो^१ निधनः^२ कार्यः शुभो देते भटः स्वः ।
 इन्द्रस्थाने सभायां वा रामदूते चतुर्थ्ये ॥
 शिवद्वयं समामज्य पार्षथोत्तमशोरिणि ।
 प्राग्भूतान् कामवेदमान् शिवयोरिति निधयः ॥
 एतस्मिन्सुखेत्कर्तुं अन्यस्मिन् श्रुतिज्ञो शुभात् ।
 इष्टकाममवाप्तकामासिद्धिर्विचितात् ॥
 परीक्षका भियोक्तव्यास्तुत्यामानविज्ञातयाः ।
 बभिवो देवकालाय बालकदाशात्मकैश्च न ॥
 कार्यः परीक्षकैस्त्रिभुवनकालगतो भटः ।
 उदकं च^३ 'मदायं' स्यात् बरतशेरि पण्डितैः ॥
 बहिस्तु दूते लोचं स श्लोचः समो भटः ।
 भटं तु कामवेक्षितं पञ्चाकाण्यशोभितम् ॥
 दूतधिया नरं पूर्वं तत्तत्तन्मतावेत् ॥

'एवमुक्तधियाः' 'दूतो' कृत्वा पाद्विवाकः एवं कुर्वदित्याह
 ['पितायाः—]

मातृलिः प्राग्भूतो गृत्वा पाद्विवाकस्ततो भवेत् ।
 एतेहि भगवन् धर्मं भविन् दिव्ये सभाभिः ॥

^१ लो—स ।

^२ लो—स ।

^३ तदाज्य—स ।

^४ तेन—क, छ, न ।

^५ [ ]—क, छ ।

^६ समुक्तः—क ।

^७ कति—क ।

उद्धितो लोकपातैश्च कस्यादिवमरुह्यैः ।
 ['आवाह तु पटे वर्म कथाद्वयवि' विचरन्तु ॥
 इन्धं पूर्वं तु दिग्भागे प्रेतसं दक्षिणे तथा ।
 वरुणं दक्षिणे माने कुशेनं वृक्षे तथा ॥
 अम्बादिलोकनालोभं वीचभागेषु विचरन्तु ।]
 इन्द्रः पीतो वनः इवामो वरुणः स्यादिकुलमः ॥
 कुशेस्तु दुर्गामो वसिष्ठादि सुवर्मनः ।
 तथैव निरुक्तिः इवामो वायुर्वृषः वसुधते ॥
 ईशानस्तु मण्डकं वरुणं ध्यायेत्तन्मादिमान् ।
 इन्द्रस्य दक्षिणे 'वार्धे' कसूनाशयेद्द्वयः ॥

बृहस्पतिः—

वरोद्वयस्तथा वीच^१ आषधैश्चाभिलोऽनरुः ।
 देवेतेषानवोर्मन्त्रे^२ आशितानां 'उलोऽनरु' ॥
 वातावर्मा च मित्रस्य वरुणोऽथो वसुधते ।
 इन्द्रो निरुत्तवान् वृषा च वर्मन्तो वसुधतेः सृष्टः ॥
 तत्तत्तदा ततो निरुत्तवपन्थो जपन्वजः ।
 इत्येते ब्राह्मणादित्वा नामभिः परिकीर्तिताः ॥

^१ [   ]—क, ख, छ, म, ठ ।

^२ नि—ठ ।

^३ माने—न ।

^४ वः पूषा वैश्व—वा ।

^५ अथ आदि—क ।

^६ तपान्मन्—क, ख; तपान्मन्—न ।

अग्नेः पश्चिमभागे तु सदावागवर्त्तते विदुः ।
 वीरमहस्य संमुख विरिसस्य म्हावशाः ॥
 अग्नेकसादहिर्बुध्न्यः निराग्नी चापराग्निः ।
 'अवर्त्तयेधर्त्तयेध कवाग्नी च विज्ञापतिः ॥
 स्वात्तुर्मस्य अगवात् सदाधैकादश सृताः ।
 धेतेश्वरभूतोर्ध्वे वातुस्मानं वक्रज्यवेत् ॥
 माग्नी माहेधरी चैव कौमारी चैवनी उवा ।
 वाराग्नी चैव माहेन्द्री वातुन्वा' सप्तसंक्रुता ॥
 निरुद्धतेरुद्धो भागे वयेकात्सत्तनं विदुः ।
 वक्रवस्वोत्तमे भागे वसतां स्थानदुष्पते ॥
 अक्षतः स्वर्धनो वातुरग्नौ मातस्तत्त्वा ।
 मानः पावेकाजीकै च वक्रतोऽष्टौ वकीर्तिताः ॥

स्पृश्यन्तरे—

आग्नेहो निरुद्धस्यैव उद्धः संवदस्तथा ।
 'न्याग्नेहो 'निरुद्धस्यैव प्रवहो 'वीरुद्धस्तथा ॥
 नाममेदेन वसतां विक्षयः स उवाहृतः ।
 वरस्वोत्तरभागे तु दुर्धनावाहवेदुधः ॥

^१ सु—म ।

^२ वी—म ।

^३ सु—म ।

^४ अग्नी सप्तमस्तारः—म ।

^५ नि—म, छ, म, उ ।

^६ न्या—म, छ, म, उ ।

^७ अग्नी—म ।

एतस्मां देवतानां तु स्वभावा पूजनं विदुः ।
 पूजास्मान् यमाय कृत्वा चाप्यारिहं क्रमता ॥
 'अद्वयं यथातद्वानां' 'सूत्रान्ते प्रकल्पयेत् ।

['अन्यपुण्यादीनि च अतपूजायां रक्षामि आर्षाणि ।

नारदयन्त्रात् ॥

रत्नैर्जम्बैश्च पुनैश्च अन्यपूजाद्विभिः ।
 अर्चयेदु अहं पूर्वं ततः शिष्टांस्तु पूजयेत् ॥

इति ।]

इन्द्रादीनां 'रत्नैर्जम्बैर्वा' पूजनम् । एतच्च सर्वं प्राक्पुनः कुर्यादि-
 त्याह—

यथापत्तिः—

प्राक्पुनःकृतो विदो देवदेवाह्वयतः ।
 सुदुर्लभसंज्ञः शान्ताविद्यो विमलतः ॥
 सत्यमन्यः शुचिर्देहः सर्वप्राप्तिहिते ततः ।
 उच्यतेऽतः सुदृढासः सुदृढानुवाचनः ॥
 सर्वानां देवतानां च पूर्वा कुर्याद्यथाविधि ।
 यथादिशु 'तथा होमः अर्चनो देवपालैः ॥

^१ अर्चयेदि—अ ; अर्चयेदि . . . प्रकल्पयेत्—नारद—उ ।

^२ इन्द्रादीनां—इ, उ ।

^३ [ ]—इ, उ, अ ।

^४ इति—उ ।

^५ इति—अ ।

आश्वेन हविषा चैव समिद्धिर्होमसाध्वैः ।
 त्राविष्वा मन्वेनाथ^१ स्वाहान्वेनैव^२ हाश्वेत् ॥
 'धर्माध्वेनमिदुतः'^३ एतात् त्रिसिखा उन्मुक्तये ।
 मन्वेनानेन सहितं^४ 'उत्साध्वै तु त्रिगोमम् ॥

'अथ मन्त्रः—

आदित्यमन्त्रावन्तिमेनामथ चौर्यैर्मिरासो हृदयं मन्त्रः ।
 अहम रात्रिष उये न कन्वे धर्मश्च ज्ञायति^५ 'नरायणुत्तम् ॥

इति ।

अनेन मन्वेन सहितमभिदुकार्य पत्रे त्रिसिखा कन्वे शितानि धर्मम् ।
 एतन् धर्माकहनादि शितानि कन्वेह्वान्तं दिग्दर्शनाकहान्तं सर्वदिग्दर्श-
 नाभासमुक्तम् ॥

तथा न मन्त्रावन्तिः—

इमं मन्त्रविधिं कृत्वा सर्वं दिग्देवु बोधयेत् ।
 आकाशं च देवानां तमैव परिकल्पयेत्^६ ।

अनन्तरं प्रादुर्वाको पटमाकन्त्रयेत् ।

^१ मन्त्रि—व, क ।

^२ होम—व, क ।

^३ धर्माध्वे—म ।

^४ एतात्—व ।

^५ कन्वेन—व, क ।

^६ सर्वं मन्त्रः—नानि—व ।

^७ एतन्—म ; एतन् एतन्—म, क ।

^८ इ । इति—व, क ।

त्वं यत् नमस्वा सुतः श्रीशार्ङ्ग दुरात्मनाम् ।

यथाहाद्वर्गमूर्तित्वं दण्डाद्वृत्तिं नमः ॥

भूतो भावयते यस्मात् यदस्तेनाभिधीयते ।

इत्यनेन मन्त्रेण 'दुष्काममिमन्त्रयेत् ।

अथान्तं तु शीघ्रस्तु दुष्कामायन्यवेदिति ॥

पाञ्चवक्त्राय आह—

दुष्कामायन्यवेदित्वमिदमुक्तमुक्तभूतः ।

यस्मिन्नात्मनीयुतो रेखां कृत्वाऽन्तरिक्षः ॥

त्वं तुल्ये कृतधामाऽसि पुरा देवैर्दिनिर्मिता ।

सत्सत्त्वं यद् धन्यानि संशयान्तां विनोचय ।

यथासि धारयन्मातः कस्ये मां त्वमपि नमः ॥

शुद्धयेद्दमयेद्दुं मां त्वं तुल्यमिमन्त्रयेत् ।

'अथ नारदः—

विश्वरूपं समासाद्य यद्वर्णद्वयेर्षेयम् ॥

एकं शिखे पुलमन्त्राय तुल्यैच्छित्तम् ।

धारयेदुत्तरे चार्धे पुलं दक्षिणे शितम् ॥

पीठिकां 'धारयेत् तस्मिन् दृष्टकालादुत्तरेणैः ।

प्रतिपले मृच्छित्तयेर्विकल्पः ।

^१ नारदः—क ।

^२ धर्मः—क ।

^३ अथ नारदः—सहित—क ।

^४ दृष्टकाले—क ।

एवं शिरोऽवतिष्ठति विजयवक्त्रमनन्तरं चतुर्भुजवति । चतुर्भुजं
न विनावीच्यार्धं वाक्यमाह^१ तत्रैवावस्थापयेत् ॥

विनायकः पद्म विजयः परिययाः कालकोविदेः ॥

इति स्तुतिः ।

दशदुर्लभोक्तारवक्त्राः 'वक्त्राः' ।

पद्माय 'विनायिः' ।

दशदुर्लभः प्रायः पद्मायाः सुविशेषिका ।

['तस्मात् पद्मायाः तु चरित्वा तस्मात् पद्मायाः लब्धः स्तुत्यः ॥]

इति ।

गुह्यगुह्यविशेषवक्त्रमाह^२ वक्त्रावतिः—

गुह्यो यदि कथं स गुह्यः स्यात् संख्यः ।

तस्य वा होममानो वा न विगुह्यो भोजनः ॥

^३तथाऽप्यहं—

वक्त्रावतिः गुह्यमहं चतुर्भुजवक्त्रम् ।

रज्जुकोट्यहं न तत्रैवागुह्यमविति ॥

इति ।

^१ पद्माय—क, उ ।

^२ वक्त्रावति—क, उ ।

^३ [ ]—क, उ, व, न ।

^४ विजय—वक्त्र—क ।

^५ इति, तथा—क ।

यदा तु दृश्यमाने^१ काले एषां भङ्गः नादृश्यत्वात्, तदा
समाधानं कृत्वा पुनरावेक्षणं कर्तव्यम् ।

विन्यासितेदमङ्गे न पुनरावेक्ष्यताम् ।

इति 'समुत्पन्नत्वत्वात्' ।

एते पुनःप्रयोग इति सूहृत्प्रतिः आह—

षटे निष्कस्तुल्यो^२ 'दीनश्रेयानिमाप्नुयात् ।
काममाप्तुं पुनस्तौल्यो वर्णितो विनयी भवेत् ॥
क्षिप्तश्रेयेऽप्यमङ्गे वा दृश्यत्पुष्टिं पुनर्नृपः'^३ ।

अथ वन्याप्रतिः—

साक्षिणो वाक्याः^४ श्रेयः वपादशार्धमादिनः ।
शानिनः शुनयोऽष्टम्या निषेक्तव्या नृपेण तु ॥
तेषां वचसो वन्द्यः शुद्धवशुद्धिभिर्निर्मलः ।
अतिसुपुरोहिताचनान् दक्षिणामिथ तोषयेत् ॥
संस्तुतु वाक्याः सर्वे शुद्धवशुद्धी नृपे कदा ।
सङ्घिः परितो राजा शुद्धमाहव पूजयेत् ॥
शुद्धिजलनहेतुर्नैव परं वपात्प्रतिहितम् ।
अशुद्धं वन्दयित्वा तु तत्प्रादुर्दिप्तकालयेत् ॥

^१ नदृश्य—क, ख, उ ।

^२ स्मृतेः—क, उ ।

^३ वशुद्धिमा—क ।

^४ त, इति—क ।

^५ नृपे—क, उ, ज ।

एवं कल्पयित्वा राजा ब्रह्मा श्रीवामनोत्तमान् ।
बह्वर्त्तुं श्रीवामनाय ब्रह्मभूयान् कल्पते^१ ॥

इति षष्ठविधिः

अथाष्टविधिः

^२अथ प्रजापतिः—

अष्टविधिं ब्रह्मयानि^३ 'वधाकाशेषे' चोच्यते ।
कामदेवमभ्यस्तान्वाह्यो पुरस्तात्तन्मं तथा ॥
आग्नेयं मण्डलं व्याधं द्वितीयं वायवं स्पृशत् ।
तृतीयं वायुदैवतं चतुर्थं वसुदैवतम् ॥
पञ्चमं अग्निदैवतं मण्डलं तृच्यते तुषेः ।
षोडशतुच्यते षड् सप्तमं सोमदैवतम् ॥
आहिसमष्टयं नैव सप्तमं सप्तदैवतम् ।
एतानि मण्डलान्ब्रह्मविधिं शास्त्रविदो विदुः ॥
ब्रह्ममिर्त्यहैः श्रीवामनपुत्रीनां सत्त्वयम् ।
स्तुतिब्रह्मपवित्रं भूमेस्तु परिचरयता ॥
शेखरास्तुतिविधिं मण्डलं तावदन्तरम् ।
^४अहस्तुतिब्रह्मयानं च—

^१ ते, इति—य, क ।

^२ अथ प्रजापतिः—परित—य, न ।

^३ सप्त—य ।

^४ सप्तमं—य ।

तिर्यग्भोदरा 'अष्टासुद्धा' वा नीहयन्तः ।
 यनाचनस्तुम्बोरं विवस्त्रिर्माशाहुगः ॥
 हस्तो विश्वविज्ञानं दन्ते इत्यनुग्रहम् ।
 तत्पद्महस्तं भोदो बोधने लघुग्रहम् ॥

4444

ज्ञाविशदशुक्लं प्राहुः मण्डलं तावदुत्तरम् ।
अष्टविंशतिविमशुक्लीनां सतद्वयम् ॥
पद्मबाहल्लनधिर्लूकेस्तु परिकल्पना ।
कलः पद्मः सप्तं कार्यं मण्डलं तु प्रभाततः ॥

‘पदसम्पन् ।’ इति कर्मज्ञानम् । तत्र नयनमण्डलपरिमिताद्गुण-
मनसाहं विदुषाश्चर्मिर्गन्धैः महानिधान्तराहैः कालेहं वेदव्याकुलि-
मनामेन’ अद्भुतोनां पदपञ्चाशदधिकं शतद्वयं लेख्यते । तत्रैपि गन्धानि
सर्वैश्च नन्दयन्ति । नन्दनमन्त्रे लिखति ‘नमो विष्णवे । तत्र ‘सर्वेभ्यश्चामा-
ह्वय’ इत्यादि ‘दिग्भ्यश्चोक्तसाधनमर्थैश्चोक्तैश्चोक्तविधानोक्तमार्गैश्च

— 100 —

१०५

Figure 1

^१ अस्ति हिम् प्रकृतौ अयोदशानि—निताश्रयाचनानि परित्यागानि—

¹ सुदामी, नमस्कार, पत्रिका, १९८३।

कलौ निम्नोत्पत्तिर्लोकमिवा ततो जगत् ।

सत्यमेव जयते ।

विष्णुपदुकोत्तममल्लकम् । सप्त तुल्यविमानोत्तममल्लकमिदम् । तयोरोपयन्ते
य विजयन्ते सप्तमल्लकमिदम् । विदुः । विदुः । विदुः । विदुः । विदुः ।

नारदिरित्येतारोपयन्ते च विध्यन्ते । तस्यप्रतिनिधी निरोपमाह दशपतिः—

वृद्धिमे सन्दत्ते 'विद्यन्' 'वाहमुत्तः' पात्रपतिः शुभिः ।

तद्वन्द्युः' कृतादीनि हस्तयोतर्निर्वापिचः ॥

कृतान्धं वेनह्रीं विदित्वादीदित्यस्य करो तद्वन्द्युः सिन्धुज्जायन्तिर्नैवकल्पन्त्यम्—
स्थानेन्यज्जायन्तिर्नैवकल्पन्त्यम् कदाह वाहदुः—

हस्तज्जायन्ते सर्वे तु पूर्वसंयमयि तु ।

इति । अन्तरं सप्तधत्तस्य पञ्चनि हस्तयोतर्जनीकुतयोन्मेषेत्—

पञ्चैकविंशत्युर्ध्वं आधत्ते. सप्तभिः समैः ।

इति स्वरवात् । तानि च हस्तज्जायन्ति सुमेव तन्मोहयेत् । पञ्चन्यज्जायन्ति
पञ्चनि सप्तकुतयो वेदनेतिर्लोकः । सुमेवि च सप्तकुतयि मन्त्रितः ।

वेदनेति स्तिर्द्विती सप्तभिः सुमान्शुभिः ।

इति नारदवचनात् । तथा सप्त तानीयस्य समैव पूर्ववन्ति चाधत्तं च दध्य-
ज्जायन्तिर्नैवकल्पन्त्यम्मुपरी निम्नसेत्—

सप्त पिण्डपञ्चनि तानीयवाज्जायन्ति ।

द्वर्माः सप्त पञ्चनि दध्यज्जायन्तिर्नैवकल्पन्त्यम् ॥

इति स्वरवात्, तथा सुसुमानि च निम्नसेत्—

सप्त पिण्डपञ्चनि सप्तान् सुमेवेति ।

हस्तयोर्निधिनेत्य सुमेवेतिर्लोकः तथा ॥

इति विश्वामित्रवचनात् । सुमन्तः पुण्यानि । यदीं स्तानम्—

यवस्तं तु पाणिन्यज्जायन्तिर्नैवकल्पन्त्यम् सप्तभिः ।

यन्मन्त्रितं हस्तं सुमन्तवद्वयः सप्तमे पदे ॥

इति तदधत्तपञ्चमनिर्नैवकल्पन्त्यम् वेदितव्यम्—'—पा. नि. II.

^१ पाणिन्यज्जायन्ति—क ।

^२ स्तिर्द्वि—क, उ ।

^३ प्रथः वाहमुत्तः—क ।

^४ विद्यन्—क, उ ।

^५ तस्य इति—क, ल, उ ।

अथ याज्ञक्यव्याख्याः—

‘करी विमर्शितवीहेः लघुभित्ता ततो न्यसेत् ।

समुपस्थस्य पश्चादि सामस्त्येन वेष्टयेत् ॥

यस्य कण्ठ्यां वीहयो विमर्शिताः, तस्य ‘करी’ लघुभित्ता
हस्तमूर्धतिलज्जालैश्चनकिनादि परिचर्या, अर्धतरं ‘समुपस्थस्य पश्चादि’
अर्धवीहोऽर्धोऽर्धततो न्यसेत् । समुपस्थस्य पश्चादि सामस्त्यः शुद्धैस्तनुभिः
‘वेष्टयेत्’ ।

वेष्टयेत्* निमोर्हती सधमिः दृक्कान्तुभिः ।

इति नारदवचनात् ।

अथवापरावातुपरि सप्तधमीयथाणि ‘दूर्वायाणि च सप्त दध्यका-
नक्षत्रांश्च किञ्चिदेत् ।

[‘तथा च विद्याम्हः—

सप्त विमलवत्राणि क्षमीत्यथ्यथाकृतान् ।

दूर्वायाः सप्त तथाणि दध्यकानक्षत्रांस्तथा ॥

विमलेदिति शेषः । तथा तुल्यमादि च किञ्चिदेत् ।]

* करे विमर्शितवीहेः—क, क ।

* लघुभित्ता ततो न्यसेत्—क ।

* लघुभित्ता—क, क ।

* वीह—क ; वीहन्—क ।

* दूर्वायाणि च सप्त—यस्मिन्—क ।

* [ ]—क, क, क ।

सप्तविष्णुत्वप्राप्तिं अक्षतान्^१ कुतुबं दधि ।

इत्यथोर्विधिपेक्षया सूत्रेणैवेष्टव्यम् ॥

इति ।

अथपीठं समाख्यम्—

अथस्तमं तु^२ 'पाणिभ्यां' अर्कनैस्तु सप्तभिः ।

अन्तर्हितरैः शुद्धस्तम्भद्वयं सप्तमे पदे ॥

इति, तदध्यात्मव्याख्याये द्रष्टव्यम् ।

अथ पञ्चापविः—

अमहीनं सर्वं कृत्वा तद्वत्शुद्धमथोभयम् ।

किञ्च तु द्वापयेष्टौ पञ्चाक्षरमितं^३ स्पृष्टम् ॥

अथ ध्यानाः—

आहमुत्तमः कालिष्ठेयः सप्तानिर्गन्धसुखिः ।

आर्द्रवासाः शुचिर्भूय विरस्यारोम्य चक्रम् ॥

आलैश्च लोहकापी^४ 'सः' शुद्धस्तम्भाधिकर्मणि ।

* 'सप्तमयोगध्यानम्' तेन श्लोकोऽपि तु द्वापयेष्टौ ॥

^१ तच्छब्द—क, ख, ग ।

^२ सं तु—क, छ ।

^३ पतिः सप्त—न ।

^४ परं शुद्धस्तम्भ—न ।

^५ तालसंज्ञितम्—क, छ ।

^६ पशु—न ।

^७ हे—क ।

^८ मातुल तेनापि तौ तु तप—क ।

अश्विनोर्मयः किञ्च सप्तकुलिङ्गं 'सुरक्षितम् ।
 यथाश्वत्थिन् वृषः कारयित्वा हृदिर्द्विजः ॥
 कृत्वा यथाये तन्वन्तं वृषास्तस्युत्सृजन् ।
 नृषिर्मा मानसं 'यमं लोकपालैरपिष्ठितम् ॥
 तन्ममे सर्वदेवानां वयिर्मा पालं ब्रुतम् ।
 तन्ममे सर्वमृतानां हृदिस्थो वेति चोदितम् ॥
 सत्त्वानृते च विज्ञाय 'लघः समुत्पद्यते ।
 'देवादिभिर्निर्दं प्रोक्तं नान्यथा कर्तुमर्हसि ॥
 'स एव त्वां कारयति सत्येनानेन मानवः ।
 सत्त्वान्मवाप्त्य 'वासस त्वं शीतो नव हृताशन ॥
 नृपाश्वत्थस्य वायस्य यद् हस्तौ च 'मायिनः ।
 अश्विनोर्मं च यवस्यमक्षिपुक्तं यवार्धतः ॥
 संमान्य नृष्टिं तस्मैव 'वस्य देवो यवार्धमम् ।
 इत्युत्तमा इत्यन्योत्तरस्य यदवात्मिन्दमानकम् ॥

^१ वृष्टि—व ।

^२ सत्त्वान्—स ।

^३ लोकपालैर्द्विजैः—स ।

^४ लघः—व ।

^५ देवदि—व ।

^६ मायिन—स ।

^७ वाय—व, स ।

^८ वायि—व, स ।

^९ देवं पालं—व, स ।

^{१०} किञ्च—व, स ।

‘संस्तुतामसं’^१ मुनं विस्तुतिज्ञाविर्गोपनाम्नम् ।
 त्वं गृहीत्वा सम्पदैः विस्तुत्यानामममम् ॥
 हस्ताभ्यां तं समादाय पाद्विवाक्यामीरितः ।
 निष्पन्नैकस्मिन्स्ततोऽप्यानि मनेस्तत्तन्निष्ठम् ॥
 अतस्तान्तः सन्निधौरेदकुटः सोऽनलं यति ।
 न दातव्येतामवाप्त्य या युमिः परिकल्पिता ॥
 न मण्डलमतिक्रमेद् नान्तरा स्थापयेत्तदम् ।
 मण्डलं चाद्यं कृत्वा ततोऽग्निं विस्तुतेवः ॥
 यस्तन्त्रा पातयति दम्भश्च न विमान्यते ।
 पुनस्तं द्वापयेदग्निं ‘स्विदिशिवा रवीकुल’ ॥

यस्य मण्डलस्थितस्य कर्तुंश्रमभिमन्त्रणमाह पाद्विवाक्यः—

तमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि शक्यः ।
 साक्षिस्तुत्पारेभ्यो ब्रूहि सर्वं कने ‘मम’ ॥

‘सर्वं ब्रूहि’ दक्षिणैर्यः । तत्र यथां सुतर्हि चिन्तं

^१ ‘संस्तुतामसं’—क, छ ; सुस्तुतामसं रके—च ।

^२ ‘मुनं’—प, छ ।

^३ ‘हस्ता’—क, छ ।

^४ ‘निष्पन्नैः’—क, छ ।

^५ ‘पादौ रीदं’—क ।

^६ ‘तद्’—क ।

^७ ‘के’—क ।

^८ ‘मम इति’—क, छ ।

^९ ‘विस्तुतेवः’—क ।

‘लोहपुद्गलस्योदये’ निश्चित्य, पुनः सन्ताप्योदये निश्चित्य, तृतीयस्तये सन्दर्भेन गृहीत्वा, पुनः आसीते कर्ता ‘त्वय्ये सर्वभूतानां’ इत्यभिप्रायं नृणां । अस्मिन्मन्त्रे प्राद्विवाक्ये मन्त्रज्ञानां दक्षिणमन्त्रे लौकिकवर्ति-
मुत्समाधानं ‘अहमे वाक्काय स्वाहा’ इति ऋग्यजुस्सामान्येन जुहुयात् ।

साम्बन्धं जुहुयादन्मौ पूतं पादोत्तरं सतम् ।

इति स्मृत्यन्तरे दर्शनात् ।

अहमे मन्त्रे निधत्वा, मन्त्रेऽभिप्राये कृते, एवं जुवादिषाद्
पाद्वनन्तः—

तुक्तानि सुदिगीहिरन्वः ‘सुदिनानुमात्’ ॥

‘पाद्वनन्तमिति धारायां व्याख्यातानि वचनानि अत्र स्मर्यन्तानि । प्रकृते
तेषां निश्चित् भेदेन अत्र दर्शनात्—वा. नि. II, १०४ ।

‘इं निश्चित्—य ।

‘लोहपुद्गलस्योदये’ पुनः लोहनिष्पन्नस्य निश्चित्य पुनस्तन्ताप्य उदये निश्चित्य
तृतीयस्तये सन्ताप्य सन्दर्भेन गृहीत्वा पुनः आसीते सत्यपुनःकृतं सत्यसन्दर्भेन
‘त्वय्ये सर्वभूतानां’ मिलादिसन्धे कर्ता नृणां—वा. नि. II, १०४ ।

‘वाचयेन—वाचि—य, क ।

‘प्राद्विवाक्यस्तु मन्त्रस्य मन्त्रादक्षिणमन्त्रे लौकिकवर्तिमुत्समाधानं ‘आमे
वाक्काय स्वाहा ।’ इत्यादिष्वेव ऋग्यजुस्सामान्येन जुहुयात् ।—‘साम्बन्धं जुह-
वाद्यौ पूतमोत्तरं सतम्’—इति स्मृत्यात्—वा. नि. II, १०४ ।

‘तो न नन्—य ।

‘अहमे मन्त्रे निधत्वा अहमे मन्त्रे अस्मिन्मन्त्रेऽभिप्राये सत्यस-
... वा. नि. II, १०७ ।

‘सुधि—य ।

‘तु ; इति—य, वा, क ।

अत्र कालावयवः—

मत्स्यसर्पविश्रुतयोश्च स्थानादन्वय इत्यने ।

अद्वयं 'ते हिन्दुदेवाः तस्य मूर्तोऽपि द्वाभयेत् ॥

'स्थानादन्वय' इत्याभ्यामन्वयेत्यर्थः ।

अत्र प्रजापतिः—

अमृता पतिते विष्णे सन्नेहे वा पुनर्हीत्' ।

['इते तु सर्वेयत्नव्यात् 'वीहीनम्यमवा यवान् ॥]

यदि दृष्टव्यः अमृताहमन्यत्तादयमेष विष्णुः पतति, वीहीन-
वादिमर्दने कृतेऽपि दम्भादभ्यसेन वा संशयो भवति, तदा पुनर्हीत्' ।
द्वितीये प्रयोगेऽपि सन्नेहे दाम्भितेन, पुनःपुनर्हीदिति दम्भनामावात् । तत्र
शुद्धस्य राज्ञा शुद्धिर्भवति चेन्न । अशुद्धस्य 'पूर्वदृष्ट्यादानपूर्वके त्याग एव ।

['इत्यभिप्रेतिः]

^१ यमि—क ; इति श्री. वा. मि. पृष्ठ ११४ ।

^२ तं—अ ।

^३ पदार्थमिदं साक्षात्परीक्षणेन मित्याश्रयं न्यासार्हं—अतीत्यमान
तदभावोऽपि मित्याश्रयं दृश्यते । परं तु केन साक्ष्येन वादशास्त्रेण साक्षा-
त्परीक्षणेन उपपन्नमिति न ज्ञायते । संशितम्यवादमनिरूपकोऽेतु सर्वेषु प्राज्ञ-
पक्षधर्मेभ्य इत्यने ।

^४ [ ]—क, ख, ग, घ, ङ, न ।

^५ न्याय्यम्—क ।

^६ यदा मत्स्यसर्पविश्रुतयोश्च मत्स्यसर्पविश्रुतयोश्च विष्णुः पतति दम्भादभ्यसेन वा
संशयस्तदा पुनर्हीदित्यर्थोपपत्तुमात्रम्—वा. मि. II, १०० ।

^७ यत्पूर्वम्—क ।

^८ [ ]—क ।

अथोद्भवविधिरूपे

^१अथ मन्त्रपतिः—

सोमस्त्वय्य मन्त्रपति विधिं धर्मं पुरातनम् ।
 ह्युवाचुमवरीशार्थं मन्त्रपतिभिर्हितं स्वयम् ॥
 शराम् संपूज्योद्भवत्वा वैतनं च धनुस्तथा ।
 'अर्चयेत्पुनर्द्विष्य कतः कर्त्तुं सवारमेव ॥

[^२इयं कात्यायनः—]

'सगजवातगैर्यैः पशुर्नति विमुद्धये ।
 वैशुध्यान्वजयोभैव सेता' च सुतयं क्षिपेत् ॥

अथ वाचस्पतिः—

कूर्त्तुं धनुः सप्ततर्तं नवधर्मं पदतर्तं स्मृतम् ।
 मर्त्यं पञ्चतर्तं शैवं दत्तं शैवो धनुर्दिधिः ॥
 नातिक्रमेण धनुषा क्रैतवित्वा शरजम् ।
 पानीये^३ मज्जरं कार्यं सङ्घा मय मन्त्रपते ॥
 वाचस्पतिः शत्रिभ्यो वैतयो रणक्षेत्रविमर्शितः ।
 नाभिरात्रि जले^४ निपत्य पुरतं सामवेष्टेद्वली ॥

^१ अथ मन्त्रपतिः—वाचित—६ ।

^२ कतः कर्त्तुं पुनर्द्विष्य अ; पशुर्नति—मिर्त्तव, वा. नि. II, १०८ ।

^३ [ ]—६, ७, ८ ।

^४ रणक्षेत्र—६; रणक्षेत्र—८ ।

^५ सप्ततर्त—६, ७, ८ ।

^६ मय—६, ८ ।

^७ सामवेष्टेद्वली—६, ८ ।

उद्धोचराणां 'दि' भुवः शरणां कलचोदयात् ।
 कल्पमातु सरोवराः पुरमेव कवीयता ॥
 शरस्य वतने धातुं सर्वं वलिर्जनेत् ।
 'सर्वसर्वे'सरो वामात् दूरादूरां वदिः ॥

अथ व्याख्यादुभिव्युक्तम् । 'सर्वसर्विभानात्पतनं प्रादमिति च विधानात्सर्वैर्गर्भवतने शरसायां तादृशं शरसा देवकता पुरमेवा-
 कल्पन्तम् । सर्वसर्विकम्प्य वतने सति, शरसायां वतनदेहे रिक्ता, तत्र
 आरम्भ देवकता पुरमेवात्मन्तम्पम् । 'सर्वसर्वतनमोरुमयोऽष्टार्क्यामेति ॥

हृत् वलिमेवाहो मारुते चातिभावति ।
 विष्णे मूर्धदेशे वा दृष्टमातुलमातुले ॥
 देवदेहे भवोर्ध्वं 'वाप्तिन्' पुर्माद्विज्ञोभनम् ।
 बाह्यार्धे कर्मिणोर्ध्वं शीमयात् कर्तुं च ॥
 'बाह्यार्धे' घटादिभिरुद्धृतम् ।
 विष्णोर्ध्वे निमज्जेत कन्धवर्षस्तान्निहो ।
 हृत्परीवात्परिहृते कद्रुकाकल्पवर्धिते ॥
 वापिमात्रे निमज्जेत न वागात्रे न वास्यदे ।

१ निरिदुः—क ।

२ स सर्वसर्व—क ।

३ कल्प—क, क, क ।

४ कदा—क, क ।

५ हृत्—क ।

६ शरस्यपतने—क ।

७ त—क ।

‘आविष्टेनञ्जने निमज्जति’ इति ।

स्नानेनञ्जने तेषां सम्बन्धस्तुल्यं नृपः ।

आविष्टं च निमज्जति मानवाः शुद्धिस्तद्विधिः ।

अथ स्मृत्यन्तरीक्षितेनः—

उदके प्रादुस्तुल्येतिहेतुर्मपूयां प्रकृत्य च ।

इति ।

नाभिप्रायान्तरस्य वाकिपुत्रोद्भवां धर्मसूत्रानुसृत्य प्रादुस्तुल्य-
स्तिहेतुर्विपर्ययः ।

पुनस्तत्र च कर्तुं च धर्महेतुः हेतुना ।

विष्ठायां तु तृतीयायां समं गमनञ्जनम् ॥

आगतं प्रादुस्तुल्यं कृत्वा तेषामध्ये तु कारिणम् ।

अस्तत्वादायैवेत्यन्तं सन्निधौ चानुबन्धयेत् ॥

स्मृत्यन्तरी—

‘तोरणमपि निमज्जनसमीपस्थाने समे देशे शोभनप्रमाणेऽभिहितं

‘निमित्तेऽपि—४ ।

‘सुतम्—४ ।

‘नेतु—४ ।

‘स्मृत्यन्तरी—४, ४ ।

‘नाभिप्रायान्तरस्य वाकिपुत्रोद्भवां धर्मसूत्रानुसृत्य प्रादुस्तुल्य-
हेतु—‘उदके प्रादुस्तुल्येतिहेतुर्मपूयां प्रकृत्य च’ । इति स्नातक—वा. वि.
II, १०८ ।

‘तोरणं च निमज्जनसमीपस्थाने समे शोभनप्रमाणेऽभिहितं धर्मम् ।
वा. वि. II, १०९ ।

‘अस्तत्वादाय—४ ।

‘कान्त्यापरोक्षि—४ ।

कार्यम्' । तत्र विदुः श्रोतुं शक्नेतुं एवो 'वेगात्पुरुषो मन्थमाश्रयमानं यत्ना
समाश्रयं तस्यैव तिष्ठति । मन्थोऽपि पुरुषो 'वेगाच्छरनोऽस्तमाने श्रोतव्यमुक्ते
'तिष्ठति' । एतावन्मर्थं लक्षणाभिधेयं' नारदः—

बद्धाश्लो धामकानां यो त्यागावधिष्ठो जये ।
तौ तत्र विनिवृत्तौ च शरानमकालमात् ॥

तत्र यत्नं दशपूजा 'कर्तव्या ।

नारदवचनात् ।

मन्थमाश्रयैः सुरभिभिः मधुहीरकूटादिभिः ।
दूताभासौ मधुवीर्यं बलमाय समाहितः ॥

एवं दशपूजां यत्नं कृत्वा, धर्माश्रयणादि सकलदेवतापूजाहेतुं
समन्वये विरूपयतोन्मादिषु कृतेषु बाधिवान्मनोवकाभिपन्नं कर्तव्यमिति'
वाङ्मनसः—

^१ 'वेद', इति—क ।

^२ 'वेगात्' तु—क ।

^३ 'वेगाच्छर'—क ।

^४ 'न मन्थति'—क ।

^५ 'एतावन्' भवति—विदुः श्रोतुं शक्नेतुं एवो वेगात् मन्थमाश्रयमानं यत्ना
समाश्रयं तस्यैव तिष्ठति । मन्थस्तु पुरुषो वेगात् शरानोऽस्तमाने श्रोतव्यमुक्ते
तिष्ठति—वा. वि. 11, १०९ ।

^६ 'त्यज्य' वा—क ।

^७ 'कर्मिषाह' नारदः—क ।

^८ 'मिच्छा' वा—क ।

‘शेषं त्वं प्राणिनां प्राणः सुखेराद्यं’ इति निर्मितम् ।
 सुखं^१ च कारणं शेषं इत्याद्या देहिनां कथा ॥
 अन्तर्लक्ष्यं दर्शयान्त्वात् सुखाद्युपपत्तिरिति ।

अथ विष्णुः—

‘त्वमात्मः सर्वमृत्तानामन्तर्भरति साक्षिणम् ।
 त्वमेवाम्यो निर्वादीने च त्रिपुराणि वामनाः ॥
 ‘व्यवहाराभिरस्योऽयं प्रातुमस्यति यज्जति ।
 तदेनं संशयादसाध्यमन्तर्भरति ॥

एवं प्राक्षिपत्येनं जलमिममर्थेन कृते, शेषं एवं पुनर्निर्वाह
 प्राप्नुमस्यति—

सर्वेन प्राक्षिपत्य वरगेत्यभिधानं^१ कम् ।
 त्वमिदमेवमस्यत्वं पृथीत्योक्तं नर्कं विहेत् ॥

^१ पञ्चमिदं शङ्खवल्कीत्यनेन मुद्रितप्राप्तमन्त्रपुस्तके न दृश्यते ।

^२ अस्तु—क ।

^३ कः—क ।

^४ कौ—क ।

^५ त्वं वनः—क ; त्वमात्मः . . . . . प्रातुमस्यति—प्रातुमस्यति
 कश्चित् प्रातुमेवेन जलनाद्यमन्त्रमुद्रितं नास्तीत्यनुसंहितत्वात् नास्तीत्यनेन उपपन्न-
 स्तम्—पृष्ठं १९० ।

^६ जलमिति—क ।

^७ पञ्चमिदं क, क प्रातुमेव शङ्खवल्कीत्यनेनोक्तम् । मुद्रितप्राप्तमन्त्र-
 पुस्तके न दृश्यते ।

^८ अभिधानम्—मुद्रितं चौ० या. सि. पृष्ठम् १९३ ।

‘कम्’ उपकम् । ‘अधिराज्य’ अधिराज्यम् । ‘एवं तोरणमु-
 कृततनयोः स्थितयोः कृतीवस्थां कृतारणिकार्यां शोभ्यो निमज्जति ।
 तत्समकालमेव तोरणमुले स्थितौ द्रुततरं मध्यमहरकृतस्थानं गच्छति ।
 अन्योऽपि सारवाही न तस्मिन् पश्ये, द्रुततरं तोरणमुलं प्राप्यान्तर्गम्यतं
 यदि न यत्नं पश्यति, तदा शुद्धो भवति । एतदेव स्पष्टीकृतं पितामहेन—

गच्छीतोऽप्यमुलायु लक्ष्मणानं कवी नरः ।
 तस्मिन् गते द्वितीयेऽपि वेगपराजयं साधकम् ॥
 कच्छेत्तेजसमुलं तु गतः स पुरुषो गतः ।
 काश्वलायु सारवाही न पश्यति तदा कले ॥
 अन्तर्गतं गते सम्पद् तदा शुद्धिं विनिर्दिशेत् ।
 जयया न विदुः स्वार्थेकार्त्तस्थाधि रक्षणे ॥
 स्वानाद्वाङ्मन गमनापस्मिन् पूर्वं निवेशितः^१ ।

इति ।

^१ अथारण्य ‘शुद्धिं विनिर्दिशेत्’—इति पितामहप्रचनपर्यन्तं निराक-
 रणां विचित्रमेवेन दृश्यते—निराकृतप्रचनानि अथ उदाहरिष्यते—

एवं स्थितयोः कृतीवस्थां कृतारणिकार्यां शोभ्यो निमज्जति । तत्समकालमेव
 तोरणमुलेऽप्येतौ द्रुततरं मध्यमहरकृतस्थानं गच्छति । सारवाही तस्मिन् पश्ये
 द्रुततरं तोरणमुलं प्राप्यान्तर्गम्यतं यदि न पश्यति तदा शुद्धो भवति ।
 एतदेव स्पष्टीकृतं पितामहेन—

गन्तुं यधि न कर्तुं तर्हि गमनव्ययम्—वा. मि. II. १०२ ।
 वेगेन उच्यते समम्

^२ न जय—क, ख, छ ।

^३ लक्ष्मण—क, छ ; काश्व—निर्लेख वा. मि. II. १०२ ।

^४ काश्वलायु—मुद्रित चौ. वा. मि. पुटं ५५५ ।

^५ निवेशयेत्—मुद्रित चौ. वा. मि. पुटं ५५५ ।

‘सुखं निवेष्टितस्यावादनवत्’ गमनेऽप्यशुद्धिर्देह्या । ‘एकाङ्गस्यापि दर्शनं’ इति कर्त्तायन्त्रिदायेन ।

शिरोभावं तु दृष्टेन न कर्त्ता नापि न्यासिके ।

‘अस्तु भवेन्नये यस्य शुद्धं त्वयि’ निर्विशेषम् ॥

इति निवेष्टाभिधानात्^१ ।

निमग्नोऽप्यन्ये यस्तु दृष्टव्योऽपि वा वरः ।

तुल्यतया निमग्नोऽपि दृष्टविद्वन्निमित्तः ॥

‘अथ शुद्धस्य शुद्धिर्वा राज्ञा’ दृष्टव्यम् । विवरीतं दृष्टमित्या
‘विनासयेत्’ ॥

[‘इति कर्त्तायन्त्रिः]

^१ पाठ—क, छ ।

^२ भिन्नि—क, छ ।

^३ स्वानागतगमने चाशुद्धिः पितामहेनेत्या—‘नन्यथा न निशुद्धिः
स्वादेकाङ्गस्यापि दर्शने’ । इति—‘स्वानागतगमने गमनात् परममूर्त्यं निवेष्टितम्’
इति । एकाङ्गस्यापि दर्शनमिति च कर्त्तायन्त्रिदायेन—वा. सि. II, १०२ ।

^४ त्व—क, छ ।

^५ देवम्—क, छ ।

^६ निमग्न—क, छ ।

^७ त, इति—क, छ ।

^८ [ ]—क ।

अथ विपश्चिभिस्तन्त्रे

‘तत्र मजापतिः—

विपश्चात् अथवापि विपि मज्जन्त्येवित् ।
 अभिपुत्राय दातव्यं मज्जानं मरीचते ॥
 यथाः सत दातव्या अथवा पृथ संक्षयमा ।
 ‘दुष्टिणे कस्तनामय ‘देवकस्य विपश्च ‘वा ॥
 ‘वापिजानि च जीर्णानि कृषिमापि तथैव च ।
 युमिजानि च मरीचि विपानि पमिर्जयेत् ॥
 श्लेष्मदीयैश्च स्नानि मज्जन्त्येवित्वाभ्याम् ।
 कर्तुः शरीरसंस्कारं परीक्षेत मरीचतिः ॥
 वृद्धिं शीतले देहे त्रिं देवं भूतपुत्रम् ।

सादृशः—

‘कर्त्तुं यदमन्त’ माया शीत्ये कथयताः स्मृताः ।

‘अथ—य ।

‘दुष्टिणा कस्तनामय विपश्चय विपश्च वा—दुष्टित श्री. वा. मि. पुं १६० ।

‘मेम—य, उ; देव—य; येम—य ।

‘च—य, य, उ, य, उ ।

‘वापिजानि—इति दुष्टित श्री. वा. मिताश्रयात् पुं १६० ।

‘यदे यदुर्मया मायाः शीत्ये कथयता स्मृताः ।

हेमन्ते सा स्मृता सायन्ता शरीरानि हि ॥

इति स्मृताम् । अथेति पाठोत्तरम्—इति दुष्टित श्री. वा. मि. पुं १६० ।

‘वाः शीत्ये—य ।

हेमन्तके वसुधवाः सत्यवन्ता^१ ततोऽपि^२ हि ॥
 दद्याद्वि सोपवासात् देवव्याघ्रमक्षिपौ ।
 पूरोपहामन्वैश्च पूरयित्वा महेष्मन् ॥
 द्विजाणां सक्षिपामेव दक्षिणाभिमुखे स्थिते ।
 अक्षय्यमुलः पादमुल्लो वा दद्याद्विपः क्वाद्विपः ॥

^१तत्र प्राद्विवाकः क्लोपवासी महादेवं संपूज्य कर्तुमुतः वैश्वं कृत-
 यन्नं त्रिं स्वापयित्वा, पर्मादिपूजां कृत्वा, सोम्यविरिति एवं विधाय
 निममभिमन्त्रयेत् ।

त्वं विम अक्षयाः सहः परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ।
 दयानां दर्शयस्वार्थं क्षुद्रात्मावपूतं भव ॥
 कर्तुमर्हं विम त्वं हि अक्षया परिनिर्भितम्^३ ।
 वायस्यैवं नरं पापात् सर्वं वेदसुतं भव ॥

^१ अक्षय्य—४, सर्वं स—४ ।

^२ विपम्—४ ।

^३‘अत्र आरभ्य ‘सोम्य एव ममिदमप्य’ कर्मिणं एवं ददाते—प्राद्विवाकः
 क्लोपवासी महादेवं पूरयित्वा तस्य कुराते किं स्ववस्थायम् पर्मादिपूजां इत्यन्तं
 विधाय प्रतिहापत्तं सोम्यस्य विरिति विधाय निममभिमन्त्रयेत्

त्वं विम . . . . .

दयानां . . . . . ।

कर्तुमर्हं . . . . .

वायस्यैवं . . . . . ।

इति—

साम्भिमन्त्रय दक्षिणाभिमुखस्थितान् ददात—पा. वि. II, [१० ।

^१ सः—४, स ।

एवमभिजन्म्य, दक्षिणामिहस्तात् 'उदरमुत्तरो' 'यः समाहितो'
निर्भे दद्यात् । 'सोऽप्यः, एवमभिजन्म्य मङ्गलैरितिवाह याज्ञवल्क्यः—

सं धिं सङ्गः पुनः सप्तमर्गे मयस्मिन् ।
वायस्मात्साधनीयात्साधु सत्वेन यः मेऽग्रहन्' ॥
एवमुक्त्वा निर्भे साहं मङ्गलैश्चैतन्वहन् ।
यस्य भौमैर्निता जीर्णैश्च शुद्धिं कस्य विनिर्दिशेत् ॥

'विषयेषो नाम धातोर्धातन्तात्प्रातिः 'धातोर्धातन्तात्प्रातिः वि-
षेग' इति वृद्धयति वचनात् । धातोर्धातन्तात्प्रातिः लगसङ्घातमेवोऽस्मिन्ना
'शुद्धयतीति सत्यम् । एवं च विषयेषोः सप्त भवन्ति । तैर्विना यस्य
वर्द्धितं जीर्णं भवति स शुद्धः । तथोक्तम्—

वर्द्धिते' ह्य यदा सप्तो मूर्च्छावर्द्धितवर्द्धितः ।
निर्विकारो विभक्त्यान्ते शुद्धं तमपि' निर्दिशेत् ॥

१ संशोध्य—क ।

२ तम्, इति—क ।

३ यत्र मितशुद्धः—

विषयेषो नाम धातोर्धातन्तात्प्रातिः । 'धातोः धातन्तात्प्रातिः
विषयेग इति स्मृतिः' इति वचनात् । धातन्तात्प्रातिः लगसङ्घातमेवोऽस्मिन्ना
वर्द्धितं सप्त । एवं च सत्वेन विषयेषो भवन्ति—क. नि. ॥, १११ ।

४ शुद्धयति धातन्तात्प्रातिः । एवं—क, क ।

५ यन्मिमांससस्य स—क, क ।

६ तेषु यथा स्वस्वो—क, व, भौ. वा. मिता. वृद्ध ५५१ ।

७ विनि—क, क ।

इति । एवं शुद्धस्य शुद्धिपत्रं राज्ञा 'दातव्यम् । इतरस्य 'तु
दण्डादिकं कर्तव्यमिति ॥

['इति निचयिनिः]

अथ कोशनिश्चित्यम्

अथ 'वज्रासक्तिः—

कोशस्यातः प्रवृत्त्यामि विधिं वर्षं पुरातनम् ।
कारणेषु च दातव्यो वेपु वेपु च ताम्बुलम् ॥
विश्रामे सर्वशङ्कायां सन्निपात्ये स्वीय च ।
*[पुनः कोशः प्रदातव्यो किञ्च चापविमुद्रणे ॥
व्यापकीयसन्निपातं किञ्चानां स्वीय च ।]
नामिकद्विजमुत्पन्नां कोशवानं निर्वर्षयेत् ॥

तथा च नारदः—

• ब्रह्मरामे किञ्चि कृत्ये क्षीयकुतिले ।
नामिकद्विजमुत्पन्नां कोशवानं निर्वर्षयेत् ॥

१ द्विज—न ।

२ दण्डादि कर्त—न ।

३ [ ]—त ।

४ विजयः—न ।

५ [ ]—न, न, त, न, त ।

६ दातव्यं—दातव्यं दत्तं—नो. या. मिता. वृत्तम् १६९ ।

७ त, इति—न, त ।

सूयद्वि सोमनामस्य सातान्वार्द्धेऽस्त्य न ।
 आशिक्तस्याग्नयस्यैवः सोमयानं विधीयते ॥
 इत्युक्तः सङ्ग्रहानस्य देवनामस्यैव ।
 सङ्ग्रहः सोऽग्निमुक्तः स्यात् तदेवम् 'तु वायवेत् ।

अथ पित्राहुः—

'[यस्ये सो वस्य देवस्य वायवेत्यस्य तज्जगत् ।]
 सवयसि तु देवनामादित्यस्य तु 'वायवेत् ।
 दुर्वायाः वायवेच्छोरान् वे न सस्योपवीधिनः ॥
 भास्करस्य तस्योऽग्न्यस्तु साध्वर्णास्तु न वायवेत् ।
 दुर्वायाः सायवेच्छूकमादित्यस्य तु मण्डलम् ॥
 इत्येषां तु देवानां कायमित्वाऽऽशुभानि' तु ।
 सायवेत्तुर्लं कारितं कृत्वा वायवेत्यस्यैवमित्यम् ॥

अथ विष्णुः—

तस्मान् देवान् समन्वय्य तस्मिन्लोदकमाहूयै मसृजिष्यं विभेत् ।
 एवं यथा न कृतमिति व्याहृत् देवताभिस्तुतः इति ॥

^१ च—क ।

^२ [ ]—क, मुद्रित श्री. वा. मि. पूर्य १६१ ।

^३ राय—क ।

^४ मितास्तः—क ।

^५ क्षेत्र । मसृ—क ।

अथ कथं प्राप्यते—

एतद्वैजयन्ते देवानां मनाजिह्वीऽऽयुधानि^१ इ ।

* पाण्यः विहारे "बाध्याहो "नियम्यः अनिन्यथा" ।

2000

सुखाद्यन्तरे अन्य द्विसाद्वेन वा प्रमः ।

वैद्युत कायम सुदृढीत नीच राज्य विभागका ।

रोगाभिज्ञानरत्नमयैर्नष्टो यन्त्रजः ।

प्रशासनिक सर्वेक्षण विद्यालय न गुरुकुलम् ।

उत्तमं वाचं श्रित्वा ह्यसौ भवति सुमहदभयम् ।

नाभियोज्यः स मित्रा कुलदालम्बतिपन्थाः ।

100

—

Abstract.

* तत्त्वज्ञानं सत्यमेव तदुक्तं समस्तग्रन्थेष्वपि किञ्चिन्निरूपण-
नीयं करोतु ।

STUDY OBJECTIVES:

¹ <http://www.legis.state.nj.us/old/legis/statutes/17/17-10a.htm>.

मंशाभ्य प्रागपेक्षयात् यत् तं व्युत्थितम् ।।

उपदेष्टा विवेकवान् आदिवाक्ये अतश्चपरोक्षेन “सौख्यं त्वं ज्ञानिनां धाम” इत्यादिप्रतीत्यभिप्रायेण अभिप्रेक्ष्यमानत्वात् ज्ञानेन “सुखेन साधुनिर्वाण्य वसते” इत्येव सौख्यज्ञाननिमित्तं पशुतिष्यं चापरोक्षेति । सहाय्येऽप्युपपत्तिमन्त्रा-
मुच्यते । एवं कृते श्रवणोत्पत्त्यादेव निश्चयत्वाच्च कुर्यात् भवति । अथ सुखस्य
द्वैतम्, इत्यस्य दृष्ट्यादिर्न वर्तनीयमिति—एव भागः च, च, पुनरुक्तो
वाक्यान्वयव्यापकत्वात्, भागं परित्यज्य, प्रमादद्वयं पठितः ।

● 符号—— $\rightarrow$ 表示：符号—— $\leftarrow$ 表示：

Figure 1

वाचस्पत्ययः—

अर्थाद् चतुर्दशसहो यस्य नो राजवैभक्तम् ।

अस्य नो जायते चोरे स शुद्धः स्यान्न संशयः ॥

‘अस्यस्य देहिनामवर्द्धिर्भवात् महद्भवमित्युक्तम् । एतन्महाभियोग-
विषयं ‘महाभियोगोन्मेषाणि’ इति श्रुत्युपाभिधानात् । अथान्यन्तराणि विज्ञा-
नसौक्तान्मन्त्रमन्त्रविषयाणि, ‘कीञ्चनस्तेऽपि दापयेत्’ इति वचनात् ।

विद्याभक्तसत्ताभावाद्वा द्वादशसहस्रितकत्वात् ।

वैकुण्ठं यत्र दशमेत पापकृत्ता उदाहृतः ॥

इति महाभियोगोन्मेषादर्थार्थीचोर्न द्वयं विद्या विमन्त्र्य विद्याभक्ति-
पक्षधनं व्यक्तत्वावनीयम् । तत्र^१ अर्थाद्वाचनादिशक्यत्वेपतात्वाद्देवमन्त्र-
प्रतिज्ञापरैश्चिरोन्मेषान्तेषु कृतेषु—

^१ अत्र विद्याभक्तः—

अस्यस्य देहिनामवर्द्धिर्भवात् स शुद्धो वेदितव्यः । . . . .

‘अर्थाद् चतुर्दशसहः’ इत्येतन्महाभियोगविषयं ‘महाभियोगोन्मेषाणि’ इति
श्रुत्युपाभिधानात् । अथान्यन्तराणि विज्ञानदेहेतुसम्पन्नविषयाणि : ‘कीञ्च-
नस्तेऽपि दापयेत्’ इति वचनात् ।—तानि च—

विद्याभक्तसत्ताभावाद्वा द्वादशसहस्रितकत्वात् ।

वैकुण्ठं यत्र दशमेत पापकृत्ता उदाहृतः ।

इति महाभियोगोन्मेषाद्वा दर्थार्थीचोर्न द्वयं विद्या विमन्त्र्य विद्याभक्ति-
पक्षधनं व्यक्तत्वावनीयम् । या वि. ११, ११२ ।

अथैव मोक्षम्—उदाहृतं वचनानां सन्निवेशोऽपि विद्याभक्त्या अत्र
च स्ये दृश्यते ।

^२ द्वादशसहस्रितकत्वात्—४, ५ ।

^३ समन्त्र—४, ५ ।

^४ चिरोन्मेषाणि—४, ५ ।

वस्तुतस्तु^१—

देवानुमान् समन्वयं^२ 'तत्त्वान्नोदयनाद्देव ।

संशयः प्राप्तयेवमात् अन्वयः^३ प्रवृत्तिवत् ॥

['उपदेयताभिव्यक्त्यर्थं प्राद्विधानो असमन्वयोक्त्येन' " तेषां त्वं प्राद्वि-
नां प्राप्तः " 'इत्येतेन मन्वेयाभिमन्वयः, 'अनन्तरं शोध्यते' च 'सत्येन
नैमित्तिकत्वं वस्तु' 'अन्वेयः मन्वेयाभिमन्वितं प्रवृत्तिवत् प्राप्तयेदिति ।]
'संशयः' इत्युक्त्याभिव्यक्त्यनुक्त्ये ।

ज्ञातात्पः—

वस्तुहान्यस्यैव सत्यं द्वित्वहान्तरेऽपि वा ।

रोगो वद्विज्ञातिमृत्तिस्रवा रात्रिकदेविकम् ॥

जायते शेषः^४ जातहः पशुपान्यवनश्रवः^५ ।

^१ त्वयि वाह—क, च ।

^२ त्वयानो—क ।

^३ तं तु—क, च ।

^४ [ ]—क, च, ज ; पूर्वज दन्ते—क ।

^५ अस्मिन् अकारेण मित्प्रकारमात्रम्—

भाष्येन च 'तेषां त्वं प्राद्विनां प्राप्तः' इत्यादिना तत्त्वोर्ध्वं प्राद्विनात्तः
संशयः शोध्यते च तत्त्वोर्ध्वं प्राप्त्यान्ते कृत्वा 'सत्येन नैमित्तिकत्वं वस्तु'
इत्यनेनभिमन्वितं प्राप्तयेत् प्रवृत्तिवत्—क, मि. II, १११ ।

^६ इत्यादिमन्वे—क, च ।

^७ भिमन्वयानन्त—क, च ।

^८ न सत्ये—क, च ।

^९ नैमित्तिकं—क, च ।

^{१०} सत्यं—क ।

^{११} वा ।

मित्प्रकारेऽपि वा रोगो वद्विज्ञातिमृत्तिस्रवा ।

रात्रिकदेविकमश्रुं पशुपान्यवनश्रवः ॥—क ।

समैशमादिस्तोत्रैस्तथाशुद्धं विनिर्दिशेत् ॥

स्पृष्टान्तरे—

विशेषे वा विस्तृतादे स्तदाह्वयमन्त्रेऽपि वा ।

सौम्येऽभिज्ञातिमरुतं पशुभ्याम्यजनयुषः ॥

एकवादीनि तद्वन्ते यस्य धोरानि सर्वदाः ।

तं वारं विनयेद्वावा तस्य सारावराचतः ॥

स्वस्त्येऽस्तान्ते सम्राहं मध्यमे द्वित्यष्टाहं महास्तान्ते तिस्रष्टाहं 'पशुजनं
वेति विकल्पः । एवं कृते 'पूर्वोक्तवाक्येषु विस्ताराभावे शुद्धो भवति तस्य
शुद्धित्वं देवम् । इतराव दण्डादिकं कर्तव्यमिति ॥

['इति कौस्तुभिविः]

अथ तन्मूलविधियन्त्रे

'पितृन्मूः—

तन्मूलानां जल्पयामि विधिं मङ्गलचोदितम् ।

'यैरिं तु तन्मूला देवा गान्धर्वेति विनिश्चयः ॥

'न पाठे १८१ तमे श्लोके 'ज्यान्देवान्' इति वाङ्मूलनवचनसाराज्य,
'ज्युतिं क्वं पश्येत्' इति पर्यन्तं मन्त्रं दृश्यते । ४ पाठे जतिमान् सपते
१८० श्लोके 'तत्र पर्यायहन्तादि' इत्यादि नवचनानि लिखितानि ।

'कामयौतका—य, न ।

'[ ]—उ ।

'पितृन्मूः—गणित ४ ।

'यैरिं—मुद्रित को. पा. कुम्भ ९६९; नि. वा. नि. II, ११३ ।

तच्छुद्धात् कारयेच्छुद्धात् 'शालीयानस्य सप्तमिन् ।
 सुम्नये भाजने कृत्वा वादित्यस्यप्रकाशः शुचिः ॥
 खानोर्देहेन संसिध्य' रात्रौ तथैव 'कारयेत् ।
 प्रभाते 'कारिणो देवा आदिष्वाभिरुत्तम 'तु ॥
 'वाङ्मुलोभेभिरं कारं शिरोरोचितमकम् ।
 तच्छुद्धात् मङ्गलित्वा तु वागे निहीयदेवतः ॥
 'पूर्वमेव तु वागे वा लग्नये दिव्यस्य वा ।
 'शोभितं द्रव्यते 'स्य हन्' गण्डश्च सीदति ॥
 गार्ध्वं च कर्पते वक्ष्य तन्मशुद्धं विनिर्मितेत् ।

अथ कृत्वापनः—

देहात्मानपानीषदिद्वयतच्छुद्धमशुद्धम् ।
 शुद्धाभिहीयनाच्छुद्धो निर्धर्मोऽशुचिरन्यथा ।

^१ शालिः—शुद्धिः चो. पा. पूर्य ५६३ ।

^२ तै—स, च ।

^३ संसिध्य—शुद्धिः चो. पा. पूर्य ५६३ ।

^४ तस्य—स, च, न; कारयेत्—स ।

^५ कारये—स ।

^६ च—स, स ।

^७ प्राङ्मुखो . . . वाङ्मुख—वाहित—स, स ।

^८ कारिणो वक्ष्यन्त्यस्य तु वागे—स; दिव्यस्य तु गण्डस्य समाने

पूर्वपक्षम्—शुद्धिः चो. पा. पूर्य ५६३ ।

^९ शोभितम्—शुद्धिः चो. पा. पूर्य ५६३ ।

^{१०} गण्ड—स ।

^{११} द्रव्यत्वात् च शोभते—शुद्धिः चो. पा. पूर्य ५६३ ।

^{१२} सते—स ।

बृहस्पतिः—

सोऽप्यस्यः सूर्यदिने^१ तन्मुलान्मङ्गलैश्चुचि ।

शुद्धः स^२ 'शुद्धनिहीनि रक्तमित्रे च रोचमाक् ॥

अत्रापि सर्वदिग्गन्ताभासवर्माद्याहवादिहोमक्षिरःपलातोऽप्यान्तं कृत्वा
उपोषितस्वार्द्धयस्य तन्मुलमङ्गले कृते, निहीयने च कृते, शुद्धनिहीयने^३
'शुद्धः स्यात् । तस्य 'शुद्धिचर्च' 'दृज्जम्' । 'इतरस्य दृग्दादिर्हमिति ॥

[^४इति तन्मुलमितिः]

अथ तन्मुलापविधिरुच्यते

^५अथ वितापः—

तन्मुलापव कस्यापि विधियुद्धरणे शुभम् ।

कारणेदायतां धार्मं धार्मं वा पौरुषाद्युलम् ॥

^१ ग्रे—स ।

^२ शुद्ध—स ।

^३ शुद्धिः, मितिही—स ।

^४ तन्मुलमिति—स ।

^५ शुद्धस्य शुद्धि—स ।

^६ देवम्—स ।

^७ इतरस्य—नरित—स ।

^८ नो वहीयति—स ।

^९ [ ]—स ।

^{१०} तम्—स ।

चतुर्विंशत्यस्य तु मृगस्य बाधो मण्डलम् ।
 पूर्येद्युतौहान्यां विहाया वा वनेषु तम् ॥
 सुखे निक्षिपेत्तत्र सुखस्य तु मातृकम् ।
 अथगुहादुच्छिद्येन सहजातमुद्धरेत् ॥
 कराम् 'तु पुनेष्वम्' किञ्चिदौ वा न जायते ।
 'उद्धरे' भवति पर्येन 'चित्तमहापथे यथा ॥

‘‘उद्धरेत्’’ इति वचनात्, पात्रादुद्धार्यमाणं कर्तव्यम् । न बहिः
 प्रक्षेप्यमादरणीयम् । पश्यान्तरमाह—

सौख्ये रागसे क्षामे आससे मृगवेदनि वा ।
 कर्म दूतमुपायस्य 'सर्वस्यो रागवेच्छुचिः ॥
 सौख्ये रागसी क्षामेरागसी वा सुखेभिराम् ।
 सखिनेन सहृदयीतां मक्षिपेत्तत्र मुद्रिकाम् ॥

‘सौ न मुद्रिकाम्—सौ. वा. पृष्ठम् ५६४ ; नि. का. नि. II, ११३ ।

‘सु—स’ ।

‘सौ—स, उ ।

‘निर्ममरकात्मुद्रिः—सौ. वा. पृष्ठम् ५६४ ।

‘उद्धरेदिति वचनात् पात्रादुद्धारेणमात्रं न बहिः प्रक्षेप्यमादरणीयम्—
 पा. नि. II, ११३ ।

‘नं कर्त—स, न, उ ।

‘सर्वस्य—स, न, उ ।

‘सामः कस्य—पा. नि. II, ११३ ; ‘सौख्ये’ सारान्य १८५ पृष्ठे

‘साम्बाधयुचिः’ इति पूर्वन्तं अत्र मितक्षयप्राप्त्य समम् ।

‘स—स ।

घृते वीचीतरङ्गादये 'लन्तामस्पर्शबोचो ।
 'स्त्रीक्षेत्रार्थैर्पर्वेन चरुदारं सपोषकम् ॥
 तत्राध्यानेन मन्त्रेण सकृत्तदभिमन्त्रयेत् ।
 चं पवित्रमयुतं घृतं तं वक्ष्यन्ममि (३३) ॥
 यद् यत्नकं पानं तं हिमशीतः क्षुभी भव' ।
 उनीषितं सङ्कल्पातनार्थं वाससमायत्नम् ॥
 माहवेन्दुविकीर्तं तु घृतमध्वगतं तथा ।
 प्रादेशिनीं च तस्याथ परीक्षेयुः परीक्षकाः ॥
 यस्य विस्फोटको' न स्यात् शुद्धोऽत्रात्मन्वधाऽशुभिः ।

'लम्बो सर्वभूतानाम्' इति शोष्मन्वाभिमन्त्रयमन्त्रः । अत्रानि
 अर्वावाहनादि सर्वभुक्त्यातम्यम् । 'शुद्धस्य शुद्धिपत्रं दातव्यम् । 'अथा-
 शुद्धस्य दण्डादिकं कर्तव्यमिति ॥

['इति अन्तरविधिः']

^१ यत्—य । ; धनम्—क्षुभितं श्री. पा. सूत्रम् १६६ ।

^२ प्रादेशिपत्र—उ ।

^३ य, इति—य ।

^४ घृतं न स्युः—वा. वि. II, ११३ ।

^५ अर्वादि अर्वावाहनादनुत्पन्नात्मन्वम् । . . . . 'लम्बो सर्वभूतानां गोपति
 शोष्मन्वाभिमन्त्रयमन्त्रः । वा. वि. II, ११३ ।

^६ तत्र तु—य ।

^७ अशुद्ध—य ।

^८ [ ]—उ ।

अथ आत्मविशिष्टस्य

'सुखस्य'—

आत्मसं 'सुखस्य' चटितं फलमुच्यते ।
अत्रात्मसुखं भवेदर्थं चतुरस्रमुच्यते ॥
अभिप्रेत्य 'सु तयोरे' विदुषा 'केचित्सुखम्' ।
अत्रात्मसुखमुच्यते विदुषा अत्रात्मसुखम् ॥

आत्मसुखं चतुरस्रम् एव निरुद्धः । अत्रात्मसुखं चतुरस्रम् । अत्राभि
प्रेत्य विदुषा अत्रात्मसुखम् । इति ॥

['सुखं चतुरस्रम् अत्रात्मसुखं चतुरस्रम् आत्मविशिष्टः]

अथ अर्थविशिष्टस्य

अथ सुखस्य—

'सुखस्य' केचित्सुखं अत्रात्मसुखं निरुद्धम् ।

'अत्रात्मसुखं चतुरस्रम् अत्रात्मसुखं चतुरस्रम् ॥

'अत्रात्मसुखं—' ॥

'अत्रात्मसुखं—' ॥

'अत्रात्मसुखं—' ॥

'अत्रात्मसुखं—' ॥

'अत्रात्मसुखं—' ॥

'अत्रात्मसुखं—' ॥

'अत्रात्मसुखं—' ॥

'अत्रात्मसुखं—' ॥

आमन्व्य दृष्टयेदृष्ट्यैः कुम्भमेव शितामिष्ठैः ।
अन्तुष्टव पञ्चमयेन दृष्टिभ्यान्तरिणो^१ ततः ॥
सर्वी कृत्वा यो कुम्भे स्वामी चानुष्ठलक्षितैः ।

“अर्वावाहनादि कृत्वा—

यदि पावपिमुक्तोऽर्द्धं धर्मस्त्वं यादु मे परे ॥

इति अभिज्ञानोऽनुमन्वयते ।

ततः कुम्भादिपञ्चमेन संसृष्टीयाविलम्बितः ।
धर्मं गृहीते श्रुतः स्वात् ‘सम्पूज्यः स परिरक्षकैः ॥
अन्तमे संसृष्टीते तु दम्बयो निर्वास्य एव^२ ‘वा ।

एकदण्डे^३ नवत्वं दिव्येषु, तुल्यमसद्वद्विषयानि नन्वादि दिव्यानि
महाभियोन्नयिषयानि, सन्तुष्टलक्षणापन्नलक्षणादि कृत्यादि कृत्याभियोन्न-
यिषयानि । कोशस्तुमवशिष्यः ॥

अथ याज्ञवल्क्यः—

तुल्यमन्वयो निषं कोशो दिव्यानीह निशुद्धये ।
महाभियोन्नयेष्वानि शीर्षकनयेऽभियोन्नरि ॥

^१ द्वि—क, छ, य ।

^२ धर्मलक्षण्य . . . . . दम्बयो—नस्ति—क, छ, य, छ ।

^३ स तुल्य—य ।

^४ य, द्वि—क ।

^५ अति कविषयानि दिव्यानि । एत एव—य ।

‘एतानि तुल्यदीपानि’ अन्विष्येति शीर्षकम् । ‘शीर्षकं’ शिरः,
अवधारणम् चतुर्थः पादो जलपराजलक्ष्यः, तत्र तिष्ठतीति ‘शीर्षकम्’
तत्त्वमुक्तदेष्टः दशदशभाषितपर्यः ॥

रुक्मा वाऽन्यतरः कुर्वीतौ पर्येभिरः ।

विनाऽपि शीर्षकं कुर्वीत् ‘राजशेहेऽव्यासके ॥

‘नाम मानुषमात्मनश्चान्नादिन एव दिव्यं नाऽऽमात्मनादिन इति
निश्चयः । “रुक्मा वाऽन्यतरः कुर्वीत्” इति “राजशेहेऽव्यासके” अत्रत्या-
विपत्तकशब्दाणां नदाचीर्षकशब्दाणां च “विना शीर्षकात्” कुर्वीदिति” ॥

‘एतानि तुल्यदीपानि’ अन्विष्येति शीर्षकम् अन्विष्येति मन्त्रित् । शीर्षकं
शिरः अवधारणम् चतुर्थः पादो जलपराजलक्ष्यः तेन च दशो कथ्यते । तत्र
तिष्ठतीति तत्त्वमुक्तदेष्टमह इत्यर्थः—पा. नि. ११, ९९ ।

‘राजशेहेऽव्यासके’—तु ॥

‘शिरः’—रु. ॥

‘रूप’—रु. ॥

‘न मानुषमात्मनश्चान्नादिन एव दिव्यं नाऽऽमात्मनादिन इति
निश्चयः—पा. नि. ११, ९९ ।

‘राजशेहेऽव्यासके’ अत्रत्याविपत्तकशब्दाणां च शिरःस्थानि शिरः
तुल्यदीपानि कुर्वीत् नदाचीर्षकशब्दाणां च । पञ्च—

राजनिः शक्तिरानं च निर्दिष्टानं च दस्तुतिः ।

मानुषद्विपत्तकं च दिव्यं देवं शिरः शिरः ।

इति । अत्रत्याः तुल्यदीपानिद्वयमेव । ‘चीर्षं तु तुल्यदीपं देवा मानुषेति
निनिश्चयः’ । इति शिरःस्थानम् । अत्रत्यास्तु नदाचीर्षकशब्दाणां च ।

‘चीर्षं तुल्यदीपानि’ तत्रत्या निनिश्चयः इति स्मृतम् । अन्विष्येति
रूपमा अन्विष्येति—पा. नि. ११, ९९ ।

‘राजशेहेऽव्यासके’—अन्विष्येति—रु. ॥

‘रूपः’—रु. ॥

उक्तं च पित्राद्येन—

['नम वेदात्मशुद्धयर्थं दिव्यं वचनमेव ।
अक्षिरस्तत्र द्युतयमिति शास्त्रविनिश्चयः ॥]
रात्रयिः शक्तितानां च निर्दिष्टानां च वस्तुभिः ।
आत्मशुद्धिपदानां च दिव्यं देवं शिरो विना ॥

इति ।

‘कोसकलेऽपि दास्येत्, इति वचनात् अस्याभियोमेऽपि कोतो देवः’ । लघुल्लः पुनर्धर्मशङ्कायामेव ।

चैवे तु लघुल्ला देवा नान्येति विनिश्चयः ।

इति पित्राद्यवचनात् । तत्प्राप्तोऽपि—

चैर्वैशङ्गाभिपुङ्गवां कृतमन्त्रो विधीयते ।

इति ‘वचनात्, चैर्वैशङ्गाभिपुङ्गवेत्येवेति केचित् । अन्यथापीति’ इत्यन्ते । अन्ते पुनः, वचनाः अन्यद्व्यवहितयाः । तस्य वचनामः । यद्यपि वचनाभामपि दिव्यशब्दवाच्यत्वं, तथाऽपि ‘वाकान्तरनिर्वचनि-

१ [ ]—क, छ, छ ।

२ वः इति—क, छ ।

३ अस्तु चै—क, छ ।

४ स्मरणात्—क, छ ।

५ लम्पे—क, छ ।

६ ललम्पान्तर—क, छ ।

७ तथापि वाकान्तरनिर्वचनिर्वचनेन कृतमन्त्रमपि विधीयते इत्यन्ते पठ्यते इत्येवमेव मेरुकाण्डदेशे शास्त्रपवित्राजयम्—य. वि. II, ९६ ।

विश्वेन समनन्तरनिर्गन्तव्येभ्यो यदादिभ्यो मेदेन व्यपदेशः स्मृतिरु
प्राकृत्यपरिमाणव्यपदेशेन^१ द्रष्टव्य इति ।

अत्र विशेषमाह इति—

‘कोदाहपुलकमौस्तु’^२ धर्मसंभवमेव च ।

पुनरादिभ्योऽर्कनात् सर्वोत्पत्तिः^३ ॥

‘तत्र विशेषमाह यदादिभिः—

कुत्रचोऽर्कवते च चण्डिकादसत्त्वौ ।

वृद्धिर्लोकविश्रान्तं यदाच परिशीलितम् ॥

इति ।

‘यत्तु विज्ञापः—

स्वाप्तेषु विज्ञापेषु दिव्यजनि परिचर्येभ्यः^४ ।

इति ।

^१ ‘निर्गन्तव्येभ्यो—क, छ ।

^२ ‘न इति इ—क, छ ।

^३ ‘अ—क ।

^४ ‘य, इति—क ।

^५ ‘अत्र—क ।

‘इत्यत्रम्—क, च ; यत्तु विज्ञापहनवन्—‘स्वाप्तेषु विज्ञापेषु
दिव्यजनि परिचर्येभ्यः’ इति । तदपि निरुक्तत्वात्प्रादिसङ्गते दिव्यजनि
परिचर्येभ्योऽपि व्यापदेशः । यत्तु विज्ञापान्तरादिभिः प्रसङ्गान्तरात्समे दिव्य-
जनिवत्त्वात् एव । अत्रम् । अत्रापि विज्ञापेषु तत्त्वव्यवसाययुगल्यपेक्षेयैः
कृतेष्वपि प्रसङ्गे यदि दृष्टान्त्युपपत्त्यात्मेन दिव्यजनिवत्त्वे तदा दिव्यजनि
मयति । अत्रापिमात्रपक्षेऽपि दिव्यजनि च निर्दोशमेव अतुल्यविशेषत्वात्त-
त्त्ववत्त्वात् समेव ।

तदपि त्रिसितसाद्व्याधितोभवे दिव्यानि पश्चिर्ध्वेदिति व्याख्यायम् ।
 ननु विवाहप्रत्ययेष्वपि त्रिसितसाद्व्याधिसङ्गादे दिव्यानामवकाशश्च
 एव । सत्यम् । “कस्यादिषु विवादेष्टुकाद्व्याधिसङ्गाद्व्याधितोऽर्थिना कृतेऽपि
 कस्यर्था कस्यावकाशेन दिव्यासङ्गादे, तदा दिव्यमपि भवति ।
 साक्षिणासाधने दीनसंन्यादिभ्याम्” निर्दोषत्वात् । त्वानेष्टु विवादेष्टु “तुनः
 कस्यर्था कस्यावकाशेन दिव्यासङ्गादे कृते केकसाद्व्याधिसङ्गादवकाशसङ्गादे”
 न दिव्यं प्राप्नोति विवाहप्रत्ययस्यार्थः । न पुनरव्ययिदिभ्यनिष्ठा-
 कस्यार्थं तद्व्ययम् । त्वाने त्रिसितसाद्व्याधये स्वावरविवादेष्वनिर्दोष
 यत्तत्त्वात् ॥

[“इति दिव्यानि]

अथाह नारदः—

तत्र साधे स्थिते धर्मे मन्त्रास्तु सन्निह्यी ।

देवसाधे पौरोषी न केस्य वा प्रयेज्येत् ॥

इति । त्वानेष्टु न विवादेष्टु कस्यर्था कस्यावकाशेन दिव्यासङ्गादे कृतेऽपि
 साधनविवाहप्रत्ययसङ्गादे न दिव्यं प्राप्नोति विवाहप्रत्ययस्यार्थः “त्वानेष्टु
 विवादेष्टु” इत्यदिभ्यामव्ययनं नाव्ययिदिभ्यनिष्ठाकस्यार्थम् । त्रिसितसाधन-
 द्वाधये सङ्गाद्विवादेष्वनिर्दोषत्वात्—वा. वि. II, १६ ।

‘कस्यादि—क, छ ।

‘तत्र प नि—क ।

‘तुनः—नसित क, छ ।

‘सङ्गादे दिव्यं न प्रा—क, छ ।

‘त, इति—क ।

‘[ ]—छ ।

[‘यस्य इत्यस्य भगवत्पुत्रानुसूयेण दिव्यादेः प्रसर्तत्वात् तन्निर्वाण विचारः किमर्ते]

["अथर्षादिद्वन्द्वविभाजनम्] मन्त्रः—

¹⁹ लोहसंख्याद्वारा वा. संज्ञा: प्रथिता भवि

ताम्रपुष्पसुदर्शनीं साः मन्त्रायाम्भोजतः ।

ज्ञानमयस्यै भावैः यद्गुणैः सत्यैः सः ।

प्रथमं लक्षणाणां कर्तव्यं प्रपञ्चने ।

रेणुबोर्डर्डी त्तु थिरेवा थिरेवा परिभाषतः ।

॥ सर्वधर्मसंग्रहः ॥ ॥ श्री गौरीसर्वः ॥

सर्वेषां कल्याणाय नमः ।

ब्रह्मसूत्रान्तर्गतो मायः ते सुखमस्तु गोपय ॥

कलं सुखीं भवत्यतः पश्यन्ति धर्मं नमः ।

३. कृष्णसे सम्बन्धित विज्ञेयो कथ्यमाणः ।

ले पोलिस म्यादखर्च पुढाची पैस सावजना

कार्यालय: दिल्ली: कार्यालय: पृष्ठ: 1

अथवा विषय क्षेत्र: कृष्णमाला, राजस्थान।

बहु-पुष्पको सिन्धो विदेवस्तु यथापतः ।

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----

^१ एतानि विष्णुवचनानि दिव्यनिष्कलात्मन् एव लिखितानि । अस्मिन्
प्रकरणे तेषामुपयोगो संक्षेपस्वयः ।

सर्वज्ञानो 'गौरक्षानः' । गौरक्षानः कृष्णवपवः । ते 'अयः' कृष्णरुः^१ ।
ते कृष्णरुः पक्षिणो 'वापः'^२ । ते वापाः पौडौकः 'तुर्वर्गः'^३ । ते
तुर्वर्गश्चात्तरः पलम्, पाङ्कजलपमते ॥

'मारुदादिभ्यो तु षष्ठ तुर्वर्गः पलम् । तत्र लौकिकलब्धते
मानचतुष्टयं कृष्णैकितुच्यते । [१] एवं गौहिवरिमितं मानमिति लोक-
प्रसिद्धम् । एकचतुष्टयपरिमितं मानमिति शास्त्रप्रसिद्धम् ।

'मानचतुष्टयमात्रः स्वात् पञ्चमानः पञ्चः स्मृतः' इत्याममवचनात् ।
तथा वैश्वानराग्नेयसंहितादर्शनात् । तत्र मानवपाङ्कजलपयोः काकवि-
ष्टम्बमानसप्ततं तु कृष्णैकितुच्यते । वैष्णवे कर्मज्ञाने काकविष्टम्ब-
मानदर्शं कृष्णलवितुच्यते । एवं विधिषु कृष्णैस्तु सप्तु^४ दूर्वादिस्तव-
यिषे वैष्णववर्षज्ञानोक्तकृष्णलमेवावधितुमुचितमिति काकविक्रयवन्द-
नैवार्थं कृष्णलमेवात्र स्पष्ट आधीयते । 'मानं कृष्णं तु कर्तुमुपा-
दिशिताधीयते' । तत्र वेदाचक्षतेन प्रमोदप्रमत्ति, तत आरम्भ^५ 'कृष्णल-
परिपूर्तेः उपोषितः खात आर्द्रपरः राज्ञो वैश्वानराग्नेयौ दूर्वावरः

^१ 'गौरक्षानः'—क, ख ।

^२ 'वापः'—क, ख ।

^३ 'अयः' ते तुर्व—क, ख ।

^४ 'पाङ्कजलपमार्गदिभ्यो च'—क, ख, ल ।

^५ 'तचतुष्टयि'—क, ख, ल ।

^६ '[ ]'—क, ख, ल ।

^७ 'मानचतुष्टयं'—क ।

^८ 'मानचतुष्टय'—ख ।

^९ 'वीनत इति'—क ।

^{१०} 'आकृष्णलपयो'—क ।

‘क्षयं कुर्वात् । त एवंभूतः [‘द्वितीयकृष्णलक्ष्मणस्य आतुरीयात्पूर्वम्
 तिलकः क्षयं कुर्वात् । तृतीयकृष्णलक्ष्मणस्य आतुरीयात् एव पूर्वलोद
 रकृतपाणिः क्षयं कुर्वात् । कृष्णलक्ष्मणस्यदारम्यापन्नपादिरम्यपाणिः क्षयं
 कुर्वात् । कृष्णलक्ष्मणस्य आतुरीयात् काशलोदुत्तमहीकरः’ शब्दः क्षयं
 कुर्वात् । ‘सप्तकृष्णलक्ष्मणस्य दशवीन्तानां दशकादर्थकं शब्दे निर्दृश्यत्वेत्
 पुनैव भाषया वा शब्दं ‘कुर्वात् । सप्तदशस्तनिषेधार्थं सवि. पाठकै-
 क्षयं कुर्वात् । “शब्दं सर्वेषु पाठकैः” इति बहुवचनम् ॥]

वचनम्

..... शब्दं सर्वेषु पाठकैः ।

‘पुनरास्य वाक्येन चिरचित्तव्येतिवृत्तम् ॥

इति “इत्यनमावनिषेधो नोक्तः, तत्राज्यौचित्येन कृष्णलक्ष्मणस्य
 समासेरामस्य दशवीन्तानां दशकादर्थकित्वे चरितुमर्हतः । कथमिति चेत्,

‘क्षयं कुर्वात् । तृतीयकृष्णलक्ष्मणस्य आतुरीयात्पूर्वम् तिलकः क्षयं कुर्वात् ।
 कृष्णलक्ष्मणस्य सप्तदशः स्तनिषेधार्थं सवि. पाठकैः क्षयं कुर्वात् ।
 बहुवचनम्—अ ।

‘[.....]—क, ख, ग, घ ; द्वितीयकृष्णलक्ष्मणस्य कर्त्तव्यतात्पूर्वः
 पूर्ववदिलकः—अ ।

‘शब्दोक्तं काश—अ ।

‘नर. शब्द—अ ।

‘सप्तकृष्ण—अ ।

‘मान्यां पान्यां दशमा—अ ।

‘कृतवत्—अ ।

‘कुर्वात् । कृष्णलक्ष्मणस्य—अ ।

‘अस्य दशम—क, ख, ग, घ ।

‘द्विष्य—क, ख, ग, घ ।

उच्यते । तत्र सुखमभिने 'कोशो देवः सुखस्य', इति कैयपायननाम
सामान्येन कोशे पाठे—

विद्यते तच्छुल्ल देवाः कोशधर्मं तदर्थकं ।
सते हनेऽपहने च दातव्यं धर्मोद्योगम् ॥

इति 'सुखस्यविवक्षणे' अस्मिन् शताब्दीनां 'संक्षेपतया,

['दानं तच्छुल्लार्थं स्यात् दक्षमानं धर्मं स्मृतम् ।

इति वचनात्, तच्छुल्लश्लिष्टकानात्मकत्वेन सुखं मायमिति ।
कोशधर्मं तदर्थकं इति] पञ्चाक्षरश्लिष्टकतयाने कोशधर्मे विहिते, पञ्चा-
क्षरश्लिष्टकस्य पञ्चदशनात्मकत्वेन तत् ऊर्ध्वमेव विष्णुवचनमाप्तस्य
श्लोकस्योपसंहारात्, 'पञ्चदशकादूर्ध्वं धर्मोद्योगं' स्वादिति । पञ्चदशका-
दूर्ध्वं पञ्चश्लोकानादूर्ध्वं धर्मवाक्यादूर्ध्वं भवति । तथाऽपि 'सुखं धर्मस्य
पातकैः' इत्येतदर्थे "इत्यवधिनिरापाकादूर्ध्वमित्युक्त्याकादूर्ध्वमा संवध्यत
इति ॥

^१ 'दानं—क, छ ।

^२ 'शसन्म्—क ।

^३ 'अस्मिन् दृ—क ।

^४ 'ये शत—क ।

^५ 'संक्षेपविज्ञया—क ।

^६ '[ ]—क, छ ।

^७ 'धर्मं विष्णुस्मृतिषु—क, छ ।

^८ 'नल विधानात् । प—क, छ ।

^९ 'सुखम् । प—क, छ ।

^{१०} 'दिग्गज—क, छ ।

[१] किञ्च—

सन्नेन ज्ञापयेद्विषं कृत्रियं वाहनापुषैः ।
यो योजकाद्यैर्नैवेद्यं दातुं सर्वैस्तु पातयेत् ॥

इति कर्तृव्यव्यवस्थित्वं स्पष्टम् ।]

बृहस्पतिना विचार्यीनि धर्मवस्तूनि दिव्यान्पुनश्चोचम्—

सर्वं वाहनशक्तानि यो योजं कृत्रियानि च ।
देव्याश्चपादाश्च पुण्यमभिरासि च ॥
एते तु शक्ताः योकाः स्वनेत्येवं मुक्ताः सदा ।

[इति ।

*अथ वाहनाणां धर्मज्ञं प्रत्यक्षपार्ष्णिपदाद्वा धर्मज्ञं स्वस्वपराधर्मज्ञैश्च
सीरोद्भूतमयीं पतिं मुख्यैरिष्यत्वाकनमात्रं धर्मज्ञविषयमदशकादनीह
सीरोद्भूतमयीं विषयकृत्स्नरूपकान्धर्मज्ञैश्च याननां बहिःस्वभावाच्च यपयाः देवि-
तम्याः ॥]

असि वाहारेष्वुद्भूतमस्तु वै न निमज्जयेत् ।

इति *धर्मज्ञस्य वाहनाधिकारकालेन दशमस्तवाहनाद् कालान्तरकाले तु कृपयेच्च-
तुचिरिति दृष्टव्यम् । दशमानानां पञ्चानां दशकादाम्य पञ्चदशकादनीह

^१ [   ]—४, ७ ।

^२ [   ]—४, ७, ८, ९ ।

^३ एतेत्येवं ।

^४ यपयेति धर्मज्ञैः—४, ७ ।

^५ अतिरिक्त—४, ७ ।

शुद्धस्य धर्मोपदेशो भवति । तस्मिन्नेवायं प्राज्ञोपजीविनां कृषीवत्तनां
'प्राज्ञं वेदव्यम् ॥

'सूरस्यविः—

शते शतेऽप्यहमुते च दातव्यं धर्मशोधनम् ।

मोक्षस्य मदातव्यं तन्मैः प्राज्ञं प्रयत्नतः ॥

प्राज्ञायां 'शते शतेऽप्यहमुते च' शुद्धस्य 'धर्मशोधनं' भवति । मान-
स्यस्य दशकस्यास्यकस्यां कस्यदशकादारभ्य पञ्चमदशकादर्थांश्च धर्मोपदेशो
भवतीत्यर्थः । तस्मिन्नेवायं 'मोक्षस्य' कृषीवत्तनं शुद्धस्य प्राज्ञं दातव्य-
मिति । पञ्चमदशकादारभ्य विंशत्यवस्थांश्च शुद्धस्य मोक्षदानं स्यात् ।
विंशत्यादारभ्य चत्वारिंशत्यवस्थांश्च शुद्धस्य सप्तदशकस्य भवति ।
चत्वारिंशत्यादारभ्य पञ्चाशत्यवस्थांश्च शुद्धस्य तत्त्वज्ञानो भवति ॥

तथा च सूरस्यविः—

चतुःशताभियोगे तु दातव्यस्तत्त्वज्ञानकः ।

'विज्ञानेत्तदुक्तं देवा मोक्षधीनं तदर्थमे' ॥

'चतुःशताभियोगे' अतश्चतुष्टयमानसुधर्मविन्याभियोगे तत्त्वज्ञानो दातव्यः ।

१ शोधनं म—व, छ ।

२ धर्मप्राज्ञ—छ ।

३ तथा च सु—व, छ ।

४ मानसस्य—व ।

५ वेदव्य—व ।

६ विंशती त—व, छ ।

७ के । इति—व ।

तेषां कथारिक्तत्वात्कथारिक्तत्वात्, कथारिक्तत्वात्किञ्चिन्ने शब्दस्य लक्षणतो दातव्य इत्यर्थः । 'विद्यते तन्मुखा देवा' 'इत्येतद्विद्यते शतजयमानमुक्ते' विशालत्वात्कथे शब्दस्य तन्मुखा देवा इति प्रतिपादयति । तथा 'कोऽस्यैव तदर्थके' इति पञ्चदशत्वात्कथे पञ्चाशदधिकतमानं सुवर्णके, शब्दस्य कोऽस्यैव देव इति प्रतिपादयति । पञ्चाशत्पञ्चाशदारभ्य सप्ताधिकपञ्चिन्मादर्वाङ् शब्दस्य सुवर्णकार्थं भवति । सप्ताधिकपञ्चिन्मादारभ्य पञ्चाधिकसप्तति-पञ्चादर्वाङ् शब्दस्य जलमस्यस्यो भवति । पञ्चाधिकसप्ततिपञ्चादारभ्य शतमस्य-दर्वाङ् शब्दस्य मनुष्यत्वमिति । शतपञ्चादारभ्य सर्वत्र शब्दस्य विषमश्रवणेन ॥

तथा च बृहस्पतिः—

यते इतेऽथहनुते च दातव्यं धर्मसोपनम् ।

विर्गं सद्भवेऽथहते वाहोने च दृष्टातनः ॥

विभागेने च सन्निवर्त्ये देवा^१ दुष्टा सदा^२ ।

पञ्चदशत्वात्कथे सप्तदशानसुवर्णे शब्दस्य विषमश्रवणं भवति । गानसद्भवे-
चतुर्नवहोने पञ्चसप्ततिपञ्चात्कथे पञ्चाशदधिके शतमुसर्गमाने शब्दस्य^३
सप्तसुवर्णकार्थं भवति^४ । तथा सप्तदशानसुवर्णस्य सुवर्णमागहोने संक्षेपद्विन्दते

^१ इति शत—५, ७ ।

^२ वि—५ ।

^३ यो नष्टः—५, ५, ७ ।

^४ दा । इति—५, ५, ७ ।

^५ सप्त सप्त—५ ।

^६ चतुर्नवहोने—५, ७ ।

^७ त्व पराङ्—५, ७ ।

^८ ति । शतपञ्चात् सुवर्ण—५, ७ ।

दुष्टस्य कृतमन्त्रेणो नयति । पञ्चाशत् पञ्चमके सहस्रमानार्थे शङ्कस्य दुष्टलोद्वेगं
महतीत्यर्थः । यत् तु यत्र दिग्विजयने सङ्ख्यादिशङ्कानां शङ्कयेत्यनेन
तत्पुष्टुल्लिखितमानसुवर्धनेन गृह्यत इति कथमवसीयते" इति । उपपत्तेः ।

कात्यायनसंज्ञायाह—

सर्वद्वैत्यममाने तु ज्ञाना हेन मन्त्रयेत् ।
‘हेमन्माषपुके तु तदा दिग्वि नियोजयेत् ॥
कले विं तु पाथेने हुतमुक् सत्र दीप्यते ।
आचक्षिमागहीने तु कर्तार्ये तु दुष्टार्थक्याः ॥
कोशनामं तदर्थे वा दक्षयज्जनात वा ।
तदर्थे तत्पुला देवाः तदर्थे उत्तमायकः ॥

इति ।

‘कात्यायनः—

ज्ञाना संख्यां सुवर्धेन्य ज्ञानाशे विं सत्तम् ।
अधीनेसु विनाशे ‘तु हुतमुक् मन्त्रः सत्तः ॥

‘येनो म—ह, क ।

‘ते उपप—ह, न, क ।

‘ते—सर्व—स ।

‘वै ज्ञानं—ह, न, क ।

‘हेमन्मा . . . . . नियोजयेत्—नास्ति—क ।

‘सत्तमसु—न ।

‘तदा दृष्टयसिद्धेऽप्याह—इत्यनेनानि (दि०) सूत्रेण दिग्वि हेन
इति—ह, क ; हुतमुक्—ज्ञाना—स ; हुतयसिद्ध—म ।

‘वै परमुक्—ह ।

‘हुतमुक्त’ वस्तुः ।

वहवामाशे जलं ज्ञेयं स्वाभ्युपनिषत्के वदः ।

विद्यद्वयविभागे वा कोशपानं विरोधने ॥

इति ब्रह्मस्मृतिः ।

पञ्चार्थे तस्य वा दाहे तद्वर्णनं च तत्पञ्चमः ।

इति ब्रह्मसूत्रः ॥

‘अनामोः कात्यायनसूत्रप्रवचनमोः शतनाशे विपमुक्तम् । ब्रह्म-
स्मृतिवचने तु ‘विषं सद्भेदज्जले’ इति सद्भेदनाशे विपमुक्तमित्यनेन
ताभ्यां महाविरोधोऽपरीत्येव प्रतीयते । सत्यम् । पक्षेणामविरोधे कार्ये,
भूयसा न्यायेन, द्वयोर्वचनानुगारेण ब्रह्मस्मृतिवचनं खेननीयम् । एवं सति,
धर्मज्ञानेन दण्डविधानादौ सद्भूतान्तादे निश्चिते पञ्चार्थं स्वच्छाप्रार्थना
कृतज्ञत्वात् संसर्गस्यता ‘प्रायेण तत्र क्वा’ एव गृह्यन्ते’ इति । ‘तत्र
ब्रह्मस्मृतिवचने काकविकचतुष्टयेऽपि लोके पञ्चल्लवहमवर्षनात् काकविकः
पञ्चचतुर्मास इति वैद्याकरणाप्रसिद्धेः चतुर्नकाकविकस्य तत्पञ्चमनिमित्तस्य’
लक्षणादिसंख्यामोक्षेकालेन मह्यम् ॥

‘हुतमुक्त’ . . . ब्रह्मसूत्रः—नानि—क ।

‘वहवदि’ । नान्यनयोर्वच—क, छ ।

‘ति विरोधः’ । सत्यम् । धर्मज्ञा—क, छ ।

‘प्रायेण तत्र क्वा’—क, छ ।

‘तत्र पञ्च गृह्यन्ते’—छ ।

‘त इति’ । इति—क ।

‘तत्र पञ्चमः सद्—क, छ ।

‘मानापस्य—क, छ ।

कात्यायनसूत्रे ॥—

मानं तन्मुक्तमार्गं स्वात् दक्षमानं यमः स्मृतः ।

इति उक्तदक्षमानस्य यमस्य अतारितसूक्ष्मासहस्येयत्वेन मह्य-
विश्वविरोधः ॥

इहापि कात्यायनहृदयमुक्तदक्षमादित्यसूक्ष्माणां सौम्येयत्वेन
यम एव सूक्ष्मते । एवं सति बृहस्पतिवचनगतसहस्रसूक्ष्मादीनां सद्स्येय-
त्वा तन्मुक्तमुक्तिमुक्तमै सूक्ष्मते ।

मानं तन्मुक्तमार्गं स्वात् दक्षमानं यमः स्मृतः ।

इत्यादिवचनात् अतसहस्योऽपि^१ अविरोधः । अदपीयं बाह्यवन्त्य-
द्वयम्—

नासादृशाद्वेत्तव्यं न सुखं न विषं कथा ।

इति ।

^१ यत्र 'सहस्र' शब्दः पादोन्नायोऽनयोः सहस्योरुपलक्ष्यार्थं इत्य-
विरोधः । अत्र 'बाह्य' शब्दः परशुरामः सुहृत्पाश्यापासार्थविशेष्यस्य
दर्शितत्वात् । यन्मत्र बृहदनुमोक्तम्—

अपीतेस्तु विनाशे तु हृत्तुल्यफलवः स्मृतः ।

पश्या नाशे जडे ह्येवं स्वात्मवार्त्तिके चटः ॥

इति ।

^१ विविरो—य ।

^२ यत्र—य ।

^३ ये—य ।

वचं कात्यायनेनोक्तम्—

उते विषं तु चायेने द्रुतमुक्तं तत्र दीयते ।

आयस्त्रिभाषाङ्गिने तु सतायेने द्रुता स्पृता ॥

इत्येताभ्यामेव वचनाभ्यामेवं मत्नीयते । वक्ष्यमाणस्य आरभ्यासीतिरर्थाभि-
रुचकं च वाच्यम् । एवं वक्ष्या आरभ्य समुपदिष्टेऽप्येवार्थाद् कल्प्यते
मत्नी । सर्वलोकादनुकल्प्य लघुफलमयो भवति । अथकृत्स्नस्य तु गुणफलमे
भवति इति व्यक्तं दृश्यम् । आकृष्टाद्येवमित्यादिर्बैतन्यवचनदर्शनात् ॥

उदये तण्डुलस्य देयाः उदये तण्डमायकः ।

इत्यस्यविषये तण्डमायकविधानमपि चौरादिशस्त्राक्षिप्यमित्यस्यद्वयेऽपि
पातुमित्यभिरोधः ।

इतस्त्वापहृतो वच प्रमाणं तत्र कल्प्यते ।

स्तेमसाद्रुतवोर्द्विजं स्वल्पेऽप्यर्थे प्रदानयेत् ॥

इति कात्यायनवचनमदर्शनात् । आकृष्टस्यागामिकाश्च इति मन्विष्यत्कार-
कत्वविषये तु आकृष्टस्यापि कोशो मत्नीयार्थः । “पूर्वोक्तानि ह्यन्यदि-
भावानि शब्दविषयाणि । पूर्वोक्तकर्मविषयेषु द्विगुणेऽर्थे वैश्यस्य । त्रिगुणेऽर्थे
रायन्यस्य । चतुर्गुणेऽर्थे ब्राह्मणस्य इति दृश्यम् ॥

^१ तण्डुलः स्पृताः—स, व ।

^२ त्रिगुणमृतिदर्शनविधि—क, ल ।

^३ देयाः—क, ल ।

^४ एवं पूर्वो—क, ल, ल ।

^५ लम् । दत्ता—स ।

कथितं वार्त्तसप्तशतकम्—

एषा कङ्कवा भिक्षुहन्ता 'मध्यानां द्विपुत्रा स्मृता ।

चतुर्भुजोत्तराणां तु कल्पनीया परीक्षकैः ॥

‘[अत्र ‘मध्यानां द्विपुत्रा स्मृता’ इति विदुषस्याप्युक्तकृत्यार्थेति
व्याख्येयम् ।] शुद्धाद्याचीनाणां शूद्रभेदे विख्यापि भवन्ति ॥

शूद्राणां तु सत्कर्तव्यः सर्वेऽप्यर्थक्याः स्मृताः ।

इति धनुषवनारः । मासयानामपि केषांश्चिद् शूद्रभेदे दिव्यं देवम् ।

तथा च कात्यायनः—

गोशुकाज्जायिकवान् ‘क्षिप्रिनश्च कुलीकान् ।

येष्वान्यार्थिकांश्चैव विनाम्यूहकान्तरे ॥

शूद्रस्य पुत्रदत्तादिशपमाभावे वैश्वस्य गोलीककायनैः शपथो भवति ।

क्षिप्रिनश्च वाहनशक्तेः, वाद्यजस्य समयाख्येन शपथो भवति ॥

- सर्वेन शपथेहिमं धृतिमं वाहनशुचैः ।
- गोलीककायनैर्मैत्र्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥
- पुत्रदास्य वाऽख्येन शिरांसि सर्ववेत्सृषम् ।

इति धनुषवनारः ।

^१ प्राणिनाम्—य ।

^२ [ ]—क, ख, ग, घ, ङ; अत्र ‘कव्यानां द्विपुत्रा स्मृता’
इति—घ ।

^३ तथा वास्तु—क ।

अथ 'ब्रह्मावधुराणे' विशेषः —

स्वार्थं ब्रह्मं वाऽपि सद्ब्रह्ममस्मिन्ब्रह्मे ।

विद्यान्वयेन काले तु कम्पुत्वं धर्मतोऽर्थेति ॥

तेनैव कनकोक्त्यैव तत्र दिव्यं दर्शयिष्येत् ।

इति ।

अथ केचित्* । दिव्येर्दुः कानां सद्ब्रह्मेत्येऽपि काकयिन्ब्रह्मे^१
लोके कनकवह्नात् काकयिन्ः कनकचूर्णात् इति कैपाकरणप्रतिद्वेष्ट
काकयिन्ब्रह्मवाचकं तुर्कमेव सद्ब्रह्मत्वादित्यद्ब्रह्मासद्ब्रह्मेत्यमिति मन्वते ।
'अथे' तु — 'वाचिककालिकाभिधायीत् सर्वदिग्बेधु' 'सद्ब्रह्मेति' कम्पते ॥

अथे "तु—

कलं तद्ब्रह्मवर्त्तं स्वात् दशमानः पद्मः स्रष्टः ।

इत्याद्यक्षय्यत्वात् दशमानात्मक एव पद्म इति मन्वते । अथे
तु पुनः—

* तस्मिन् पुनै वि—क, च, छ; तस्मिन् पुनये वि—छ ।

^१ त—पञ्चानं—क ।

^२ कानां पद्म—क ।

^३ येन लो—छ ।

^४ पञ्चममेव—क ।

^५ तस्मिन्—क ।

^६ तस्मिन् तस्मिन्—क ।

^७ यं सर्वं—क ।

^८ तद्ब्रह्मेति—क ।

^९ तु—वाचो विज्ञ—क ।

नापो विवर्तिमो वागो द्वेपः कार्पावयस्व तु ।

काकवी तु चतुर्मासो मासस्यैव परीक्षितः ॥

एषाद्यौष्ठनस्यैवमात् । तथा—

वागके तु मुषाः प्राहुः काकवीनां चतुष्टयम् ।

विशतिः स्वास्तुनस्यैव स मुष्यः पञ्च उच्यते ॥

इति 'स्वास्तुनस्यैवमात् । तथा—

नापो विवर्तिमो वागः पञ्चस्य परीक्षितः ।

इति स्मृतेषु, विवर्तिमाणाः पञ्चः^१ स्मृत इति तद्विषया दिव्येषु सङ्स्पृष्टि
कथ्यते ।

एवं चतुष्टयेषु केषु चतस्रः पञ्चत्वं न दृश्यते ।

पञ्चो विवर्तिमोऽस्तु दिवाङ्मयः परीक्षितः^२ ।

इति दिव्येषु^३ विवर्तिमाणास्त निरूपयन्मात् । तथा—'वागः
पञ्चत्वं चतुर्मासः^४ इति ।

^१ स्वमात्—५ ।

^२ मासत्रयमात्—५, ७ ।

^३ न इति विषया—५, ७ ।

^४ चतुर्मासः—५ ।

^५ वागः—५, ७ ।

^६ त्रितः—५, ७ ।

^७ तु—७ ।

^८ वागः—५, ७ ; पञ्च पञ्चस्य विषये—५ ।

^९ वा—५, ७ ।

सर्वेद्व्यवसायार्थं^१ तु श्रुत्वा हेम प्रकल्पयेत् ।

इति^२ ॥

उवा 'सर्वे-वर्षेवातेषु सृत्वं कलकं कल्पयेत्' इत्येवमादिभिर्नये-
 सुवर्णनैव सम्यक्कलाक्यमात् 'ताम्रिककान्ताग्नय दिव्येषु संस्येवत्येति-
 वादककन्यानामाश्च सुवर्णव्यापारगेव दिव्येषु संस्येवत्यं तुचम् । 'सकल-
 दिव्य संस्येवेषु चतुष्काकनिकस्य 'तप्तुल्लरिभिलस्य कलस्य संस्येवत्यं
 कलाग्नय इत्यादिषु दसमानात्मकेत्यं कलस्य' संस्येवत्यमिति । ननु
 काकनिकानात्मकं तप्तुल्लरिभिलस्येवत्यं । कलस्येवत्यानि तदेवेत्यते ।
 तत्र इत्यत्रकल्पये—

मत्तान्तौ तु महिनी सप्तपातस्य कारिणी ।

इति वचनात् ।

दायकेत्यवार्थं तु वा पादौ महिनी तथा ।

इति नान्दवचनात् ।

^१ दिव्य—क ।

^२ ति । सर्वे—क ।

^३ तम्रिककान्ता—क ।

^४ तम्रिग्नय दशम—क ।

^५ ननु तम्रिककान्तयेति चतुष्का—क ।

^६ तप्तुल्लरिभिलस्य दशम—क ।

^७ कलस्य दस—क ; कलस्य च दस—क ।

^८ स्य च दिव्येषु वयोभितं संस्ये—क ; स्य च—तस्येवत्ये—क ।

[^१मातः पादो द्विपादो वा यत् सङ्घः सकलितः ।
अभिदिष्टं तु शौक्ल्यं मातृकं तु सकलपदम् ॥

इति काल्पाकन्यपनाम् ।]

वज्रैरुद्ग्राहमाणसन्धेरिकाप्येवमपनात्, शोडशमानसकः पद
इति सम्पद्यते ।

तथा च 'केवाद्यनि वचनम्—

उत्थितसर्करीयेन शङ्खेनोक्त उच्यते ।
^१अष्टकं अष्टोक्तानां शिष्येति परिशील्यते ॥
शान्तिः सर्वैः शोकः काकण्या दुःखिभ्यः सः ।
अष्टकं काकण्यानां तु तम्बुलः परिशीलितः ॥
तम्बुलानां द्वयं चान्नं मातृकं ^२परिगृह्यते ।
तद्वयं कृष्णार्कं शोकमन्त्रिका ^३कृष्णसूत्रम् ॥
अन्विकीर्णसन्धौ तु चरविष्य वक्ष्यति ॥

इति ।

^१[   ]—क, छ, द, क ।

^२पद—क ।

^३केवा . . . सन्—नास्ति—क, छ ।

^४पातेन—क; पादेन—छ ।

^५अष्ट—क, छ, क ।

^६चेति—क ।

^७मित्रिका—क ।

^८मित्रिका—क ।

अत्रापि षोडशमानात्मकः एव इति 'मन्यन्ते । तथा वैज्ञानसाधने-
संदितावामपि—

मानं तद्वद्व्याप्तं स्यात् दशमानः एवः स्मृतः ।

इति । अत्राप्यहमेव काकमिहानां 'वान' शब्देन 'तद्वद्व्याप्तं' शब्देन बोध्यते । तेन षोडशमानात्मकः एव इति ["दिश्येवपि तस्य संसृतेष्वर्थं प्राप्तम् ।] सत्यम्, एतद्व्याप्तम् । उभयोः शास्त्रसिद्धत्वात् उभयमपि पृच्छते । तेन षोडशमानात्मकं वा दशमानात्मकं वा एव संसृतेष्वर्थेन पृच्छते । तत्र बोध्यस्य भुवनस्य षोडशमानात्मकस्य महर्षे, निर्मुक्तस्य बोध्यस्य दशमानात्मकस्य एवस्य संसृतेष्वर्थमिति व्यवस्था । तत्र निवर्तनं कश्चिदुभे पठितव्यत्वात् निविद्धम् । पूर्वार्थाप्या एवमेव व्यवस्थां कुर्वन्ति, वातुकादिदुस्त्वन्नुल्लेखानां दिव्यं, विदुषादिदुस्त्वं पठितलोभात्वात् इति । अत्र तेः पठिताः संसृद्भ्योक्त्याः—

निर्णयतेऽभिः चाद्येने जलं 'वहो निर्णीयते ।

तुल्यं च तसमाप्य अत्रानिस्तदुदीरितौ ॥

^१ मन्थते—क, छ ।

^२ ति । सत्यम् । एतद्व्याप्तम्—स ।

^३ [ ]—क, छ ।

^४ [ ]—ग, ङ ।

^५ उभयोः शास्त्रस्याद्वयवर्ति पृच्छते । तत्र—क, छ ।

^६ के दश—ख, ज ।

^७ अत्र—वर्जित—क ।

^८ पठिता—क, छ, छ ।

अथर्वस्य सौमे तस्यैव सौम्योदिते ।
 अनुसैन्यस्यैव तस्यैव सौम्योदिते ॥
 सोमं सौम्यस्यैव तस्यैव सौम्योदिते ।
 'सौम्य' च सौम्यस्यैव तस्यैव सौम्योदिते ॥
 'सौम्य' च सौम्यस्यैव तस्यैव सौम्योदिते ।
 'सौम्य' च सौम्यस्यैव तस्यैव सौम्योदिते ॥
 'सौम्य' च सौम्यस्यैव तस्यैव सौम्योदिते ॥
 'सौम्य' च सौम्यस्यैव तस्यैव सौम्योदिते ॥

इति ॥

नातुम्ये तु विनायां सर्वस्येति विज्ञाप्यते ।
 साहस्यस्यैव सर्वस्यैव सौम्यस्यैव ॥

इति ॥

- ^१ 'सौम्य'—क, ख, ग ।
^२ 'सौम्य'—क ।
^३ 'सौम्य'—क ।
^४ 'सौम्य'—क, ख, ग, घ, ङ ।
^५ 'सौम्य'—क, ख, ग, घ, ङ ।
^६ 'सौम्य'—क, ग ।
^७ 'सौम्य' . . . सौम्यस्यैव—नसि—क ।
^८ 'सौम्य'—क, ख, ग ।
^९ [ ]—क ।
^{१०} 'सौम्य'—क, ग ।
^{११} 'सौम्य'—क, ग ।

विन्ये तु सत्यवचनं विन्ये वाचस्पतयम् ।

‘विद्यादवाङ्’ विनं स्वातु कोष्ठवानमतः पाम् ।

इदं च वैदिकस्य पूर्वोक्तस्यस्यवा विरुद्धम् ॥

अथ कथम्

वदार्थो धर्मज्ञानता यत्र बोद्धा वदालमिः ।

तत्र बोध्यस्तु कथयैरश्लुक्तस्तु वाक्यः ॥

अत्र कथयविभवे विशेषमाह हारीशः—

यत्ने प्रवृत्तिर् नोरैः प्रवृत्तैर् यनी स्वयम् ।

‘परिचालं स्वतलं च शयनेनैव भाषयेत्’ ॥

कथयविभवे ‘नोरैः प्रवृत्तिर्’ कथयद्वये वा ‘यनी’ एवम् प्रवृत्तिप्रथमस्य
वा प्रवृत्तिप्रथमस्य वा दुरुपरिमाणं मत्प्रपरिचालं वाचाश्रयं तद्वत्-
‘स्वतलं’ प्रमाणं च वाचकानां ‘कथयेनैव’ शययेत् ॥ इति ॥

‘विन्ये’ दुर्गा—५, छ ।

‘तेजसि’ यने—४ ।

‘द्वयसंख्या’—५ ।

‘शेष’—६, छ ।

‘तु’ वाक्य कथम्—७ ।

['सहस्रशते—

सुविस्मय प्रमादस्य स्वयमेतिलवञ्जितम् ।
कालकालामरणेन प्रभृतेऽपि धने क्षयेत् ॥

इति ।

अथ—

स्वच्छुद्राप्रमृत्पायैरुद्धीतं धनी स्वयम् ।
प्रमादं च प्रभृतेऽपि क्षयेनेव साधयेत् ॥

इति ।]

“स एव—

चौरैश्चक्रे स्वाधी स्वयं द्रव्ये महत्त्वमि ।
न दृष्टव्यं कुर्यात् “क्षयेनेव विशेषयेत् ॥

चौरैश्चक्रेद्रव्यस्य” प्रमुनिद्रव्यस्य वा अथवाहलेनाहत्य द्रव्यस्वयं
परिमाणं च द्रव्यस्य स्वयं पात्रादीनां महत्त्वमि द्रव्ये अनाहत्य भेदेन
क्षयेनेव साधयेत् । न तु दृष्टव्यं कुर्यादिति ।

[[ ]—क, छ ।

“स ए . . . कुर्यादिति—कसि—क; दिग्दर्शनं अथवाहल-
वचनेन दृष्टव्येन; कालकालेन दक्षितः । कालं साधयेत् सुदः अक्षुद्रो
क्षयप्रभवयेत् । इति स एव—क, छ ।

“प्रभृतेऽपि धने—स ।

“स्वयं—क, छ, छ ।

“स्वाध्यायस्य—क, छ, छ ।

“यत्नं साध—क, छ, छ ।

“न पात्रादीनां साधयेदिति—क, छ, छ ।

द्विचैर्ब्रह्मप्राप्त्याप्यभारते दण्डविरोधाः^१ कात्यायनेन दर्शिताः—

कृतार्थं दानैश्चतुर्दशगुणैश्च दण्डमात्मनो^२ ।

दण्डं च स दण्डः—

विने तेषां दृष्टाशे च दृष्टाशे च दण्डुशे ।

सामान्यदण्डौ च समदण्डं प्रकल्पयेत् ॥

सहस्रं दण्डं चैव तथा पञ्चशतानि तु ।

चतुस्त्रिंशद्वैकमेकं^३ च द्विनं द्विनिषु कल्पयेत्^४ ॥

^५याज्ञवल्क्यः—

^६सर्वाश्च चतुर्दशगुणैश्च दण्डं चैव दण्डैर्विदम् ।

स्यस्य नामने चोर् स दण्डः स्वातः संस्रवः ॥

[^७समये दोषादोषाः कल्परीक्षकदण्डविरोधाच्च कल्पन्ते ।

तत्र कण्वः—

विपशे च विपशाने सप्तद्व्यम्बन्तरेऽपि च ।

सेन्यामिहातिमर्षं चतुष्टयान्वधनक्षयः ॥

^१ दण्डः कात्यायनः—क, च, छ ।

^२ तु । इति—क ।

^३ द्विचै—क ।

^४ चै—क ।

^५ तु । इति—क ।

^६ याज्ञवल्क्यः—सर्वाश्च . . . संस्रवः—नस्ति—क ।

^७ भा चतुर्दशगुणैश्च, इति मुद्रिता श्री. वा. वि. कृत्य—५६१ ।

^८ [ ]—क, छ ।

एवमादीनि तत्पन्ते वक्ष्ये पौराणि कर्मणः ।

तं चान् विनयेद्वावा तस्य पौरापरामृतः ॥

इति ।

एकत्रैऽपराधे 'सप्तसह' वाच्यमे 'द्विसहस्रं' महापराधे 'विसहस्रं' पञ्चत्वं वेति कल्पः ॥

विशुद्धः—

यस्य वक्ष्येत् द्विसहस्राहम् त्रिसहस्राहवापि वा ।

रोमोऽतिशृङ्गितमर्त्तं राजाऽऽजहमवापि वा ॥

तत्रशुद्धं विद्वानीयात् विशुद्धं तद्विषये ।

इति ।

सातातपः—

सप्ताहान्भ्रमन्ते यस्य द्विसप्ताहान्तरेऽपि वा ।

त्रिसप्ताहेऽपि वा रोमो बद्धिहासिमृत्तिलया ॥

राजर्षेर्विक्रान्तसहं वसुधाज्जमनशुभः ।

यत्किञ्चादिकोऽनर्थः तत्त्वानर्थं विचिदिषेत् ॥

कालवापेनः—

सीमावद्दृक्कमये कोशे पदसहं तस्यैव ।

विशुद्धसप्तसहस्राहं देवराजकर्मिष्यते^१ ॥

गुरुसतिः—

तथाहे वा द्विसप्ताहे न विद्वान्देविषी ।

वान्येषु सपिष्येत्तु भवेत्तु जनयैः शुचिः^२ ॥

^१ से । इति—क, ख, च, छ, ङ ।

^२ चिः । इति—क ।

मातृपक्षे यत्पुत्रावभितर्थाः विदुषो सत्पुत्रपक्षेऽपि जन्यः ॥

(“यस्य वन्दुविषये” इतिविषये वा विपरीतं स्वविपक्षिणं केषो
भवति, तादृशविषयेदिशब्देस्त्वार्थाः” ॥

नारदः—

समाह्वयन्त्ये कस्य द्विसप्ताहेऽपि वा पुत्रः ।
तेषोऽपिर्द्धातिमत्वं यदुभयवचनद्वयः ॥
यत्वात्मिकं भवेत्तस्य विद्यास्य न शुद्धताम् ।
कथं वत्स द्विसप्ताहम् वैकुण्ठं तुनहरेरे ॥
नर्द्धमिषोऽयः स विदुषा कुरुकालव्यतिकरात् ।

इति ।

अतस्तु देहिनां परिभाष्यत्वान्नहृदयमित्युक्तम् । एतन्महामिसौम-
नियम् ॥

‘महामिसौमेत्येतानि’ इति वस्तुस्थितिमात्रम् ।

इति ।

‘[ ]—क; यस्य वन्दु . . . . . वाचाः—वास्ति—उ ;

‘येव विप—अ, न ।

‘दीव—अ, न ।

‘एते निष्ठा इति चेत्—क, न; एते विप . . . . . वाचाः—क ।

‘एते’ । दिव्यमयवर्तिर्नृपद्वयं समासम्—न; एते । इति वस्तुस्थिति
दिव्यमयवर्ति समासम्—क; केदन्तदेतिवचनं नः—क ।

यत्—

आचक्षुर्दशमादहो यस्य नो राजदैविकम् ।
व्यसनं जायते घोरं स ज्ञेयः शनैः शुचिः ॥

इति ।

अवच्छन्तमपि विराज्ज्हेनोक्तानि अस्त्यनविषयाणि 'क्षोभमल्पेऽपि दानयेद्' इति वचनात् ॥

विराजालम्बायाद्वा द्वावसाहस्रसंक्रान्ताम् ।
नेकुलं यत्नं शयेत सानुकूल उदाहृतः ॥

इति ।

महाभिषेकोद्योदध्यादर्जाचीनं द्वन्द्वं विना विनश्य विराज्ज्दि पञ्च
वर्षं व्यवस्थान्यमिति ॥

इति वादराजीये व्यच्छान्निर्णये दिन्यसमाप्त-
निर्णयकाण्डे सम्पत्तम् ।

६. मानसप्रज्ञः

अथ मानसप्रज्ञः

[पञ्चमस्कन्ध—३—कालिकायामेव दृश्यते]

नामसाध्यत्वभावेऽपि केचित्समासंलक्षेण च ।
साध्यादीनाम्भावेऽपि विन्यासत्वे च कुवन्ति ॥
द्विमे तु मूर्द्धरम्भाभ्यां साध्यर्षे हेम कस्येत् ।
तत्रारम्भाभ्यामभ्याः शृङ्गो दूर्वाकरः शपेत् ॥
विक्राकपूनकपमानात् कुण्डलादित्यहस्तकः ।
द्विगुणद्वयवामिस्तु त्रिगुणात् काश्वनं दधत् ॥
चतुर्गुणात् श्रीं कुला वृत्तिनां वाजस्येदुताम् ।
नीचः पञ्चगुणात्पुण्डरीकवपान्तकैः ॥
कनानां दशनामानां दशकाद्वर्गशोचनम् ।
तत्रैतर्हेतुं केवलं वाकं वास्येस्वीमिवा ॥
सप्तमस्कन्धकालकोशः विचरतस्त्रुताः सप्ताः ।
कनारिशचक्रा तु तप्तमासस्तद्वृत्तिः ॥
पञ्चासताश्रुता क्रैवाः सप्तमे वरं शपेत् ।
पञ्चसप्तविक्रादपि शतासतात् त्रिगुणवाम् ॥
एतानि गृह्यस्त्रोक्तानि द्विगुणेऽपि विद्यः स्मृताः ।
कनारिशद्वयवपानः श्रीं वषः श्रीं च कुण्डलम् ॥

कृष्णकटिस्थं मोक्षं अश्विनाऽप्यत्र (१) यमोऽप्यसौ ।
 तिस्रोऽश्विकाः कृष्णं च हेमगात्र इतीप्सि ॥
 शालोश्विकाभयसप्तु दीनारत्नाऽस्य (२) चतुर्दश ।
 अश्विका विंशतिः निष्कं शालं साष्टाश्विकं तु यत् ॥
 अष्टाश्विकाश्विकं निष्कद्विधं चित्रको मोक्षः ।
 सप्तोऽष्टाश्विकं निष्कद्वयं कर्षकं उच्यते ॥
 दशश्विं एवं पैशा दशश्वितु चतुष्पदैः ।
 निष्पैर्दशश्विषेति शैबिको मानसम्पदः ॥
 यो राजकर्षमाधो शैबिकः काकश्वितु सः ।
 काकश्विश्वित्वं मौरो मातः स्वांयर्षतप्लुतः ॥
 स काकश्वित्वं मानद्वित्वं वाचमो यवः ।
 काकश्विद्वित्वं न्यूनतननामसु कृष्णसः ॥
 कार्पायससु महानाभो दशमाश्विकः परः ।
 शालोश्विका चतुष्का स्वात् शैबिकेऽप्येकमेव सः ॥
 परकाकश्वित्वानाद्यो माधोऽप्यसप्तश्विकः ।
 कार्पायमोऽप्यो निष्का मा र्वेदेने कर्षती ॥
 तुनर्पोऽष्टाश्विकास्तुतं निष्कद्वयमिहोच्यते ।
 तुनर्क एव दीनारः चित्रकथेति कथ्यते ॥
 अथार्थं दृष्टुं कार्पायमानस्तुतं द्विनिष्ककम् ।

अथ राजमानसिभिः

कथ्यमानेन (१) वाचः स्वात् मानैर्यचतुर्दशैः ।
 साष्टाश्विकाश्विकं निष्कं द्वादश (यैः) मानं (मानयैः) च यत् ॥

सकृन्मूलं पत्रं च स्वात् त्रिवैरर्धचतुर्भिः ।

तेनैव रात्रिं निष्कं यथ तान्निहमुच्यते ॥

पाण्डुरादवैराजलातुमानि निष्कमनाममुच्यते ।

स्वादधिकान्मुष्केषु त्रिनिष्कः कर्षकः पञ्च ॥

पूर्वोत्सादपारोमनिष्कसोऽश्वको भवेत् ।

साहस्रो हिगुणो मध्य उत्तमः स्वाच्छतुर्गुणः ॥

वर्षपारोमनिष्को द्विनिष्कसोऽश्वकोऽप्यसौ ।

पूर्वस्तहिगुणो मध्ये मज्जाहिगुण उत्तमः ॥

वदथ कृत्वाहं माघः सुवर्गो कल्पनिष्कः ।

सकृन्मूलकमनादिभ्यः पञ्चांशो नास्ति वैष्णवे ॥

इति चरदराजीये राजसंख्यः समाप्तः

७. कृपादानकाण्डम्

अथाष्टादशनेषु प्रथमेष्टासु कृपादानमुच्यते ।

अथ नारदः—

कर्णं देवमदेवं च येन यत्र यथा च यत् ।

दानमहमर्थाथ कृपादानमिति स्मृतम् ॥

‘ईश्वरं’ ‘कर्णं देवं’ ईश्वरीश्वरं ‘अदेवं’^१ ईश्वरानुमतेनाधिकारिणा देवं अस्मिन् समये देवं, अनेन प्रकृतेन देवं इत्यर्थमर्थे यद्यपि च । उत्तमार्थे दानमिति कृपादानमिति द्विवचनम् इति सप्तमिवम् । तर्कमेवमार्थकलादितोषां प्रथमं लक्ष्यदानमकारं वाह्यलक्ष्यं चम्—

^१ कृपा—५ ।

^२ कृपादानमिति श्रुत्या—एव कृपादानं सप्तमिवम् । ईश्वरीश्वरं देवं । ईश्वरमदेवं, अनेनाधिकारिणा देवं, अस्मिन्समये देवं, अनेन प्रकृतेन देवमित्यर्थमर्थे यद्यपि च । उत्तमार्थे दानमिति, कृपादानमिति द्विवचनम् । एतत् नारदेन स्वीकृतम्—कर्णं देवमदेवं च येन यत्र यथा च यत् । दानमहमर्थाथ कृपादानमिति स्मृतम् ॥ इति । तत्र प्रथमदुत्तमार्थेन दानमिति च लक्ष्यकलादितोषम्—अर्थातिशयम् इति—या. वि. II, १० ।

^३ इति—५, छ ।

^४ यत्र—५, छ ।

^५ च अस्मिन्—५, छ ।

^६ कृपादान—५ ।

अक्षीरिभाष्ये बुद्धिः स्वात् नमसि नमसि सन्त्यभे ।

कर्मवनाच्छेदं द्विजिह्वुः पञ्चमैवमवका ॥

‘विधासार्धमवकमेन उच्यते कदाचित्ने उच्यतेः अत्र कदाचि’
ह्युच्यते । अस्मिन् सन्त्यभे कर्मणे अमुकस्य मतिमानक्षीरिभाष्ये
बुद्धिर्भवा भवति । ‘तेन कर्मविशयाः कवकस्य बुद्धिर्भवेति । तथा च

स्तुः—

मतिश्चमनयोक्तं बुद्धिः कर्तुमिहे स्तु ।

पञ्च मार्गस्तु विज्ञप्ता बुद्धिर्भवेति च हीनते ॥

तथा च कौतभः—

कुमीरबुद्धिर्भवा विज्ञप्तिः कवकानिहो ‘मासम् ।

दशमानस्य कवके कर्मविज्ञप्तिर्यो भागो ‘मार्गोऽर्थस्तुही भवति ।
विज्ञप्तिमानस्य कवके कर्तुमिहमिति भवति । योऽदशमानस्य कवके

‘व—व ।

‘म—म ।

‘महति मात इति । मति मति मतिमातं मन्त्यं विधासार्धं कदा-
चित्ने, अक्षीरिभाष्ये वात् । मन्त्येन सद्यते इति सन्त्यभे कर्मणे अमुकस्य
ह्यस्य अक्षीरिभाष्ये भागो बुद्धिर्भवा भवति—
वा. नि. ११, २७ ।

‘कर्मस्तु—क, ख, उ ।

‘हीन—ह ।

‘स्तु—क, ख, च, छ, ज ।

‘महति—क, च, छ; कवक—ख ।

‘मार्गोऽर्थ—क, छ ।

‘कर्तुमिहः यो—क, छ ।

‘कर्म पञ्चमे उच्यते—क, छ ।

तथा वैद्यस्य वैद्येऽयमर्थे द्विहं सतम्, गृह्येऽयमर्थे त्रिहं 'सतम्, गृह्यस्य
गृह्येऽयमर्थे द्विहं सतमिति । तेन सजातीये सर्वत्र द्विहं 'सतं चर्म्मम्,
अन्यतरे त्रिहं सतम्, एकान्तरे चतुर्हं सतम्, द्वयन्तरे पञ्चहं 'सतं
चर्म्मम् भवति ॥

तथा च मनुः—

द्विहं त्रिहं चतुर्हं च पञ्चहं च सतं स्पृशत् ।

मांसस्य शुद्धिं गृहीयात् कर्मानामनुपूर्वजः ॥

‘अथ शुद्धिश्चतुर्विधेत्याह नारदः—

कानिका कालिका वैव कालिका च तथा 'स्पृशत् ।

चतुर्द्विधं^१ कालेन^२ तर्म्मशुद्धिश्चतुर्विधा ॥

अथ विशेषमाह बृहस्पतिः—

शुद्धिश्चतुर्विधा मोक्षा पञ्चभाज्यैः पक्षीक्षिता ।

चतुर्भाज्यैः समारुण्यता 'तज्जततां निमोषा ॥

^१ सतमिति तेन—स ।

^२ सतम् । मन—स ।

^३ सतम् । मनुः—द्विहं—स ।

^४ तज्ज—स, त ।

^५ तज्ज—स । निर्ज. या. नि. II, ३७ ।

^६ स्पृशत् प्रीक्षा ।

^७ तज्जतम् तृ—ज ।

^८ तज्ज तज्जतम् नि—न ।

कारकः—

कायिका कायिका यैव चतुर्द्विरव्ययता ।
 कायिका च किलानुद्धिः शेषेणामर्ययैव च ॥
 कायिका कर्मस्तुत्या मातृशब्दा तु कायिका ।
 इद्वैर्द्विधश्चतुर्द्विः कायिका 'कायिका कृता ॥
 मर्यादं गृह्यते वा तु किलानुद्धिस्तु सा सृष्टा ।
 शिखरे चर्चने नित्यं शिरशोन्माशिवर्त्तते ॥
 मदास्तोमः शयः शेषान् शेषान्मनः प्रकीर्तितः ।

उक्तं व्यासः—

शेषेणामर्यायुक्ता कायिका तदुदाहृता ।
 कायिकाशोभिनी शब्दत्वं प्रपञ्चयति कायिका' ॥
 इत्यप्युक्तिमागच्छतिः कायिके'ति ।

कारकः—

प्रतिपक्षं समन्ती वा बुद्धिः सा कायिका सृष्टा ।
 'बुद्धिः' सा कायिका नान्य 'वर्त्तमानेन सत्यं कृता ॥
 इद्वैर्द्वि पुनर्बुद्धिः चतुर्द्विरव्ययता ।
 मर्यादं गृह्यमाणा 'चान्यविवक्षा बुद्धिः 'किलानुद्धिः' ।

१ तद्विधि—य, उ ।

२ शिखर—य ।

३ शिखर—य ।

४ मर्याद—य, उ । जी. वा. मि. कुं ४२१ ; वर्त्तमानेन—नमः

स्मृति, पृष्ठम् ७२ ।

५ चान्यविवक्षा—य ।

व्यासः—

शुद्धोपभोग्योन्मेषस्तु स्तोम इत्यभिधीयते ।

‘हेनोन्मेषं वाग्वादिभिर्दं वदः’ ।

[‘कृतपापनः—

मात्रं स्वात् द्विगुणं द्रव्यं मयुक्तं यस्मिन् सदा ।

लभेत येन द्विगुणं पुरा बुद्धिं प्रकल्पयेत् ॥

इति ।]

‘तत्र विशेषवाद् वाक्कल्पनः—

काम्ताहमास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं सतम् ।

दशुर्वा लङ्कतां बुद्धिं सर्वं सर्वास्तु वारिणु ॥

काम्ताहमर्थात् गच्छन्तीति ‘काम्ताहमाः’ । लङ्कतां गच्छन्तीति
‘सामुद्राः’ । ‘तेभ्यो ‘दशकं सतं’ ‘विंशकं सतं’ च अर्थे भवति ।
माति वास्तविकतामनुकल्पते । वारिणामां बुद्धी सर्वं ‘वाक्कल्पनः कार्य-

‘पेय—क ।

‘हेनोन्मेषस्तुत्यां वै वाग्वादिभिर्दं वदः । इति—क, छ ।

‘[ ]—क, छ, म, क ।

‘अत्र—क, छ, म, क ।

‘तन्मर्थ—क ।

‘सर्वं च वाक्कल्पनोद्भवमर्थः कल्पयते सम्बन्धे वा लङ्कतां स्वात्तु-
कल्पयति सर्वास्तु वारिणु दशुः ।—क. नि. II, ३८ ।

वेदेन^१ ; स्वकृतां^२ स्वाम्नुपकृतां वृद्धिं जगन्वके^३ सगन्वके वा 'सर्वास्तु
वातिरु'^४ 'दगुरिति ॥

['जग' इत्यन्वितादृष्टेस्तथैवित्येव उच्यते ।

तत्र] काल्यायनः—

नविमुकामवातानां 'सुपर्येरकास्य च ।

'विमु विद्विमुवा वृद्धिः' कलसैभोरकास्य च ॥

स्तु—

कुलीरवृद्धिर्गुणं नास्ति वक्तव्यम् ।

वाग्ने वदे^५ जगे वागे नातिशयमिति पञ्चतत् ॥

'वदः' वेदादलं कुवादि । 'जग' ऊर्ध्वं चर वेदादि । 'वागे'
वकीर्तयितुवादिः ॥

काल्यायनः—

वित्थे विमुवा वृद्धिः विमुवा कलसैभके ।

वाग्ने वदुर्गुणा घोका अदवाकलसैव च ॥

^१ न स्वाम्नु—क, च, छ ।

^२ के वा सग—क, च, छ ।

^३ विमु—च ।

^४ [ ]—क, च, छ, न ।

^५ सर्वास्त्य र—क, च, छ ।

^६ वित्थे वि—क, छ ।

^७ पञ्चतत्—क ।

^८ वदे—स्तु, VIII. 191 ; 'जगे' उपकृते इति सुमन्त्रकः ।

नारदः—

हिरण्यधान्यकलापां वृद्धिर्दिशिनस्तुर्गुणा ।

^१रत्नपाश्री शुभाः शोकाः स्त्रीनष्टास्तु सप्ततिः ॥

बृहस्पतिः—

उक्ता वस्तुना द्याके बीजे वैव ^२स्तुर्गुणा ।

लवणक्षेदनेषु वृद्धिरष्टगुणा मता ॥

गुहे मधुनि वैवोन्मत्तस्तुके चिरकालिके ।

काल्यायनः—

सैवान्तां वैव सर्वेषां मथानामथ सर्णिनाम् ।

वृद्धिरष्टगुणा शेषा ^३गुहस्य लवणस्य च ॥

बृहस्पतिः—

तुल्यकक्षेत्रवास्तुनवीरैक्योदित्यसमागम् ।

वेदिगुण्यकलापां च वृद्धिस्तु न निवर्तते ॥ ^४

अथ काशीदीनां सप्तचर्यादष्टगुणादनीद् न निवर्तते इत्यर्थः ॥

^१ शुभ-वस्तुना वृद्धिः—मगनक्षेदकस्तुष्टिनादीनामस्तुल्येतितायां वृद्धिः

४६ ।

^२ तु वस्तुना—क, च, उ ।

^३ रत्नस्य—च ।

^४ विद्वत्—क ।

^५ सप्तचर्या—क, स ।

विष्णुः—

‘विष्णुनामस्तुवर्त्मवर्मास्तुवेष्टकस्ताराणां’ अक्षया, अक्षुप्तानां

हिमुना ॥

परशुरामः—

हिरण्यवत्पवनस्यानां वृद्धिर्द्विविधस्तुमुना ।

पुनस्तथास्तुमा वृद्धिः साक्षादीनां चतुर्मुना ॥

वैजानां चतुर्मुना वृद्धिः क्षीयक्ष्मां तु^१ सन्ततिः ।

‘कोशानां स्वात्मचतुर्मा कार्त्तस्य चतुर्मुना ॥

साक्षानां चन्दनादीनां वृद्धिरस्तुमा भवेत् ।

एवं वृद्धिविधिः श्रेष्ठो नास्ति वृद्धिरतः परा ॥

न वृद्धेर्वृद्धिरस्तीति चर्मवर्जस्य शासनम् ।

न ‘वाप्यसंस्तुता वृद्धिरपि वृद्धिश्च कर्हिचिद् ॥

१ अविपक्ष—ख, म, छ ।

२ चर्मस्तुवे—ख, म, छ ।

३ वास्तुमा—ख, म, छ ।

४ तुमा स्तुता—ख ।

५ च—ख ।

६ पञ्चतुमा स्वात्मचोदीनां—ख ।

७ साक्षास्तुमा—ख, छ ।

८ चतुर्मा—ख, च ।

९ साध्य—ख, च, छ, म ।

१० किल—ख ।

‘तज्ज’ शब्देन तुल्यव्यतिरिक्तानां वपुसीमादीनां ब्रह्मण् ।
 ‘कोशानां’ कोशवान्नामादिकर्मणः । ‘कर्मसु’ कर्मणेन पठ्यभुतीनां महाण् ।
 तुल्यवद्व्यत्येककृतं ‘चन्दन’ ब्रह्मन्निपत्यहायैनोक्तम् ।

अथ विष्णुः—

स्तेषु जलस्यचूलेषु तुल्यवद्भरणे तथा ।

एवमार्त्तेन दातव्यं तस्मादेकादशाधिकम् ॥

‘ब्राह्मणसम्पन्निस्तुल्यव्यतिरिक्तद्व्यापहारे’ अथियनैश्चसम्पन्निस्तुल्य-
 पहारे च, सप्त एव द्वादशगुणं भवति ॥

तथा च शिवायः—

अथः सप्तद् द्वादशगुणं बोधितं तत्रद्व्यत्यम् ।

ब्राह्मणस्य च द्वादशैकं सप्तो देकादशाधिकम् ॥

द्वादशं पञ्चगुणं भूमिः तथैवाष्टगुणा मता ।

‘सप्त एव’ इति वचनाद्द्व्यत्यवयवः ।

‘अथ नारदः—

न बुद्धिः पीतिवचनात् स्वाध्यायाकारिण्य कर्मिण् ।

अनाकारितमध्वर्युं कतरार्थाद्विचर्यते ॥

‘शब्देन—क, छ ।

‘इत्येव—क ।

‘ब्राह्मणसम्पन्नि . . . . . द्वादशगुणं भवति—नारित—म, छ ।

‘एकव्यवयवः । इति—क, छ, छ ।

‘द्व्यत्यः—क ।

कल्याणः—

कुलोद्गममदत्ता यो वाचिस्तु दिक्षं वनेत् ।
 उच्यते वाचमवाचस्य 'तद्वर्नं वृद्धिमत्पुत्रात् ॥
 पथं वृद्धीत्या यो मूलमदत्तैश्च दिक्षं वनेत्' ।
 स्वदेशस्योऽपि वा वस्तु न दद्यात्वाचिस्तोऽनहत् ॥
 'म तत्र कारितां वृद्धि 'अनिच्छन्नि वाहरेत्' ।
 यज्ञैः प्राप्तं रक्षितं वा यजामे वा यज्यं कृतम् ॥
 अतुल्यमनोहरिहात वर्नं वृद्धिमत्पुत्रात् ।

एवमादिभ्योऽतिमानवृद्धिर्विहितः' ॥

कल्याणः—

प्रीतिदत्तं तु यन्निचित् वर्णं न त्ववाचिम् ।
 दद्यान्मानमदत्तं चेत् वर्णो पथकं शतम् ॥
 यन्निनाशं पथकं शतं वर्णं इत्यर्थः ।
 वर्नस्तुल्यमनमदत्तमनमदत्तं वर्णं ॥
 लोचने च न वृद्धिः स्यात् यन्निमानमदत्तं च ॥
 यदि स्वयं कृता न स्यात् कारितां वृद्धिमत्पुत्रात् ।

^१ वर्नं वृ—क ।

^२ त्वाम्नु—क ।

^३ एतद्वर्नम्—समस्तवर्नमनमदत्तं वर्नमदत्तम्—क, छ ।

^४ 'म ततो कारितां वृद्धिर्विहितः' च दाययेत्—कल्याणनकाण्डे तारीखर,

हून, २३ ।

^५ निनुवाचि—क ।

^६ वृ, प्रीति—क, छ ।

^७ वा । स्वदेशस्यो—क, छ ।

संघर्षः—

य इद्धिः स्त्रीकृते कामे निक्षेपे 'य तत्परिधे ।
सन्दिग्धे प्रतिभास्ये च यदि न स्यात्सर्वं कृता ॥

अथ वाचस्पत्युक्तम्—

दीपमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं 'यत्परकं धनम् ।
मध्यस्थस्थानि 'कृतमाह कर्ते न कृतः परम् ॥

'अथ विष्णुमौक्त्यै—

मुक्ताभिर्न कर्ते विस्ततोऽवसृष्टस्य च । इति ।

न्यासः—

प्रतिभास्यं मुक्तकल्पमगृहीतं च दिक्कृतः ॥
न कर्ते 'परतस्य दणः शुद्धे प्रतिकुर्तम् ॥

अथाविनिविदकण्ठे

एव कलमयानं नाम प्रतिप्रदानोच्चाधिकं स्वतः परं प्रतिप्रदायम् ।
कालेकविषम्, सकल्पकं सद्बुद्धिकमकल्पकसद्बुद्धिकं चेति । तत्र सकल्पकस्य
सद्बुद्धेऽथ प्रयोग उच्यते ॥

^१ यत्परमि—य, ल; यत् परम—म ।

^२ यः—सुविद पा. नि. II, ३४ ।

^३ येत्—सुविद पा. नि. (नित्यमप्रागट्) II, ३४ ।

^४ पितृकृतः—सुत्तमि—ल ।

^५ विस्तान्—य ।

^६ विस्तार्य—य ।

^७ एव । इति—य ।

तत्र कुर्यादिति—

आविर्भूतः समाकृतातः स च प्रोक्तश्चतुर्विधः ।
अहमः स्वाधर्मीय 'गोप्यो मोमस्तथैव च ॥

'हारीक—

आविर्भूतविधः प्रोक्तो 'गोप्यो मोमस्तथैव च ।
अर्थकामयोरुभयं चतुर्वैललाङ्गया कृतः ॥

तेषां तत्त्वतमाह—

आकृता पूर्वजिज्ञासो मोम्याधिः वेद उच्यते ।
गोप्याभिस्तु वीर्यः स्वं कृता यो गोप्येन गृहे ॥
अर्थकामयोरुभयः प्रत्ययविधः स उच्यते ।
आकृत्यनिर्णयं यो रक्षा संसदा वाऽऽङ्गया कृतः' ॥

'आकृत्या' संसदि प्रकाशनम् ॥

'व्यासः—

आकृत्यित्वाकृत्यैव चतुर्विधो निर्णीयते । (?)
उमाकृत्य च स्वात्मामिति 'वर्मीय विधयः ॥

१ मोमो गोप्य—उ ।

२ आकृताः—क, ख, च, म, उ ।

३ स्तु विधयः—म ।

४ मोमो गोप्य—क, ख, म, उ ।

५ त । इति—क ।

६ व्यास इति म—क ।

७ व्यासः—आकृत्यः . . . विधयः—गान्ति—क, ख ।

८ यथै विनिर्दिताः—म ।

‘अधिस्तु द्विविधः शोचो स्वाशो जहन्मत्तवा ।
 सिद्धिरसोमवर्षाणि शोचो यवन्ति नान्यथा’ ॥
 आधेः प्रवेक्षणे शोचः कथितेन कृतो यदि ।
 दाम्नः स शोचोमत्तवर्षं दग्धपिलाऽऽधिवत्सुलम् ॥

शोचाधिविषयमिह ॥

शोचाधि ज्ञानाद् वाङ्मन्त्रयः—

शोचाधिशोचो नो बुद्धिः शोचकरोऽपि हाधिते^१ ।
 नष्टो देवो विनष्टश्च दैवराजकृत्वादेते ॥
 शोचकारंमन्त्रं कार्योपफलकारकम् ।

नारदः—

कस्यापेर्बुद्ध्यानिः स्वात् दैवराजकृतान् कथित ।
 आऽऽर्धेराजर्षिणा देवः सशक्तो^२ शोचो भवेत् ॥

^१ एवमिदं नारदोक्तकेन वा. सितधरायां ॥, १० पठितम्; कीदृशिवेदय—
 म्पय. द्रष्टाते च—पुनः १३९; नादस्युति, पुनः ८७ ।

^२ स्य स्वात्—क, छ ।

^३ वा । इति ।

शोचाधि ज्ञानाद् वाङ्मन्त्रयः—

शोचाधिशोचो नो बुद्धिः शोचकरोऽपि हाधिते । क, छ ।

^४ नं कथयन्ते—स ।

^५ य च—छ ।

^६ हाधिते—स ।

^७ सः सदापेन शोचं—स; रे हाधिते कार्यं—क, च, छ ।

^८ पूर्वोक्तकृत—क, च, छ ।

^९ शोचः—क, च, छ ।

^{१०} कृते—क, च, छ ।

[सूच्यति:—

मोक्षप्राप्तिं गुणान्पूर्वं कुरुष्वस्तथाकरोः ।
आवृत्त्या तृती काले मोक्षकः समन्तरम् ॥

कथापनः—

आधाता यत्र न स्यात्तु धनी कथं निवेदयेत् ।
राजस्ततः स विस्वालो विनेय इति वारणा ॥

व्यासः—

सृष्टिदोषाजहमेत् वन्द्यो हेमचन्द्रो भवेत् ।
कथं कथाम् संशोध्य कर्मणं दास्येदृषी ॥
नान्यो प्रवेशने रोष अक्षिणेन कृतो वदि ।
दास्यः स भोगमप्यर्थं दण्डं दाप्यथ पराजयम् ॥

कथापनः—

मण्डलाद्याधिसृष्टी कुर्वन् कथाज्ञानं वस्तव्य वः ।
‘दण्डं स विदुषं दत्वा पुनराप्यर्थो भवेत् ॥’

‘तथा च मनुः—

‘यः स्वामिनाऽननुज्ञातमापि मुक्त्येऽभिचक्षणः ।
तेनायं’ वृद्धिर्भोक्तव्या तस्य भोगस्य निवृत्तिः’ ।

‘[ ]—य, छ; काशीकावेन पठितम्—स ।

‘दण्डं . . . भवेत्—नस्ति—छ ।

‘मनुः—य, छ ।

‘स्वामिनाऽननुज्ञात आधि—य, छ ।

‘वैदु—य, छ ; वैदु—मुद्रिता निर्मलतन्त्रमसु VIII, १५० ।

“अथ कालपापनः—”

ज्वाकाममन्नुज्ञातमाधि यः कर्म कलमेत् ।

“मोगकर्मफलं दान्यो वृद्धिं वा न स्मेत् सः ॥

“[नारदः]—

[“न नोकम्बो बलदधिः मुञ्जानो वृद्धिमुज्जमेत् ।

मूत्रेण तीवरेष्वैदमाधिलेमान्बवा भवेत् ॥]

“इह द्विपदचतुष्पदऋतर्माधिलिपम् ।

“अथ भारद्वाजः—

आधेः खेदने^१ काले “मोतं मेच्छति”^२ तद्धनी ।

“भागो नक्षत्रैस्तथोर्ध्वं न कर्मयति तद्धर्षम् ।

^१ काला—क ।

^२ त—मोक्षक—क ।

^३ मोक्ष—कालावनमृत्तिसमोद्धार, वृत्तम् ६६ ।

^४ [ ]—नारदस्मृति, वृत्तम् ८४ ।

^५ [ ]—क, छ, म, क ।

^६ द्विपदचतुष्पद—म ।

^७ विधि—म ।

^८ मर्या—क, म ।

^९ नै—क, म ।

^{१०} मोक्षणे—क, म ।

^{११} चैव—क, म ।

^{१२} खेदने—क ।

^{१३} तद्धर्ष—क ।

^{१४} नै चक्षिणे धनम् । स्वर्गम्—क ।

वात्सायनः—

आसीदुतं तु वसिष्ठदिनसं देवराजतः ।

तेनैव लोदयं दाप्यो वसिष्ठामण्यविकः ॥

भोग्याविकसं च भोग्यानेः^१ ह्यसं च न विचार्येत् ।

लेहये तु तिमिरं वाक्तामहोक्तममेव तु^२ ॥

^३अथ नारादः—

सप्तमाशौडनि वराधिः कृते मेवादसप्तताम् ।

“आमिन्मोऽधिकर्तव्यो देवं वा वसिष्ठो” अथ ॥

“इदमपि जह्मदीपिर्बिर्बेत् ॥

[ति । एतावदेवादानमालम् । अथवाधिविषयिभक्त ॥

[^४“यद्वा वराहितं वस्तु कालेन निवृत्तं भवति । न हेतुन्तोय ॥

^१ दानं—क ।

^२ लो—क ।

^३ र—क ।

^४ च । कस्या . . . वादी—क ।

^५ नार—क ।

^६ तस्यमिन्मोः—नारादमुनि, तुल्य ८४ ।

^७ दानं वादी—क ।

^८ मे—क ; नारादमुनि, तुल्य ८४ ।

^९ इदमपि . . . कम्—असि—क ।

^{१०} मयि—क ।

^{११} कम् । नोगधि—क ।

^{१२} [ ]—क, क, क, क ।

[‘यथा कलनकर्तृजनदिमयोभेदशाखां प्रतिपाद्य इति महिषमुक्त-
कलीवर्गादि कात्त्वयमेनेन कलनाद्यभेदेनतया निस्तारं, यथा वा चन्दनमुल्लङ्घन-
युतमुष्मादि कात्त्वयमेनेन कैर्द्वैतकलीनेन्यादिना निस्तारं भवति तद्विषयम् ॥]
कात्त्वयमेनेने १११मुक्तम्—

^{१३}न चेद्वनिर्वाहोपेय निष्कारेण निमित्तम् ।

आधिराज्यस्य कर्तव्यं स्वात्तं प्रजासुख्येन नर्तितम् ।

‘विष्यते’ इति श्रुतेः वा^१ इति अङ्गसंश्लेषे व्याख्येयत्वस्यैव भावः ।
 स्यात्^२ इति विशेषमाह—

कोत्तमाज्जहो वेत्ति राज्ञा वैराग्यादिभिः ।

महाभारतयोऽपि कर्तृभ्यो मेवं वा धामिने धर्मम् ।

100

उपरिचिन्त्य लोकस्य आशिर्वादात्पदा मयि ।

ममैवैकस्मिन् वने पुष्पैर्ज्यैष्ठ्याभिमन्त्रयात् ।

लक्ष्मणः कृतज्ञः वा तुम सिद्धिमुद्विगम् ।

बिना पालकसहायि निरीक्षित सहायिकम् ।।

1. **Introduction**

1

— 100 —

पयानि शान्तानि शान्तानि—४३

1200

1997年1月—2月

[ ]— $\frac{1}{2}, \frac{1}{3}, \frac{1}{4}, \frac{1}{5}$

— **1998** —

यदा तु द्विगुणीभूतस्यजन्तो तदा मृतु ।

मेध्य आधिमस्तदुत्पत्ते रक्षिते द्विगुणे चने ॥

सकृदपन्योन्माधिरिषयमिदम् ।

आधिः धवश्येत द्विगुणे चने यदि न मोक्षये ।

काले काश्चकुतो बश्येत कालोभ्यो न नश्यति ॥

आधिरिषवाङ्गे नामावर्त्यमाम्बन्धं परिपश्य पश्चिदसंकयावति ।

द्विगुणादि आधिरिषयमिदम् । कुतकालरक्षणेऽप्येवमेव । 'यत्न मोक्षः'

क्षेपणमादि । स कदाचिदपि न नश्यति ॥

आधिरिषवाङ्गस्याप्यार्यमाह —

परिपश्यककुलं समुद्राया द्वापरेद्धनम् ।

सर्वकारकुलं इत्थं द्विगुणं परिपश्येत् ॥

'परिपश्य' परितः स्पर्शश्चात्रात्रात्रेव बहुगुण्यमाधीकृत्याधमर्गेन स्पर्श-
येन इत्यन्तात्मसात्कुलम् । एवं भूतं इत्थं द्विगुणीभूतेऽपि न नश्यति ।

“ दाय—मुद्रित या. मि. 11, ६१ ।

'परितः' स्पर्शश्चात्रात्रात्रेव बहुगुण्यमिति दानमार्थीकुलाधमर्गेनात्मजेव
स्पर्शस्तत्सात्कुलम् । यदि नात्मर्गस्य स्पर्शश्चात्रात्रात्रेव बहुगुण्यमिति गृहीत्वा
बहुगुण्यमेव परितःस्पर्शमधीने कृतमिति । तद्वत् स एते कदा स द्वापरेत् ।
नयमाह्वयः—यत् न कथं द्विगुणीभूतेऽपि इत्थं न नश्यति, किंतु इत्थमेव
द्विगुणं दायमधीति । तथा सर्वकारकुलम् । सर्वं कारः । मये यत् । सर्वस्य
कारः सर्वकारः 'काले सत्यमदत्त' इति मुद्रः । सर्वकारेण कुलं सर्वस्य-
कुलम् । अयमिदमपि—यदा सर्वकारेणसम्यक् एतेषां परिपश्यितं द्विगुणी-
भूतेऽपि इत्थं सदा द्विगुणं इत्यमेव दायमधीति नयिष्यति इति तदा तद्विगुणं
दानयेदिति—इति या. मि. 11, ६१ ।

किं तु द्विगुणं कृतीत्या दातव्यमिति । कल्पककल्पनैवा द्विगुणीकृता ।
द्विगुणीभूतेऽपि द्विगुणं दातव्यम् । 'नाभिमात्र इति ॥

['सत्यं कतेऽस्यैवार्थः । ययिषो हि बहुभूतं कमुकादिकं
स्वीयिर्कर्मन्तः निवेष्टुर्हस्ते द्विगुणं निगुणानि दत्त्वा कल्पककल्पनद्वय-
व्यवस्थां च निश्चित्य पथं स्वीकुर्वन्ति । तत्र यदि इत्यप्येका संविद-
सिद्धयेत्, कल्पद्वानिमरामुपात् । गृहीथा तद्विन्दने तद्वीतद्वयं द्वि-
गमेव देयम् । अतुके द्विगुणीभूते उपमर्गस्य कल्पकविषयताह --]

सत्यं कतेषामपि द्विगुणमेव दातव्यम् ॥

बृहस्पतिः—

पूर्वाक्षये दान्तलाभे कये स्वामी धनी भवेत् ।

भविष्यते दशारे तु पात्री भोक्तुर्नर्हति ॥

['न विस्तति यत्तस्यात् ययिषो मूलमात्रमेव ।

द्विगुणादि चोत्पत्तेः कालिका कस्य नादिनाम् ।

विषयस्याप्यत्राद्यैः तदा राजा विनिर्वयेत् ।

श्यामः—

भाषानकालिकादयोऽपि द्विगुणं यदि कालिकम् ।

मूलमात्रं तु कालीनं तर्हि पादमेव वा ॥

^१ कस्य । कल्पके च द्विगुणीभूतेऽपि द्विगुणमेव दात—क ।

^२ ने यान्द्विगुणीभूते द्विगुणीभूतं दात — क, छ ।

^३ नभवति—क ।

^४ [ ]—क, छ, ल ; सत्यं कतेऽपि द्विगुणमेव दातव्यम् ।
सत्यं कतेऽस्यैवार्थः । ययिषो कल्पककल्पनद्वय-
व्यवस्थां च निश्चित्य पथं स्वीकुर्वन्ति, तद्विन्दने तद्वीतद्वयं द्वि-
गमेव देयम् ॥—छ ।

^५ [ ]—क, छ ; कस्य कल्पकस्य सत्यं कतेऽपि—क, छ ।

द्विगुणातिशयात्तैव धनिको लभते धनम् ।

इति ।]

[‘वृत्तमिति—

दित्येद्विगुणीभूते सते नरेऽप्यर्थिके ।
 द्रव्यं तदीयं संगृह्य विहीनीत सताधिकम् ॥
 रसोद्वा कृतमूर्त्यं तु दद्यात् कनकादि ।
 अनाहुक्यं वस्तुः पृथिव्यात्म्यं च धर्मिकम् ॥
 सधनं तु विहीकृत्य वचनाकुसलेर्नरैः ।
 तद्वन्दुगातिविधितं समुद्रवापराध्नुवात् ॥]

अथ अष्टमः—

द्रव्ये तु द्विगुणीभूते पूर्वे काले कृताकाले ।
 वन्द्यकस्य धनी स्वावी द्विगत्यात् वर्तिय तु ॥
 ततोऽन्तरा कर्त्तुं कृत्वा काली वन्दनघान्मुवात् ।
 सत्यमेव पूर्वकाल्यं दद्याद्द्वयं तु तामकम् ॥

‘पूर्वकालमपि कल्योम्यं सेवादिभं न कदापिदपि कदापि ।
 ‘सामकं’ समपसिद्धमप्य सद्दिकं वाचा सेवनाम्नुवादिति । ‘तत्र
 नोन्वापिद्विभिः सत्यवसतोन्वापिरस्यवसतोन्वापिमेति । ‘सद्दिकमप्युवा-

‘[ ]—वाङ्मयसंग्रहे—१, ४ ।

‘स च द्विविधः सद्दिकमप्युवाङ्मयसंग्रहो द्विविधमप्युवाङ्मयसंग्रहः । तत्र च
 सद्दिकमप्युवाङ्मयसंग्रहो वन्द्यं पूर्वकालं पूर्वं काली काली पूर्वकालः कालानु-
 वादी । यद्वा सद्दिकं पूर्वं कालमेव वन्द्यः कर्त्तुं कदा वन्दनघान्मुवादित्यर्थः ।
 इति या. वि. II, २४ ।

‘तत्र तत्र—४ ।

करवार्धे^१ वृक्षः । स सक्षयवभोग्वाधिरित्युच्यते । इन्द्रियाणा-
करवार्धोऽग्रः । ^२सोऽक्षयवभोग्वाधिरित्युच्यते । तत्र सक्षयवभोग्वाधिराह

व्यासः—

कांश्चिद्विद्वि समाभाष्य इत्यन्तराह 'कनतः ।

^३'कनतेन सुहृद्वि वृद्धवर्षमधिकं मृत्नाशनम् ॥

इत्यादिः सत्यवादिः स्यात् वैशुम्भेन^४ कनो मयेत्^५ ।

सहृद्विद्वि समाभाष्यकरवार्धो भोग्वाधिः सक्षयवभोग्वाधिरिति
^६'पदार्थः । ^७'सक्षयवभोग्वाधिराह कात्यायनः—

इत्थं मृहीना इद्वर्षं भोग्मोत्थं ददाति चेत् ।

उत्तमं स्थानं वाऽपि भोग्वाधिः स तु कन्यते ॥

मृत्युं कन्यते दत्ता स्वं सेवादिभ्योऽनुयात्^८ ।

^१ र्धः सप्तम—क ।

^२ सप्तम—क ।

^३ विः सप्त—क ।

^४ वैशुम्भेन—क ।

^५ मयेत्—क ।

^६ निज्यतो—क, स ।

^७ वृ । इति—क, स ।

^८ सप्त—क, स ।

^९ वचनार्थः—क, स ।

^{१०} अनादयत्न—क, स ।

^{११} वृ । इति—क ।

हीनं 'सद्गतिनो दोषादेर्ननुगम्यर्हति ॥
 हीनस्यागूढे बुद्धिः यत्तद्व्यापिकर्मे ॥
 सर्वोपेयान्पक्वाद् मोक्षान् निष्कयो नास्ति धर्मतः ॥
 यथाकृते' 'कृते काले निष्कये' द्वितीयो दमः ।

अनङ्गः—

'यः स्वानिर्गन्धगुणैश्च जायतेति करोति चेत् ।
 स्वस्वात्तु तु हीनः स्वात् करोत्यर्थादि पूर्वम् ॥

कल्पपादनः—

"कृतककर्मलोभा आधिमाहेन साधिता ।
 विनाशका अस्मादिर्बन्धवास्तथा वी ॥

^१ यथाकृते—य, क ।

^२ यत—य, क ।

^३ क्व यथाकृते वा—य ।

^४ त्वथाकृते वा—य ।

^५ यत्तद्व्यापि—य ।

^६ विद्—य, व ।

^७ स्वानि—य ।

^८ यत्तद्व्यापि—य ।

^९ वि तु वृ—य ।

^{१०} कय—य ।

^{११} विनाशकाः—य ।

^{१२} स्वा वा—य; स्वानाः—य ।

एकमेव आपि द्वयोर्दशतोर्दशनाह

न्यासः—

आभिमेषं द्वयोर्दश तुभ्योऽस्मात् पत्न्यद्वये ।
तयोः पूर्वतं ब्राह्मणापाता मोक्षदमाह ॥
आलो प्रतिमहे कीर्ति पूर्वा तु कल्पतरा ।
इति वचनात् पूर्वतं ब्राह्मन् ।

दूरधनिः—

लोकेशं द्वयोर्दशे दत्तं दत्तमकालिकम् ।
येन मुक्तं तयोः पूर्वं तस्य तत्तिद्विनायुमान् ॥
तुभ्यकालोचरिभक्तयोः द्वयोरपि त्वं मयेत् ।
मरणे किञ्चैव त्वेव विधिः संहरिषीर्तितः ॥
पातिभोगयोः वीर्याप्यामाये द्वयोः साम्बमिति ।

कलादासे धरद्वानः कनकिशेपनाह—

आभ्यर्च्य केवलार्च्यं धनिनो वयं कल्पते ।
केवलां प्रमथो देवः पद्मास्त्यापाधिनिष्कयः ॥
सकलपापकर्मजोः कर्ममयकर्मजं देवं पद्मास्त्यापाधिनिष्कयः ।
पद्मिकस्त्यार्च्यद्वान् उत्तमार्चो नयेद्यदि ।
तस्मिन्मृगे हि कलासे कलसेन चिह्निते ॥
'कलसेन' कलासेनैव कलं हीयत इत्यर्थः ।

कलशदेवतामहने प्रकारमाह काशकल्पनाह—

लोकेशं दृष्ट्वाऽभिलिखेत् कलां कनकिशेपनाम् ।
अभीष्टोन्नतं दद्यात् सदाशरिषिद्विदम् ॥

नारदः—

सूक्ष्मलोमस्तं दधात् कृत्विहान्नं वनं वनी ।
न दधात्तन्वमानयोर् लेखाविमवान्पुत्रात् ॥

अस्त्यवदह्यं यस्यात् बाह्वदन्तः—

दन्तं वार्यतेत्यर्थं सुदृढीभूतस्तु कालमेव ।
सप्तमिषा मयेच्छति तद्वत्तन्मं सप्तमिषम् ॥

नारदः—

नाश्वस्य तु श्वेयं सान्वयः स च नास्ति चेद् ।
सकुम्भेभ्यश्च निक्षेपेत् तदमपिऽप्य वन्तुः ॥
कदा तु न सकुम्भाः स्युः न च संवन्धितान्धवाः ।
तदा दद्यात् द्विवादिभ्यः लेखसप्तमस्तु निक्षेपेत् ॥

इति ।

अथार्थनकाराण्यनन्तरद्वयम्

काराण्यनन्तरं—

मूलमद्वयकाराणां वैतुष्यं काष्ठो मयेत् ।
मूलमपेक्ष्य काली दद्यात् न वृद्धिं दत्तुमर्हति ॥
द्विगुणे काराण्येऽर्थे तु मूल्यं तद्विगुणं श्वेत् ।
[^१न वि-सकति वस्तुमात्रं धनिको मूलमाप्नोति ।
द्विगुणादपि चोत्कर्षे काराण्येभ्यः ददितव्यम् ॥
विवादं न्यायतज्जैः कदा राजा विनिर्णयेत् ।

व्यसः—

आभालकामिकादवांश्च द्विगुणं यदि दृष्टविकम् ।
 मूलमात्रं तु वा दानं तदर्थं वादमेव वा ॥
 द्विगुणां निष्पन्नां चैव धनिको ज्ञाते वनम् ॥

इति ।

अथ मतिभूतिविशेषयोः

‘अथ मतिभूतिः—

दक्षिणे प्रत्यये दक्षिणे पश्चिमेऽप्यर्थे तथा ।
 चतुष्पञ्चादः मतिभूः सात्थ्ये दक्षिणे मनीषिणिः ॥
 आरीक्षे’ दर्शयामीति’ सत्पुत्रोत्प्रेषणेऽप्यमीत् ।
 दत्ताञ्जनेऽप्येवमिदमर्थमात्रं प्रो करोत् ॥
 आसीत् तु चित्ते दाम्नी अत्रालयेदिष्टं धनम् ।
 उग्रतो’ तु चित्तेऽप्ये तौ विना ’सत्पुत्रो’ तथा ॥

['अथ मतिभूते विविक्ता उपपद्यते ।]

‘मूलोद्धार क—क, ख, घ, ङ, ज; मूलोद्धार उ—क, ख ।

‘तुह—क ।

‘प्रत्यय—क, ख ।

‘कोऽर्थे द—क; नं दर्शयामीति सा—घ, ख ।

‘मि स—क ।

‘तत्पु—क ।

‘[ ]—क, घ, ङ ।

विष्णुः—

‘स्वामिनीपुत्रिहत्याभिहृतदण्डितसंसम्भरिषिषमिशालनस्यापि राज्ये -
कार्येकतृतीयोत्तरागमतिरिदमालङ्घ्यद्वयोक्त्या न प्रतिलुप्तः । रिषिषमिश्रयोः
कश्चिदनुष्ठानादप्युपमाने कार्ये ॥

[‘कालस्यायनः—

न स्वामी न च वै शत्रुः स्वामिनाऽपिहृतस्तथा ।

निहृतो दण्डितश्चैव सन्दिग्धश्चैव न कश्चित् ॥

नैव रिषी न मित्रं च न वैवाक्यतयासिन्धः ।

राजकार्येभिरुत्तम्य ये च प्रवर्जिता नराः ॥

नाशको धनिने दातुं क्षणं राज्ञे च सत्तमम् ।

काचिद्गतो गृहीतव्यः पतिमुत्तमिकिर्वा पति ॥

‘सन्दिग्धः’ अधिमिश्रतः । ‘वाक्यतयासिन्धः’ नैतिष्यज्ञचारिवः ॥

अथ दातव्यजन्यः—

दानुत्पन्नस्य दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।

प्रातिपक्ष्यमप्यसौ साधनमविरुद्धे न ह्यु सहाय-॥

‘केचित् प्रतिगृह्येतिव्यमाहुः—

एवं भवदेष्टिते काले देते वा दर्शयामीति काल् ‘दर्शनमितिम्’ ।

तथा कीदृशोऽपमितुके साधुरेषः इति विधातव्यजन्यकृत् ‘प्रत्ययमितिम्’ ।

‘न स्वामितुति—य ।

‘सन्दिग्ध—य, उ ।

‘वाक्यतयासी—य, उ ।

‘[ ]—य, छ, म, उ ।

‘पतिमुत्तमिकिः । इव मन्—य ।

कथं दर्शनाभावे विद्यात्ताभावे च दाप्यते । 'दाताऽहमेतत् इति' इति 'दायप्रतिभः' । तत्रासी नृत्ते चेत् कस्यवा दयुः । दानप्रतिभुवि नृते कुम्भेति देवम् इति विशेषः ।

'तथा च दाहप्रत्ययैर्नोक्तम्—

दर्शकप्रतिभूर्देव स्यात् प्रागप्रतिभोऽपि वा ।

न कस्यवा कर्म दयुः दयुर्दानाय वै विद्यतः ॥

'प्रागप्रतिभः—

दुर्भितं दाहप्रत्यये धर्मकार्ये तथाऽऽपदि ।

अयं देव मूलप्रमेय न बुद्धिमिति विध्यतः ॥

कलदापनः—

'प्रातिमास्येव को' दद्यात् पीडितो' भविकादिभिः ।

विद्यत्कलमतलस्मैत् त्रिपुरं सम्पुर्णमिति ॥

त्रिपुरं ~ इति कर्मद्वन्द्वेऽपि अत्र द्रष्टव्यमवश्यम् । अत्र पीडाप्रत्ययान् त्रिपुरादिश्रीमेन दत्तं चेत् कलं । कलैर्दत्तं च देवमिति सम्भवे ॥

^१ [ ]—क, न ।

^२ वेः विप्लवः—य ।

^३ अत्र द्र—य ।

^४ अति—य ।

^५ यद्—य, क, न ।

^६ कलौ तेष्वपदि—य, क, न ।

^७ त्रि—य, क ।

वाङ्मनसः—

प्रतिभूयस्ति यत्र यकाशं यनिनां यनम् ।

द्विगुणं प्रतिपद्यन्मृगिणैस्तत्र तद्वनम् ॥

‘विपुः—

यं चरिं प्रतिभूयस्ति यनिनेनोपवीरितः ।

द्विगुणं प्रतिपद्यन्मृगिणैस्तत्र तद्वनम् ॥

अथ विरोधश्च यथावतिः—

‘सादृश्ये विपहीनः स्यात् तन्मको विपक्षश्चदि ।

मूलं तस्य मगदेयं न वृद्धिं दातुमर्हति ॥

‘सादृकः’ अन्वयः । ‘समकः’ प्रतिपुः । विपहीनोऽ‘यमजो’
कल्पकेन प्रतिपुस्त दृष्टमेव दद्यात् । दृष्टमाकर्तने प्रतिपुस्तलेदायाकात् ।
‘वृद्धिरे दातुमर्हति’ इत्यादिना सङ्गटे मूलवत्तत्त्वमयोक्त्यात् तुल्य-
व्यवसायस्येति ॥

‘तु—निर्मलपामरः वा. वि. II. ५६ ।

‘तद्वनम्—त ; तद्वनेत्—वा. वि. II. ५६ ।

‘वाटः—

यं चरिं प्रतिपुस्त स्यात् यनिनेनोपवीरितः ।

यनिनस्तं प्रतिपुने द्विगुणं प्रतिपद्येत् ॥

अथ विरोधश्च यथावतिः—क, च, छ, म ।

‘नारदीयमुल्लिखित, १७८ ५० ।

‘सादृश्ये—म ।

‘सादृश्ये—म ।

‘ने—क, छ ।

‘ये—च, छ,

‘यस्यो—म ।

नृत्तसूक्तिः—

महत्पान्थेभ्यो कालं दद्याद्विस्तृते षष्ठी ।

देशानुसृतः कथं मासमब्धमर्थानि च ॥

हृदानीं प्रमुक्तस्य चरस्य प्रहृष्टधर्मा उपपन्ने ।

‘अथ पाद्व्यवस्थः—

प्रथमं साधयन्मूर्धं न वाच्यो नृपतेर्भक्तिः ।

साधयमानो नृपं गच्छेत् प्रपन्नो दाम्पत्यं तद्वन् ॥

‘प्रथमं अयमर्थेनाभ्युपगमं साधयन् प्रत्याहन् उत्तमार्थोऽयमर्थेन नृपते-
र्भक्त्यं वाच्यः । अत्राप्यनर्थः साधयमानो नृपं गच्छति राजानमभिमन्य साधयन्
उत्तमिदुर्गते, नैतुर्मानं स दम्पत्यः । उत्तमार्थस्य च तद्वत्तं दाम्पत्यः ।
एतत् ‘स्मृत्यावात्मन्येतेन’ इत्यस्य प्रमुदाहरणम् अग्न्याग्न्यस्तम् ॥

तथा च ‘पनुः—

यः साधयन्तं सन्नेन मेनवेद्विभक्तं नृपे ।

त राज्ञी उपलुभानं ‘दाम्पत्यस्य च तद्वन् ॥

‘अत्र—यः ।

‘अथ विस्तृतशब्दः—प्रथममभ्युपगतमर्थेनैव धर्मं साध्यादिभिः
वाच्यं वा साधयन् प्रत्याहन् धर्मोऽभिमन्यः उत्तमार्थो नृपतेर्भक्त्यं न
वाच्यो निवारणार्थो न भवति । . . . . पनु धर्मोऽभिमन्यः प्रपन्नो
साधयमानो दाम्पत्यस्य नृपं गच्छेत् राजानमभिमन्य साधयन्तमिदुर्गते स
दाम्पत्यो भवति । उत्तमिदुर्गतेन धर्मो तद्वत्तं दाम्पत्यं । . . . . साधयमानो नृपं
गच्छति नृपेनास्मृत्यावात्मन्येतेनैव प्रमुदाहरणं मेनवेद्विभक्तं—पा. नि. ११, ३० ।

‘उत्तमो भवति तद्वन् । उत्तमार्थस्य धर्मो दाम्पत्यः । स्मृत्य—यः, य, उ ।

‘प्रमुदाहरणं—यः, उ ।

‘धर्मो—यः, उ ।

‘नृपं पनु—यः, उ ।

‘दाम्पत्यो दाम्पत्य—यः, उ ।

यमेव न्यवहारेण छलेनाचरितेन च ।

प्रयुक्तं साधनेदर्शं यस्मिन् यत्नेन च ॥

इति ।

‘यमेव’ अथानुसारेण । ‘न्यवहारेण’ साक्षिभेदनादिना । ‘छलेन’
प्रमादाभिहितेन । ‘आचरितेन’ अन्वेषणादिना । ‘यत्नेन’ निगूढवन्धादिना
साधनेदिति । अत्र बहुवचनमेतु यातेतु ‘अथवाह साहसकलयः—

गृहीतातुक्त्वादाप्ये धनिनामाधर्मिकः ।

इत्या तु साधनामेव हनोस्तदनन्तरम् ॥

‘अथवाहोर्षेण’ चेन्न कमेव गृहीतपुत्रं तेनैव कमेव दास्यम् ।
धिनवातीषेण वात्सुक्येकमेव दद्यादिति । ‘त्यर्थं साधयितुमन्वर्थं प्रत्याह

‘साधे’ हेतुसमुदाहरिना—क ।

‘मेव—क, छ, ।

‘अन्वेषणेति’ इति । विष्णवे हेतुजीभूते . . . . . हेतुसमुदाहरि—
(२४१) इति विहितं यत्र हयते—क ।

‘अन्वेषणेति’ धनितुं यमेव कमेव धनं गृहीतं तेनैव अन्वेषा-
धर्मिको गृहा दायः । धिनवातीषेण तु नास्तीति धनमेव—वा. नि. ॥ ४१ ।

‘यत्नु—

यमेव न्यवहारेण यत्नं कुर्वन् धनिनामाधर्मिकः । हनोस्तदनन्तरम्—
अथवाहोर्षेण उपदेशः । यत्र अन्वेषणेन अन्वेषणं कार्यं च प्रयुक्तं तत्र पूर्वधनमेव
पर्याप्तं धनं देयम् । अन्वेषणं यन्मात्रे हानिमेव हनोस्तदनन्तरम् उपदेशः ।
‘अन्वेषणे’ इति । ‘दद्यान्नेति’ इति । अथवाहोर्षेण उपदेशः—
क, छ ;

साधनाधनः—

इदं विहितं यत्र तत्र कुर्वन् धनम् ।

अथवाहोर्षेण उपदेशः । यथाधनमेव अन्वेषणं धनं कार्यं तु प्रयुक्तं तत्र पूर्वधनमेव
पर्याप्तं धनं देयम् । अन्वेषणं यन्मात्रे हानिमेव हनोस्तदनन्तरम् उपदेशः इति ।
त्यर्थ—क ;

वाङ्मनसः—

राज्ञाऽवधारितो राज्यः साधितद्वन्द्वं सत्यम् ।

पञ्चकं च सप्तं राज्यः प्राप्तावर्गो^१ दुष्टधर्मिकः ॥

'साधितवार्धत्वं दक्षमन्त्रं दुष्टद्वन्द्वमन्त्रं राज्यः । दृष्टिमेव विवर्तितं भागं उत्पन्नो राज्य इति ।

निर्जनधर्मो^२ कथम्—

हीनधाति परिशीलनार्थं कर्म कारयेत् ।

ब्राह्मणस्य परिशीलः शनैर्दाव्यो यथोदयम् ॥

ब्राह्मण्यतिरिक्तधर्मो^३ ब्राह्मणधर्मवत्तन्मन्त्रोक्त्या कर्म कारयेत् ।
अनर्हिलो ब्राह्मणो यथासंभवं राज्यः ।

['अत्र हीनमहमन्त्रकर्मव्याप्यतिपादनद्वारेण समस्याप्युत्पन्नम् ।
उभा ब्राह्मणमहमन्त्रिणे भेदोत्पन्नमन्त्रमिति ब्राह्मणधर्मोक्त्या ॥

^१ वीर्यु—क ।

^२ दृष्टिमेव साधितवार्धत्वं दक्षमन्त्रं राज्यमन्त्रिणाद्वन्द्वकोऽयं राज्यः ।
उत्पन्नस्तु प्रसाधः पञ्चकं सप्तं दृष्टिकोऽयं राज्यः—इति. वा. नि. II. ४९ ।

^३ सममन्त्रधर्मिकं प्रत्युक्तं । मन्त्रा निर्जनधर्मोक्त्या—वा.
नि. II. ४९ ।

^४ परिशीलनार्थं—क ।

[' [ ]—क, ख, ग, घ; ब्राह्मणस्य पुनः परिशीलो निर्जनः
हीनऽस्मिन् यथोदयं यथासंभवं राज्यम् । अत्र च हीनमन्त्रमन्त्रं समान-
मन्त्रोत्पन्नमन्त्रम् । अत्र सममन्त्रमन्त्रिणे परिशीलं करोषितं कर्म कारयेत् ।
ब्राह्मणमन्त्रं च भेदोत्पन्नमन्त्रम् । अत्र धर्मिणाद्वन्द्वो परिशीलो भेदोदयः
शनैः शनैर्दाव्यो यथोदयम्—वा. नि. II. ४९ ।

यथाऽऽह मनुः—

कर्ममाऽपि स न कुर्यात् पनिकेकाग्रचित्तः ।

समोऽनकृष्टतामिदं दधाच्छ्रेयांस्य तत्कर्मैः ॥

[इति वाचस्पत्यतिरिक्तपरिशीलनं कर्म काशयेत् । साक्ष्यस्तु यथोक्तं दधामिति ॥]

अत्र भरद्वाजः—

कृत्तिकेभ्यः यथाभावे 'देवोऽन्यस्य तु ताकमैव ।

यान्नं दित्थं खेहं च गोमदित्थमादिकं तथा ॥

कसं पूर्वोत्तरार्गस्य बाह्यादि यथाक्रमम् ।

पनिकस्य तु 'पिञ्जो देवाभ्यैः पशुपूर्वतः ॥

श्रेयाभावे तथाऽऽजानः सत्याभावे गृहकमः ।

'द्वितीयानां बह्व्याभावे कान्द्वीतो विधीयते ॥

अथ 'कृत्तिकेभ्यः पनिकेभ्यः

आनं दातुमशक्यस्य निःपिहता पूर्वपूर्वतानां वृद्धि च पूर्वोक्तस्य वृद्धये
स्योमान्तरैकदशसिद्ध मनुः—

^१ मनु—स ।

^२ न्येऽन्येभ्यः—क, स ।

^३ यत्—स ।

^४ पिञ्जो—क ; विधीय—स ।

^५ द्वितीयानां गृह्याभावे कान्द्वीतोऽपिर्वाहितः । इति—क ।

^६ जालीनां—क ।

^७ मेने—क ।

^८ कर्तुमपि—क, क ।

^९ यदुक्तम्—क ।

^{१०} एता—क ।

करं दातुमशक्ते यः कर्तुमिच्छेत्पुनः क्रियाम् ।

तं वस्त्रं निर्वृत्तां वृद्धिं करणं परिवर्त्तयेत् ॥

अवर्त्तयित्वा 'तथैव हिरण्यं परिवर्त्तयेत् ।

वायवी संवयेद्वृद्धिः वायवी दातुमर्हति ॥

‘निर्वृत्तां’ तदानीं देयव्याप्तायाः । [“करणं” कर्मस्वीकरणं ।

‘परिवृत्तिः’ पुनःक्रिया, न अवश्यं हिरण्यं दर्शयितव्यम् । सम्यग्मात्रेण

परिवृत्तिः कार्योपर्यः ॥]

अत्र विशेषमाह ब्रह्मपतिः—

वृद्धिं वृद्धयेन्नयेत् वा वृत्तेऽन्यत्तमयापि वा ।

ब्रह्मपतिः प्रामेयं करणं परिवर्त्तयेत् ॥

अत्र विशेषमाह कालयापनः—

विद्यमानेऽपि रोगार्ते स्म्येशालोपिते तथा ।

विशालां कलामादेमप्यर्थं पितृकृतां सुतैः ॥

[‘जीवतां विना कुलत्रं ज्ञातव्यं तस्य सङ्गच्छो पुत्रैः देयमिति ॥]

सूक्तकर्तरे—

व्यापितोन्मत्तद्वृत्तात् तथा दीर्घव्यापिनाम् ।

‘अवर्त्तयेत्’ किं पुनः जीवतामपि दातयेत् ॥

‘त्वादनिर्वृत्तां—य ।

‘तथैव—सुविश्रितं निर्जपताम् मनु VIII. 199 ।

‘वायु—य ।

‘[ ]—क, छ, य, ङ ।

‘वृद्धि—य ।

‘तु । इति—क, छ, य, ङ, ञ ।

‘[ ]—क ।

‘करं पितृनां पुत्रास्तु—क ।

बुरस्पतिः—

सावित्रीऽपि चितुः पुनैः ऋतं देवं विभावितम् ।

आत्यन्त्यसितोन्मत्तमृषिर्वागिरीयिणः ॥

एभिर्नदीः जीवति सितरि पुनिर्य देवमृषं न पौषैः । पुष्यमापे
पौषैरपि देवम् ॥

अथ ब्रह्मणात्मनः—

यदेवं चितुर्भिर्मित्यं तदभावे तु तद्वत्तम् ।

तद्वत् पुष्यौर्गैर्वा देवं कल्पामिमे तदा ॥

चितुर्भ्यस्तदभावे तदादेव ऋतं देवम् । तद्वत्तमापे "पुष्यार्वाद् पौषा-
र्वाच्च देवमित्यर्थः ॥

पुष्यं वैतामहं देवं मिथं देवं ततः समम् ।

वधादेवं तथाऽऽजीयमेवं देवमृषं पुनैः ॥

पुष्यपौषैरितिः ।

नारदः—

अथमाजनीयमिति च पुनिर्यं विभावितम् ।

["वैतामहं समं देवमृषं तद्वत्तम् तु ॥

'विभावितं' सावित्रं 'आजनीयम्' सप्तद्विजं 'पुनैः देवम्' ।

पौषैः 'समं' वृद्धिरिति देवम् ।

वितामहमन्मत्तमापे सप्तद्विजमेव देवम् । नन्वादिभिः मृत्यमपि न
देवं तद्वत्तम् । तत्र यन्मत्तमापे सप्तद्विजमेव देवम् ।

१ 'सितरि'—४, ७ ।

२ 'पुनैर्वा पौषैर्वा दे'—४, ७ ।

३ '[ ]—४, ७, ८ ।

कमलम्भान्तं वाहं पुर्वैर्यत् समुद्रतम् ।
द्वयुः पैताम्हं वीथाः तच्छतुर्थाभिपत्तिः ॥

पञ्चमः—

चित्तिं चोचिते वेते व्यक्तनाभिपत्तयेऽपि वा ।
तुल्यचैर्यत्नं देवं निदधे साक्षिमाभितम् ॥
'चोचिते व्यक्तनाभिपत्तये' वा तुर्वैर्यत् देवम् । पूते, चैत्रैरपि ।

कात्यायनः—

अनेकावाच्योमे' तु वाक्यत्वं साधयेदनी ।
साक्षिमिस्तान्देव्यानी लभते 'चोचितं' यन्म् ॥
तत्र विभाषित्येकमेवार्थः । शिशुकलसाङ्गत्वेन निदधानायात् ।

["अनेकपञ्चमपनिदधुवादानमुपपत्ते"]

तुल्यस्यविः—

'एकमेवमपनिदधानां दान्यो वस्तुन दत्तते ।
चोचितैर्यत्नं तुल्यः सर्वं विज्यते' तुल्यत्वं तु ॥

^१ नेदधि—क, ख, ल, कात्यायनस्युक्तिमतेन्द्र—तुल्य, ५२ ।

^२ लो—क, ख, ल, कात्यायनस्युक्तिमतेन्द्र—तुल्य, ५२ ।

^३ चोचितं—क, ख, ग, ल ।

^४ [ ]—क, ख, ल, ग ।

^५ ले । तत्र कात्यायनः—एक—ख ।

^६ चित्ते' तु तुल्यः सर्वं विज्यते' तु पूते तुल्यः—कात्यायनस्युक्तिमतेन्द्र,
तुल्य ५८ । तत्र कात्यायनीयत्वेन दत्तते ।

वाचावर्षेणवाचानि बहुभिः पुनर्वर्षेण वातिमान्बं कृतम्, ते हि
 'एकछायाभिज्ञाः' । तत्तत्तेषां परेष्वेव दृश्यते स एव सर्वं दद्यात् । 'योनि-
 कल्प' सुते दृष्टः सर्वं दद्यात् । तित्तिरि सुते सुतः स्वीकृतमेव दद्यादिति ॥

अथ वसुः—

द्वार्यः 'परवर्षेणोऽपि जीवन्नेति सुतेः कृतम् ।

सुतेषु तु न कृतुः परवर्षं वातुर्मर्दति ॥

'वृद्धस्वतिः—

एकछायावृत्तं सर्वं दद्यात् योनिरे सुतः ।

सुते तित्तिरि निर्वहं पार्ष्णं न 'कदाचन' ॥

अथ विरेणवात् पित्रावाः—

अविमका कर्त्तुं दद्युः पित्र्यं मातृकमेव वा ।

तदमपि विमकाश्च न तु ताम्बां मत्स्युक्तम् ॥

मातापितृसंवादिष्वन्याभ्यामे 'ताम्बां प्रतिबुद्धं' न देयम् । तत्ताम्बादे
 देयमेव ।

व्यासः—

कर्त्तुं पैताम्हं पीवाः वातिमान्बं वत्तं सुतः ।

तमं दद्युस्तत्सुते तु न वाचाविति निश्चयः ॥

^१ एवमे—स, ।

^२ तत्सुतेषु तु—स ।

^३ कदाचनः—न, स ।

^४ वृद्धस्वतिः—वाचस्पत्यस्मृतिसमीक्ष्य, सुतः, १७, एकछायाभिज्ञानेन
 दृश्यते ।

^५ न । इति— न ।

कृते यैषी न कृदि दद्यात् । पुनोऽपि 'मातिमाभ्यगते' न कृदि दद्यात् । ययोः सुतो ककुतो जन्मन्ति न दास्यामिति ।

वाङ्मन्त्रः—

अग्निमैः कुटुम्भार्थे वरुणं तु कृतं यजेत् ।
दधुस्तद्विम्बिनः को योषिते वा कुनुमिनि ॥

[स्तुः—

'सुहीतो यदि नष्टः स्यात् कुटुम्भे न कृतो मन्त्रः ।
दातव्यं वाङ्मन्त्रमन्त्रवाङ्मन्त्रमैः स्यात् ॥]

कारदः—

निरुन्नेवाग्निमैरेव ज्ञाया वा वरुणं कृतम् ।
माया वाऽथ कुटुम्भार्थे दधुस्तद्विम्बिनोऽपि स्यात् ॥
नादाभ्यभ्यगतेषु निरुन्नेरेव कश्चिद्
'कृते तु विधिना देवं' अनेपुर्नदेऽन्यथा ॥

बृहस्पतिः—

निरुन्नेवाग्निमैरेव ज्ञाया वा वरुणं कृतम् ।
यत् सुहीतं कुटुम्भार्थे वरुणी दातुमर्हति ॥
['यः स्वादिना निरुन्नेस्तु ज्ञायाभ्यभ्यगते ।
कुनीयकृतिवाग्निमैः निरुन्नेरेव स स्यात् ॥
ज्ञायां उक्तं सर्वं ज्ञायाभ्यभ्यगतेषु ।
स्वदेवे वाऽन्यदेवे वा स्वायी न तु निरुन्नेरेव ॥]

['[ ]—य, क, व, नञि—य ।

'यजमिन् सुहीतमो न यजमो ।

'दधुस्तद्विम्बिनः योते —स ।

'कृते—क, ख, य, उ ।

['[ ]—क, ख, न, स ।

काल्याणः—

कन्याविवाहिके नैव देवकर्मोऽपि यत्कृतम् ।

पुत्रस्यैव मरणाच्च कुटुम्बेन कृतं प्रभोः ॥

सहनाः—

वर्षं दण्डायतेन वा तुल्यं सन्धेयमेव न ।

न दण्डं तु पुत्रेण यच्च नान्यवहारिकम् ॥

स्वधनात् देयं, क्षिप्रं हि सति देयमिति ।

पातकफलः—

न श्रेयसिहितुमान्वा न पुत्रेण कृतं पिता ।

दण्डाहो कुटुम्बार्थेन प्रतिः कीकृतं तया ॥

तेष्वशीविश्वकौन्तुजकन्याभ्योपिनाम् ।

यस्य दण्डाद्विस्तृतां समाहूतिस्तदायया ॥

हेतुवननादन्वयतामन्वये समानः ।

वाग्दः—

दण्डादपुत्रा विनष्टा निपुत्रा ^१वा सुसूनुयाः ।

यार्थद्विस्व समादवात् यतो रिक्तस्व सतः ॥

पञ्चकलपः—

प्रतिपलं सिता देयं फला वा सह यत्कृतम् ।

स्वयं कृतं वा वर्यं नान्यतो दातुमर्हति ॥

^१ लघुपुत्र—क, छ ।

^२ वा . . . कया—नस्ति—क ।

^३ वा—क, छ ।

^४ सः तद्विद्वन्—क, छ ।

[^१वा हि वर्तुस्नेहेन मर्त्यैर्मलमन्त्रने वेगानुनीता 'मदीयाद्भनद्भवेव दान्वावीति' संवत्तिवन्ते सा पतिकृत्तमपि दद्यात् । 'स्वयं कृतं वा यत्नं' इति दद्यान्तर्जम् ।

[^२कात्यायनाः—]

मर्त्युवागेन वा मर्त्यपुत्रा देयमुक्तं स्वयं ।

अथवाऽपि सा दाम्वा यमं यथाविशं कियत् ॥

चिन्तुः—

समुपस्य वाऽन्यपुत्रस्य स्विद्यमाही कर्म दद्यात् । निर्धनस्य क्रीडाही ।

नारदः—

अन्विता स्त्रीनिषीमां वा पुनर्भूः यस्या व वा ।

कर्म कयोः पतिकृतं दद्यापत्ने उयात्तुने ॥

परपूजाः कियत् सर्वाः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् ।

पुनर्भूः कियत् सप्ता स्त्रीनिषी तु चतुर्विधा ॥

• कन्या याऽप्युत्तरोनिषीं पतिविरुद्धविता ।

पुनर्भूः यस्या प्रोक्ता पुनः संस्कारकर्मा ॥

देवयर्जनेयस्यैव पुनर्भूः पदीयते ।

^३सोऽथवाऽसाम्प्रत्यै सा द्वितीया पदीयिता ॥

^१[ ]—क, छ ।

^२[ ]—ब ।

^३द्वितीया—क, छ ।

^४वा वा—क, छ ।

^५कर्म—वाऽप्युत्तरोनिषी, पुनः, १०८ ।

अथवा देवोऽनु श्री वाचवेर्वा वरीषणे ।
 त्वमर्वाय वरिष्वाय सा तृतीया वरीर्षिता ॥

तिष्ठतां पुनःवाभिष्टवस्तेऽस्मात् पुनर्हवमुच्यते इति ।

श्रीरुद्राऽन्युता वा वरीं स्वये तु वीरति ।
 वावातामात्रवेदस्य सैरिषी प्रथमा तु सा ॥
 वीमारं वरिष्वाय वाचस्यं पुरुषमाश्रित ।
 पुनः वैश्वर्यं हविषा सा द्वितीया वरीर्षिता ॥
 वृते मर्हति वा वरी देवाऽदीनवास्तु तु ।
 उदराश्लेषं कामात् सा तृतीया वरीर्षिता ॥
 'वातवेसाद्वनशीता ह्युत्थितास्तुता' 'तु वा ।
 तवाहमितुपता सा 'वदुषीं वरीर्षिता ॥

इति चतसृषां सैरिषीणां वा अश्विना, तिष्ठतां पुनर्मुषं वा
 'प्रथमा, तयोः वरिष्वाय, तयोः वरिष्वायो दवात्' ।

अथनस्य वदुषस्य वृत्तस्त्वयेति वः शिषम् ।

अथ वीतुः स मजले 'तदेवास्त वरं' 'स्पृष्टम् ॥

१ वृत्तम्—क, छ, न ।

२ तवेत्—क, छ, न ।

३ वितु—क, छ ।

४ देवाऽन्युता श्री—क, छ, न ।

५ व—क, नादस्त्विति, वृत्तम्, १७२ ।

६ तृतीया—नादस्त्विति, वृत्तम्, १७२ ।

७ न पुनर्मुषं प्र—क, छ ।

८ तु । इति—क, छ ।

९ तदे वास्त्य—न ।

१० मजले—क ।

अथ भूतल-वर्णनम्

मनस्वीद्वारिपुत्रायास्तुभ्यो परं हरेः ।

नृपतिः श्रीमन्महोदयः श्रीमन्महोदयः श्रीमन्महोदयः

南 京 市 政 府

[‘ननु सोमिन्द्राहामग्रे पुत्रो दाम्पः, पुत्रामग्रे सोमिन्द्राह इति विग्रहश्च्यते । उभयसंख्ये न किञ्चिद्व्यवस्थिति न शिरोः । तेऽन्तिम-
सोमिन्द्राहस्य मन्त्रपुत्रमूर्त्ताहस्य चामग्रे पुत्रो दाम्पः, पुत्रामग्रे न, किन्तु
निरागम्योमिन्द्राहो दाम्प इति । यद्वा ‘अनन्तरीहारी’त्यादिपक्षे मन्त्रपुत्र-
सम्बो बोधपुत्रसः, अनन्तपुत्रसम्बो नृकपुत्रस्य ह्यवशिरोः । उभयसंख्ये,
पुत्रोमिन्द्राहासंख्येऽवतरोणाप्युभे देवम् । अन्त्यहामग्रे अन्त्यहस्य अन्त्या-
शान्तोः । तथा हि—‘पुत्रोऽन्तोः सोमिन्द्रोः’ इति वचनात् ।]

सौहार्दभावे फलं पुत्रेण दास्यन्मिति वक्तव्यते, तथा — 'सौहार्द-
भक्तियुक्तयोः' इति वचनात् । पुत्रभावे सौहार्दयोः कर्तुं दास्यन्मिति ।
उपमर्शमये अन्त्यतीत्यादि दास्यन्मत् । यद्वा 'यत्तोः सौभक्तियोः' हास्य-
सौतिशब्देन सैरिषीनामन्तिना, पुत्रपुत्रां प्रथमा युक्तौ, तथा 'सौहार्द-
भक्तियुक्तयोः' कर्तुं सौहार्दयेन सैरिषीनामन्तिना म्भक्तिरिका पुत्रपुत्रां
प्रथमा व्यतिरिक्त वा दास्यन् हास्यश्लोचः । अत एव पुत्रभक्त्युपमर्शनामाह—

इष्टान्ति विदुः पूर्वं स्वार्थेऽप्येवैतः सत्यम् ।

उद्यमसाधनसौख्ये मानवं मेवमुत्पिब्यति ॥

[illegible]

1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 2675, 2676, 2677, 2678, 2679, 26

100

1000

अतः पुत्रेण ज्ञानेन स्वार्थसुखद्वयं कल्पतः ।

अथापिहा मोक्षेनीयो यथा न नरकं^१ भवेत् ॥

तत्सर्वं जामिहोषी^२ च ज्ञेयान् मिमेने यदि ।

तत्सर्वंजामिहोत्रं च तत्सर्वं धनिनां भवेत् ॥

[^३उत्तमगुणदुत्तमर्षे देवर्षिर्वाग्निं वागवतन्वर्ष, अथमनुवं अथर्षी
मनुज्यत्तमर्षि ।]

बृहस्पतिः—

उद्गन्तव्येनमादाय स्वामिने न ददाति न ।

^४सोऽन्य दत्तोऽयं भुत्वसी पशुर्वा ज्ञानेन गृहे^५ ॥

तस्मादक्षयं पुत्रवीजसन्वादिभिः ज्ञानादादर्यं कर्तव्यम्^६ ।

^७[इति नारदाजीये म्यनहारनिर्णये कथादानव्यकरणं समाप्तम् ॥]

^१ नरुदार्थः—क, छ, नरदोषमनुदिता, दुइम् २२० ।

^२ के भवेत्—क, छ ।

^३ णीक—क ।

^४ नर । इति—क ।

^५ [ ] क, छ ।

^६ दिक्कम—क ।

^७ स तस्य—क, छ ।

^८ भुज—क, छ ।

^९ हे । इति—क ।

^{१०} २२२ पृष्ठे 'दक्षैर्वाग्निदोषैर्वातोऽन्यदाह ग्रासः—जातिर्षेवं दुयेष्व
... ' इत्यस्या २४० पृष्ठे—^१ द्विगुणं निधमाज्ञेन धनिस्तो ज्ञानेन पश्य' इति
पर्यन्तं—वाच आहर्षित्तिलनि—क, म, क ।

^{११} [ ]—क ।

८. निक्षेपकाण्डम्

‘हयानी निक्षेपास्त्वं विनाहणदुःख्यते ।

अथ नाहदः—

स्वद्वयं यत्र विलम्बाधिकितस्त्वविशक्तिः ।

निक्षेपो नाथ ततोके व्यवहारार्थं दुर्गैः ॥

अन्तर्ह्यस्त्ववहितं ‘द्वयमन्तर्ह्येतं च यत् ।

विकल्पते वस्तुहे कवीनविभिर्दं स्मृतम् ॥

‘वाङ्मनस्यः—

‘वाङ्मनस्यमनीकृत्य हस्ते न्यस्य वदध्वते ।

द्वयं कवीनविभिर्दं वतिदेवं कथैव यत् ॥

‘अथ—ह ।

‘अथवा—च ।

‘असंख्यतमस्यैतान्—च ।

‘अथ—व ।

‘कृतं—ह, नास्तीत्यस्यैतान्, उक्तम् ८९ ।

‘यः . . . स्वयः—वर्जित—च ।

‘योग्यसुधानक्षयः—ह ; वासनास्यम—तुलित निर्गन्धसमम् वा.

मि. II, ६५ ।

‘नाहवा—व, ह, तुलित निर्गन्धसमम् च. मि. II, ६५ ।

उपनिषिदि निक्षेपमेव एव । 'सकलं संख्यां चानादेष करण-
कादिनिहितं बुद्धितं निक्षेपं ' उपनिषिः' । तदर्थं देयम् । स्वस्वार्थस्या-
नादिधारितं ' निक्षेपः' ।

वृहस्पतिः—

अथाहं तं व्यवहितमसंख्यातमवहितम् ।
बुद्धाहितं च वदं तदर्थमिति च स्मृतम् ॥

कात्यायनः—

'यथा बोद्धितमिति संख्यान्वाहितमाहितम् ।
अनादिसंख्यां चैव शोध्यतेतदुपनिषिः स्मृतः ॥

यजुः—

'बुद्धमे वृत्तमेवैव चर्तते सावकादिनि ।
गृह्यते परिचयार्थं निक्षेपं निक्षेपेदुवः ।

^१ प्रथे—क ।

^२ यजुः मित्याहं तमः—

निक्षेपश्चमस्याधारभूतं इत्यान्तरं तदर्थं करणवद्वि कृत्यं साकल्यं
पदद्वयं करणस्यादिविशेषमनामना अकारणितया बुद्धितमस्या इत्येतं शब्दार्थं
विस्मयादर्थे संख्याते तदुपनिषिः निक्षेपमुच्यते । यथाहं तमः—

^३ अनादिसंख्यां निक्षेपं समुद्रं परिचयते ।

तज्जानीयदुपनिषि निक्षेपं यदितं विदुः ॥^४

इति । अतिरेपं तत्रैव तद—निक्षेपसमर का. नि. II, १९ ।

^५ तथा च वृ—क, ख ।

^६ एतत्पदं ब्रह्मचर्येदेन वच्यते—

अनादिसंख्यां निक्षेपमनामनादित्याहितम् ।

वैश्वदेवसंख्यां चैव शोध्यते . . . ॥ अथानुसन्ध्यायस्योक्त्या, पृष्ठम् ७९ ।

^७ नादिसंख्यां चैव परिचयते—नादिसंख्या, पृष्ठम् ११९ ।

वृत्तस्थितिः—

‘ज्ञानं गृहं वृत्तस्थं च तत्कृतं विमानं युवात् ।
सार्धं लीलं वन्दुज्वरं’ निरीक्ष्य स्वाध्यासेतिषिम् ॥

['चतुः—

यो यथा निक्षिपेद्भस्ते समर्थं यस्य वानरः
स तथैव वृद्धिस्थो यथा दासस्तथा बहः ॥
स्वयमेव तु यो ददात् सृजत्य मन्त्ररन्ध्रौ ।
न स राज्ञाऽभिसौक्यस्यो न निक्षेपदुश्च कपुषिः ॥
नित्यो दासः कृतो वैव वृद्धिर्लो मिम दत्त वा ।
नित्य एव पराजित्यो यथा दासस्तथा बहः ॥

असाक्षिमाक्षिप्यमाक्षिकमेव प्रतिपादयेत् । असाक्षिकं असाक्षिक-
मेवेति—

साक्ष्यभावे यथैतिषिः कपोतसमन्वितैः ।
अपदेक्षैस्तु ‘सत्यस्य दित्यर्थं तस्य’ तल्लतः ॥

‘वाच्यः इति शेषः ।]

वाङ्मनसः—

न दान्योऽन्यद्वत् तनु राजदेविकल्लभैः ।
क्षेत्रधेन्मावितेऽवसे दान्यो दण्डं च तल्लतम् ॥

१ जति—स ; स्थान—व ।

२ कृतं—क ।

३ परी—व, स ।

४ [ ]—व, न, क ।

५ सत्यस्य—स ।

६ तस्य अभिप्रायः—व ।

७ वाच्यः—क ।

‘राजद्विदिकृतस्त्रैः’ ‘जेणजेन्’ न दाप्यः । जेणाभादे ‘स्वाभिरा’
‘मार्गिते वाभिते यदि न ददाति तदा तत्समं दण्डं’ तच्च दाप्यः इति ॥

[‘कात्पायनः—

उपेक्षणाहितोपाद्वा निक्षिप्तस्य विवाकने ।

विदोष्ये ताम्पदेयं स्वात् न देवादाजतस्तथा ॥

पद्विचिन्त्यो—

परोपनिहितं द्रव्यं संश्लेष्त्वा स्वादरं स्वयम् ।

नहे देवेन राजा वा तद्विषयं परोऽस्मीत् ॥]

भोक्तारं कर्माह—

आजीन्स्वैच्छन्वा दण्डयो दाप्यस्तं वादि सोदकम् ।

वाभितान्वाहितस्यामनिजेवादिष्वयं विधिः ॥

इति ।

‘[वाभितान्वाहितयोः स्वकर्त्री कात्पायन आह—

कच स्वकार्त्तसिद्धार्थं प्रतिदेयं कर्मा तथा ।

वाभित्वा मयूहीतं तु तवाभितकनुच्यते ॥

‘अत्र मिताक्षरा—

स्वभित्वा मार्गिते वाभिते यदि न ददाति तदा तदुत्तरकालं कश्चपि
राजद्विनिर्णयो नाशः संजातस्तथापि तद्वृत्त्यं कृत्स्नकालमत्र यमिने मर्गितं दाप्यो
राहे च तत्समं दण्डम्—वा. मि. II, ६६ ।

‘वाभित्वा वा—क ।

‘कच दा—क ।

‘[ ]—क, च, द, क ।

‘लोहे—क ।

‘त कात्पायनः—क । कात्पायनः—अतः परं परं न दायते—क ।

‘[ ]—क ।

अनुमार्गेण कार्येणु अस्तुत्य वननामैवा ।

देवं 'त्यनेति यद्वा तदन्वाहितमुच्यते ॥

न्यासप्रकारमाह शूरस्पतिः—

राजभोरोदिकव्याद्यायादानां च वचनात् ।

स्थाप्यतेऽन्यगृहे "द्वयं न्यासस्तु पश्चिर्दिशः" ॥

११ "अदि 'अहोरात्रुवर्गकर्तृहेतोः कटकवामरूपनिर्वाणाय न्यस्तस्य सुवर्गस्य तथा पर्येतो विधासार्थं सुवर्गकलेन प्रतिदक्षमाणि गृह्यम् ॥

["तथा च नारदः—

शिशोवहस्ये दण्डः तत्रमणेन पालयेत् ।]

इति ।

एव एव चिर्दिशो वाचिकान्वादिवादिषु ।

चिर्दिशुपदिशौ न्यासे प्रतिन्यासे तत्रैव च ॥

१ अन्वयिनम्—कात्यायनस्मृतिसारोद्धरणं, वृत्तम् ७६ ।

२ वन—कात्यायनस्मृतिसारोद्धरणं, वृत्तम् ७६ ।

३ व्याप्यत्यभि—कात्यायनस्मृतिसारोद्धरणं, वृत्तम् ७६ ।

४ स इहान्वादिषः—कात्यायनस्मृतिसारोद्धरणं, वृत्तम् ७६ ।

५ यं ह—क ।

६ तिष्ठ—क ।

७ उवाचिम—क ।

८ यस्तु न्यस्तः स परि—क ।

९ ता । निक्षेप उक्तः—क ।

१० समर्थं तु समर्थेन निक्षेपः । अदिरुग्धेन सुवर्गकलादिनामै कटकवाम-
निर्वाणाय न्यस्तस्य सुवर्गविः प्रतिन्यासस्तु च परित्यागप्रयोगवद्वेषा तत्वेदे
वर्गेषु गृह्यमाणं तेषां तद्वर्गेषु ज्ञेयते इति न्यस्तस्य गृह्यमाण—वा. वि. II, ६७ ।

११ पदि—क ।

१२ निक्षेप नि—क ।

१३ [ ]—क, द, अ ।

उपनिषेः यः प्रसिद्धानविधिः स एव वाचस्पतिरितु वेदितव्यः ।

‘एतु विनयेतु वृद्धिममार्थचाह काल्यायनः—

निक्षेपं वृद्धितेजं च कर्म विकल्पमेव च ।

वाच्यमानं न वेदयात् कर्ते सत्तमं शतम् ॥

‘आसीकन् स्वेच्छया दण्ड्य’ इति दण्डविधानं श्रीमन्तं अनुच्यते न निर्णयम् । तस्य सौदमदानमेव ।

तथा च काल्यायनः—

भक्षितं सौदमं दण्ड्यः समं दण्ड्य उपेक्षितम् ।

किञ्चिन्मूर्तं प्रदाप्यः स्वात् दण्ड्यमज्ञानवाशितम् ॥

उपेक्षया दाते समं दण्ड्यः । अज्ञाननामे चतुर्धाकन्यूनमिति प्रह्वयितव्यम् ।^१

‘वृद्धस्पतिः—

देवराजोपस्थानेन यदि दत्ताज्ञानान्मुक्तम् ।

वृद्धितद्वस्पतिर्हितं तत्र दोषो न विद्यते ॥

काल्यायनः—

निक्षिप्तं वस्त्रं यस्मिन्निवृत्तकालेन पात्र्येत् ।

‘देवराजकृते नाते वृद्धितं दातुमर्हति ॥

^१ एतु . . . शतम्—नक्षित—य ।

^२ अत्र मित्राग्रह—उपेक्षयाज्ञानतो तु कैमि (काल्यायनेन) विरोधो वर्तितः—

‘भक्षितं सौदमं दण्ड्यः समं दण्ड्य उपेक्षितम् ।

किञ्चिन्मूर्तं प्रदाप्यः स्वात् दण्ड्यमज्ञानवाशितम् ।’

इति । किञ्चिन्मूर्तमिति चतुर्धाकन्यूनम् ॥ य. मि. II, ३, ७ ।

^३ अत्र विरोधमाह वृ—य ।

^४ [ ]—य, न; पदानि इत्युच्यते वृत्तान्ते—य ।

पुनः—

‘चोरेर्हृतं जले’ इति अस्मिन्ना दण्डमेव च^१ ।
न दद्याच्चरि तस्यास्त न संहरति किंचन ॥

बृहस्पतिः—

भेदेनोपेक्षया न्यासं गृहीत्वा यदि नाशयेत् ।
वाच्यमानो न दद्याद्वा दानं तस्मिन्नेव भजेत् ॥
न्यासज्ञानेन यत्किञ्चित् साधयेत्तर्ज्जमात्मनः ।
दण्डः स राजा भवति दानं तच्चापि सौदयम् ॥

कृत्स्नायनः—

विधौ तस्मिन्नेव ग्वाप्तो विधौः यत्किञ्चित् ।
तत्पूर्वं स्वायंभुविस्यौ दान्यो दैवदत्तोऽपि तम् ॥
विष्णोरादिरक्षणे गृहीतुरेवमाह ।

नारदः—

(‘दैवदत्तकराजगृह्णित्ताने सत्पुत्रकिते ।
न दत्तवशत्तया संश्लेष् तस्मांको दण्डः स्मृतः ॥

कृत्स्नायनः—

• चोरतः सत्तिलादग्नेः चर्चं यत्नयन्माहोत् ।
तस्मांको दण्डो देवः सर्वज्ञेनैव विधिः ॥)]

बृहस्पतिः—

दण्डो नृक्षेत्रपुत्रं देवदत्तान्तरादिकम् ।
तस्मात्प्राप्तवतोऽप्यस्य तथा च क्षम्यमानम् ॥

^१ लोनेदम्—पुष्टिमनु, VIII, २८९ ।

^२ वा—पुष्टिमनु, VIII, २८९ ।

^३ ( )—स ।

^४ न्यासं—५, ६ ।

मर्तुहोटे यथा चार्थाः पुंसः पुत्रपुत्रद्वये ।
दोषो मनेच्छा म्याये ब्रह्मिणीयेक्षिने त्वाम् ॥

मनुः—

उपाधिभिः स यः कश्चित् परद्रव्यं हरेत्तरः ।
तस्यद्वयः स हन्तव्यः प्रकाशं चिकित्सीयैः ॥

बीजविकल्पविदम् ।

विष्णुः—

निक्षेपाच्छारी बुद्धिसहितं धर्मं राक्ष्सा द्वाप्यः । तल्लभं दण्डं च ॥

कालधामनः—

[‘यो वाचित्प्रमादाम् न दद्यात्प्रतिवाचितः ।
स विगृह्य बलाद्व्यस्यो दण्डयन् न ददाति यः ॥]

बुद्धिमन्तं स दण्ड—

कथमुत्तमं कर्तव्यं च निक्षेपापहृते तथा ।
[‘बलवृद्ध्या विनयेत वाक्यवचगुणं मयेत् ॥’
विपश्चात्तरतोऽर्थं स्वात् विमासत् विगुणं मयेत् ।
अथ ऊर्ध्वं विनयेत बलवृद्धिस्तत्प्रकाशम् ॥]

गृहस्पतिः—

हो दशे निषी कथं विनोदः प्रभावते ।
विमासकं तत्र दिव्यदुर्मयोरपि च स्पृहम् ॥

‘इति श्रीमद्भगवद्गीते’ निक्षेपकाण्डं समाप्तम् ।

१ { }—क ।
२ { }—ख ।

३ यो वाचितः . . . ददाति यः—कथं कथयते—क ।

४ इति निक्षेपाख्यं विमादपदम्—ख ।

५ तदनिधिरुद्धम्—ब ।

१. अस्वामिधिकयव्याप्तम्

अथ 'अस्वामिधिकयः'

वाक्यः—

निहितं वा परद्वयं नष्टं सम्पत्त्यापन्नम् वा ।
विहीनोऽर्जुनस्य स तु हेतोः अस्वामिधिक्यः ॥

['यत्—

अस्वामिना कृतो यत्तु तयो विगत एव वा ।
अकृतः स तु विहीनो न्यवहारे यथा निश्चिः ॥

^१ वेत्याम्याद्यैः कृतानामकृतं दायते—इ ।

^२ परेष्टं तु—इ ।

^३ [ ]—इ, म, क ;
स्यापि इत्यस्यैव दायते—

यत्—

विहीनोति . . . . यः ।
इत्यस्वामिधिक्योर्न स्यात् स्यामी पदान्तरात् ॥

वाक्यव्यापः—

विहीनोऽर्जुनस्य . . . . विहीनः ।
निश्चिः स्यात्

यत्—

अविहीनस्यार्जुनस्य . . . . यत् ।
स्यामी पदान्तरात् . . . . यत् ॥—इ, म, क ।

वाङ्मनस्यः—

विश्वेत्सुर्वर्धनाच्छ्रुतिः स्वामी इत्थं नृपो इमम् ।

केता नृपमन्वाद्येति तस्मात्प्रसृत्य विजयी ॥

कात्तदायनः—

अस्याभिविजयं दानमार्षि च विनिर्दधेत् ।

यतुः—

विजयीषीते परस्य स्वं योऽज्यामी स्वाभ्यसम्मतः ।

न तं वयेत् 'सादयं तु स्तेनमस्तेनमाभिनन्द ॥

'[इत्यन्वाभिविजयं प्राप्य स्वाप्ती कथामनुवात् ।

प्रकाशयतः श्रुतिः केतुस्तेवं सहःकथात् ॥]

वाङ्मनस्यः—

स्वं तमेतान्प्रविहीतं केतुः दोषे प्रकाशिते ।

हीनदोहे हीनदुष्टे केताहीने च तस्मात् ॥

'स्मृत्यन्तरे—

प्रकाशं वा त्वं पुर्वान्दुष्टं वाऽपि समर्पयेत् ।

मूल्यानयनकाशस्य देवैस्तर्पयितुं कथम् ॥]

कात्तदायनः—

असमाह्वयं नूतनं कथमेन विशोचयेत् ।

विशोचिरे कवे राजा वक्तव्यः स न विजय ॥

^१ साम्यं—य, छ ।

^२ [ ]—य ।

^३ प्रकाशं कात्तदायनस्तृप्तिपरोक्षी (पृष्ठम् ७६) कात्तदायनीयत्वेन पठितम् । या. मि. II, १७० स्मृतिप्रमाणं न दृश्यते ।

^४ यो योऽज्यमनुवात्—कात्तदायनस्तृप्तिपरोक्षी, पृष्ठम् ७६ ।

^५ अयं—य. मि. II, १७० ।

महाशं न कथं कुर्वन् साधुभिः मन्त्रिभिः स्वकैः ।

न तत्रान्वा क्रिया श्रेयसा वैशिकी न न मातुली ॥

बृहस्पतिः—

अतर्गुहि नहिर्षामादुषांस्तु शतशोभनात् ।

हीनमूर्खं भवद्गीतं विप्रोऽत्रामिषिषः* ॥

बृहस्पतिः—

*अविद्यामया जीतं शिखिता यत्र वा मृतः ।

एवमी *तदर्थं मूर्खं तु पशुहीनं स्वकं भवत् ॥

मरीचिः—

अविहारीविशेषज्ञात् यत्र मूर्खं न शन्यते ।

दानिस्तत्र समा कल्प्याः केतुनादिकर्मोर्ध्वैः ॥

† नाष्टः—

द्वयमस्या ।

कात्यायनः—

नस्या . . . त्रयेत् ।

वाङ्मन्यः—

कथं छमेत्* . . . तत्राह—न ।

* एवमिदं कल्प्यानामपुनिसाहोदरे (गुह्य ७७) कल्प्यानीवावेन द्रव्यते ।

* दृष्टार्थमूर्खं—वाङ्मन्यमपुनिसाहोदरे गुह्य ७७ ।

* ननिर्दिष्टयात्—न ।

* 'मस्यामिह कृते मत्तु' इति २७५ श्रुते मनुजननादात्म्य 'मृगशमेन यमिना' इति संनृपसमुत्पत्ते २८० श्रुते वाङ्मन्यजननार्थमर्थो प्रमादात् संनृप-
समुत्पदान्मतेषां शिथिलम्—न, छ ।

† यैः ॥ कात्यायनः—

अस्यामि . . . यैत् ।

* म्नुः—

विश्वीमी . . . नम् । अपदा—न ।

१ [स्मृत्यन्तरे—

अनुपसन्नाप्यन्मूर्त्यं कर्म वाऽप्यनुशोभयन् ।

वधानिबोर्न धनिते धनं दाम्प्ये दमं च सः ॥

पाठनस्तथा—

दुतं भवई वो इत्थं पदस्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत् ।

अभिनेष नृपे दम्प्यः स तु कल्पयति वधान् ॥]

२ [स्तु—

१ अष्टाशौ भवेचैन शास्त्रयः पदस्तत्तत्तत्तत्तत्तत् ।

निरन्वयो१ नाष्टादयातः स्याच्चोरतिस्त्रियम् ॥

अनेन विधिना शास्त्रः कुर्वन्त्यभिनिधयन् ।

अष्टानाष्टान्मूर्त्यं तु चेतवदम्प्यमर्हति ॥]

नारदः—

इत्यनन्त्यभिनिधीतं १ माप्य स्वामी तदाप्नुयात् ।

अस्याप्यनुमताद्दत्तादस्यतश्च वराद्धैः ॥

हीनदूतमप्येवमां कीर्त्यस्तद्देवमाभ्यसेत् ।

१ [ ]—न । एतदपि वाराणसीवर्षेन कालाचनस्तद्विज्ञातेन्द्रो
(पृष्ठ ७७) दम्प्ये । परं तु वा. विज्ञातवर्षा वाराणसीवर्षेन उपदिष्टे । मुद्रित
स्मृतौ न दम्प्ये ।

२ [ ]—न ।

१ अष्टाशौ—स्तु VIII, १९८ ।

१ पौनःपुन्यः—स्तु VIII, १९८ ।

१ इत्थं—स ।

१ कीर्त्य—स ।

१ नारदः—स ।

गृहस्थः—

विदेयोनी तु यः केतुः शुक्ति^१ बोधा न साधयेत् ।

स तस्मै तद्धनं दद्यादभवा^२ चौरदण्डभाक्^३ ॥

वाल्मीकिः—

दत्तहीनानिधानां तु विदेये निष्कमे भवेत् ।

क्षेत्रं ताम्रदण्डं दद्याद्वनः^४ तुष्टिमानहेत्^५ ॥

गृहस्थः—

अनायीकस्य विदेया गृहक्षेपादिहस्त्य तु ।

क्षेत्रं ताम्रदण्डं दद्यात्^६ मृत्यं वा केतुनिष्कया^७ ॥

भ्यासः—

अंतप्रलान्धस्य यः कपायैरुपपादयेत् ।

स तस्मै तद्धनं दद्यात्^८ 'मृत्यं वा केतुनिष्कया^९ ॥

कामक्षारे ललनं दृष्ट्वै तस्मै वा क्षेत्रादिदं दद्यात् । कक्षामक्षारे^{१०}

न, कक्षाम्बवद्विमान्मृत्यं वा ललनं वा दद्यात्, न दण्डम् ।

^१ 'केतो—य ।

^२ 'विदेये—य, वा ।

^३ 'तमं—य ।

^४ 'य् । अना—य ।

^५ 'क्षेत्रादीं य—य ।

^६ 'मृत्यं वा केतुनिष्कया । वाय—य ।

^७ 'यं य—य ।

^८ 'तमं—य ।

^९ 'अक्षाम्बुतिमानहेत्—य ।

^{१०} 'रे य—य ।

कुप्यीये तु कथपरिशीलनोत्पत्तिः—कथं कृतं तत्तदर्थं मेवं वा
दधात् । परिशीलनात् तु 'स्वं गृहीयान्निष्कम् ।

“अस्माभिर्विश्वकर्मणः समाप्तम् ।

‘सदृशं गृहीयानिति । विविधरसभिरौ कृतस्त्वभिजाह—

अभिजातकथा . . . . कृतः ।

स्वाधो दत्तादर्भमुत्पत्ति . . . . धनम् ॥

परीतिः—

अभिजातनिर्देशितवा . . . इत्ये ।”

स्वयन्तरे—

अतुरस्त्वय वन्तुत्पत्ति कथं वाग्न्यभिज्ञोवयेत् ।

वयान्निर्देशो ननिर्देशे नर्न दृष्ट्यो दम् न सः ॥

वाग्न्यन्तरे—

इतं प्रकृतं वो दम्पं पराजितादवाग्न्युपात् ।

अनिर्देशे दृष्टे दृष्टयः स तु भवत्यति प्रकृतम् ॥

अपरा . . . . धनम् ।

अनिर्देशोऽन्तर्गतः प्रातः . . . . धनम् ।

एतेन निर्दिता . . . . इति ।

इत्यन्तर्गतिकथं नान्न सत्तर्पे न्यनद्वारकम् ।

अथ विविधरसभिरान्तर्यं विवद्वत्तुत्पत्ति ॥—क ।

‘इत्यन्तर्गतिकथः—स ।

वृत्तस्य—

अथवात्मसरोवार्त्तकन्दमावभिराधयैः ।

‘वभिराधया च सहेतैस्तु न कर्तव्या बुधैः’ कियाम् ॥

बुद्धीमदज्ञानकौः वासैः^१ कण्टकपेदिभिः ।

आत्मवसतैः सुचिभिः सृष्टिः कार्या सह विद्या ॥

यादृक्कथः—

समवायेन वभिरां लामार्थं कर्म कुर्वताम् ।

लामात्मनो यथाद्वयैक्यं संविदुशाद्वयेत् ॥

^१ वभिराधयैः—क, व ।

^२ बुधि—क, व, स, स ।

^३ अस्याभिधेयप्रकारेण मनुः—

अस्याभिधेयं कुरुते वस्तु कथं विज्ञान एव वा ।

अकुरुतः स तु विज्ञेयः अस्याहो यथा स्थितः ॥

विज्ञोर्गतिं वाप्तिना इत्यस्या अस्यार्जुनत् (१) ।

प्रकाशकताः बुद्धिः वेदः स्तेयं यदः कथम् ॥

अनुत्पन्नैः—

प्रकाशं वा कर्म कुर्वन् कुरुते वापि समर्पयेत् ।

सुखानुत्पन्नैः च देवताप्रार्थनैः ॥

कारवायनः—

कथामिति कार्यं दानं कथमेव विशेषयेत् ।

विशेषिते कार्ये यथा वक्तव्यः स न विद्यते ॥—ब ।

एतेषां वचनार्थं प्रकृते उपयोगो संशयान्तरः । प्रमादादत्र पठितानि
इति सम्भवे ।

^४ कुरुते—क ।

^५ यदं यथा वा संविदात्पेत्—क, स ।

^६ यथा वा संविदा कुरुते—गुह्यं निर्विस्तारं या. वि. II, २५९ ।

काल्यायनः—

समवेतास्तु ये केचित् शिषिपते वसिष्ठोऽपि वा ।
वर्षांश्च कर्त्तुं कुर्वन्तिः मातुं तत्र फलं तमम् ॥

कृदस्पतिः—

परीक्षकाः साक्षिणश्च स एवोक्ताः वस्तुतः ।
सन्दिग्धेऽर्थे वक्ष्यामि न च शिरोभर्त्तुताः ॥
यः कश्चिद्ब्रह्मजनेषां विज्ञातः कथयिष्ये ।
कल्पैः स 'तु बोध्यः स्वात् सर्वसादेव्यं विधिः ॥
कथयामिर्वा तत्र देवराजकुला भवेत् ।
सर्वेषामेव सा योक्ता कल्पनीया वर्षावतः ॥
अनिर्दिष्टे वर्षासमयः प्रमादावभूत् नास्तमेत् ।
तस्माच्छं दशमं कथा दृष्टीपुस्तोऽन्तेऽन्ते' ॥

नासः —

एकस्य वेत्तवाङ्मनसं वाचादौऽन्यैरेवाप्नुयाद् ।
अन्यो वाचसति वाचादे कदाचित्कार्यं एव वा ॥

'कृदस्पतिः—

राजाऽऽसीत् पदभारं कर्म द्वादशं तदा ।
राष्ट्रभिरुपवाताम्यं विवाङ्मूढं विवर्णम् ॥

^१ शिषो—क, ज ; शि शो—च ।

^२ एव—स ।

^३ वस्तुतः—क, च ।

^४ बोध्यं त—क, नादस्पति, छान्द १३२ ।

^५ कृदस्पतिः—वसित—क, ज ।

^६ शिः—स ।

अमेदाह्वीं तु वाचस्पतेः वचः स्वामी वचंभव ।
तदा गृहीतं तदावाः अस्मत्तं अस्मदीयं भवेत् ॥

मनुः—

ममहस्वामिकं लिखं गत्वा अख्यं विद्यान्तेत् ।
अर्थाद्व्यख्यार्थमेतस्मात् परोक्षं नृपतिरिति ॥

नारदः—

[“अस्वामिकमदावात् दक्षवर्णस्थितं कृतः ।]
गत्वा तदात्मनात्पुनरिदं धर्मो न हीयते ॥

वाङ्मनसः—

[“अर्थमक्षेपयाद्विस्तं धर्मां शुल्कं नृपो हरेत् ।
स्वामिदं राजकोष्यं न विहीतं राजगामि नत् ॥
देवान्तरयते देते इत्यन्तरात्प वान्यथाः ।
इत्यथो वा हरेत्पुस्तकान्तालीकिना नृपः ॥]
विस्तं स्वमेष्टुमिच्छाममक्षेपेन चारयेत् ।
अनेन विधिर्भास्वत् अतिवृत्तकर्मिणात् ॥

नारदः—

अतिवृत्तं तु विविधे ददः पूर्वैर्दुष्टः स्वयं कृतः ।

^१ त उच्यते त्वन—स, न ।

^२ दौलस्या—स, स ।

^३ [ ]—स, न, न, स, क ।

^४ [ ]—स, स, क ।

^५ तदागता—सुदित निर्णयसागर वा. मि. II, २६४ ।

^६ वा कथं—स, क ।

^७ नारदः—नारद—स, न, न ।

^८ केनः—स; श्लोकः—अथवाचस्पतिवैवः अथवाचस्पतिवैवः, सुप्र—

अथवा 'न यः कुर्वतास्मिन् प्रीतिर्भवेत् ॥

यु—

['अस्मिन्निहो वने स्वर्गं परिहस्येत् ।

सस्य कर्मानुरूपेण देवोऽसौ सः कर्तुमिह ॥

अर्धकर्मने अर्धं देवम् । पार्श्वकर्मने पार्श्वं देवमिवादि ।]

'सम्भूतं स्थानि कर्माणि कुर्वन्निहो नान्यैः ।

अनेन 'कर्मयोगेन कर्माणां सफलत्वात् ॥

यस्मिन् कर्माणि वास्तु सुरुक्ताः स्वयत्तदक्षिणः ।

स एव सा आदर्शित ममेव सर्व एव वा ॥

['यु—

एवं होत आचर्युः ज्ञापाने न वाचिन् ।

होता चापि होतृत्वं उद्गाता आचर्यः कवे ॥

'ज्ञापाने' अज्ञापाने, 'कवे' सोमकवे । एवं साधारणानां दक्षिणानां विनाशनाह —

सर्वेषामग्निने सुखाः सर्वेषामग्निनेऽग्रे ।

• तृतीयैस्तृतीयैः कर्तुमीच्छास्तु पाणिनः ।]

अथर्वः । अग्निने होतृत्वं पोटस । तेषां मध्ये ये सुखा-
अज्ञातो होता अचर्युः सः उद्गाता चेति । ते सोमनापाणिनः सर्वेषां
मानवितुस्योपनिषदाद अष्टाक्यानिहोनेन अर्पितनाहः, अग्रे वेदा-

'सर्वं कु—क ।

'[ ]—क, ल ।

'कारः—संभूतं स्थानि—क, ल ।

'मिहि—तुहिन् यु VIII, १११ ।

'[ ]—क ।

दण्डः वसिष्ठनामा दण्डस्यान्तर्गती प्रसीता चेति चकारः । तदप्येव
 तस्य सुस्वांशत्वादेव चतुर्विंशतिक्रमेण अर्थमात्रः । ये तु द्वितीयः
 अष्टाशान्तेर्धूर्वाजवसिष्ठतारः ते सुस्वांशस्य शेषशान्तमानकृतार्वाश-
 नाः, ये तु पादिनः शान्तुत्-रन्ते-भोत्-सुमन्त्याः ते सुस्वस्य शान्त्य
 चतुर्विंशः द्वादशमोक्तचतुर्विंशमात्रः शान्तयेषादिषु समदर्शिताः ॥

अथ वस्तुः—

कस्मिन् वस्तुवेद्याय्ये शान्त्ये कस्मिन् त्वयेवसि ।
 शान्तं कर्मवस्तुदं च तयोर्दण्डः शतं शान्तं ॥

वास्तुः—

कामागतेष्वेव धर्मो वसेत्तुल्यधु च स्वयम् ।
 वास्तुशेषेषु सर्वान्ते त्वके नास्त्येव विस्मयम् ॥

अत्र विशेषमाह कौटिल्यः—

अग्निहोत्रादिषु च वस्तुषु 'दीक्षणीयाया ऊर्ध्वं शान्तोऽस्त्यः'
 वस्तुमन्ता ऊर्ध्वे । शौचकषादूर्ध्वं चतुर्थे, मज्जोपसदः मज्जोद्वातनादूर्ध्वं

^२ वस्तुमन्तं तत्पत्ते नस्ति वि—क, नारदवृत्ति, वृत्त १२५ ।

^३ विद्वन्—म।; एतत्तु वृत्ति कौटिल्येव अर्थशाली (परीक्षा प्रप-
 संस्करण) वृत्ति १८५ एवं शक्यते—

अग्निहोत्रादिषु च वस्तुषु दीक्षणादूर्ध्वं शान्तस्त्यः पञ्चमं ऊर्ध्वं ॥

शौचकषादूर्ध्वं चतुर्थमात्रं ॥

मज्जोपसदः मज्जोद्वातनादूर्ध्वं द्वितीयमात्रं ॥

कषादूर्ध्वमेकमात्रं ॥

सुते प्रोक्तस्त्यनादूर्ध्वं पादोर्ध्वमात्रं ॥

मज्जोद्वातनात् शान्त्यादूर्ध्वं मज्जोपसदः ऊर्ध्वे । नीतादि दक्षिणा मज्जति ॥

^४ दक्षिणा—क ।

^५ शान्त्ये प—क ।

^६ वेत्त—क ।

तृतीयं, अमीनोमीवात्पूर्वं द्वितीयम्, धातुसमनात्पूर्वं पादोनं, वाच्यन्दि-
नात्पूर्वं सम्यक्, नीलासु दक्षिणासु मवतीति ॥

कृदस्पष्टिः—

भूयतां कर्मकादीनां विमाननिष्ठमुच्यते ।
वाक्यकर्मकादीनामैः क्षेत्रोपकरणेन च ॥
ये समर्थास्तु तैः कार्यं कृतिः कर्ता विमानता ।
विनिमे वमरान्धाते तथा राज्यसम च ॥
अत्र 'कण्टकमालां क्षेत्रं कलेन कर्तयेत् ।
वर्तन्तुं समर्थं च समन्तदक्षेणस्तुतम् ।
तर्क्यं च कृतं काले वाचकम्' कथमस्तुते ।
कृदादिभूतं कृतं च रोषिणं प्रवर्तयितुम् ॥
कार्यं सज्जं च वादवात्तुर्म याज्ञः कृतीकृतः ।
['बीजवाक्यान्वा हान्वा क्षेत्रादिः यत्राद्यते ॥
वस्यैतत्तस्य सां योषा वान्नेवाभिति निधनः ।
' क्षेत्रादिः ' योषादिः]
एवं यमैः समाख्यातः कर्मकादीनां पुरातनः ॥
हिरण्यकम्प्यद्वयायां कलत्रवाचनमर्थवाम् ।
संभृतां तन्निधानिष्ठः विन्यो योषो मर्त्यविनिः ॥
हेनकात्तदयो वच शिष्यं संभृतं कुर्वते ।
कर्तानुक्तं निर्वेष्टं समेत्यैते कथोद्यतः ॥

^१ तन्पुत्राव्य—क ; वमरा—च ; वस्तुतः—ज ।

^२ तर्क्यं—क ।

^३ यो तु—क ।

^४ [ ]—क ।

कात्यायनः—

शिशुकाः कर्मकुशलः आचार्याथेति शिल्लिकः ।

एकद्वित्रिचतुर्भावात् इत्येकतो यथोक्तम् ॥

गृहस्थातिः—

इयं देवदुष्टं वापी चार्थिकोपश्रवामि च ।

संनृप कुर्वतां तेषां प्रकुरुषोऽर्थोपार्जति ॥

नर्तकानामेव एव धर्मः सद्भिस्तद्वृत्तः ।

कालज्ञो कर्मज्ञोऽप्यर्थं गायकास्तु समाधिनाः ॥

कात्यायनः—

‘सराङ्गादनं कर्त्तव्यं चोदः स्थाप्याह्वया’ इत्यम् ।

राज्ञे वसांसकुलस्य निमनैस्त्वं यमाविधि ॥

चोदयां मुह्यन्मृतस्तु चतुरोऽशास्ततो हरेत् ।

चतुरोऽशास्तीन् समर्थो ह्ये ‘चोदः’स्येष्टैकमेव तु ॥

तेषां चोदस्तुतानां यो वृद्धं समस्तानुवात् ।

तन्मोक्षयार्थं यद्वत् तस्य कार्यं समस्मिन् ॥

इति संनृपसमुत्थाने’ न्यूनं तृतीयं विवादार्थं समाप्तम् ॥

१ ओदयत्वं चोदःस्यतत्पेनोक्तम्—च, व ; कात्यायनीयपेनोक्तं—मुद्रित-
पुस्तके, कात्यायनसृष्टिस्तरोद्धार, मुद्रम् ५८ ।

२ स चो—च ।

३ कृतम्—व ।

४ होदस्तस्ये—व ।

५ नपदं—व ।

दत्तामदानिकम्

अथ दत्तामदानिकमुच्यते

तत्र आरम्भः—

दत्ता दत्तमदानिकम् पुनरादादुमित्यति ।

दत्तामदानिकं नाम तद्विवादनं स्पष्टम् ॥

अद्वैतमयं देवं च दत्तं चारुणमेव च ।

अथवा 'च' निशेधो दानमार्गमनुविधिः ॥

'अद्वैत' दानार्थः, 'देवं' दानार्थः, 'दत्तं' पित्र, 'अदत्तं'

अपिर्न निर्लेनदीर्घं इत्येवं अनुविधौ दानमार्गः ॥

तस्मादादाद्वैतानि देवमेकस्मिन् स्पष्टम् ।

दत्तं तत्पित्रं विवाहदत्तं चैव दत्तामदानम् ॥

अष्टौ अद्वैतानां आरम्भः—

अथवा 'च' निशेधो दानमार्गः तत्पित्रं च दत्तं ।

निशेधः पुनरादात्तं सर्वत्र चान्यत्र च ॥

['आत्मनसि हि कदाचिन्मर्त्येण देहिता ।

अद्वैतान्तरादात्तं कदाचन्येन प्रतिमुक्तम् ॥

इति ।

'तु—क ।

'देवं—क ।

'दत्तं' अद्वैत—क ।

'[ ]—क, ख, ग, घ, ङ ।

अथ विशेषमाह दातः—

सामान्यं चाभितन्वाह आभिर्दाराश्च तद्वत् ।
अन्वाहितं च विद्वेजः कर्मस्य चाभ्यसे मति ॥
आप्तस्तपि न देवानि न च कर्तुनि पथितैः ।
यो ददाति स मुदात्मा प्रायश्चित्तोचते नरः ॥

अथ विशेषमाह कात्यायनः—

विजयं चैव दानं च न कार्याः स्युरविच्छेदः ।
दाराश्च पुत्राः सर्वस्वगत्यन्त्येव तु योजयेत् ॥
आप्तकाले तु कर्मस्य दानं विजयमेव वा ।
अभ्यसा न प्रकीर्त इति कात्यायन निश्चयः ॥

आप्तकालेत्येव दानादानविकल्पः ॥

अथ ^१पतिहः—

गृहशोणितसंभवः पुरुषो मातृपितृनिषिक्तः, तस्य प्रदानविकल्प-
पस्त्वामेव मातृपितृौ प्रभवतः । न त्वेवं पुत्रं दद्यात्-पतिगृहीयात् ।
स हि सन्तानाय पूर्वो । न तु सी पुत्रं दद्यात् पतिगृहीयात् । अन्य-
वानुष्ठानार्हः ॥

कात्यायनः—

कामागते गृहक्षेत्रे चित्तं पैत्राहं तथा ।
पुत्रोक्तमुद्धृत्य न देयमनुद्धृत्वा ॥

^१ दण्डवत्पद—स, न ।

^२ त्रिणि—ह ।

['श्रुत्यसि—

वैवाहिते कन्यायां सर्वदानं न विद्यते ।

इति ।

तथा च मनुः—

विभक्ता वाऽविभक्ता वा दत्तास्तः स्वाम्ये समाः ।

एते कवीशः सर्वत्र दातास्त्वनविक्रमे" ॥]

मनुः—

पर्यायं तेन दत्तं स्यात् कर्मवैविध्याच्चे यनम् ।

पश्चाच्च न तथा लक्षणात् "न देयं तेन लब्धयेत्" ॥

दानाद्वैविध्याच्च नारादः—

कुटुम्बमप्याहार्यं कलिकविदितिलिखते ।

तदेवमुक्तद्वयान्वदपरानः समानुमात् ॥

तत्र विशेषमाह कात्यायनः—

सर्वेषां गृहकर्म तु कुटुम्बमप्यादिकम् ।

प्राप्त्यं लक्षणकं देयवदेवं स्यात्ततोऽप्यथा ॥

इति ।

‘सर्वकं’ समग्रवर्तितम् ।

न पुत्रेषु न दारेषु न च कन्युत्पत्तेरिति ।

सर्वकार्येषु पुत्रघातः स्वहत्या परमविषयः ॥

‘स्वहत्या’ स्वधनवर्तिते ‘धनविषय’ इत्यर्थः ।

{ }—क ।

‘दे’ । मनु—क ।

‘तस्मै देयं न तेन लब्धं । तस्मै तत्र देयम् । ततोऽप्यहार्यम् । अत्रैव इत्यर्थः । देयवैविध्याच्च नारादः—क ।

[^१अथ दाने वाचस्पतिविरचितः फलविशेष उच्यते]

व्यासः—

“अन्धाविषु सतं दानमनन्तं दुहितुमेवेत् ।
निजे सतगुणं दानं सहासं वातुरुच्यते ॥
महिम्नाः सतसाहसं सोमये दण्डवत्तमम् ।

“दत्ताः—

मातापित्रोर्गुरौ निजे निनीते चोत्तममिति ।
दीनानामपिशिशेभ्यः दत्तं तु सफलं भवेत् ॥

गुरुव्यतिः—

सह्ये समगुणं दानं वैश्ये द्विगुणमेव च ।
क्षत्रिये त्रिगुणं ब्राह्मणे साहस्यं चतुर्विधम् ॥
श्रोत्रिये सप्त साहसमुपाध्याये तु सप्तमम् ।
आचार्ये त्रिगुणं वैष्णवादिभ्यस्तु सप्तमम् ॥
अज्ञेनैः सप्तसाहसमनन्तं त्वमिश्रोत्रियि ।
सोमये सप्तसाहसं वानरं व्रजकादिभ्यः ॥

“महात्म्यः—

दानमेवप्रमदं ब्रह्मः सहास्येष्टोत्तमपूर्वकम् ।
किं सौम्यप्रदानेन धर्मदानं न विद्यते ॥

^१ [   ]—च ।

^२ दुष्टदि—च ।

^३ दत्ताः—परितः—क, च ।

^४ वशिष्ठोक्तम्—च ।

^५ वर—क; वारते—च ।

अथ आत्मनश्च—

अर्वात्पुनरपूर्वाणि शान्तमवस्थावीनि ।

क्षेत्रम्—

स्वस्तिकान्तम विज्ञादानमन्त्रैश्च, ददातिषु चैव चर्चैश्च ।

ब्रह्मस्य—

सीपने श्री स्वस्त्यर्थेभ्यः प्रत्यक्षेयन्तुष्टिभिः ।

कुम्भामादि तु चतुर्भ्यः तदामादि द्विजातिषु ॥

अथैवं दशमाह नारदः—

पञ्चमूर्त्यं प्रतिपद्यन्ते श्रेष्ठतमस्तुतकालतः ।

श्रीगुरुकानुग्रहायै च दत्तं पदविभं स्मृतम् ॥

‘पञ्चमूर्त्यम्’ इत्यस्य शीतलस्य मूर्त्यमेव दत्तं, कुम्भस्थे
बुद्धिमेव, तुल्यमा वातामनीनां, श्रेष्ठतमस्तुतिभ्यः पुत्रादिभ्यः, उपकृत्यते
प्रत्युपकारकमेव, परित्यक्तार्थं कन्याह्रादिभ्यः तुल्यकालेन, प्रत्युपकार्यं
अनुग्रहायै च दत्तं श्रेष्ठतमविभमपि दत्तमेव च प्रत्याहर्णीयम् ॥

^१ इति मिथुनं चै—ख ।

^२ तम् । ब्रह्मस्य—

पूजा तुल्यमा कल्पान्तं श्रीगुरुकं . . . स्मृतम्—ख ।

^३ नारदो विज्ञाद्यन्तं एवं दत्तमेव—

अथर्वा—पञ्चमस्य शीतलस्यस्य मूर्त्युत्पन्नं दत्तम्, प्रतिपत्तं कुत-
काले दत्तम्, तुल्यमा तन्निचयानिभ्यो दत्तम्, श्रेष्ठतमस्तुतिभ्यो दत्तम्,
प्रत्युपकारकतः उपकृत्यते प्रत्युपकारकमेव दत्तम्, श्रीगुरुकं परित्यक्तार्थं
कन्याह्रादिभ्यो दत्तम्, प्रत्याहर्णीयमेव दत्तं श्रेष्ठतमविभमपि दत्तमेव च
‘प्रत्याहर्णीयम्’—ख. मि. II, १०६ ।

^४ द्विभ्यः चै—ख, क ।

कृदस्पतिः—

मृतेऽनुवृष्ट्या चम्बमूर्त्तं श्रीगुण्ठमुपकारिणे ।
अद्वानुवृष्टं प्रीत्या दत्तमद्वयिषं स्मृतम् ॥

[^१मनुः—

मातापित्रोर्गृही भिक्षे विनीते चोपकारिणि ।
दीनानामभिशिष्टेभ्यो दत्तं तु सफलं भवेत् ॥^२
श्रीद्वयिषे कन्यायास्तं श्रीर्षयास्तं च वद्वयेत् ।
श्रीद्वयिष्वाम्बुद्वयास्तं दत्तं सिद्धिमवाप्नुयात् ॥

‘श्रीद्वयिषे’ मातापुत्रा, ‘कन्यायास्ते’ पुत्रायपुत्रा, ‘श्रीर्षयास्ते’
स्वाम्बुद्वयेति ।

कात्यायनः—

अनवायाव रक्षार्थं तथा कार्यवशाज्जनात् ।
अनेन विविधा लब्धं विधात्यनुपकारितम् ॥
पापसंशयनापत्तं यो दातुं तत्सवेदितः ।
सर्वत्र तस्य दास्यामीत्युक्तेऽपि न तथा भवेत् ॥

वाग्निस्तपः—

प्रतिपदः कदाचः स्यात् स्थानस्य निवेपतः ।
देवं प्रतिधृतं वैव दत्ता नाच्छतेर्लुप्तः ॥

कात्यायनः—

स्वेच्छया यः प्रतिधृत्य नाक्षय्यं प्रतिर्हन् ॥

^१ [ ]—क, य, छ ।

^२ कदा—क ।

^३ कुतश्च—क ।

न दद्यात्तन्मर्त्यैः प्राप्नुयान्मर्त्यैस्तदा ॥

अथ विष्णुः—

प्रतिष्ठापयामासीत् तद्व्यञ्जिता जगत्तदा १ द्यव्यः ।

हारीतः—

प्रतिष्ठापयामासेन दत्तस्तेष्वेदनेन च ।

विनिवाशकान्याति तिर्य्योन्वा २ आसीत् ॥

वीरमः—

प्रतिष्ठापयामासीत्तुक्तान् न दद्यात् ॥

१ भरद्वाजः—

वचसा प्रत्यक्षिभुज कर्मणा नोपपादितम् ।

कर्म तद्व्यञ्जितुक्तमिह शेषे परम् च ॥

अग्न्यावलिभुजं देवविमर्षैः ॥

शेखराजकमदत्तमाह भारद्वाजः—

२ अदर्थं तु मन्त्रोपशोचनेगर्ह्यनिर्णयः ।

तपोऽशोचनीह्रासत्वापामस्तपोऽतः ॥

१ द्यव्यं वा—क, य ।

२ द्यव्य—य ।

३ मन्त्रोपशोचनं द्यव्य इति—क ; मन्त्रोपशोचनं द्यव्य इति—
य ; मन्त्रोपशोचनं द्यव्य इति—य ।

४ स्थापय—क ।

५ हारीतः—क, य, म ।

६ अग्नि—क ।

वाङ्मूढात्मकवार्तनलोन्मवागमयितम् ।
 कर्ता कर्मणं कर्मणि वल्लभा मेच्छता न वत् ॥
 जगते पावमित्युक्ते कर्मो नात्मैतद्विहिते ।
 दत्तं 'स्यात्तद्विज्ञानात्' भवतं तदपि स्पष्टम् ॥

‘ममकोपल्लोभ’ इत्यर्थः ‘येन’ ‘यम्’ प्रत्येकमभिर्लभ्यते ॥

कामपावनः—

कामलोभान्मन्वार्तद्वीनोन्मचमोदितैः ।
 स्वाध्यायमभिरुह्याच्च यदर्थं तत्पुनर्दृष्टम् ॥

‘हारीतः—

आलोभान्मन्वार्तद्वीनोन्मचमोदितैः ।
 कदीनते ललर्तुन्मो कवदानं तदुच्यते’ ॥

कलोभल्लोभं नारद आह—

लोभेऽल्लोभिकोऽल्लोभकश्चैव शक्तिवन्तान् ।
 दर्शनार्थेऽल्लोभकस्तथाऽल्लोभकवन्तान् ॥
 पावनैरेतौ च किंचिद् लल्लोभकममुच्यते ।*

* हेः—क, ल ।

* वल्लभा—क, ल, न ।

* ममदानः—क, ल, च, म, क ।

* लीला—क, च ।

* यद्—क, च ।

* ते, लल्लोभिके—ललोभता—क ।

* लोभ ल—क, लल्ल. अथर्व, II, सूत्रम्, ५८१ ।

* पावनैरेतौ—क, म ।

* लल्लोभ—क, ल ।

३' विशेषमाह व्याख्यायनः—

नितुक्तो यस्तु कार्येषु न वेदुक्तोन्माप्नुयात् ।
 स राज्यसत्त्वज्ञानं कृतानं दानं वैकल्यसाधिकम् ॥
 अस्तितुक्तस्तु कार्यार्थितुक्तोऽर्थं वदन्माप्नुयात् ।
 कृतमस्तुवक्तव्यं तस्य शेषे न विद्यते ॥
 [‘यस्य कार्यस्य सिद्धयर्थं उत्तोचस्तु यस्तितुक्तः ।
 तस्य कार्यस्यसाधिकादौ न देवः स कार्यस्य ॥
 अथ कामेव दत्तः स्वात् शक्तिदायकः स तं वदन् ॥

नितुक्तावास्तुक्तोन्तोपजीवने इत्यविशेषमाह]—

उत्तोचर्त्तविभो कर्त्तव्यं ‘पोतयित्वा स्वनन्दताम् ।
 सर्वसम्पत्तं कृत्वा राजा विमानं ‘विनासयेत् ॥

[‘इत्यादि कृत्वा कर्त्तव्यं योजयेत् ।

‘इत्यान्’ वाक्यस्यविरिक्तम् । आदिशब्देन अज्ञेयत्वादि सूचने ।
 ‘वशिष्टासेन’ जीवत्वा ‘व्यत्यज्ज्ञेन’ कृतव्यतिकल्पनायां व्यवहर्त्तयित्वा] प्रयोग-
 दाते अन्वयस्य दानं ‘उत्तोच’ व्यत्यजेन योगेन’ दत्तं, ‘वाजेन’ अद्यात्तवेदस्यवर्त्तनं

‘न वा—स ।

‘[ ]—क, म, त ।

‘शेष—स ।

‘प्रया—क ;

‘[ ]—क, म, त ।

‘कृतव्यतिकल्पः क—क, म, त ।

‘न उत्तयित्वा वा—क ।

‘न दृ—क ।

दत्तम्, 'मृतेन' स्वाभिनिद्रामतिविषम्यादिना लोभयेदानमिद्रेण दत्तम् ।
अस्वतन्त्रा नारदेनोक्ताः—

'अस्वतन्त्राः कथाः सर्वाः स्वतन्त्राः दृग्निवीर्यतिः ।
अस्वतन्त्रः 'स्वतः शिष्य आचार्ये तु स्वतन्त्रता ॥
अस्वतन्त्राः शिष्यः पुत्रा दासो यश्च परिग्रहः ।
स्वतन्त्रास्तस्य' तु दृष्टी यस्य स्वात् सक्रमागतम् ॥
कर्मेत्यैः सप्तशो द्वेव आह्वनाह्वसराभिरुतुः ।
नाह् आलोकादह्वर्णात् पौनस्यश्चेति ह्यम्यते ॥
परतो म्यह्वारहः स्वतन्त्रः पितरौ' विद्या ।
जीवतो ह्यस्वतन्त्रः स्वात् अरथाऽपि समन्विताः ।
सम्येऽपि पिता येमात् बीजवाचान्यदर्शनात् ॥
अन्त्ये बीजिनो माता तदमाये तु पूर्वजः ।

'म्यह्वरितेन' आर्तेन दत्तं, 'मदनीवेन' इन्द्रियानादिना मतेन
दत्तं, 'वातविद्यादिना' ह्यम्यतेन दत्तं, तथा लोभं नारदेन—

बभौम्यह्वः समाह्वयताः वातविषमयोद्भवा' ।

^१ दम्पत्यह्वारनिर्णयेन कृतम्—क, ख ।

^२ म्यह्वरितः पाठः—क ।

^३ स्वतः—ख ।

^४ ज—क ।

^५ दासते—क ।

^६ आर्तेन स्वाभिनिद्रामतिविषम्यादिना अम्यतेन वातविद्यादिना ,
दम्पत्येन पितरविषमयोद्भवा । तद्वेत्ते क—क ।

^७ वाः—अनुषो षमनादेन संनिपातेन पञ्चमः—क ।

इति । 'कर्ता ममावम्' उपकानयेति - प्रतिशान्नेत्यत्र । न दत्तं, 'अवन्ने' कृत्वात्तन्मात्रं उपपत्तिरिति बुद्ध्या दत्तं, यद्वायं तन्मत्तं कर्तादौ विनियुक्तमात्रम् दत्तं, इत्येवं बोद्धव्यत्कारं दत्तस्यैवमेव प्रमादरूपीत्यत्र । 'आर्तदत्तत्वात्तन्मत्तं कर्तादौव्यतिरीक्यविषयम् । आत्मा-यमवचनात्—

स्मर्येनाहो न वा दत्तं भावितं धर्मफलमात्रम् ।

अथवा तु यत्ने दाय्यस्तदुक्तं नात्र संशयः^१ ॥

तमेवं दत्तं संक्षिप्तार्थक्यम् ।

बोधात्तन्मत्तविहीनं बोधदानमतिमदम् ।

अथ 'दाय्युपधि दत्तेत् तत्तर्कं विनिर्मलेत्'^२ ॥

'बोध' उपपत्तिः । 'बोध' बोधादिना अपाधिविशेषेणाऽऽधिक्य-विषयदानवत्तिष्ठाः कृताः । 'तदुपधाधिक्यमे तेषां कर्मादीनां निवृत्तिरिति ॥

दानविशेषविकल्पादि संननामुच्यन्ते—]

अथ 'संननात्—

मयेनमयेत्येव चावेन्नो यमदीप्तो ।

तदर्थदानमित्यहुरीहिकं फलमस्य तु ॥

^१ अत्र—यः ; अथ दत्त—न ।

^२ नः । इति तयोदपरं सं—क ।

^३ ग्राह्यमपि—अ ।

^४ दाय्यु—अ ।

^५ तु । इति—क ।

^६ बोधादिना—क ; बोधेनादादिना—अ ।

^७ [ ]—क, म, अ ।

^८ चावे—अ, न ।

दद्या मधोवनं क्षीमां मसङ्गायमरीचते^१ ।
 अनर्हेषु च रागेय कामदानं तदुच्यते ॥
 संसदि बीडेया क्षुत्वा रोम्यो मालरीचते ।
 बीजप्रदानमिति बाहूः तदानं तत्त्वदर्शिनः ॥
 दद्या निमं तथा क्षुत्वा 'हर्षयच ममच्छति ।
 हर्षदानं तद्विलहः हर्षयश्च तत्त्वज्ञम् ॥
 कलवाते च निवर्त्तौ च वलिभेषु क्लीयते ।
 दानं लौकिकमित्येव दद्यात् कर्तुमर्हते ॥
 ["स्वान्त्येऽपि हि वाक्यार्थं गुर्वादिपङ्क्ति गतः ।
 तदभ्यस्तनेवाहुस्त्वन्तकपदेत्यः ॥
 कामक्षेपाभिस्तुतोकि नमश्चतनरीचिणः ।
 रान्क्षेपनरीताथ वेयात्त्वपङ्क्ति गताः ॥

समादेयं नृत्तान्देयानि ।]"

बृहस्पतिः—

'नदुर्ध्वमिति कर्त्तुं च तत्त्वज्ञानार्थं भवेत् ।

^१ ते । बीज—य ।

^२ तदा कर्त्तुं य—य ।

^३ पदार्थेण य—य ।

^४ [ ]—य ;

कामदानः—

स्वल्पेनार्जितं वा देयं क्षयितं परमेश्वरमाह ।

अथवा तु पुत्रोपपत्तिसुखसुखद्वयं गृही ॥—यत्र दायते—य ;

अथवा मसङ्गायमरीच कल्पयतेत्यु पक्षस्य इति । पूर्वमोऽपि २९७ पृष्ठे निबन्धनात्मा
 दय विहितम् ।

^५ कालाजयपञ्चमार्थं दायते—य ।

^६ नदुर्ध्वमिति—य । नदुर्ध्वमिति—य ।

तेनेदाजीवदत्तवाम्बुते रिनिधनमानेव" ॥

नारदः—

गृह्णाति वत्सं यो मोहाद् यथादेवं प्रपन्नति ।

दम्बनीयस्तुभानेतौ सर्वदेव ग्रीविता ॥

बृहस्पतिः—

अदभ्योक्ता दम्बयः स्मात् तथा देवदामकः" ।

समुः—

अदेवं यथ गृह्णाति यथादेवं प्रपन्नति ।

तस्तुमी चोरच्छासवी दाप्वी ताभ्यामं वनम् ॥

इति दत्तात्रेयनिकं "[नाम चतुर्थं विद्वत्पद] समाप्तम् ।

अभ्युपेक्षाशुभ्र

अभ्युपेक्षाशुभ्रोच्यते ।

गृह्यपतिः—

अभ्युपेक्ष्य तु शुभ्रं यतां न प्रतिपद्यते ।

अशुभ्रं अभ्युपेक्ष्यैतद् विद्वद्वत्पुच्यते ॥

^१ नदीम् — क ।

^२ अदेवं यथ गृह्णाति यथादेवं प्रपन्नति ।

तस्तुमी चोरच्छासवी दाप्वी नामभारं दम्ब ॥ — ख ।

^३ यः । इति दत्तात्रेयनिकं समाप्तम् — ख ।

^४ [ ] — ख, ग, ज ।

^५ यथ नारदः — घ ।

['शुभ्र्यामहं कर्म तव करिष्यामीत्यभ्युपेत्य सकर्म यो न करोति
अभ्युपेत्य तु शुभ्रमेवेतद्विहादयं निस्तोत्रेभ्योऽन्यत इति']

नारदः—

शुभ्रकः पञ्चविधः शस्त्रे रक्षो मनीषिभिः ।

चतुर्विधः कर्मकरः तेषां दासास्त्रिषण्णवः ॥

['शुभ्र्यां प्रतिपद्यन्तः पञ्चविधा रक्षा अस्मिन् शस्त्रे शास्त्रान्तरे न
पश्चिह्नैः । तेषामवच्छिन्नं चतुर्विधमिच्छतः कर्मप्रतिपन्ननिर्योगात्तात्पर्यतयाः
सालुमयानाह—

क्षिप्यान्तेवासिमृतकाम्यदुर्गन्धाधिकर्मकृत् ।

एते कर्मकराः शोकाः दासास्तु गृहपादयः ॥

तव क्षिप्यदिति] 'बृहस्पतिराह—

विद्या तवी समाकृतास्त कम्बजुःसामलक्षणा ।

तदर्थं गुरुशुभ्रां मज्जुर्गन्धामनोविताम्' ॥

विद्याविज्ञानकामार्थनिधिधेन चतुर्विधा ।

एकैकं पुनरीतेषां क्षिपानेदत्तमभिषते ॥

^१[ ]—क ; मयस्कानिपि नारदीयमनुसंहिताभाष्ये—

शुभ्र्यामहं कर्म तव करिष्यामीत्यभ्युपेत्य सकर्म यो न करोति
अभ्युपेत्य शुभ्रमेवेतद्विहादयं निस्तोत्रेभ्योऽन्यत — नारदीयमनुसंहिता,
पृष्ठ ९१ ।

^२ति कृत्—क ।

^३[ ]—क ; मयस्कानिपि नारदीयमनुसंहिताभाष्ये—

शुभ्र्यां प्रतिपद्यन्तः पञ्चविधोऽस्मिन् शस्त्रे शास्त्रान्तरे वा पश्चिह्नैः
रक्षाः । चतुर्विधः कर्मकरः शोकाः दासाः शिपयकाः । ते विद्वेष्यन्ते—
क्षिप्यान्तेवासि . . . गृहपादयः ॥ नारदीयमनुसंहिता पृष्ठ ९१ ।

^४मय गुरुशुभ्रतिः—न ।

^५तान् । नारदः—विद्या—क ।

विज्ञानमुच्यते शिल्पं देवकृपादिभिरुक्तिः ।
नृत्तादिकं च तच्छिल्पम् कुप्यते च गुणेर्दे ॥

भाष्यः—

आनिवाद्यवाच्यत्वः शुभ्रमेवमती गुणम् ।
तद्विधिस्तदमेव गुणमेव तमेव च ॥

देवकृपादिभिर्वा वयाद्यमयमुच्यते ।

‘समाहृतम् गुणे कदापि गुणदक्षिणम् ॥
‘श्रीवात स्वद्वैतेन शिल्पवृत्तिरुदाहृतः’ ।
‘स्व शिल्पविनोदनाद्वैतं वाच्यवानामनुकम् ॥
आचार्यस्य नोदन्ते कालं कृत्वा मुनिशितम् ।
आचार्यः शिल्पदेवेन स्वद्वैते दत्तमोचनम् ॥
न वाच्यकार्येभ्यः गुणवैभवाभ्ये ॥

कान्तापनसुहस्ये—

वस्तु न माहर्षिभिर्य कर्मावस्थाणि कारयेत् ।
वाच्यवस्तुत्वात् पूर्व तस्माच्छिल्पे निवर्तते ॥
‘शिल्पवस्तुत्वात् स कालाचार्यं पतिवनेत् ।
नमाहर्षिभिर्यः स्नात् नवमयी च लीर्ष्यति ॥

‘च । तस्मिन्निष्ठं गुणे—च ।

‘समाहृतम्—च ।

‘प्रमाणानुसृ—न ।

‘तः । वयाद्यमयमिहिति शुद्धस्वमिह—

शिल्प . . . त्वे ।

भाष्यः—स्वति—च ।

‘पः शि—सः स्व शिल्प—च ।

विहितोऽपि कुलं कायमन्तेवासी समाचरेत् ।
 तत्र कर्म च कर्तुर्वादाचार्यस्यैव तत्तत्तन् ॥
 गृहीतशिल्पः समये कुलवाऽऽचार्यं वदक्षिणम् ।
 सञ्चितध्यानुमानैर्वैयन्तेवासी निर्वर्तते ॥

नारदः—

‘दूतकक्षिणियो ज्ञेय उच्यते मध्यमोऽयमः ।
 कक्षिणतश्चतुर्धया स्वादेयां कर्माज्जगत् सृजति ।
 उच्यते सप्तशुभोऽयं मध्यमस्तु क्लीकः ॥
 अयमो वात्साही स्वादित्येन विविधो भूतः ।

दृष्टस्यति—

आधुवीयोऽवस्तेषां राज्यमः क्षीरवाहकः ।
 भारवाहोऽयमः घोषः तथा च गृहकर्मकुलम् ॥
 द्विजकारा भारभूतः कृषिजोऽपीधिनः स्मृतः ।
 जातस्तत्पाठना क्षीराज्जगते परिभार्जितम् ॥

नारदः—

‘क्षीरवाहिकुलो यः स्वात् कुटुम्बस्य ततोपरि ।
 सोऽपिर्षद्वक्तो ज्ञेयः स च क्षीरुध्निकः स्मृतः ॥
 कुलकर्मकरा ज्ञेते पत्न्याः समुदाहृत्यः ।
 जगन्मर्ममालम्ब्य सेवा दासातिपन्नताः ॥

१ मय—य ।

२ कय भूतककुलमुच्यते—दूत—य ।

३ विध्वान्तेवासि . . . गृहवाहकः । अर्धे—अथ एतस्मै—य ।

४ घोष—य ।

५ तिल—य ।

गृहस्थः—

दिनमाप्तार्थकृत्वास्तुतिमाप्नुतस्तथा ।
कर्म शुभात् प्रसिद्धात् तपने परिभाषितम् ॥

नारदः—

कर्माणि द्विविधं योग्यमशुभं शुभमेव च ।
अशुभं दातव्यमोक्तं शुभं कर्तव्यमीदृशम् ॥
गृहहाराऽशुभिधानस्याप्यस्तुतिशोभनम् ।
शुभास्तुतिर्नोभिरुपनिष्कृत्यैक्योपपन्नम् ॥
इदं तः स्वामिन्वाञ्छैरस्यभार्यमानुजः ।
अशुभं कर्म निवेद्य शुभमन्यतः परम् ॥

["कात्यायनः—]

किमुभोक्तव्यं वैव नमस्ते "परिचर्यम् ।
मायो राज्ञीमुताः कुर्वुः "इवादिभिर्यं च यत् ॥

"नारदः—

गृहवास्तव्या नीलो लब्धो दामादुपागतः ।

* द्विना—क ।

* न कर्तव्यं स्तुतम्—क ।

* गृहवास्तव्य—च ।

* निदान्त—क ।

* [ ]—क, ख ।

* तपने—कृत्यामस्तुतिशोभनम्, पृष्ठम् ८८ ।

* तस्याशुभ—क, ख ।

* त्वरी—कात्यायनस्तुतिशोभनम्, पृष्ठम् ८८ ।

* शिलहिरम्—क । गवादिभिर्यं—कात्यायनस्तुतिशोभनम्, पृष्ठम् ८८ ।

श्री. ७२० ।

"पञ्चदशस्तनसुखमिति ना—क ; इति पञ्चदश—क ।

अनाकारमुक्तमवहितः स्वाभिना च यः ॥

मोहितो महानुभावपुद्गेन्द्रः एवं जितः ।

तत्राह निरुपमः समव्यापितः नृपः ॥

संस्कृतस्य विज्ञेयः सर्वैः नन्दयामुतः ।

विद्येत्येव नाम्नः शान्ते दत्ताः पञ्चदश स्मृताः ।

इति । "सगुरे कात्या नातो 'गृह्यातः । सऽन्येषां च नातः
 कीतः 'कीतः' । 'लघ्वः' अतिमहाविना । विशादिकनेयातो 'दाया-
 दुषागतः' । 'अनादात्तः' दुमिणे अतनयत्वादिभिर्नृतः । सोऽपि
 पूर्वैरेव स्वामिना द्वयं गृहीत्वा वृद्धार्थं कर्मकरवार्थं वा स्थापितः ।

29-1

1. The first step is to identify the problem or question that needs to be answered. This involves understanding the context and the specific requirements of the task.

^१ सायं भगवत्पूजितम्—मन्त्रदीपमन्त्रदीपिकाभाष्ये—

सदस्यां काये गृह्यतः । तदग्नेयान्कन्यया मृतः मृतः । कन्यः
प्रतिपद्विना । पिवादिकमादागते दानविष्णुमादातो दानाद्गुणमातः । कुम्भि-
होत्रमन्त्रमन्त्रिणा पुरोहितनादि कृतः । मातृता, सौम्यि पूर्वमेव सावित्रि
इत्ये गृहीत्वा तस्यादानात् कृत्रिमिते कर्मकराचार्ये निहितः । कन्यान् दत्तुम-
कृती मृतो रोक्षितः । राजकुलदेव पुत्रेन किला मृतः । सत्यकामनिष्कृष्य
तुलीया, स्थापया चमतीति यथा । यमे कन्यकित्वा स्पर्शां मृतः यथा
कदाच न (कनी । पत्नी) । कदां दासोऽस्मीत्युपमत्तः केनचित्मितिनेन प्रकृत्याना
अपकृत्याः प्रामादितः । मातृतादपकृत्यात्तम यथाकन्ययादपकृत्यात् एव
तः । तयाभोक्तृ—“मातृताः पतितो हन्ति वस इत्यन् दत्तावरान् ।”
इति । कृतः इत्यन्ते काले कर्म करिष्यामीति प्रविष्टः । (महादत्ताः) यथा-
मृतं ददाति दासोऽस्मीत्युपमत्तः । यथाकृतः कदाच दासी कनि-
षादुत्पन्नयमाभ्यान्, तया सह दासनिमित्तेन दास्यतुपमत्तः । निहित-
इत्ये गृहीत्वाऽऽज्यः । पत्नी पञ्चदश गृह्यादयो दासा बहुजनकर्मकराः—मातृता
मृत्योः—इत्य ११-३ ।

‘आहितः’ स्ववर्णं दातुमशक्तो गृहस्थमार्गं नोक्तिः । रात्रौ ‘पुष्टे
प्रातः’ । ‘एते’ कर्मिणश्चिरकालं ‘जितः’ । तत्राहं दातोऽस्मि
इति ‘अभ्युपगतः’ । केनचिन्नित्येन प्रपञ्च ‘अतिशयान्तः’ । इत्यन्तं
कार्यं कर्म करिष्यामीति पठ्यतः ‘कृतः’ । यन्महत्कं कुर्याति तावद्-
लोऽनीक्षुमतीति ‘महदातः’ । यदवा नाम गृहदात्री अनिष्टा तथा
यदवातेन नित्येन दातात्युपगतो ‘यदवाभूतः’]

बृहस्पतिः—

ये मुखे परदात्री तु स द्वयो यदवाभूतः ।

कर्म तत्प्रापिनः कुर्यान् यदाऽर्चस्तु भूतो नरः ॥

इत्थं गृहीता व आत्मनो ‘विप्रेता,’ एते यदवाभूतकर्मकराः ।

अथ पूर्वधनुर्मर्गो दातव्यान् विदुष्यते ।

प्रादात्तत्वाभिष्टोऽथ दातव्यैर्वा कर्मावतद् ।

विप्रीणीते स्वतन्त्रो वः स्वनाम्नान् यदात्मनः ॥

स यदन्वतमस्यैर्वा सोऽपि दातव्यान् मुच्यते ।

[‘अथ तेषु यदवाभूत मध्ये] ‘गृहनातनीतकर्मदात्रीगताभ्यामोऽ-
निच्छति स्वाभिनि दातव्यान् कुच्यते । स्वायी यदि प्रप्तो मुखति, यदा

‘न्योऽर्चस्तु—४ ।

‘[ ]—५, स न ; एत गृह—६ ।

‘मयत्प्रापि नामदीप्यनुर्गहिष्यन्त्ये—

गृहनातनीतकर्मदात्रीगताभ्यामोऽनिच्छति स्वाभिनि दातव्यान्
कस्यान् विदुष्यते । स्वायी यदि प्रप्तो मुखति एते मुखयते, अन्वया
विप्रीणीता एव—नामदीप्यनुर्गहिष्यन्ति, बृह २७ ।

‘यदावाह—५ ।

मुच्यते । अथवा किलदासा^१ एव । तथा अभिषेकप्रवृत्तमनो निमित्ता य
स्तोऽन्वेयमेव ॥

नारदः—

यस्मैनां स्वामिन् कृत्रिमोऽन्येनान्तर्गतयात् ।
दासत्वात् विमुच्येत पुनश्चार्थः^२ 'मयेत च ॥
अनाशक्तमृतो दासत्वमुच्यते मोक्षं यदा ।
मक्षिन् चापि दुर्मिते न तच्छुद्धयेत कर्मणा ॥

दुर्मिते मृतः यस्मै मोक्षं दत्वा ('मुच्यते । दुर्मिते प्राणहर्त्ता
मक्षिन् तत्कर्मणा निस्तीर्णत इत्यर्थः ।

^१ 'आहितोऽपि धनं दत्वा स्वामी यदेनमुद्धरेत् ।

अथोऽप्यन्येदेन सौऽपि कृतादयन्तरः ॥

^२ 'यत् 'आहितो' कथमृतं 'धनं दत्वा' प्रभुः) यदेन मोक्षयेत्
तदा मुच्येत । एव च कृतधर्मा कृतित्व वा मक्षिः सा तस्येत्यर्थः ।

अर्थं तु मोक्षं दत्वा यस्मै दासत्वादिमुच्यते ।

^३ 'यत्प्रम कृतान्मोक्षितो अर्थं इदं च दत्वा मुच्यते ॥

^१ सा ऐति । अथ विरोधमाह ना—क ।

^२ तं म—न ।

^३ कथित—नाटोपममुद्रित—पृष्ठम् ९९; नाट्यमुद्रित, पृष्ठम् १४५ ।

^४ [ ]—क, ल ।

^५ नाटोपम—नाटोपममुद्रित—पृष्ठम् ९७ ।

^६ अथानिमित्तम्—

यत् प्रवृत्ते यत्प्रवृत्तिं धनं दत्वा, प्रवृत्तिर्न मोक्षयेत् मुच्येत
दासत्वात्—नाटोपममुद्रित—पृष्ठम् ९७ ।

^७ यत्प्रम कृतान्मोक्षितः । य यस्मै इति च दत्वा मुच्यते । यत्प्रम
कृतकृते कृते इति मुच्यते—नाटोपममुद्रित—पृष्ठम् ९८ ।

कृतकालमुत्तरमात् कृतकालो विमुच्यते ।

उवाहमिमुच्यतो दुर्देमातः एवे जितः ॥

प्रतिक्षिप्तप्रदानेन मुच्यतेरित्युक्तवर्धना ।

‘उवाहमिति कालनिवर्तं कृत्य उपगतः ; दुर्दे’ जितः एवे
जितश्च प्रयोऽपि प्रतिबानुच्यमात्तुल्यवर्धनां दत्ता मुच्यन्ते ॥

राज्ञ एव ॥ दत्ताः स्यात् प्रकाशवर्धितो नरः ।

न तस्य प्रतिषेधोऽस्ति न विदुषिः कथंचन ॥

• ‘प्रकाशवर्धितो’ राज्ञ एव दाता उक्तः । जितराज्ञो निम्नादुद्धः
अज्ञेयवर्धनश्च ॥

मन्त्रप्रयोगेनानुसन्धे मन्त्रदातः प्रमुच्यते ।

निम्नादुद्धवर्धनाश्च मुच्यन्ते वदवाभूतः ॥

‘मन्त्रदातो’ ‘मन्त्रस्यादान्प्रमुच्यते । वदवाभूतो वदवद्वि-
हन्मुच्यते ॥

‘अनागतः—क ।

‘अज्ञ—नाप्यतद्वृत्ति, उद्धव [१८ ।

‘दृष्ट—मन्त्रीकस्तुतिता, उद्धव १८ ।

‘मन्त्रवागिमात्रे—

उवाहमिति काव्यविषयकप्रयोगात्, दुर्देमानीतः, एवे जितश्च,
प्रयोऽपि प्रतिबानुच्यमात्तुल्यवर्धनां कर्म कर्तुं तद्विषयकतया मुच्यं दत्ता
मुच्यन्ते—मन्त्रीकस्तुतिता—उद्धव १८ ।

‘हेतुजितः प्रजितः—क ।

‘मन्त्रवागिमात्रे—

दाता उक्तः प्रकाशवर्धितो राज्ञ एव दाता, न तस्यविषय स्यात् ।
प्रकाशवर्धना कर्मात्तः उपपन्नित इत्यर्थः । न केनचित्प्रति प्रपन्नेन तस्य प्रोक्तः
दुर्द्विर्द्विजित, जितराज्ञो निम्नादुद्धोऽज्ञेयवर्धनश्च स्पर्धनवर्धना—मन्त्रीकस्तु-
तिता, उद्धव १८ ।

‘मन्त्रवागिमात्रे—क ।

कालपावनः—

स्वदासी वस्तु संवचोयु प्रवृत्ता च भवेत्ततः ।

अथैव 'वीजं वार्षा स्वदासी सान्त्वया तु सा ॥

नारदः—

सदासमिच्छेयः कर्तुमदासं प्रीतमात्मनः ।

स्वदादादाय तस्यागु मिन्वास्तुभं तदाम्भसा ॥

'साह्याभिः सपुत्राभिः सुभिः चैवमवाप्तिरेत् ।

अदास इति चोक्त्वा विः पातुस्तुलं कन्योत्सुयेत् ॥

तदावचति वक्षस्यः स्वाभ्यनुमदपास्तिः ।

चोन्वाचोऽथ' इतिवाचो मन्त्रवर्तिस्तः सताम् ॥

कुरसादि—

दासीकुलाश्च दभताः स्युः जातः' कथाजनेन वा ।

उत्पादसो यदि स्वमी न 'दासात्मैस्व दूनयः ।

कारपावनः—

दासेमोदा 'स्वदासी वा साऽपि दासीर्त्वेनाधुनात् ॥

वस्तुदाहता ममुल्लेखाः स्वाभ्यधीनममुर्वतः ।

^१ निर्वय कार्यान् दासी तस्य सा भवेत् । स्वदा—क ।

^२ कथा—क ।

^३ वाङ्मूर—म ।

^४ कः इतिवाच—नारदीयममुल्लेख, कुल्ल १०० ।

^५ विद—क ।

^६ मदा—स ; सदासतः—नारदीयममुल्लेख, कुल्ल १०० ।

^७ साः कथाजने—क ; साः कान्वाः जने—स ।

^८ तदा जप—स ।

^९ दासम्—क, च, न, उ ।

^{१०} न्वा दासी सा—स ।

^{११} सताम्—स ।

व्यासः—

अन्यदीपा तु 'वा दासी न दास्यन्वाव' 'साम्येत् ॥
शुक्लं 'दृष्ट्वा तु तां यच्छेद्यं गन्ता दास्यन्पुच्छति ।
न देवदास्येनामये शुक्लदी दासतां गमेत् ॥
न चैवशुक्लं तु वीचार्थं तद्दीपं धेनिष्ते भवेत् ।

कात्यायनः—

कानावु संभितां वस्तु दासी कुर्वन् पतन् विवम् ।
संशयमेत' वाङ्मय 'दृष्ट्वाः त्वाङ्गते भवेत् ॥
'वत्तद्वादीमदासी न दासीमिव शुक्लं नः ।
परिवारकपत्री च वाप्नुवात्पूर्वमाहृतम् ॥
विक्रोशमानां यो 'मकां दासीं विक्रेतुमिच्छति ।
अनायदिशः शक्तः सन् वाप्नुवादिच्छते दमम् ॥

नारदः—

वत्तु वीक्ष्योद्दोषीषु वद्विष्याजानिकैरिषु ।
वोत्सादकः प्रवृत्तमासी तुषैरान्धाहृतवपि ।
एते पीये वैरिषे वीजो न कम्पते पतन् ॥

^१ वा—क ।

^२ गतामेत्—क ; वा गमेत्—क, म, क ।

^३ दृष्ट्वा—क ।

^४ धेनिष्ते—क ।

^५ चङ्गम—क ।

^६ दमयः—क ; दमते तत्र भवेत्पुत्रम्—क ।

^७ वात्तु—कानावस्तुविस्तारोद्धार, वृत्त्य ८९ ।

^८ मता—क ।

^९ वात्तु च—क ।

^{१०} वि वे—क ।

अथानुष्ठानमिति^१ तासां याः शुक्लतो^२ मृदा ।
 अनुष्ठानयोग्यतायां तु शेषिकस्यैव कालम् ॥
 शेषिकस्य यदज्ञानात् केचि वीजं वर्धयन्ति ।
 न तत्र वीजिनो भवः शेषिकस्यैव तद्विषेत् ॥
 ओलपार्श्वगतं वीजं यस्य केचि परेहति ।
 कलमाद्वैदिकैरेवेति न वीजी भवते कलम् ॥
 महीतो जलपेहसान् यस्य येषु मयेकम् ।
 तस्य ते यस्य ता मासो योगं^३ एकन्दिश्वार्कम् ॥
 शेषिकानुमतं वीजं यस्य केचि सङ्गृह्यते ।
 तस्यैव^४ द्वयोरेव वीजिनोऽधिकयोर्नैव ॥
 "नैव शेषाद्वैदिकस्य न च वीजाद्विनाशितं तत् ।
 अत्रोत्पन्नं द्वयोरेकं नितुर्मातुष्यं धर्मतः ॥

अथ दाम्पत्यविकारिण उच्यन्ते^५ ।

कालपावनः—

विदुः केषु विधेयं दाम्प्यं निमित्तं न कश्चित् ।

^१ य तु तस्य वा च स्वाभ्युत्थतो कृताः—क ।

^२ मृदा—महर्षिस्मृत्यद्विद्या, पृष्ठम् १३६ ।

^३ एकम्—क, म ।

^४ तत्—क ।

^५ दाम्प्यं काले—महर्षिस्मृत्यद्विद्या, पृष्ठम् १३६ ; कुल्लभ्य तस्ये—
 नारदस्मृति, पृष्ठम् १५६ ।

^६ तं क्षेत्रे—क ; तः क्षेत्रे—ख ।

^७ पक्षित—क ।

^८ तयो—क ।

^९ दोलनम्—म ।

^{१०} एते क्षेत्रे—क ; न क्षेत्रे—ख ; नैव क्षेत्रं न—महर्षिस्मृत्यद्विद्या,
 पृष्ठम् १३७ ; दाम्पत्येयं विनाशक्यं न वा—नारदस्मृति, पृष्ठम् १८० ।

^{११} न्ते । विदुः—क ।

कर्मानामनुलोभेन दास्य न प्रतिलोभतः ॥
 दास्यन्वैश्वर्यशृङ्गायां स्पृष्टो हि स्कन्दताम् ।
 नमस्ते तु विभो तु दास्यन् नैव दास्येत् ॥
 क्षीणव्ययमसंश्लेषे न न्यूनं कर्म दास्यतः ।
 तथापि नाशुभं कर्म क्षुब्धोऽत द्विजोत्तमः ॥
 मातृवत्स्य हि दास्यतां नृपतेनो विद्वन्ने ॥

वाचः—

कर्मानामनुलोभेन दास्य न प्रतिलोभतः ।
 स्वधर्मस्यासौ प्रकट्यावस्थितो विभः क्षुब्धमादेर्दन्तो नवति, यथा

दास्यन्वैश्वर्यशृङ्गायां स्पृष्टो हि स्कन्दताम् ।
 नमस्ते तु विभो तु दास्यन् नैव दास्येत् ॥

वचनः—

न शुभं सविन्दश्च न विभो^१ नमस्तथोत्तमः ।
 दास्यन्वायं न गच्छति न न विद्याधिको द्विजः ॥

‘न शुभं सविन्द’ इति मातृवत्स्यविरिक्तमात्मनस्तद्विषयम् ।
 मातृवत्स्यवत्स्योर्ध्वं दासः । क्षुब्धमादिसमनर्थस्य विद्याधिको न दासः ॥

वचः—

मातृवत्स्येन सते नैव दाता द्विकर्ममाय ।
 विद्याधिकः ‘समासेन सविन्दो नृपतेऽपि न ॥

^१ शुभं—क ।

^२ नमस्तथोत्तमेन दास्यन् न विद्वन्ने—नमस्तथोत्तमस्यैव, वृत्तम् ९९ ।
 नमस्तथोत्तमे, वृत्तम् १४९ ।

^३ सविन्द—क ।

^४ म्येन—क ।

^५ प्रत्यानय—क ।

^६ सविन्द—क ।

^७ विभ—क ।

विष्णुः—

अस्तूतमर्षी दास्ये निषोद्यमेत् स उदयनल्लभं दम्भयः ॥

कात्यायनः—

दास्यं तु कारवेदास्यं कीतमकीतमेव वा ।

दास्यमैव 'दि सुतोऽसी स्यमेव स्वाम्भुवा ॥

नारदः—

'मार्ता पुत्रश्च दासश्च यम एवायनाः स्मृताः ।

वसे समविपश्चान्ति वस्येते तस्य लर्कलम् ॥

अम्भुमेत्वाङ्गुलूवाक्यं समाप्तम् ।

वैतनस्थानपरिक्रिया

यथा वैतनस्थानपरिक्रिया ।

नारदः—

भूयानां वैतनस्थोक्तो दानादानपरिक्रियमः ।

वैतनस्थानवाक्यं तद्विवादपर्यं स्मृतम् ॥

^१ विष्णु—क ।

^२ अथवागम एवेत्या भार्ता दासस्तथास्मृतः—नारदीयस्मृतंहिता, पृष्ठ ९२ ।

^३ इत्यम्—क, उ, नारदीयस्मृतंहिता, पृष्ठ ९२ ।

इति श्रीवराहमिहो ब्रह्मसंहारनाम्ने अम्भुमेत्वाङ्गुलूवाक्यं विवादपर्यं समाप्तम्—क, उ ।

^४ वाक्यं एवमं विवादपर्यम्—क ।

^५ वाक्यमिदमेवमे—क, ग, उ ।

^६ लर्क—क । नारदीयस्मृतंहिता, पृष्ठ ९२ ।

सुखाय वेत्तनं दद्यात् कर्मस्थानी यथार्कसम् ।
 जाही मध्यायताने च कर्मयो बह्निनिधितम् ॥
 भूताग्निनिधितामां तु दत्तमायनयान्मुवात् ।
 तामं गोवीर्यसत्त्वानां बहिष्मोपहृणीकतः ॥

['गोवीर्य' गोतन्ततिः । गोमद्वयं वसुधैवकुतम् । तथा च]

वाङ्मनसः—

दाप्यस्तु दत्तनं मामं बहिष्मोपहृणतः ।
 अग्निनिधितं वृत्तिं वस्तु कारयेत्त नदीहितम् ॥
 देवं कारं च वोऽदीमात् कारं कुर्वाच बोऽयथा ।
 तत्र तु स्वामिनस्तन्मोऽधिकं देवं कृतेऽधिके ॥
 यो वाक्कुलौ कर्म तावत्तत्त तु वेत्तम् ।
 उन्मोत्त्वसीत्तं वेत्तौत्तं कुर्वाचवाङ्मनः ॥

'यः पुनरग्निनिधित्वेन वृत्तिं कारयति स राजा दत्तनं मामं दाप-
 यितुम् । वाङ्मनसस्तुत्यानां बहिष्मोपहृणीकतः कामगोवीर्यसत्त्वानां

^१ राज—य ।

^२ कृतम्—क ।

^३ [ ]—य, त ।

^४ शब्द—य ।

^५ तादृशे—य ।

^६ तादृशं वेत्तं तादृशं . . . वाङ्मनसस्तुत्यानां वृत्तिं कारयति दत्तनं कर्म

'कारयति स राजा तामात् बहिष्मोपहृणतस्तुत्यानां कर्मयो वस्तुनं तत्र दत्तनं
 मामं वृत्त्याय ददातः । वस्तु वृत्त्यै दत्तौत्तं देवतायैचितं कर्मकुर्वन्
 कर्मन्वाकारयेत्त तावत्तत्त करोति वा तत्र वृत्तिम् वृत्तिः तामिनः

वशात्कर्मं दत्तमं यानं तन्मते । पशूनां सन्ततिम् । सो देशकालोचितं कर्मं पुनर्न 'देशं कालं वासीमात्' अतिक्रामति । 'तस्मिन्नेव वा देशे काले च कर्मं यथा कारवशात्कालव्यवस्थां कुर्वीत', इति करोति, तत्र तस्मिन् भूमे स्वामिनः 'कर्म' इच्छा भूतिदानं अस्ति, वाचस्पतिरिति तावत्वात्, न तु सर्वो भूतिम् । यदा तु देशकालव्यवस्थामित्युक्त्याऽधिकं कालः कृतः, तदाऽधिकमपि वेतनं देयम् । 'यदा त्वेकमेव कर्म निवर्तयितुं उपायान् बहुभिर्वा विवर्तयति' 'अथवाचस्पतिः' चेत् स्वाध्यायविषयात् न इच्छावशात् भूतिरानी, वाचस्पतिरिति करोति तदाऽधिकं देयम् । तेन कृतकर्मोत्तरेण वेतनं देयम् कर्मनिमित्तवशेनस्य । शास्त्रे पुनर्न यथाशुतं कुर्वीत । तत्र तु स्वामिनश्चन्दोऽधिकं देयम्—क, म ।

^१ अथ वितादरा — अनामकालादिना प्रत्यह—

देशमिति—यस्तु पुरुषः कर्मविशेषाशुचितं देशं कालं च कर्मवि-
कल्पवशेन देयमिच्छेत्तत्परोक्षमिच्छेत् वा देशे काले च कालव्यवस्थां काल-
व्यवस्थावशात्कालं इति करोति तस्मिन् भूमे भूतिदानं अस्ति स्वामिनश्चन्द
इच्छा मतेत् । वाचस्पतिरिति तावत्वात् पुनः सर्वमेव भूतिमित्यर्थः । यदा
पुनः देशकालव्यवस्थाऽधिकं कालः कृतः तदा त्वेकमिच्छेत्तत्परोक्षं (२) भूते-
रधिकमपि यत्नं स्वामिना भूत्याय दातव्यम्—वा. वि II, १९५ ।

^२ [ ]—क, म ।

^३ अथ वितादरा — अनेकपुरुषाणां कर्मणि भूतिदानप्रकारपाद—

सो वाचस्पतिः । यदा पुनरेकमेव कर्म निवर्तयितुमुपायान् विवर्तयति
तन्मतेरप्युक्त्यां वेदाभावादिमयाहुमान्याम्, अपिचान्दशुभिर्निमित्ति यदि न परि-
समाहितं तदा यो पुरुषो वाचस्पतिं करोति तन्मतेरपि तत्कृतकर्मोत्तरेण
मन्वस्यकल्पितं वेतनं देयं न पुनः दातव्यम् । न वाचस्पतिः कर्मणि वेतनस्या-
परिभाषितत्वात्तदानीमिति मन्वस्यम् । शास्त्रे कृतकर्मं कर्मणि निर्दिष्टं यथाशुतं
वाचस्पतिमिति तन्मतेरप्युक्त्यां देयं, न पुनः प्रत्येकं कृतकर्मं वेतनं दाति कर्म-
कर्मं परिकल्प्य देयम्—वा. वि.—II, १९५ ।

नरिह्नद्विभं, तदा तद्वत्कर्त्तुमाप्ति । 'साधने' तु उवाच्यं बहुमिषां
कर्मणि विवेकिनि यथाभूतं कुर्यात् । यत्नपरिभाषितं तत्पदेभ्योमान्धां बहुभ्यो
वा द्यात् । न तु नापेकं कृत्यम् । नापि कर्त्तव्यरूपमिति ॥

बृहस्पतिः—

विनाशं वक्ष्यमाणं वा गृहीष्यात्सीतयाहकः ।
भक्त्यादिभूतकः सीतान् भार्यं गृहीत् वक्ष्यन् ॥
यत्नसम्प्राप्तिनाशं तु न गृहीष्येतेषां सूतः ।

नारदः—

कर्मोपकर्त्तव्यं तेषां विषां यति यद्वितन् ।
आत्मनोऽपि न तद्वत्त्वं न विज्ञेन कदाचन ॥

हृदयमुः—

समुद्रशान्दकुराया देवकालार्थेऽस्मिन् ।
नियच्छेदमुर्मति 'अं' तु सा स्वाध्यायकृता वधि ॥

गुरुरक्षयिः—

सूतकथं न कुर्यात् स्वामिनः साध्याप्यपि ।
मृतिहानिमवाप्नोति ततो 'वा'दः प्रकृते ॥
गृहीतेत्यनः कर्म न करोति यदा सूतः ।
कर्त्तव्येभ्यश्च वाच्यो हिनुषं तत्र वेतनम् ॥

वाच्य इति शेषः ।

^१ साध्यादकृतः—को. य. पूर्य ६७६ ।

^२ तद्वत्—स ; यद्वत्—सूतस्यैवमिति, पूर्य १३५ ।

^३ नार . . . यत्न—सहित—य, स, न ।

^४ 'अं' तु यत्ने वा—य ।

^५ वाच्यः—य ।

^६ सूतः—स ।

^७ यत् । कर्त्तव्येभ्यः—य ।

‘[मनुः—]

‘[“यमोक्तवार्तः स्वैर्यो वा यस्तत्कर्म न कारयेत् ।
न तस्य वेतनं देवं अस्योनस्वापि कर्मयः ॥]

नारदः—

कर्मादुर्वन् प्रतिश्रुतं कार्यो दत्ता मृति यवान् ।
मृतिं वृद्धिवाऽदुर्वाणो द्विमुपां मृतिवत्तदेव ॥

मनुः—

मृते नातो न कुर्वाणो दत्तकर्म यमोदितम् ।
त दण्ड्यः कृष्णस्वान्तो न देवं नाम्न वेतनम् ॥

नारदः—

कारेऽपूर्णे लज्जन् कर्म मृतेर्नाशमवाप्नुयात् ।
[“स्वामिदोषात्पदाम्बु वातार्कृतमवाप्नुयात् ।
यमवर्त्तादपि वा तु भार्गव” वा यानवाहने ॥
दार्ढ्यो मृतिच्छर्मागं सैर्धनैर्वर्षये त्यजन् ।]

²[ ]—मनु, VIII, २१७ ।

³[ ]—य ।

⁴यथेक . . . कर्मणः—मानवीयत्वेन परिहृतम्—य, उ ।

⁵सुस्यो—मनु, VIII, २१७ ।

⁶[ ]—य, उ ।

⁷स्वच्छन्दमाप्नु—य ; लज्जन्त्यर्थे—नारदीयमनुसंहित, छल्ल १०२ ।

⁸स्वच्छन्दति—य ।

⁹भानववाहनात्—य ।

¹⁰स्ये कृते—य ।

¹¹सुमन्त्रे—नारदमृति, छल्ल १५१ ।

विन्दुः—

मृतकस्यापूर्वकाले कर्म त्याज्यं सकलमेव कृत्यं भवति । रात्रि
व्यसतं क्वात् । स्वर्गोपेयं च यदि नश्येत् तत्त्वानिने देवम् । अन्यत्र
देवताद्योक्तात् । स्वामी चेत् मृतकमृत्यो काले ज्ञेयात्, तत्र मर्त्येव
कृत्यं क्वात् । व्यसतं च राजनि अन्यत्र मृतकयोक्तात् ॥

वाङ्मनसः—

अत्रात्रैविके नष्टं भाग्यं दातव्यम् वाङ्मनः ।

अथानपिक्तुचैव मदान्यो द्विगुणं कृतिम् ॥

मदान्ते सप्तमं भागं चतुर्थं पथि कृतवत् ।

कृतिर्नैविके सर्वो मदान्तेवाङ्मनसोऽपि च ॥

‘कदा’ ‘मदान्ते’ मदान्ते वाङ्मनस्यानात् त्यजति तदा कृत्वा सप्त
सप्तमं भागं दातव्यः । निर्गतकाले यदि परित्यजति तदा कृत्वा सप्त
चतुर्थं भागं, ‘अर्धवत्’ सर्वो । कदा पुनः स्वामी मृतकमेव स्थानेन
त्यजति तदाऽन्तेनैव मृतकायं चतुर्थं देवम् ॥

‘अथ विताङ्मनः—

विन्दुः—

प्रकान्त इति—प्रकान्ते मन्त्रकाले प्रकान्ते सप्तग्रीकृतं कर्म वसत्यति
काली कृतिः सप्तमं भागं दातव्यः । अन्यत्र विन्दुः प्रकान्तिकृतकृतिमदिना
द्विगुणकृतिदानमुत्तरम्, इदानीं सप्तमे भाग इति विधेयः । वसत्ये । कृतवन्तः-
पदान्तेवाङ्मनस्ये भगवद्भक्तं कर्म वसत्यति तत्र सप्तमे भागः । वस्तु
प्रदानप्रकान्तं एव त्यजति तत्र द्विगुणकृतिदानमपि विधेयः । यः पुनः पथि
प्रकान्ते मदान्ते मदान्ते कृति कर्म त्यजति स कृतिचतुर्थं भागं दातव्यः । अर्धवत्
पुनः सर्वो कृति दातव्यः । वस्तु त्याज्यः कर्मसप्तमं त्याज्यति स्वामी
द्विगुणकृतिदानमपि चतुर्थसप्तमभागादिकं मदान्ते दातव्यः । इति—

पृ. वि. १९८४

‘मिं मृतकः त्वेव स्या—न ।

‘मेवा—न ।

वृद्धस्तु—

वधि विस्तीर्य तद्भाण्डं वक्षिभूतं भवेन्नरि ।
अथ जप्तापि देवं स्वात् सुतेत्यर्थं उच्येत सः ॥

कात्परावनः—

[‘यदा च वधि तद्भाण्डं आसिद्धयेत द्विषेत वा ।
वाचान्वा गतस्तेन प्राप्नुयात्तावतो’ इति च ॥]
तत्रैतन्नि कथार्यं यः आनन्दं रोचतेत्येव वा ।
प्राप्नुयात्तावत् पूर्वं आने अहमवाप्तवत् ॥

वप्यस्त्रीषु नारद आह—

शुल्कं गृहीत्वा वप्यस्त्री ज्ञेय्यन्ती द्विगुणं वदेत् ।
अनिष्ठाप्यशुल्कदाताऽपि शुल्ककृद्वाभिमतान्मुखात् ॥

बुद्धस्तु—

व्याधिता सञ्जया व्यथा राजकर्मनराजया ।
आमन्त्रिता च नानाश्लेषवाक्या “वदवाप्तवता ॥

नारदः—

अथयच्छस्त्रया शुल्कमनुभूय पुत्रान् मिथम् ।
अहमेव^१ सञ्जयाच्छन् वातकन्तवसादिभिः ।

‘अथयजेव’ विहितवाक्येन, ‘वातः’ तावन्वत् ।

^१ [   ]—क, छ; अशुद्धः पाठो दृश्यते—क ।

^२ उभयो—कालावन्मन्त्रितसमीक्षार, पूजम्, ८१ ।

^३ व्या—ख ।

^४ वप्यिना—ग ।

^५ तु संगच्छेत्—क, ख ।

असौर्वा यः सदाशब्देन 'बाहुभिर्वा विगर्हयेत् ।

सुखं सोऽश्वत्थं दायो विनयं साश्वदेव तु ॥

वेद्याप्रवीणा ये तत्र बाहुकाश्वेदृष्टे स्थिताः ।

समाश्वसेषु कार्येषु निर्मलैः प्रकीर्तितः ॥

परिच्छेदे गृहं कृत्वा वर्तमानान् अथाह नारदः—

'परम्परी गृहं कृत्वा स्तोत्रं कृत्वा वनेषु यः ।

स शङ्खदीत्या निर्मल्येन 'गृवकाश्वेदकारिकम् ॥

स्तोत्राद्विवाहसम्पत्तिना तु परम्पराविविधतः ।

'निर्मल्येन गृवकाश्वानि न गृह्णीत्यभ्यर्चयेत् ॥

वाज्येन गृवकाश्वानि तद्वत्त वा निवेदयित्वा ।

विनिर्मल्यैस्तु तन्मार्गं भूमित्वायी निवेदयेत् ॥

'स्तोत्र' शब्देन भावदानुभवार्थं तेज्यो दद्यादक्षिणोपध्वजे ।

अथाहः—

शेतेन मुषिरं 'लज्जया मन्दिरे कुरुते तु यः ।

'बहुभिर्वाहनि साधयि—य, व; बहुभिर्वाहनि वासयेत्—स;

बहुभिर्वा विगर्हयेत्—त ।

'सम्पत्ति—य ।

'तु गृह्णीताः—य, स ।

'सूरी गृहं कृत्वा विनया विनिर्गते—य, स, व ।

'पादयो—नारदीयमश्वद्विहा, सुखम् १०५; नारदस्युक्ति, सुखम् १०५ ।

'अश्वया सर्वं सुखोपितः—नारदीयमश्वद्विहा, सुखम् १०५ ।

'मकरावा गन्धेनूनं वाहं कृत्वा ये निवेदयित्वाः—य ।

'अश्वेन—य ।

'शङ्ख—य ।

निर्णय्यतस्तस्य 'दारु दत्तस्तोमस्य नाज्यमा ॥

‘‘अन्वया’ शेषकतः ।

कात्पायनः—

गृध्रादीनादीनि गृहीत्वा भारकेन च ।

स्वादिनो नार्धवेद्यान् रावदाप्यः समाटकम् ॥

‘‘इत्यन्वयोस्तोदादीन् गृहीत्वा भारकेन च ।

नार्धवेत् कृतकृत्यः’’ सन् रावदाप्यः समाटकम् ॥

‘भारक’ शब्देन दक्षिणोच्यते । इति ॥

भारदः—

स्तोमवादीनि भाव्यज्ञानि पूर्वकालानुपानयेत् ।

‘गृहीतुरा भवेद्भक्तं नष्टं चैत्यत्र संश्रयात् ॥

‘‘जीवजिह्वा शुक्लजिह्वयाद् वसुः—

पथं वानं तरे दायं ‘वीरयेऽर्धवर्गं तरे ।

पार्श्वं पशुश्च च योषिश्च पार्श्वं रिक्तकः पुमान् ॥

‘‘पूर्वभाष्यानि वानानि तर्हि दाय्यानि समतः ।

रिक्तभाष्यानि यत्किञ्चिद् पुनस्तथापरिच्छदाः ॥

‘वसु—क ।

‘‘अदत्तस्तोमे शेषकत एव दाय । का—क ।

‘‘वृत्ताप्य—क ।

‘‘नार्धः कृत्य—दक्षिणमन्त्रपुनित्तोदात्त, वृत्त ८२ ।

‘‘वैशेष्यत इति—क ।

‘‘गृही वाऽनुमतेऽज्ञानं व्यतर्त—क ।

‘‘वा—अदत्तस्तोमोदात्ता, वृत्त १०९ ।

‘‘[ ]—क ।

‘‘पुनस्तोमं नष्ट—क ।

‘‘भाष्यवादीनि—वसु, VIII, ४०९ ।

दीर्घेऽप्यनि यवनेऽं ववा कालं करे स्वेत् ।
 करोमि तु तद्विवात् सङ्गदे नाति तद्वन् ॥
 गर्मिणी तु द्विगतादिः तथा यवमितो द्विः ।
 यवत्या लिङ्गिनयेन न दान्वास्तानिर्ध करे ॥
 यवदि किञ्चिद्व्यानां निर्वोर्ध्वतावतः ।
 तद्विनेन दातव्यं समागम्य स्वर्गोऽप्यतः ॥

इति ।

रजस्रहो नष्टस्य वस्तस्य मूलव्यानकृतसिमाह मारुतः—

मृत्पात्रमानो द्विगते सङ्गदौतस्य वस्ततः ।
 द्विःपादं वित्तुतीर्णतः चतुर्वीतिऽप्येव च ॥
 अर्धकृत्यु परतः पादोऽप्येव च वस्तत् ।
 पादं धीवदशं जीर्णं जीर्णस्वर्गविषयम् ॥

‘अष्टममर्गस्य सङ्गदौतस्य वस्तस्य नाशितस्वर्गव्यापनेन वसे
 मृत्पात्रस्य देवम् । द्विगतेन पादोर्ध्वं विनीतस्य वृत्तीर्णकृतम् । चतुर्वी-
 तस्यार्धम् । अर्धकृत्यु देवम् । ततः परं वित्तुतिर्ध्वं पादोऽप्येव देवः ।
 अर्धकृत्यु जीर्णं नाशितस्य इच्छातो मूलकृत्युम् ॥

पादव्यापः—

व्यापनमीन् वस्तम् दातुः ‘रजस्रहो पराङ्मुखम् ।
 विज्यावक्यामावययितेतु ववाद् वत ॥

‘अथ मित्यापरा—व्यापनमीन् सङ्गदौतस्य वस्तस्य नाशितस्य (१)
 व्यापनमीन् पञ्चमूलं मूलं देवम् । द्विगतेन तु पादोर्ध्वं व्यापनमीन् विनीतस्य
 पुनस्तुतीर्णकृतम् । चतुर्वीतस्यार्धं पञ्चमूलं देवम् । ततः परं वित्तुतिर्ध्वं
 पादोऽप्येव देवम् (२) पादोऽप्येव देवम् । अर्धकृत्यु जीर्णं पुनर्वित्तुतिर्ध्वं
 व्यापनमीन् मूलकृत्युम्—वा. वि. ११, २३८ ।

‘मैत्र्यापरा—वा. वि. ११, २३८ ।

“हृत्करो” वस्तुवाक्यः । स यावि निर्मेयवार्थं समर्थितानि वाचोति
 त्वर्थं वस्तुवाक्यमिति तदा वस्तुत्वार्थं व्यक्तः । वस्तु तावि विधीयतेऽवकी-
 र्णीते वा “सर्वैरात्मन्तं वाचं मनोमनोवार्थं वस्तं देवम्” ममापि तदा एतावद्भूतं
 देवम्” इत्येवं संवाच वस्तुवार्थं ददाति यावि वा नवति, त्वस्तुवद्भूतो वा
 वाचितं ददाति, असी वस्तुत्वार्थं व्यक्तः इति ॥]

इति “वस्तुवाक्यवर्णिका समाप्ता ।

स्वामिवाक्यविवादः ।

अथ “स्वामिवाक्यविवादः” ।

तत्र वस्तुः—

पशुः स्वामिना चैव वाक्यतां च व्यतिष्ठते ।

विवादं रीत्यवधारयि वस्तुवाक्यवर्णिकाः ॥

“अथ निश्चयः—तद्वस्तुवाक्यतां वाक्यवाक्यतां निर्मेयवादीनां
 दण्डनाम्—

वस्तुत्व इति । वस्तुत्वार्थं वस्तुत्वार्थः स यदि निर्मेयवार्थं समर्थितानि
 वाचोति त्वस्तुवाक्यमिति तदाऽसी वस्तुत्वार्थं व्यक्तः । वा पुनस्तुत्वार्थं विधीयते
 मनोमनो वा वस्तुत्वार्थमनुमनोवार्थं वस्तं दीयते मन्मतावद्भूतं देवमिति वा
 वाचोति याचितं वा नवति त्वस्तुवद्भूतो वाचितं वा ददाति तदाऽसी वस्तुत्वार्थं व्यक्तः
 पशुत्वार्थं व्यक्तः— वा. वि. 11, २३८ ।

“ति वस्तुवाक्ये वेत्—स ।

“गोपना—स ।

“द वस्तुत्वार्थं । गोपः—स ।

शेषः क्षीतभूतो यस्तु स दुष्कृत् दशमोऽयम् ।
 गोस्वाम्यनुमते^१ मूलं सा स्वल्पान्तेऽमृते भुक्तिः ॥

नारदः—

मयां श्रुताद्विजयती भेनुः स्वयं द्विजताद्वृत्तिः ।
 पतिसंफलं^२ गोपे सन्दोहो वाऽऽमे^३ऽहनि^४ ॥

^१ गोपस्य 'भुक्तिः' गोश्रुताद्विजयती द्विजायमे भुक्तिः । द्विजतादेका
 भेनुः पतिसंफलं देवा, सर्वसन्दोहो वाऽऽमेऽहनि ॥

उपलब्धेद्वा गोपाय कल्पहं राजनीधने ।
 बीर्वाः पीलाश्च सा गोपः सप्राज्ञे पशुपालयेत् ॥

'द्विजते द्विजते पातः स्वामी गोपसमोर्ध्वं नीत्वा जयेत्' । स गोपः
 बीर्वाः कने विहताः कृताः पीक्षेदकाः सप्राज्ञे पशुपालयेत् स्वामिने
 समर्पयेत् ॥

^१ ते वा सा स्वल्पान्ते तु कृता इति—क ।

^२ दे गो—क ।

^३ वीर्वा इति । उपा—क ।

^४ इति—क ।

^१ भवस्वामिनाम्ने—गोपस्य भुक्तिः गोश्रुताद्विजयती तदुत्पत्त्याद्विजयती
 द्विजसमीप्यः द्विजतादेकभेनुः पतिसंफलं देवा । सर्वसन्दोहो वाऽऽमेऽहनि—
 नारदीयसमुत्पत्त्या कृता १०३ ।

^२ भवस्वामिनाम्ने—गोपसमोर्ध्वं नीत्वा स्वामी गोपाययेद्विजतेद्विजते
 'ज(तः)तः) कृताः स गोपः बीर्वाः कृताः पीक्षेदकाः सप्राज्ञे पशुपालयेत्
 स्वामिने समर्पयेत्—नारदीयसमुत्पत्त्या—कृता १०३ ।

^३ त् । इति—क ।

['तथा न पादुमलसः—

यथाऽग्निमान् वस्तु रोषः सार्यं प्रथमयेत्या ।

प्रमादसूतनष्टांश्च प्रदात्यः कृण्वेत्तवः ॥]

नारदः—

स्वाधेयं रोष्यमानं गोमो व्याप्यच्छेद्यं वचितः ।

अशक्तानामिषैर्वि स्वामिने तस्मिन्नेदयेत् ॥

'व्यसन्नसंभवे मेकवादिना यथाऽग्निः 'व्याप्यच्छेत्' । अशक्तीं क्षीयं गत्वा स्वामिने द्यात् ॥

अव्याप्यच्छेदविकोक्तम् स्वामिने 'वाऽग्निमेदयन्' ।

गोदुग्धहृदिगोमत्तं निनयं यैव राजतः' ॥

बृहस्पतिः—

पाव्योवादिनाशे तु पाव्योश्चो विधीयते ।

'अर्धेयसोदशस्यं स्वामिनी' ११ इत्य' ११ एव वा ॥

१ [ ]—य, ख, च, न ।

२ सार्यं—य, ख ।

३ अस्वामिभावे—

इत्येवमादीन्ध्यातुम्यदिनिमित्तं व्यसन्नं स्पष्टेन गमं मेकवादिना यथाऽग्निः व्याप्यच्छेद्यः । अशक्तीं क्षीयं गत्वा स्वामिने द्यात् । तथा गोमत्तं रोषो न भवेत्प्राप्तिः—नारदीयसुवर्णिता, बृहस्प, १२३ ।

४ वचितो—य ।

५ य—य ।

६ येत्—य ।

७ स्य—य ; तः । इति । पाठ—य, ख, च, न ।

८ के द—य, ख ।

९ अशक्तानामिषायाः—य ।

१० ने—य ।

११ व्ययेव य—य, ख ।

व्यासः—

‘वालेकहे मानवाने तथा राक्षस विभवे ।
‘सत्यवतं’ इति वा स्यात् वाक्यत्रय विनिवृत्तिः ॥

नारदः—

‘महाविभे’ तु संज्ञे इति वाक्ये लज्जावति ।
‘वा’ वसत् इति इत्यात् वाक्ये लज्जाविभवे मते ॥

‘वा’ व्यति ।

नारदः—

‘जनेन’ सर्वपापानां विनाशः समुदाहृतः ।
‘सुते’ हि विशुद्धिः स्यात् ‘वाक्यवृत्तादिदर्शनात् ॥
‘जनेन’ दोषाद्विनाशेन महिषानाम्नादियाजानां विनाशो व्याख्यातः ।

पुनः—

‘‘कर्म’ कर्म च वाक्येन दर्शितं सातु न रोचनाम् ।
‘‘सुखसामिगु’ दयात् सुखेनानि दर्शयति ॥

‘‘साधने’ सा—क ।

‘‘सुते’—क ।

‘‘वसति’ वसतीकमेवमिदं दशते—पुनः, VIII, २३५ ।

‘‘तथा’ इति—सुखित नारदीयसुखित, पुनः १०३ ।

‘‘वत्’—सुखित नारदीयसुखित, पुनः १०३ ।

‘‘तु’ नार—क ।

‘‘सुते’—सुखित नारदीयसुखित, पुनः १०४ ।

‘‘सामिग’—क ।

‘‘वाक्यवृत्तादि’—सुखित नारदीयसुखित, पुनः १०४ ।

‘‘दर्शयति’ सुखेनानि दर्शयति—क ।

‘‘सुख’ सामिगं दयात् पु—सुखित पुनः, VIII, २३४ ।

‘‘के’—क ।

अथ शोषचारश्रुतिनिघ्नः

“अथ विधेयं पाण्डकन्यया वाह—

“शोषेच्छया शोषचारो” “श्रीः रात्र्येवेन च ।

[हिवस्तुमैवः पुण्यानि सर्वतः स्वयदाहरेत्] ॥

पशुः दत्तं परीणाहो भामसेवान्तरं भवेत् ।

द्वे सते सर्वदस्य स्वात् वज्रस्य चतुर्मुखम् ॥

[स्तु]—

“तत्रापरिहृतं धान्यं विहितं पशवो वरि ।

न तु व प्रवेष्टव्यं क्षुतिः पशुरक्षितम् ॥

[पाण्डकन्यया]—

पथि भामविहीतान्ते खेने दोनो न विधते” ।

“विहीतः” कुट्टयन्तिव्यामककार्त्तमिवां भूमिः ।

मकान्तः कामचैत्रो चोत्तवद्वयमईति” ॥

१ पाण्डकन्यया—क ।

२ शोषेच्छया—वा. वि. II, १६६ । (निर्वपसाग)

३ रा—क ।

४ भूमिपत्र व—क ।

५ वजेन च—च ।

६ तत्रापरिहृतं—क, ख ।; पशु—सुहित पी. ख. वि. II, १६२ ।

७ ते । वज्र—क ।

८ स्वयनि—क ।

९ वज्रस्य—क, ख ।

१० चोत्तव भूमिपति, स्वयन्तरो द्युवः । उक्त—क ।

११ वरि—ख ।

१२ ति ॥ विहीतः कुट्टयन्तिव्यामक . . . भूमिः—वाक्ये अत्र दृश्यते—

क, ख ।

[नारदः]—

उत्कम्प्य तु दृष्टिं यस्मात् सस्याप्राप्ते यथादिभिः ।

वातः शास्त्रो भवेत्तत्र न चेच्छक्यं निवृत्तयेत् ॥

अथ विशेषज्ञाद् द्वात्वायनः—

गोमिर्बिनाशितं धान्यं यो नरः प्रतिपाचते ।

क्षितस्तस्य नाशन्ति नाशन्ति च द्विषीकृतः ॥

नाशयस्वैवम् ।

यदि क्षेत्रे दृष्टिः कार्वा वातुरो वाक्श्लोकमेव ।

न नष्टवेत्तुर्गुणोद्गो न शिखरां शत्रुघ्नो ॥

पाङ्कजस्तम्भः—

दृष्टिं च तत्र कुर्वीत वातुरो वाक्श्लोकमेव ।

क्षिप्तं च वाक्श्लोकमेव शत्रुघ्नस्तुलातुगम् ॥

यथादिभिः सर्वेषु कुर्वीताश्रयं नष्टम् ।

तुःश्वेन "न हि कार्वाये लब्धस्तुलातुगः ।

गोमिर्बिनाशितं धान्यं सामन्तैस्तुषोरितम् ॥

क्षेत्रेण" गोमिदं देवं धान्यं कलेन साधयेत् ।

^१ इदं द्वात्वायनमिति । अथ दृष्टिस्तम्भे द्वायनः । पति—न ।

^२ गौरी न शिखरायां च—न ।

^३ दृष्टानि पाङ्कजस्तम्भराश्रयानि क्षिप्तं पाङ्कजस्तम्भश्रुती न शक्यन्ते ।

परं तु वातुरासीत्यशेषेषु सर्वेषु पाङ्कजस्तम्भेन उपन्यस्तम् । अथस्तम्भं मुद्रितं वनी (VIII, २३९) इत्येते ।

^४ क्षेत्रेण सार्वेषु—न, स, न ।

^५ हि शिखरा—स, न, स ।

^६ गौ—स ।

कात्यायनः—

वाक्यस्य विवरणे तु तत्तदेवं न बोधिता ।

(^१कथं बोधिते देवं धाम्यं तत्तर्ककाय तु ॥)

^२कार्यसंपत्तिवशा वा स्वात्मिकत्वबोधितम् ।

नारदः—

मात्रं गो दामोदण्यं ह्रीं मातौ महिषीं तथा ।

तथाऽऽविकल्पकानां दण्डः स्वादर्भमायकः ॥

मात्रशब्देन मानमात्रमुच्यते । इदमज्ञानपूर्वं पुनः प्रोक्तानुग-
मक्यविपर्ययः ॥

कात्यायनः—

^३‘उपासी’ तु दण्डया गौः महिष्येकस्य तथा ।

तथाऽऽविकल्पकानां दण्डो दण्डः प्रकीर्तितः ॥

अवस्थनादविवर्धितम् ।

पञ्चमस्तवः—

समनेषां विधीतेऽपि सरोद्धमद्विधीतम् ।

वाक्यस्य विवरणे तु तत्तदेवं न बोधितम् ॥

या नद्या वाक्योपेयं गोस्तु तस्यापि नाक्येत् ।

न तत्र गोमित्रो दण्डः वाक्यसदृशवर्धितः ॥

^४[ ]—क, ख, ग ।

^५देवं क—ख ।

^६न इत्यन्त—ख ।

^७‘दामोदण्यमायं’ तु ह्रीं पातौ महिषीं तथा—कात्यायनस्तुतिभाष्ये
सार, पूजा ८२ ।

^८दं—क ।

^९दण्ड । सप्त—क ।

नावानष्टौ तु महिनी सत्त्वर्थात्तस्य कारिणी ।

दण्डनोष्ठा तदर्थं तु यैस्तदर्थमजायितम् ॥

इदं महिनीवायितम् ।

विष्णुः—

विषा रात्रिषु सुहृत् मासे मासं, मासमात्रे स्वदण्डा योः
महिषादयस्य सर्वेषां वै कसो नाम । महिनी दण्ड, सरोद् मज्जायितं तु
चतुरः ॥

नारदः—

सत्त्वानां^१ द्विगुणो दण्डो^२ 'सत्त्वानां तु चतुर्गुणः ।

अर्थात्तोरकायां तु चौरदण्डः सरोदो युयैः ॥

वाङ्मन्त्रार्थः—

महाविश्वेवदिहानां यथोक्तद्विगुणो दण्डः ।

वाङ्मन्त्रार्थं विनाशेषु वाङ्मन्त्रात् लेखिनः फलम् ॥

^३ 'सत्त्वानां' इत्यस्य योमी तु पूर्वोक्तं दण्डमर्थंति ।

^४ 'न तत्र स्वामिनो दोषः' इति चेत्तु चतुर्गुणम् ॥

^५ 'अत्राले स्वामिनो दोषः' इति चेत्तु चतुर्गुणम् ॥

^१ सत्त्वानां—क ।

^२ दण्डमन्त्रार्थं—क, न ।

^३ अर्थात्तोरकायां—क ।

^४ 'सत्त्वानां' इत्यस्य—क, न ।

^५ नारदः—क ।

^६ सत्त्वानां—क ; सत्त्वानां तु—क, न, ल ।

^७ इदं चार—क ।

^८ मोक्षः—वा. नि. II, १५१ ।

^९ 'लेखनमिति मोक्षो'—क ; यथावेति मुनिः सत्त्वानां चतुर्गुणं न दण्डो ।

^{१०} इदं यथावेति मुनिः सत्त्वानां चतुर्गुणं न दण्डो ।

^{११} योमी—क ।

नारदः—

राज्योद्भूतौ वा वनोद्भूतौ वा ।
 अथ सर्वेण दष्टौ वा अथे तु परितोऽपि वा ॥
 व्याघ्रादिभिर्हो वाऽपि व्याधिभिर्ह्यनुपद्रुतः ।
 न तत्र शेषः शक्यः न च शेषोऽस्ति नोभित् ।
 अदम्यता इतिहो वधाः यथाप्राप्य द्वि ते स्मृताः ॥

[वदन्तः]—

अदम्यताः शक्यैर्दाम्यता इव कुतस्तथा ।
 अदम्यताऽऽनुशुको ग्रीधः सृष्टिश्च पातिसारिणी ।
 अदम्यताभ्येतुमे शक्यः शक्यैरपि च सर्वतु ॥

[शु]—

[*अभिर्ह्यहो वा सृतां ह्यैकतुं तथा ।
 शक्यतः वा विनाशः वा अदम्यतामनुगमनीम् ॥

नारदः—

वीःशृता वनाद्वा नरोऽपि वाऽनिकुलरी ।
 शिवाः शुः प्रकील तेषां स्वामी च शेषतः ॥

कलकलवा—

नरोऽपि शक्यः सृष्टिश्च शक्यः ।
 *[शक्ये तेषां च ते मोच्या वैशक्यमभिप्रेतः ॥]

[कलवापनः]—

अथोदम्यतां वदन्तं वै न शक्ये ।

^१ शु—न ।

^२ कुतस्तथा—न ।

^३ [ ]—क, न ।
^४ [ ]—न ।

स्वामी तु सिद्धयेव तत्र दण्डं प्रकल्पयेत् ॥
 वशं निर्बन्धनं ब्रह्मात् कारिण्यार्थं प्रकल्पतः ।
 यो निर्बन्धनं कल्पति 'तद्वैशः स्वाभिरुचयेः ॥

'इति स्वाभिरुचयविवरणम् ।

समस्तस्य सुखं

अथ समस्तस्य सुखं ।

तत्र नारदः—

प्राप्तयेवैश्वर्यानां विधिः समस्त उच्यते ।
 समस्तस्य सुखं तद्वैश्वर्यं स्मृतम् ॥

नारदः साधुभिः ब्रह्मसंनतप्रजापतौ कृता संविद् 'समस्तः' । समस्त-
 स्य सुखं तद्वैश्वर्यं स्मृतम् ।

नारदः—

ब्रह्मसंनतप्रजापतौ च संज्ञितः समस्तविदा ।
 नारदार्थे 'तु सा कार्या परमार्थे तस्यैव च ॥

^१ इति—क ।

^२ न तद्वैश्वर्यं—क ।

^३ इति वेदान्तस्य सत्यं तद्वैश्वर्यं—क ।

^४ परमार्थं तद्वैश्वर्यं स्मृतम्—क ।

^५ वा कार्या—क ।

^६ के तु—क ।

द्वौ त्वः पञ्च वा कार्याः समुद्दिष्टादिभिः ।
 कर्तव्यं वचनं तेषां शान्तिर्यथादिभिः ॥
 समाख्यादेवमुद्दिष्टाकारामर्शमृतिः ।
 तथाऽन्यादिरिदानीं संस्कारो 'वचनविद्या' ॥
 कुलादर्थभिर्यथैव च कार्यसमाप्तिरुच्यते ।
 वचनविद्यां चैव यथा सा समस्तविद्या ॥

कल्पयामः—

बुद्धिबुद्धे च नो^१ इत्याह वचुर्नोऽन्यथाहः ।
 अतुल्यं चैव यो नृणां स दण्डः पूर्वसाहसम् ॥
 अविरोधेन धर्मस्य^२ निर्मलं राज्यशासनम् ।
 तत्त्वैवान्वयं पूर्वं कर्तव्यं तु नृणां ॥
 राज्यवर्तितान्धमानं यो नरो नानुसारयेत् ।
 गर्हः स^३ 'दण्डयो वच्यः' गर्हयन्-राजशासनम् ॥

कल्पव्यतिक्रमे दण्डमाह बृहस्पतिः—

राज्योवा समर्थस्तु वः समर्थो विरुद्धेत् ।
 सर्वलक्ष्मणे दण्डः तस्य निर्मलं नृणां ॥

^१ जनन—तु; नोऽन्य—बुद्धिबुद्धिर्नोऽन्यथाहः, बृहत्, १९१ ।

^२ सत्यवर्तितान्वय—तु ।

^३ अविरोध—तु ।

^४ यो—राजापत्यस्युत्तमोद्धार, बृहत् ८३ ।

^५ तत्—तु ।

^६ नृते—राजापत्यस्युत्तमोद्धार, बृहत् ८३ ।

^७ निरुद्ध—तु ।

^८ वच्यो दण्डयन्—तु ।

^९ पालनं—तु ।

तत्र वेदमुनेषां वा नः कश्चित्कुलमे वरः ।
अमुःसुवर्षे पण्डितान् सत्य कथ्यो विधीयते ॥

वाङ्मनसः—

यमदम्बं ह्रीषतु संकिं अश्वमेधेन नः ।
सर्वमद्वयं कृत्वा ते राक्षसिपुत्रास्तेन ॥

सहस्रतरे—

कनकैश्वर्यमयानं यमस्य 'सुसहेत्यम् ।
दिव्यं यमवेद्यानां दुष्टं यमस्यवृद्धिम् ॥

सुरस्यैः—

अमु साधारणं हिंसात् क्षिणु वैश्वमेधेन वा ।
साक्षिभिरां विद्वद्वाच स निर्वास्यतः पुनर् ॥
अस्तुतः शून्यकथं वेदज्ञताहसी कथा ।
क्षेपितुस्तुष्टिर् न किमे निर्वासते ततः ॥
कुलधेनिष्ठाभ्यर्षाः पुराणद्विवाकिनः ।
वाभिकूर्कन्वरीत्यनां अमुः यमकारिणम् ॥
तेः कृतं यमकर्मण निगदन्मुग्धं शृणु ।
'तदाज्ञाज्जन्तुवन्तम्बं' निगद्यन्तं हि ते सृष्टाः ॥
वाधां कुर्वन्वेकस्य संसृता द्वेषसंयुताः ।
राजा ते विनिवार्यः स्युः शास्त्राधेनायुगन्धिः ॥

^१ सुस—४ ।

^२ क्षान् पुनर्दुर्ग—४ ।

^३ दम्ब—४ ।

^४ न राजा—४ ।

^५ म्ब—४ ।

सुप्तयैः सह समुद्रान्तो विनिर्वाद्यो यदा भवेत् ।
तदा विचारवेद्यामा स्वमर्गे स्वापयेत् तान् ॥

कात्यायनः—

एकस्यैव^१ वस्तुना वा 'संश्लोका देव' यो भवेत् ।
अद्वैततत्त्वा दम्बः तस्य दोषमदर्शयन् ॥

गण्डव्याहारे दम्बः

अथ गण्डव्याहारे दम्बः^२ ।

बृहस्पतिः—

संश्लोकांस्तं कृत्वा 'राजभाष्यं इत्यसि वे ।
ते सप्तसूर्यं दान्ता वसिष्ठश्च कणाकिनः ॥
समुद्रकार्त्तसिद्धयर्थं राजादीनां च दक्षिणे ।
ततो जनेन पण्डितैश्च सर्वेणामेव उत्तमम् ॥
'कणाक्षं मातिलं काऽपि विमलस्यं सर्वाक्षतः ।
देवं वा निःस्पृहं सर्वभोगास्तुरोगिणु'^३ ॥

^१ य वा न—कात्यायनस्पृतिप्रारोहण, पृष्ठम् ८३ ।

^२ तयो—स ।

^३ यस्य दो—कात्यायनस्पृतिप्रारोहण, पृष्ठम् ८३ ।

^४ गण्डव्याहारे बृहस्पतिः—३, क ।

^५ यति—स ।

^६ राजभाष्यं—स, य ।

^७ कणाक्षस्यं—स, क ।

^८ दक्षिणे ली—य ।

^९ ताम्—स ।

सान्त्वयिष्यादिषु तथा धर्म एव स्यात्ततः ।

^१यस्यैः मातुं रक्षितं वा रक्षणं वा कार्यं कृतम् ।

राजपरादुत्थम् च स्वैरानेव तत्तमम् ॥

कार्यान्वयः^२—

सम्भूतकार्यमदितो यत्तमेव तदर्थम् ॥

एकादशगुणं दाप्यते स्वयम् नार्थितैकम् ।

सम्भूतकार्यं भ्रातृभ्यान् कृतकार्यं नित्यमेव ॥

सदान्मानसकरीः पूजयित्वा नदीपतिः ।

इतो तमेव यत्किञ्चित् स्वैरानेव तत्तमम् ॥

नदीपतिमहत्त्वममात्यानामप्युत्पन्नम् । सम्भूतकारणत्वादिकं त्रिवि-
धं तदुत्कर्षयित्वा सति 'यातिस्त्रिकलम्भमपि साधारणं अविशकारित-
यमवदिति केचिद् । तदुक्तम् । सम्भूतान्निहोऽपि दण्डात्यामाये च
तत्त्वं 'यातिस्त्रिकमेव ॥

['सममानपक्षिणा कन्नाडा ॥]

^१यस्यैः—स ।

^२एतानि वचनानि राजाजलीयकेन—मुद्रितवाङ्मनसस्फुटी ॥, १८९-
१९० दण्डते । ज्ञेयित्वादायवीक्यतेऽपि तत्रैव कालाजलीयकेन दण्डते ।

^३तदा—स ।

^४तन्नि—स ।

^५प्रद्विगुणम्—स ।

^६प्रद्विगुणम्—स ।

^७[ ]—न ।

चिह्नीपासंमदानम्

अथ चिह्नीपासंमदानात्मं निवाहपदमुच्यते ।

तत्र नारदः—

चिह्नीय पश्वं गुरुमेव केतुर्द्वयं महीयते ।
चिह्नीपासंमदानं तद् निवाहपदमुच्यते ॥
लोकेऽस्मिन् द्विविधं द्रव्यं स्वाकर्ं यज्जवं तथा ।
कमचिकवर्धनेषु तर्ह्य उत्पन्नमुच्यते ॥
शङ्खिभक्तस्य द्वु जुधैः दानादानविधिः स्मृतः ।
‘गणिमं’ तुलिमं’ मेवं कियमा कृष्टः शिवा ॥

‘शङ्खिभक्तस्य’ ‘गणिमं’, संरुधैर्हं कमुकमलादि । ‘तुलिमं’ तुल्या
पार्श्वं, द्विरभ्यवन्दनकुंतुमादि । ‘मेवं’ प्रस्थादिभिः बीजादि । ‘कियमा’
कर्मवादित्वा कर्त्तव्यदादि । ‘कृष्टः’ सद्भादिः^१ । ‘शिवा’ ‘‘‘‘‘
तस्य पश्वस्य दानादानमहजविधिर्न शङ्खिभः ॥

^१ कर्त्तव्यं य— नारदादृष्टिः, तुल्य १५७ ।

^२ तं—स, य ।

^३ तं—स, य ।

^४ गणिमं गणितेति—क ;

अथवाहविध्याये—

तस्य पश्वस्य दानादानविधिः शङ्खिभः । गणिमं गणित्वा निवृत्तं
गणित्वा देवते गृह्यते च गणाध्यासादि । तुलिमं तुल्या व्यसहिते तुल्यपार्श्व-
सहितगुरुमन्दनकुंतुमादि । मेवं प्रस्थादिमेवं बीजादि । कियमा कियविधौ पदा-
मणादि । कर्त्तव्ये कर्त्तव्यसिद्धादि । शिवा मन्त्रादयः—वागीपमनुसंहिता,
तुल्य १०८ ।

^५ द्विवि—क, य ।

^६ गणिमुच्यते त—क ; अत्रादिः त—स ।

किञ्चित् पश्यं नृत्वेन च^१ केतुर्न प्रपच्छति ।

स्थावरस्य धर्मं दाप्यो जह्मस्य क्रियाफलम् ॥

‘नृत्वं गृहीत्वा केतुर्नः पश्यं न ददाति साधकाजं कीदृशसाधेः
सुखमात्मनः च^२’ अथः तावदाप्यः । अस्त्य दातुमशक्यत्वात् तदनुमुखं
द्रव्यं दाप्यम् । जह्मस्य द्विर्दं च ननुप्यर्दं च तत्कर्मविभिनं नृत्वं
दाप्यः । तथा नृत्त्यम्—

अर्थाद्येदंहीयेत लोदयं पश्यमानहेत् ।

स्यामिनामेव दिव्यो दिव्यामो दिविवारिषाम् ॥

किञ्चित्पश्चादपदाने^३ द्रव्यं लब्धाल्लार्थादपहीयेत । अथकालेनार्थेन
दानकाले मानसद्विषयं पश्यं दाप्यः । विभिन्नार्थां कार्यातिक्रमेऽर्थात्नी
तद्भिर्न द्रव्यं दिव्यामेव सह दाप्यः ॥

उपहृयेत वा पश्यं दहेत्तावद्वियेत वा ।

‘न केतुर्न लोऽनर्थो किञ्चिदात्मनश्चतः ॥

^१ केतुर्न न—न ; केतुः यो न—नारदस्मृति, बृहत् १५० ।

^२ अस्त्यमिच्छत्ये—सुखं गृहीत्वा केतुर्नः पश्यं न ददाति साधकाजं
साधकाजकृतं मोक्षमसाधेः सुखमात्मनः चतः तावदाप्यः, यदि
सुखमेव । यदि न, सर्वथा साधकाजकृतत्वात् योग्यं च दातुमशक्यत्वात्सुख-
मात्मनः अस्त्यमिच्छत्येव च सुखमेव न ददाति जह्मस्य साधकाजं तत्कर्मविभिनं
नृत्वं दाप्यं तथा दप्यम्—नारदीयस्मृति, बृहत् १०८ ।

^३ वादान् अथः तावदाप्यं च—न ।

^४ पही—न ; पही—नारदस्मृति, बृहत् १५८ ।

^५ नै तद्यदि च—न ।

^६ निवे—न, च ।

अन्यथ—

निर्दोषं दर्शयित्वा तु यः स दोषं प्रपच्छति ।

मूर्खं तु द्विगुणं दाम्भ्यो विनयं^१ तावदेव न^२ ॥

[‘मूर्खमह्वकाळे निर्दोषं दर्शयित्वा तदोषं यत्नं प्रपच्छन् विवेका
केतुस्तान्मूर्खद्विगुणं दाम्भ्यः । तावन्मूर्खं दण्डयन् ॥]

तथा—

‘अन्यहस्तेषु विधीय’ योऽन्यहस्ते प्रपच्छति ।

सोऽपि तद्विगुणं दाम्भ्यो विनयं^३ ‘तावदेव न^४ ॥दीप्त्यानं न दृष्ट्वाति यत्नं कीर्तं द्वि यः^५ कपी ।

विधीयात्कृतदन्त्यत्र विवेका वापराधुयाद् ॥

दत्तमूर्खस्य वाचस्त विधीयः प्रकीर्तितः ।

अदत्तमूर्खे विधीते न विवेकुरतिशयः ॥

पूर्वोक्तप्रभाष्यमिति—

सामर्थ्ये वयिनां ‘कर्षण्येषु कस्यचित्तयः ।

स न तामोर्ध्वमाश्रय महान् भवति वा’ न^६ वा ॥^१ यस्तु—क ।^२ तु—क ।^३ { }—क ।^४ ‘तान्यहस्ते द्वि—नारदीयमनुसंहिता, बृहत् १.०९, वापराधुति, बृहत् १.१९ ।^५ कीर्तं योन्वत्यै सं—नारदाधुति, बृहत् १.१९ ।^६ येन एवमिति—नारदाधुति, बृहत् १.१९ ।^७ यत् क—नारदीयमनुसंहिता, बृहत् १.०९ ।^८ कर्षण्यः प—क ; कर्षः प—नारदीयमनुसंहिता, बृहत् १.१० ।^९ तावदेव—क ।

[सम्बन्धसिद्धार्थं बाह्यकल्पम् अह—

स्वदेशकल्पे तु बन्धितं सर्वं पृथीतं पञ्चकम् ।

परदेशकल्पे दशकं चः कथः पञ्चदशकम् ॥]

तेनोपक्रमेण कथसंज्ञायां कृतेऽप्यदत्ते कल्पे^१ कार्ये^२ सर्वमेव विवक्ष्यः^३ कर्तव्यः^४ ॥

[कारणः—]

उत्पादने च काले च बन्धितार्थं^५ प्रकल्पने^६ ।

न विद्येन^७ प्रकीर्तयेयानेन^८ बन्धितकथः ॥

कथान्येतान् बन्धितकथस्तस्यान् विद्येन न प्रकीर्तयेयः ॥

बाह्यकल्पः—

विधीतमपि विधेयं पूर्वोक्तैर्बहुवृत्तिः ।

इतिविधेतेष्वुद्योगेन केदमेव हि सा मने^९ ॥

देवोद्योगपातेन कथं दोषमुदीरयते ।

इतिविधेतेष्वुद्योगो बाधितस्याप्रवच्छतः ॥

[—क, ख, ग, घ ।

^१ दशकं परदेशकल्पे तु—वा. नि. 11, २५१ ।

^२ न न्यायेन—घ ।

^३ कल्पय क—घ

^४ ये न स—क ।

^५ त्वेन—ख ।

^६ एव इत्युक्तं भवति—ख ।

^७ कथान्येतान्—बाह्यकल्पे, पुष्पम् १५९ ।

^८ विधेयं च घ—बाह्यकल्पे, पुष्पम् १५९ ।

^९ केन न—बाह्यकल्पे, पुष्पम् १५९ ; नेन न—बाह्यकल्पे, पुष्पम् १६० ।

^{१०} बाह्यकल्पे—मुद्रित. वा. 11, २५१ ।

^{११} दोष उद्योग—मुद्रित. चो. वा. पुष्पम् १००९ ।

काल्यायनः—

कीला प्राप्तं न कुलीयान् यो न दद्यात्पुनित् ।
 स कृत्याहमं^१ भारी दत्त्वा त्वं^२ इत्यवाप्नुयात् ॥
 अवातेऽर्थे^३ कियान्वाले कृते नैव दद्यात् ॥
 त्वं^४ यमो दद्याद्वा तु सतोऽनुसयो न तु ॥

बृहस्पतिः—

काल्या सरोधे^५ 'यत्तन्मं विदीप्तीतेऽभिच्छ्रयः ।
 तदेव द्विगुणं दानं तत्तमं विनमं तथा ॥

म्यासः—

कलंकात्^६ 'तयोर्दत्त्वा यथाकालेन' दर्शयेत् ।
 यत्वं^७ अवेक्षित्वा^८ तत् दीयमानमपूज्यः ॥

['क्षेत्रविश्वे विश्वेभ्यश्च बृहन्मनुः—

अदत्ते क्षेत्रमूर्त्वांते यदि नीतं विनश्यति ।
 राज्ञा वा दिवसे मूर्त्वांते दद्यात् तु कवी ॥

बृहस्पतिवत्सपः—

अदत्ते कर्ममूर्त्वांते क्षेत्रदानं विधीयते ।
 कर्मस्य विनिहृतिर्वा यान्द्रक्षे कवोऽपि वा ॥

^१ भारी तु—क ।

^२ दत्त्वा—काल्यायनसृष्टिसंश्लेषार्थे, बृहत् ८५ ।

^३ वेक्षित्वा—काल्यायनसृष्टिसंश्लेषार्थे, बृहत् ८५ ।

^४ त्वं—क ।

^५ सः यः—क, स ।

^६ न यो द—क, स ।

^७ क्षेत्रं—क ।

^८ [ ]—क ।

संवादकाले दासं स्वादूर्त्तं कथमिर्वातम् ।
 विनेतुर्दक्षिणामणिं वाचदसं कथो नयेत् ॥
 कथदस्यावर्णेने मेत् वृद्धं मेवा न दीयते ।
 रुद्रालोचितमूर्धनेन विहीतं पुनराप्नुयात् ॥
 ॥ इति विहीयासंवादः "[नायाऽऽद्यं निवृत्तपदम् ॥]

कीलानुक्तः

अथ कीलानुक्तः^१ ।

उच्यते—

कीला मूर्त्तेन^२ "कलमर्षं केला न बहुमन्यते ।
 कीलानुक्तश्च हत्येतद् विनाशयदमुच्यते ॥

उच्यतेविहीयान्वाहं वस्तुः—

नाम्यहमेन संयुष्टं कथं विक्रयमर्हति ।
 न "सायकं न वा" मूर्त्तं न दुरेत" सिरोहितम् ॥

उच्यते—

साधारणं^३ "तु कत् लेखं लेखो दवाज्जायमः ।
 "नादवाज न वृद्धीवाद् विहीनीयाज नैव हि ॥

^१ [ ]—ख, न ।

^२ य उच्यते । की—क ।

^३ यः य—क ।

^४ कथितम्—ख ।

^५ य—ख ।

^६ रं न वि—क, ख ।

^७ कथयन्ति दुरेत—ख ।

^८ न द—ख ।

['अथर्ववेदः विवेकावशेषाव्याहृतः—

आहो विधिः सदा प्रोक्ता विवेकस्तदनन्तरम् ।

अथर्ववेदकी प्रधानविध्यामिहो कथा ॥

सिद्धाः साध्याश्च विवेकाः चाष्टमेयाः परीक्षिताः ।

मुच्यन्ते इति 'मेयाः', भोगार्हा इत्यर्थः । ते चाष्टासुरज्ज्वा
दृष्टव्या इत्यर्थः ॥

तेषां स्वरूपं च बृहस्पतिनाह—

विधिः सुराख्यः प्रोक्तो विवेको द्रव्यमाजकम् ।

अहं वासीतदावशिष्टः वायव्याः सुविज्ञादयः ॥

अक्षिप्यः पर्येतद्यैव सस्तिथिः स्तसि च ।

आभ्यामिनो भाविनः स्युः गृह्णाम्यनादयः ॥

सिद्धाः कृशूलाः सन्मोगाश्च विपुलीन्मृदाविभिः ।

स्वादिताश्च तथा साध्याः साधनार्हाः प्रमत्ततः ॥

एवं मेयाः सुविज्ञेयाः साध्यामेव कवीनिधिः ।

प्रयोजन्याश्च सर्वत्र दानाव्यवधिकारे ॥

इति ॥

'वीतनिवृत्तिं नारदं वाह—

वीतं सूर्येन च^१ कथं दुष्कृतिं कथंते कवी ।

विज्ञेयः प्रतिदेनं तत् सस्तिमेवाह्वयविधितम् ॥

^१ [ ]—च ।

^२ कथं कवी—च ।

^३ वाह—वायस्मृतिः, सूत्रम् १९०, नारदीयस्मृतिः, सूत्रम् ११० ।

द्वितीयेऽपि वदन्तेता कृत्यान् विज्ञांश्चमर्षिन् ।

द्विगुणं 'सप्तमीयेऽपि परतः केतुंश्च' 'उर' ॥

पुनस्तद्व्यानुसर्पकास्तोत्रं द्रष्टव्यम् ।

बृहस्पतिः—

मन्त्रेणमन्त्रेण विधीतं द्वीरुक्तं मन्त्रेण वा ।

अस्मन्मन्त्रेण मन्त्रेण व्यासं सत्यं पुनर्विदुः ॥

विद्वत्विनाशे व्यास आह —

चर्मकाष्ठैश्चकारुष्वधान्वीत्यवतस्य च ।

यत्तत्प्राप्यहिरण्यानां सद्य एव परीक्षणम् ॥

१ 'सद्यः' तद्विपस एवेत्यर्थः ।

हेमकाश्याम्बरता परीक्ष्या दिवसेन तु ।

नारदः—

'ज्यह' 'दीर्घं परीक्षेत' 'पञ्चाह' वाच्यमेव तु ।

तुच्छावज्जवाहनां सताहं स्यात् परीक्षणम् ॥

२ वहेत्—क ।

३ तु वृ—क ; नारदस्पृति, तुल्य १६० ।

४ द्वि—क ।

५ वेदमन्त्रेण द्व—क ।

६ च—च ।

७ न्यस्य कर—क ।

८ सद्य एव दिवसेनेत्यर्थः । तथा च बृहस्पतिः । हेम—क, क ।

९ पञ्चाहो—वादीचतुर्दशित, तुल्य ॥१॥ नारदस्पृति, तुल्य १६० ।

१० दीर्घं—म ।

११ पञ्चाहवाच्यमेव—नारदस्पृति, तुल्य १६०, नारदीयचतुर्दशित, तुल्य १११ ।

ह्रियदाकर्षणार्थं 'तु' 'तुम्हां' इत्युक्त्वा 'मित्राः ।
वसन्तं कर्मदीवानामेकार्थं लोहकालमात्रम् ॥

पाञ्चजन्यः—

एतैकमयस्यैव 'वाचस्पत्यर्थाधिक्यम् ।
वीजवीजानामवकीरोक्तपुंसां परीक्षणम् ॥

'गुरुस्पर्तिः—

अथकृष्यहिरण्यानां वाचस्पत्येवमाश्रयम् ।
कर्मकाष्ठभिकाराजामेकार्थं स्वातन्त्र्यक्षणम् ॥

कात्यायनः—

वीजं वातुशयं कुर्वन् कृषिपञ्चमविवक्षया ।
कर्मं वृद्धिं च ज्ञानान् पञ्चानां वस्तु वातकम् ॥
परित्यक्तं स्वयं पञ्चममेव च परित्यजेत् ।
परिक्षिप्तं बहुमते वृद्धीत्या न पुनस्तपयेत् ॥

पाञ्चजन्यः—

कर्मं वृद्धिं च कृषिपञ्चमपञ्चानां च विज्ञानम् ।
वीजं वातुशयः कार्यः कुर्वन् बहुमानदण्डमाह ॥

^१ 'स्वातु' पुं—वातुशयः, वृद्धम् १५०, वातुशयः वृद्धिः, वृद्धम् १११ ।

^२ वीजं—क ।

^३ ममेव—य ।

^४ वातुशयः—य. मि. (निर्मलमात्र) II, १७७ ।

^५ अथवाचस्पति—य ।

^६ वातुशयः—य, य, य, य ।

^७ वातुशयः—य. मि. II, २५८ ।

नारदः—

परिपुष्टं तु यदातः 'परिपुष्टं मनीषया ।

करोमसि' विदीतं विवेकुर्न ज्ञेयं पुनः ॥

अतः परितः मनुष्येण ज्ञातयेते न वराहविः^१ । वराहाय वस्त्रावा-
प्यमोक्षशब्दात् कृतवत्त्वात्पत्तं यदातं वाह नारदः—

मृगयाप्रभातो ह्रीयेत सङ्कटोत्तम वासतः ।

'द्विद्विषाद्विभित्तिपादश्चतुर्विधोऽर्थमेव च ॥

ज्यैष्ठ्यायु वरतः पशोश्चाप्ययः कनात् ।

वायव्योत्तमदशं जीर्णं 'वृष्टमनियमः कृते ॥

द्विभित्तिवच पादद्वयोऽर्थमादाभिवाचः । वरतः सङ्कटोत्तम
नामेऽर्थमादाभिः । द्विर्भौतवच वराहानिः । विर्भौतवचोऽर्थमादाभिः ।
'चतुर्भौतवच' मृत्युं वज्रमेव साहचर्यमर्थं ह्रीयेत । षष्ठे लिख्यतातो नियमो न
ज्ञातः । एवं वराहवचनात्तात् वरमाश्रयमेव मृत्योर्वाहानिः ॥

हीनामर्त्यगतकन्दरकुम्भमादिरागिन्मनिरिव कालपापनः—

द्वयं त्वं यथा कृता विद्यानो मृत्युमुच्यते ।

^१ विपुष्टं च—नारदस्मृति, पुष्प १५१ ।

^२ कन्दो—नारदस्मृति, पुष्प १५१ ।

^३ सिः हीनामर्त्यगत—च ।

^४ पादः विभित्ति—नारदस्मृति, पुष्प १५१, नारदीयस्मृतिसिद्धि, ११२ ।

^५ त्वः कुम्भोऽर्थ—नारदस्मृति, पुष्प १५१ ।

^६ जीर्णवच—नारदस्मृति, पुष्प १५१, नारदीयस्मृतिसिद्धि, पुष्प ११२ ।

^७ स्यादर्थ—च ।

^८ स्यादर्थ—च ।

^९ कनात्—च ।

तत्राभ्युपेत्य भागः स्वान् पञ्चमोऽस्मत् इत्यन्ते ॥

अतिमेष विधे दूदस्पतिः—

तर्हिद्वयवर्णाश्ववृद्धं न कमशे विना ।

विभिः सिद्धिः कथो दान्यः चतुर्वीर्यो न पञ्चमः ॥

‘वचनद्वयविद् द्वीश्वराजतद्वृद्धादिराशिवविपम् । अत एव
चतुर्वी भागो कामः पञ्चमो भागोऽस्मत्’ इत्यन्ते ।

अथ व्यासः—

उषाव्यवहरीत्यै. द्वीश्वराजैद्विभिभिः ।

तुर्वीर्यवर्णाश्वे चान्ते पञ्चमो परिवर्तनम् ॥

‘दूदस्पतिः—

संविद्वाने विभिषवे ‘शेकनोऽमयोऽपि ।

अनुसृतिहृता ताम्बा कार्यतिद्विर्भविषति ॥

नवीनाभाभरतीनामामैर्नृपकल्पना ।

दूदाश्ववाऽऽजकल्पानां मोक्षुन्दोऽमयेच्छवा ॥

वात्स्यायनः—

न घामनैर्नृपकल्पैस्तस्म मूलं निरुप्यते ।

इत्यमत्येति कल्पेता विभेता सह संवेदे ॥

‘मः क—क ।

‘दवेद—द ।

‘वैर्नृपकल्पे—नृ ।

‘अथ चतुर्वीर्यो भागो कामः । पञ्चमो भागोऽस्मत् इत्यन्ते । उद्-
विष्यविद् वचनद्वयम् । अथ व्यासः—क ।

‘अत्यन्तिः—पञ्चमा—क, न; अत्यन्तिः . . . संनि—क ।

‘कल्पे—क ।

एतदेव शिष्यस्य शेषमूढमिति ।

[^१अत्र निर्देशमाह कुरुत्विति—

यः कश्चिद्व्यक्तत्वेना विज्ञातः कथयितुमे ।

यस्यैः स विज्ञोऽयः स्यात् सर्वज्ञोऽयमेव शिष्यः ॥]

कथयितुमपरितुष्टिस्तर्जं परितर्जनात्मकत्वं च 'स एवाह—

आत्मीयस्य विज्ञातीये इत्यभावात् चान्वतः ।

कथोऽयस्य परितर्जनाः साम्ये तु परितर्जना ॥

न्यासः—

आत्मीयस्य विज्ञातीये इत्यभावात् चान्वतः ।

कथो नृत्पस्य संज्ञातः सत्त्वोद्भूतः पारंगतम् ॥

परितुष्टिः कथातीव्रद्वन्द्वे विविमर्शः स्मृतः^२ ।

वैश्वमे विज्ञः श्लोको विज्ञे विविमर्शः स्मृतः ॥

(यत्तदेतद्व्यक्तजनका एते कथयितुमपरितर्जनविनिमया इति । तत्र शेषे विज्ञातिर्ज्ञे^३ सुकर्णादिकृत्वमित्युच्यते । उपाधिसिद्धं शेषमुदादिपञ्च-
मित्युच्यते । तत्र नृत्पस्याप्यपूर्वकाल्यस्वीकारः 'कथः' । पञ्चस्यभावापूर्वको मूढो
सत्त्वजनको नृत्पस्वीकारो 'विज्ञः' । कथातीव्रद्वन्द्वेः कथातीव्रस्य
स्वीकारः 'परितर्जना' । वैश्वमे सति परितर्जनीनां आत्मनोऽयमेवोच्यते । विज्ञा-

^१ कथम्—क ।

^२ [ ]—स, य, व ।

^३ विविमर्शमकृत्वाति आह कथापनः—आत्मी—क ।

^४ कथयाम आह—या—क ।

^५ तः । सत्त्वजनको—क ।

तीत्यसमातीयमिदमस्तिर्तनायां विवाहीविवाहिन्ये 'व्यवहारे' भवति, सजातीय-
धिन्ये 'परिवर्तना' भवति । सजातीयमिवाहीवयोः साम्ये 'विनिमये'
भवति । एवमन्यथोक्तिः स्वीकारे 'विनिमयः' कोऽन्यत्रनिवृत्तये ॥

अथ कदादिसिद्धिमाह काल्पायनः—

अर्थाधिके कस्यः सिद्धयेत् दद्याद्द्विजं कस्यो धनम् ।

आदशाहानिर्वाहः स्यात् कस्यो विकस्य एव च ॥

अर्थदाने न्यूनदाने च कथयिष्ये निवर्तते इति ।

तन्मिथ्य परिवृत्तिश्च विनामथ समो यदि ।

आदशाहानिर्वाहः स्युः वैक्ये न्यूनसरात् ॥

काल्पायने सामान्यसरादसाहानिर्वाहः । नोर्थेत् । वैक्ये सति
न्यूनसरात्परिवर्तनमिति ॥

दृष्टकाल्पायनः—

तन्मिथ्य परिवृत्तिश्च विनामथ 'विनिमयः' ।

आद्यया विकस्यथापि निर्वर्तः परिधीहिताः ॥

उक्तान्मन्यथापि 'दशाब्दे निवर्तते' ।

'उक्तयेषु द्वादशाब्ददुक्तानामः परं सप्तम्' ॥

^१ परिवर्तना—न ।

^२ सा—क ।

^३ योगतः—क, छ ।

^४ उक्तार्थ—त ।

^५ येत्—त ।

^६ स्वाये तु द्वा—क ।

^७ विनिमयः—क ।

^८ विना—न ।

अर्थाधिक्येन द्वन्द्वेन विच्छिन्ना परिवर्तकः ।
 कथं एव भवेद्दुःखं विवर्तिता तन्मनुष्ये ॥
 कथं कोऽनन्तरं विद्यात् पुनस्तत्पुनस्तत् ॥

श्रितकारपरिवर्तनात् न कृत्यादिपक्षेः । मुद्वन्द्वविषयत्वात्
 द्वावपिपक्षेणैव भवेद्विषयविच्छिन्नविषयान्वयः ॥

गृह्यार्थः—

विद्यतेषु द्वौ संवेतु कृत्यादिरेवमेव ।
 कृत्यादिपरिवर्तनस्यैव गृह्यार्थः ॥
 'क्षीयते' इति परिच्छिन्नस्यैव कृत्यादिरेवमेव ।
 कृत्यादिरेव न कृत्यादिरेवमेव कृत्यादिरेवमेव ॥

एवमित्येतत्तेषु तेतुर्न भवतीत्यर्थः ।

कृत्यादिपक्षः—

अर्थाधिक्ये कथं सिद्धयेदुक्त्याने दशान्वयः ।
 कथं दशान्वयस्यैव कथं एव कथं कथं ॥

अथ 'अथ' इति द्वन्द्वेन परिवर्तनोच्यते ।

१ 'दशान्वय'—न ।

२ 'दशान्वय'—न ।

३ 'दशान्वय'—न ।

४ 'दशान्वय'—न ; 'दशान्वय'—दशान्वयस्य, गृह्य ३२६, दश-
 अन्वयस्य, गृह्य ३२७ ।

५ 'दशान्वय'—न ।

६ 'दशान्वय'—न ।

७ 'दशान्वय'—न, न, न ।

सिद्धयते 'वाचिस्तेऽवाधिः स्वाधीषु दृष्टाश्चिह्नः ।
 'अङ्गमेतु द्वावङ्गद्वयलुकाभ्यो' इति सिद्धयति ॥

मयाशाक्यः^१

तत्र पाञ्चगव्यः (१) — (कात्यायनः)^२

पञ्चमिने तु करदे कपसिमुदा सह ।

करादे करदशेनं विधीयीतुः समासः ॥

^१ प्रजापतिः—

मूलस्य पादमर्षं वा मूलमाशाक्ये स्मृतम् ।

^२ वाधिः मीमाधिः अङ्गमेतु द—क ।

^३ स्वाधीषु द्वा—क ।

^४ मेषु—क ; मी न—क ।

^५ सि । प्रजापतिः—

मूलस्य पादमर्षं वा मूलमाशाक्ये स्मृतम् ।

मूलं तदुत्तमसिद्धं दत्त्वा सर्वं क्षेत्रमाप्नुयात् ॥

अधिन्येमासतः केतुः पत्तो दृष्टास्मिवात् ।

पञ्चमिने—क ।

^६ कः ।

मूलस्य—क ।

^७ मुनिः पाञ्चगव्यसमृते पञ्चमिं न दधते । सर्वं तु कात्यायनीयत्वेन
 कात्यायनस्मृतिसातोदरे ८५ इति दधते ।

^८ अङ्गद्वयः—

माहायिस्तत्राश्वमेधं करे दधती विदुः ।

स एव तत्राश्वमेधस्यतत्त्वज्ञः—

परिचिच्छिन्नमादाय—क ; पाञ्चगव्यः—म

सुखं लक्ष्मसिद्धं दत्त्वा त्वं लेखमाप्नुयान् ॥
आशिषोवाचतः केतुः परतो दृष्टान्निषीत् ॥

नारदः—

किङ्कले स्वाङ्गना क्षेत्रे लेखिष्येऽनुग्रहो यदि ।
दत्त्वा समस्तं तन्मूर्ख आशिषोवाचतमाप्नुयात् ॥
वचसंकलनादूर्ध्वं च कमेतेऽप्यर्थः ।

भारद्वाजः—

आज्ञापित्वाकमप्येव करो हृष्ये विधीयते ।
उमाचन्वय न स्वाङ्गमिति कर्मविरो विदुः ॥

उच्छात्ताभक्त्यमाह कात्यायनः—

मतिदाने व्यवस्थान्य कार्यं पूर्वं लक्ष्मिकम् ।
अप्येदं 'कर्मवित्तुकरा वस्तु निर्दिश्यते दुरा ।
वचिकल्प तदा कृतकस्तुष्टात्तमे भविष्यति ॥

भट्टाचार्यः—

^१ किञ्चित् प्रत्यमादाय कारे दास्यामि ते वचिद् ।
^२ मोक्षेऽन्मूर्खमिदं कृतं केदात्त्वेति चः कथः ॥
स उच्छात्ताम इत्युक्तः उच्छात्तात्वे तत्सर्वात् ॥

^३ वात् ।

पञ्चमिती . . . समासदाः ॥

किङ्कले स्वाङ्गना क्षेत्रे . . . वात् ॥

कथयत्तया . . . वा ।

आज्ञापिः—स ।

^४ कर्मणि—स ।

^५ वचिकविदुः—स, स ।

‘उच्छास्त्रामासंगुहीता न भूमिः उच्छास्त्रामात् द्वात्रिंशद्व्योसमुक्ता’ ।

स्वर्गं वसन्तेऽस्मिन्नेन वसन्ते तुल्यं ^१‘उद्दिस्तद्भवेत् संवत्सेन ॥

विमोहेनाश्रया वीत उच्छास्त्रामो दशाब्धिकः ।

कनकवस्त्रिभागेन सवः ^२‘सिद्धयत्पुनःकयः ॥

अत्र’ श्लेषविधौ अनुचितगुत्वमाह कात्यायनः—

समयेतैस्तु सामन्तैः अभिज्ञैः पापवीरुभिः ।

सेवाराजगृहादीनां द्विषदां च चतुर्व्यस्रम् ॥

कनितं मूल्यमित्याहुः भारं कृत्वा उपस्था ।

एकमापातिरिक्तं वा नूनं वाऽनुचितं स्पृष्टम् ॥

^३‘समाश्रिते व्यष्टीशेऽपि सर्वे तद्विनिर्गते ॥

व्यासः—

कथयिष्येने कथ्यं कन्मूल्यं धर्मतोऽर्हति ।

तत्पूर्वं पक्षमे स्ते सप्तमेऽष्टमेऽर्हति वा ॥

हीने’ यदि विनिर्गते कथयिष्येने सति ।

हीनमूल्यं तु तत्तर्हि कुलमप्यकृतं भवेत् ॥

^१ अत्र कात्यायनः—प्रतिद्वये . . . भविष्यति ।

उच्छा—क ।

^२ सवा—स ।

^३ उत्सवादिभिः सं—क ; उत्सवादिभिः से—स ।

^४ दुष्टो अगमये—स ।

^५ वाच्यकथनः परिपठने । अनु—क ।

^६ सवाः सप्तमोऽर्हति—कात्यायनसूत्रिणोद्धार, सुत्रम् ३६ ।

^७ धियोः—क ।

^८ नो यदि निर्गते कथयिष्य एव च—क ।

['अभिचारिभेदान् अनुचितम् वा (बृहस्पतिः) एवम्—

शुद्धाश्च पतितार्थैश्च चण्डालाश्चावतापिनः ।

नर्हन्ति विमर्शेभ्यश्च कञ्चिद्व्यवहर्तव्ये ॥

स्पृश्यन्तरे—

विवासेन कथेनापि केतनबह्वेऽपि वा ।

सुहृः केनापि क्लेशेन न विमर्शितिनर्हति ॥

'द्विति' मह्येन सुकर्मवृत्तादीनां विनायादिवोभ्यभनस्तीति
सुचितम् ।

शुद्धार्थं द्विवातिभिर्वातो न भूमेर्दोषमर्हति ।

समाश्रान्तान्दुशालर्ष इति धर्मो व्यपदिशतः ॥

इति बृहस्पतिनचनात् ।

अन^१ कानाम् विष्णुः—

वयप्रकृतं हीनमूलं विहीनीवापदा सत् ।

केता न विमेता न चोत्पच्छास्यौ ।

'बृहस्पतिः—

वसोन्मत्तेन विहीतं हीनमूलं भवेत् वा ।

अनविशेन मूलेन लाज्यं तस्य पुनर्भवेत् ॥

मच्छब्दानविज्ञानमिति विनिश्चयः कुतः ।

^१ [   ]—उ ।

^२ विष्णुः—उ ।

^३ स्पृश्यन्तरे—व, उ ।

^४ स्त्रीः—न ।

यवानुचितमूष्यं स्यात् कर्तव्यं विनिर्दिष्टम् ॥

वास्तव्यः—

न सामन्तेन सह्यमिहस्य कर्तव्यं निवन्धते ।

ह्यस्येति शब्देना विकेशा सह संभेदे ॥

‘गृहीतमूलका ग्राह्यं यत्नं न विदुर्गते ।

यथाहर्म्यसहनि न विपरीतं वक्षिह्वयति ॥

कर्तव्येभ्योऽप्यस्या दिना वरिहसितविषमनैषिकमूलानुचितमूष्यं,
तन्नेर्भेदमात्रेण यथादातव्यमूल्येऽपि अनुचितमूल्यं भवत्येव । ‘गृहीत-
मूलका ग्राह्यं’ इति स्मृत्या ॥

अथ शास्त्रादयः

‘[कमे भविकारीकमगाह] म्वासाः—

शक्तिशाल्यमभिलाः कमेव यवदेतवः ।

तत्रासक्तताः पूर्णं लक्षितम् १ कमे यताः ॥

१ ते—क, य ।

२ गृहीतम्—क, य ।

३ विह—क, य ।

४ यथापासति प्रमोदात्तमूल्यमवैय्यतु—क ।

५ [ ]—क ।

६ यैव ये—य ।

चतुष्टयमन्तस्तद्विधेः 'प्राची दिग्बलवधरा ।
उदीची च पश्चीनी च सर्वमग्निं तु दक्षिणा ॥
समानसंज्ञिताः पश्चात् संज्ञाया 'ततः परम् ।
उत्तरेदि बाल्यवाः पश्चात् उत्तरेण ततः परम् ॥
न वेत्तुमर्हन्मिदं वदीक्षतेः पश्चादिभिः' ।
['सामन्तैस्तु सदा प्राक् व्यस्यौ सोदकादिभिः ।
प्राज्ञाकापनभानं वेत् सान्त्वयेत्तदन्तरीः ॥
पूर्वकमेव गृह्येत पूर्वोक्तानामन्तरेण]

भाष्यार्थः—

इति सामन्तवर्तिकाः कमात् दक्षिणदिग्भाः ।
ततः उत्तरेणः सर्वसामग्निं तन्मन्त्राद्यः ॥

‘सन्मन्त्राद्यः’ सान्त्वयः ।

सूत्रस्यतिः—

सोदराद्यः सन्निधाया सोदकाद्यः सन्निधिः ।

‘सामन्तान् पश्चिमं गच्छेत् ।
उदीचीन्वः पश्चिमोत्तरार्ध—रु, च ;
प्राच्यान् पश्चिमं गच्छेत् ।
उदीचीन्वः पश्चिमोत्तरे सर्वमग्निं तु दक्षिणः ॥
तदा चतुर्वर्तिः—

चतुष्टय . . . पश्चात्—रु, च ।

‘पश्चिमम्—च ।

‘उदीची—रु ।

‘मिः । इति—रु ।

‘[ ]—रु, च, उ ।

सामन्ता यनिका माग्वाः तृति भूक्रे मताः^१ ॥

व्यासः—

भूमेर्वशाद्दोऽनुसयः केतुर्विनेतुरेव च ।

दशह्राद्यन्तु ते सर्वे केतुर्विनेतुरेव च ॥

तत्कालिकास्तु सामन्ताः 'तत्काला यनिकाः स्मृताः ।

तत्कालिकाः सन्निवाद्य वेदनीयाः कवे मताः'^२ ॥

पञ्चाध्याय्याम्—

ज्ञातिसामन्तयनिकाः ज्ञाते^३ तत्कालिकाः स्मृताः ।

दशह्राद्यन्तु ते सर्वे केतुर्विनेतुरेव च ॥

['ज्ञानादिनामी तत्त्वेषु विनेतुर्मूलकारिण्यत् ।]

अन्यः—

कवे बोन्वा निगदिता यनिके पुरतः सिध्ताः ।

वर्हन्ति ते प्रतिलोदुं संकन्ताभेत्तद्वोऽन्तरे ॥

'ज्ञातिसामन्तयनिका' ज्ञानाद्यन्तरनेवापेक्षामुपेक्षं वा कुर्युः ।

नहन्तरे । केतुर्विनेतुश्च दशह्रादनुसयः कालः इति ॥

बृहस्पतिः—

ज्ञानादिप्रत्ययेनैव स्वात्मकव इत्यने ।

अन्तरा केतु कयो व स्वात् दण्डव्यापि तयोर्विनेत् ॥

^१ ताः । भूमे—च ।

^२ तत्काले—च ।

^३ ताः । ज्ञाति—च ।

^४ ने—च, च ।

^५ वा कृतः कालः के—च ।

^६ [ ]—च, च ।

^७ सान्नाहोत्तरम्—च ।

शास्त्रादीनां कविधाने इदं वचनम् ।

हातिसामन्तपत्रिकाः कवे प्रामादृष्टिर्गताः ।

राईमि ते पतिबोहुं कान्तं^१ पशुपते ववान् ॥

अतस्त्रिधान इदं वचनम्—

कात्यायनः—

स्वामिं दशरात्रं स्वादन्त्यस्वामिं त्रिपञ्चकम् ।

‘राहुन्तोरे’^२ तु कव्यात् भाषामेदे तु वसतरम् ॥

वज्रापदि—

हातिसामन्तपत्रिकाननुज्ञात्वं समीपवान् ।

कव्यविक्रमे कुप्यते आश्रयिता च साक्षिणः ॥

‘[कात्यायनः—

शास्त्रादीननुज्ञात्वं समीपस्थाननिमित्तम् ।

कव्यविक्रममौऽपि मूलेर्वासीति निश्चयः ॥

वज्रापदि—

शास्त्रादीननुज्ञात्वं समीपस्थाननिमित्तम् ।

कव्यविक्रमं कर्तारो तत्तत्वं दण्डमर्हतः ॥]

‘समीपस्थान’ इत्येकप्रामाण्यनिर्णयः ।

मूलस्पदि—

वदन्त्याः सतिपित्रिवाद्येत् वेना ज्ञातादयस्तथा ।

अन्यथा चेत् कृतं कर्म ज्ञातेच्छां दक्षिणतः ॥

^१ न्तः पशुपते कवे—क, स, च, म ।

^२ देवदत्तले—क ।

^३ हेतु—कात्यायनस्तुतिपारिभाष, सूत्रम् ८५ ।

^४ [ ]—क स, च म, न ।

विद्ययादयस्य साक्षात्तित्वात्^१ तदाप्नुवान्^२ ।

‘अद्वयः—

अन्वयान्नोत्तरार्थेभ्यो वेत्सते भूमिविवक्षः ।

‘स्रज्जायिता’ ‘अन्वयादे कथं तून्वयमिवते ॥

अथ सन्तुः—

कीला विविध वा विविधविधानुसृत्यो भवेत् ।

सोऽन्वयैवाप्युक्तं दद्याद्वैवावरीत च^३ ॥

तद्व्यमिति ‘अनेव गृह्यते । दैवराजकृते वाते तत्सवर्तीयमधि’
देयमिति गम्यते । अस्मिन् श्लोके पञ्चमत्वं सर्ववता भाष्यकारेणाममर्थं
रुतः । ‘वीक्ष्यमानं कृत्यं मद्यते’^४ शेषं यदा न गृह्णाति यदि, तदा मध्य-
मस्थानाभितं कर्तव्यम् ॥

तथा च व्यासः—

परार्थं विस्तृतं ज्ञेयं तथैवास्मिन्मास्ति ।

मध्यमस्थानाभितं कार्यमन्वया न पश्चिद्व्यति ॥

^१ तद्व्यमिति—य ।

^२ वात् । अन्वय—य ।

^३ अथ—य ।

^४ स्रज्जा—य ।

^५ तदाप्युक्तं—य ।

^६ वा—द्वितीयं सन्तु VIII, १२९ ।

‘‘सर्वं व्याप्तिर्गु—य, य, य, य, य, य ।

^७ वि म—य ।

^८ दैव न—य ।

^९ अथो—य ।

‘आध्यादिभ्यश्चि पूर्वोक्तं दशाहमिति’ दर्शयति^१

स्तुः—

शस्मिन् शस्मिन् कृते कार्ये यस्मिन्नुत्पद्यते भवेत् ।

तस्मिन् विधानेन कार्यं सति विधीयते ॥

तथा च स्मृत्यन्तः—

दशाहे समतिक्रान्त आधिः सिद्धयेत् सिधौकृतः ।

कीलं लेखादिकं चैव स्वीकारस्य दशाशनात् ॥

अथ विशेषमाह कात्यायनः—

‘ज्ञात्वादिफलयेनैव स्वाभ्युदय इष्यते ।

परिपूर्वी कृती दाने उवाच्यते’ नेष्यते कुपे ॥

पूर्वैर्दशाहोऽनुष्ठानः वेदुर्भित्तुनेन च ।

द्वारभाहं सविश्वामानविश्वामनतःपरम् ॥

‘परद्वाराः—

पूर्वद्विऽनुष्ठिते पूर्वैः काममये चतुष्वये ।

‘वाक्यमाह कामवेष्टिद्वारं ज्ञातिसमन्तलक्षिणी ॥

सूत्रं यथावद्वारं मये सर्वं तु दर्शयेत् ।

^१ सतिदिशति । शस्मिन्—क ।

^२ ति । शस्मिन्—क ।

^३ वेदायेत्—क ।

^४ परमिर्द वाक्यमन्तमुक्तिसारोद्धारे न विद्यते ।

^५ उवाच्यते मे—क ; उवाच्यते मे—क ।

^६ सविश्वामन—वाक्यमन्तमुक्तिसारोद्धारे, उवाच्यते ८४ ।

^७ मये—क ।

^८ दर्शयेत् आ—क ।

अथ सुदृश्ये वेदुर्वितेदुम् दशाहोऽनुशयकालः । ['उच्छाजामन्त्रे
आज्ञाकृते च वेदुः दशाहोऽनुशयः कालः । स्वाधिनस्तुकात्त्राये' कवे
स्वाधो 'दशकसं' अनुशयः कालः । ' 'वज्रमे' 'द्वादशकसं' अनुशयः
कालः । 'आज्ञाकृते' 'स्वामिनो' 'वज्रकसं' अनुशयकालः । आज्ञाकृते
उच्छाजामन्त्रे च कालादीनां^१ 'अननकालः' नाशुप्रवेशः । सूत्र-
कल्पात्वात् दानस्य विन्ययनिर्णये परिहारार्थत्वात् स्वमे (मे) द्वात्पादिवचन-
विरोधाय दानकृते विन्यये कालादीनामपि अन्वाहोऽवकाशः] तयोक्त्याख्ये
वितेदुः तात्कालिकव्यापनाभावेऽपि पूर्वसंकल्पान्तेव स्वाधिनितुष्टिः परस्वका-
पहर्षं च उच्छरहाते सिद्धयतीति कथमवशिष्टम् । 'अर्वाधिके कथः
सिद्धयेव' इति वचनं न सर्वकथयितव्यम् । किंतु अनुचितमूल्यकथयितव्यं
कालस्यावश्यकत्वात् ।

पूर्वसंकल्पमशान्तेऽपि कथमितिः कृता भवेत् ।

चकृद्व्या मरालम् शिष्टं ललजवाहते ॥

^१ [_____]—य, ल ।

^२ अज्ञ—य, ल ।

^३ द्वादशकसं—य ।

^४ संवत्सरोऽनु—ल ।

^५ आज्ञाक—य ।

^६ संवत्सरोऽनु—य ।

^७ कथा—य ।

^८ केषमेव—य ।

^९ रे य—ल ।

^{१०} यः क—य ।

^{११} नाशनुप्रवेशः । तयोक्त्या—य, ल ।

^{१२} स्वाधिनस्य—य, स्वाधिनस्यवृत्तितापीडम्, पुत्रम् ८० ।

एतावता कालेन दातव्यमिति । समवाहते ।

दाप्यमानमदत्तं चेन्ननुद्धया वर्धते ॥

समवाहते तस्मिन् काले 'पूर्व'दशतेषां देशम् । तस्मिन्नि
काले—

दाप्यमानमदत्तं चेत् अनुद्धया वर्धते ।

तत्रापि वृद्धिभियममाह '[कात्यायनः]—

नित्ये^१ वृद्धिते^२ च कर्म विरुद्धमेव च ।

दाप्यमानमदत्तं चेत् वर्धते वयसं कालम् ॥

[समुत्पन्ने—

कथद्वयं परद्वयं प्रसङ्गापहृतं च यत् ।

अनुद्धया विधेयं दातव्यमगुणं भवेत् ॥]

किञ्चमुत्पन्नं विवर्तिमानो नास्मिमाति दातव्यमगुणं वर्धते इत्यर्थः ।
तेन सप्तद्वयमदत्तमेऽपि कर्मविधिरस्येव ।

तथा च स्मृत्यन्तरम्—

दाप्यमानमपि द्रव्यं केदुर्मितेरपि विधम् ।

आप्नोति सफलं वृद्धिं दातव्यमपि यथा ॥

^१ [ ]—क, च, व ।

^२ [ ]—क, व ।

^३ किञ्च इ—कात्यायनवृत्तिसमीक्षा, पृष्ठम् ६० ।

^४ [ ]—क ।

^१ अर्धदत्तस्यार्धदत्तस्य च अर्धजगत्कथनान् कथं स्वस्वदाने कथयिष्यि-
तुम्यते । अर्धकथोऽपि सिद्धयति यदि संकल्पितकाले मृत्युं दीयते ।
अथवा न सिद्धयति ।

अथैतद्वचनमदत्तं तु कथमाहुरप्यन्यम् ।

अपकृतो मिश्रितः यदि काले न दीयते ।

कृष्ण

अत्रादिभिः कथा मुद्रावृत्तमभिः सः ।

मन्त्रोद्घमयविर्हे चेतुः सदाऽऽपि प्राप्नुयादपीति ।

परिभाष्य यथा क्षेत्रं यथाह्निकं जली ।

¹ तत्राऽऽह-उपपन्नमिति ।

प्राप्तकर्ता प्राप्तकर्ता का संबंधित संस्थान

Copyright © 2006 by John Wiley & Sons, Inc.

समस्तस्यैवमेव । सर्वस्यैवमेव ।

स्वाध्यायस्य श्रमो ब्रह्मैवैतदवयम् ।

सामान्यतः स्यात्तन् कुतश्चास्मिन्नप्येत ।

*सद्यन्तमसमन्वयः इत्यन्वयाः सद्यन्वयः ।

सहो हभेन वसिष्ठाया सुपिण्यैव तदसुखम् ।

[illegible]

'इति समवायवर्त्मकत्वं विवादमपि ॥—क; 'समुदायार्थ' कृतम् ।
 'अतिविपर्यये' इति पर्यायी समवायवर्तिकादिप्रमाणे ३३५ छेदः दृश्यम् ।
 यद्यपि अत्र पञ्चमणीवर्त्येन दृश्यते ।

^१ लु । इति शब्दचतुष्टयः—स ; इति शब्दचतुष्टयः समाप्तः ।—य, म ।

त्यस्यैतच्छास्त्राज्जालेऽर्थे मोक्षस्यमिति विधितम् ।
प्रविष्टे सोदये द्रव्ये प्रदातव्यं त्वया नमः ॥

‘[इति सीमानुसूचः]

सीमाविवादः

‘अथ सीमाविवादनिर्णयः—

साधनस्यपः—

सीमाविवादे क्षेत्रस्य सामान्यः स्वमिरादयः ।
सोपाः सीमाकृपायां^१ च सर्वे^२ ‘क्षेत्रमोपराः ॥
अवेष्टुते सीमानं सर्वलज्जास्तुष्टुमैः ।
हेतुजलीकनिष्ठातिथकैमावैतव्यद्विज्ज्ञात् ॥

सामानिमावैतव्ये प्रकाशां(प्रकाशावि) ‘सीमाविधानि कुर्वन् ।

‘[ ] च, अ ।

‘अथ क्षेत्रविवाद उच्यते—

सूत्रः—

क्षेत्रेणैतद्वर्णयितुंक्षेत्रविधानिः ।
क्षेत्रविधानं नमः सः विवादः क्षेत्रः स्यूतः ॥

पञ्च—क ।

‘क्षेत्रो वि—चौ. वा. सूत्रम् ६२७ ।

‘पञ्च—स; चौ. वा. सूत्रम् ६२७ ।

‘अ न—स. ॥, १२० ।

‘स्यूत—चौ. वा. सूत्रम् ६२७ ।

‘[ ]—क ।

ब्रह्मसतिः—

‘सुखानीतशान्तिनि केवलासमुद्रालयाः ।
स्वस्वविमलदीप्तोतः शशुस्वामास्मेराद्यतः ॥
अकाशच्छिद्यन्त्येकानि सीमायां कारवेत्तया ।
निहितानि तयाऽन्यानि यानि भूमि र्ने भक्षयेत्’ ॥

पशुः—

सीमातृक्षोभ कुर्वीत न्यमोवापत्यकिमुक्तम् ।
शस्त्रनक्षीसास्त्राकांक्ष क्षीरिषयैव पश्यन् ॥
अर्धजोऽप्यीनि गोर्धालम् तुर्ध्वजमकपालिकाः ।
करीषमिष्टकाशरचर्चरापल्लुकांस्तथा ॥
यानि कैवलयकाराणि कात्याहूभिर्न भक्षयेत् ।
यानि सन्निधु सीमायान्महाशानि कारवेत् ॥

ब्रह्मसतिः—

जनधराणि द्रव्याणि मङ्गला^१ यानि तानि तु ।
प्रक्षिप्य कुम्भेभ्योऽन्यनि सीमान्तेषु निधानयेत् ॥
ततः पौगन्धवाक्यानां द्रव्येभ्य मदर्शयेत् ।
कार्ष्णे तु शिष्टां ते दर्शयेत्पुनरपि च ॥
यत्नं^२ परित्याज्याने सीमाभान्निर्न जायते ।

^१ अ. ए—म ।

^२ तु । सीमा—स ।

^३ अयकाशास्त्रोपाश्रु—स ; अयकाशास्त्रोपाश्रु—स ।

^४ का—क ।

^५ यान्—क, सुविज्ञम् VIII. २५० ।

^६ लीपविहीनतः—क ।

^७ परित्यज—स, स ।

स्तुः—

यदि संज्ञाय एव स्वात् लिङ्गानामपि दृश्यते ।
 तद्विषयत्व एव स्वात् 'विधादेः सीमि' निमित्तः ॥

कट्टपायनः—

'समस्तमात्मसामन्तः कुर्वन्तु क्षेत्रविनिर्णयम् ।
 ग्रामसीमादिषु तत्रा तद्व्यवसरेक्षयोः ॥
 '[क्षेत्रव्यवस्थाकालां केन्द्रावस्थानेषु ।
 पृथक्पृथक्प्रत्येकदेशेषु च ॥]
 स्वार्थसिद्धयै' यदुच्यते 'सामन्तेष्वर्थस्यैव ।
 तत्संज्ञकेषु कर्तव्यमुदासीनाय संज्ञकः ॥
 सीमाकालादुच्यते तत्संज्ञकः यदीतिताः ।
 कर्तव्या 'न यदुच्यते राक्षसं धर्मं निजानता ॥
 तत्संज्ञा तुदासीनात्मनोऽर्थस्यैव' इति ।
 'समन्तं कालरोमीनामेव धर्मस्यो विदुः ॥

^१ सीमाव्यवस्थितिः—मुद्रितस्य VIII. १५२ ।

^२ सामन्तानि ग्रामानि—वाचस्पत्यसुतिशरोदय, पूर्य ८९ ।

^३ यदिति—वाचस्पत्यसुतिशरोदय, पूर्य ८९ ।

^४ यदु च—वाचस्पत्यसुतिशरोदय, पूर्य ८९ ।

^५ [ ]—क ।

^६ दो—वाचस्पत्यसुतिशरोदय, पूर्य ९० ।

^७ सीमान्ते—क ।

^८ यत्—क, य ।

^९ दोषेषु—क ; दोषे तु—वाचस्पत्यसुतिशरोदय, पूर्य ९० ।

^{१०} यदुदा ये—क ।

^{११} सीमानां काल—वाचस्पत्यसुतिशरोदय, पूर्य ९० ।

[^१नारदः—

‘ज्यमिनी’ मलिनो वैव नैवानी भवमजिता ।

राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्फुटा ॥

कृपादीनां प्रोक्तमेव ‘ज्यमिनी’ । ‘मलिनो’ सलिलमयी, मलमयारवमलमयान्मलमयशरत्स्य । ‘नैवानी’ निवान-
मुवाहृतमन्ती, तेषां विलतश्लेष्म निवानमुवाहृतम् । ‘भवमजिता’ अवि-
जितविजयसंभतिपदिनिमित्ता । ‘राजशासननीता’ शासुचिह्नभावे राजे-
यता निर्मिता ॥]

मनु—

सामन्तावाभ्याये तु वीरानां सीमास्तद्विधा ।

इमानज्यमुपनीत पुरुषान्ममोचरान् ॥

व्यापार्यस्तद्विधात् बोधान् वैभक्तान्मृतमार्गकान् ।

त्याज्यमाहानुपलहणीनम्याश्च वन्दयेत्तान्^२ ॥

अथ बृहस्पतिः—

सप्तभिः शक्तिभिः सैः सैर्भूतः सीमानिनिश्चयम् ।

^३ दर्शयेदुर्निवारानि तत्प्रमाणमिति^४ विधिः ॥

^१ [   ]—क ।

^२ सैभिः सा—मुद्रितम् VIII, २५९ ।

^३ त्वान्—क ।

^४ चाणिः—मुद्रितं मनु VIII, २६० ।

• ^५ रान् । बृहस्पतिः—क ।

^६ सि हि—क ।

^७ वेतु—क ।

^८ सीमितम्—क ।

नारदः—

वैदः समुखं गच्छीत्यो वरः प्रभववानसि ।

गुह्यत्वात्स्य नार्थस्य किमेषा ननु^१ स्थिता ॥

वाङ्मनसः—

रक्तकण्ठकनः सीमां नयेतुः क्षितिपारिवैः ।

गृह्यमसिः—

रक्तमालयाभरणः सुदमादाय मूर्धनि ।

समन्वितः क्षीरवासः सीमां संदर्शयेत्तरः ॥

नारदः—

अथ वैददत्तं ननुः कान्मन्त्रा^२ विनिर्णये ।

सर्वे पृथक्पृथक्पञ्चा रात्रा मज्जमसाहसम् ॥

^३ 'विपश्चद्वैभवावकायैर्दक्षिणेन सावित्रायन्दुलोचिर्दक्षिणे ।

सीमानां तत्रा क्षीरे पादसप्तो तथैव च ।

विमलपद्मसहायं देवराजमभिष्वजे ॥

इति वचनार्थः ।

^१ स्थि—स ।

^२ मन्त्रा—नारदीयमनुसंहिता, पृष्ठ ११० ।

^३ यः । उक्तपञ्चा—स ।

^४ सावित्रि—स ।

^५ विष्णुः . . . विम—स ।

^६ नारद—स ।

‘[कात्यायनः—]

आग्ने आमस्य सामन्तः श्रेष्ठं श्रेष्ठस्य कीर्तिम् ।

एहं^१ एहस्य निर्दिष्टं^२ ‘समन्तापरिम्य’^३ च ॥

ये तत्र पूर्वसामन्ताः पश्चादेष्टवन्तः गताः ।

तन्मूलकायु ते वीर्या अपिभिः संवर्धयिष्यः ॥

निष्ठानां साक्षिणां चामने राजा सीमा कथ्येत्वाद् शाक्यस्तपः—

अमने शत्रुनिष्ठानां राजा सीमाः समर्पकः ।

['समन्तदीपवर्तकम्']

शूरस्पतिः—

अन्यजानांस्तन्माहृत्य दत्ताऽन्यस्य यदा गृही ।

महान्वाऽथवा रीक्षा कथं तत्र विचारया ॥

नघोत्तुहा राजदत्ता यस्य तस्यैव सा गृही ।

['अन्यथा न भवेत्तानो मरणां राजवैनिकः ॥

कथ्येदपौ जीवनं तु राजवैक्यकालुष्याम् ।

^१ [ ]—कात्यायनसंज्ञितसमीक्षण, पृष्ठ ९०, ९१ ।

^२ हस्तादस्य नि—क ।

^३ साम—क ।

^४ मने—क ।

^५ [ ]—न ।

^६ तदा—क ।

^७ [ ]—क, ख, ग, घ, ङ ।

तस्मात्तमेव कार्त्तुं न विनाशयेत् ॥
 वक्ष्य कर्त्तव्यं तु भूमेऽन्यत्र संस्थितम् ।
 कदीर्घी प्रकुर्वते तस्य तां न विनाशयेत् ॥
 क्षेत्रं तस्मिन्नुत्पन्नं भूमिः कृत्वा यदा भवेत् ।
 नदीस्रोतःप्रवाहेन भूमिस्वाप्ती तमेव तां ॥

[“कृत्वा भवन्तः—

“वृद्धिर्वातं प्रजातं” च न कर्त्तव्यमित्येतत् ।

तथा—

विष्णुशेखरवर्गं च वृद्धिप्रभन्तिहेतवम् ।
 आग्निहोत्रमुत्पन्नं प्रकुर्वन्निषेधयेत् ॥ इति ॥

तथा —]

वा राक्षा शीघ्रलोमेन कृत्वा भवन्तः वा कृत्वा ।
 प्रवृत्ताऽन्यत्र कुर्वेत् न सा सिद्धिर्वाप्तुमात्रम् ॥
 प्रमादवृद्धिर्वा भूमिः सुखलो यस्तु वा कृत्वा ।
 गुणानिष्ठान वा दत्ता तस्य तां न विनाशयेत् ॥

^१ कर्त्तव्यं—क ।

^२ कर्त्तव्यं समु—क, व ।

^३ कर्त्तव्यं—क ।

^४ [ ]—क ।

^५ वृद्धिः—वृद्धिप्रभन्तिहेतवः, सुख ११ ।

^६ कर्त्तव्यं च—वृद्धिप्रभन्तिहेतवः, सुख ११ ।

वृहस्पतिः—

निवेदकालादत्रम् गृह्यार्थिकमादिकम् ।

येन 'वाङ्मयकाला' युक्तं तस्य तां न विनाल्लेखः ॥

'नारदः—

['सेतुस्तु द्विविधो यतः 'लाञ्छे कल्पस्तथैव च ।

सोऽप्यवर्तते' लाञ्छे कल्पः स्याद्विनिवर्तते' ॥]

कल्पेभ्यश्च कल्पे तु सेतुर्न विनिवर्तते ।

महायुगोऽन्यथाभवेत् बुद्धिरिष्टा कल्पे सति ॥

अल्पकल्पमनाहत्य 'बुद्धि' सेवेताः ।

वाङ्मयकल्पः—

न निवेदोऽन्यथावध सेतुः कल्पानुसारकः ।

परमृति इत्युक्तः स्वल्पकालो बह्वकः ॥

स्वादिने' सोऽप्युत्थेयैव कल्पे सेतुं प्रवर्तयते ॥

उत्पत्ते स्वादिनो भोगः तदभावे महीलोः ॥

^१ कल्पार्थः—क, ल ।

^२ 'नारदः—ल ।

^३ [ ]—क ।

^४ सेतो न—नारदस्मृति, पृष्ठम् १५० ।

^५ नारदोऽप्ये—नारदस्मृति, पृष्ठम् १५०; कल्पे—नारदीयस्मृति, पृष्ठम् ११२ ।

^६ नाल—नारदस्मृति, पृष्ठम् १५० ।

^७ 'द्विविधं सम्पत्ते—ल ।

^८ विहीन—ल ।

^९ से—ल ।

^{१०} वर्तयते—ल. II. १५० ।

[नमः—

पूर्वभूतसुखसन्धुषा स्वामिने तु वः ।

सेतुं प्रकल्पेद् यद्विद् न तु तत्तत्प्रमाणमेतत् ॥

कृतपावनः—

अध्यात्मसुखमेव संलक्ष्यं कुरुते तु वः ।

गृहोद्यानवृक्षाणां संस्पर्शा कुरुते न तु ॥

सिद्धकर्मेव नमः अह—

असकमेतद्वेतु शेविशेषविचारितः ।

शेषं वेदितुमेव धिर्वैश्वर्यवत् न तु तत्फलम् ॥

विहृष्यमाने शेषे च शेषिकः पुनरावनेत् ।

सिलोन्मार्गं तत्तर्कं यत्ना 'शेषकवाङ्मयात् ॥

तत्तत्प्रमाणस्यैव वाक्यस्यैव तत्तत्तः समाः ।

समाते तत्तमे वर्षे 'मुक्तयेव कथेत सः ॥

'कृतपावनः—

अध्यात्मो न दद्यात्तु सिलार्कं वः कृतं न्ययम् ।

कदम्बमागृहीतं तु कर्षकः फलमाप्नुयात् ।

वर्षावधौ च 'शेषका स्वात्पत्तः स्वामिने तु सत् ॥

[ ]—य, स ।

'असकमेतद्वेतु—स ।

'सर्वं शेषकानु—स ।

'शेषक—स ।

'कृतं शेष—स ।

'अह—स ।

'मुक्तयेव—स ।

नाहः—

‘संवापरोषार्थलिलं लिलं स्वाहृत्प्रीतिमिः ।

पञ्चमर्षिमतं तु क्षेत्रं स्वादृशीर्मम ॥

['वज्रमन्त्रः—

वज्रमहामणि क्षेत्रं न कुर्वाणो न कारयेत् ।

स अद्यावः कृत्स्नं क्षेत्रमप्येव कारयेत् ॥]

कात्यायनः—

क्षेत्रं गृहीत्वा यः कश्चित् न कुर्वाण न कारयेत् ।

स्वामिने स ऊर्ध्वं द्वाभ्यो राजे दण्डं च तप्तवम् ॥

‘ऊर्ध्वं’ क्षेत्रफलम् ।

चिरान्तरे दक्षयं कृत्स्नमात्रे तत्प्राप्तम् ।

सुसंस्तुते तु पठं स्वात् परिकल्प्या क्वाप्तिमितिः ॥

['वातह्वामः—

कामोदनादित्तैरातो यमिन् क्षेत्रे विधीयते ।

क्षेत्रादुद्धृतसत्त्वं तु पविष्टः स कुपेर्षणी ॥

‘क्षेत्रादुद्धृतसत्त्वं’ कृत्स्नं क्षेत्रफलमप्येव यः ।

फलं विना तदुद्धृतं ध्वी तक्षेयमाप्नुयात् ॥]

‘अथ विष्णुः—

प्राज्ञह्वयमर्षादामेदे द्विष्टम् । क्षेत्रमर्षादामेदे अष्टशतम् । सीमाति-
कृते अष्टसप्तम् । क्षेत्रात् क्षेत्रोदकद्वारे तदुपयोगे वा अष्टशतं दण्डम् ॥

‘सप्तम्’ क्षेत्रं—क ।

‘[.]—य, ङ ।

‘[ ]—ङ, य, ङ ।

‘विष्णुः—क ।

वृद्धः—

सीमानेवाहमुपमयाहृतं दग्धमिह पुनः सीमां कारयेत् ॥

काश्यायनः—

‘सीमानये तु जातानां गृह्याणां क्षेत्रोर्हयोः ।

फलं पुनं च सान्द्रयं क्षेत्रवाप्तितु ‘दर्शयेत् ॥

‘अवशेने तु जातानां शाखाः क्षेत्रांतरं यदि ।

तासां स्वामी स एव स्वात् वस्य क्षेत्रे’ इति ताः स्थिताः ॥

‘महाभक्तिः—

अवशेने तु जातानामवशासाः पत्र येत् ।

स एव तासां स्वामी स्वात् कर्तेशोपरि ताः स्थिताः ॥

‘सीमिने तु गृहीयांश्च द्वापदशकृते कवत् ।

द्वारंती क्षेत्रिनः स्वातां स्वामिमागः पक्ष्मते ॥

यदि तेनोपतोषः स्वात् मृतेनाल्ल शास्त्रिणाम् ।

क्षेत्रवा क्षेत्रिणां शाखा ‘कलाप्येन स्वसीमनि ॥

‘वापदशकृते नारदीयान्नैव (बृहत् १५५) कल्पते ।

‘मिदिक्षेत्—स ।

‘वापदशकृते (बृहत् १५५) नारदादमेते कल्पते ।

‘सीमिने—व ।

‘पक्ष्मते—स ।

‘स्वामिने—सीमि—स ।

‘द्वारंती—व ; द्वापदशकृते—स ।

‘क्षेत्रवा क्षेत्रिणां शाखा—व, स, स ;

क्षेत्रवाप्येन स—स ।

अथ स्वलोभोऽयः स्वात् शक्त्याऽवधोक्षिणात् ।
 'कदलीलमुकादीनां तत्र स्वाभ्येव भोगमाह ॥
 पर्युते समुत्पन्नोऽवधोक्षेने कलं ददत् ।
 शास्ता चेथा तु तत्रस्था कलं वा विमलेष्टः ॥

'सीमानिवाहपदं समाहृतम्

सीपुंसयोगः

अथ सीपुंसयोगात्कर्म विवाहपदमुच्यते—

'तत्र आहः'—

विवाहादिविधिः सीमां यत्र पुंसां प्रकीर्त्यते ।
 सीपुंसयोग 'इत्येतद्विवाहपदमुच्यते ॥

आहः—

अनुज्ञातो दुर्ग्या मातापित्रोस्तुम्भो' दारानाहरेत् ।

^१ इति क्षेत्रविवादो नमिवाहपदं विवाहपदम्—क ; इति सीमाविवादः—ख ।

^२ साहस्य—क ।

^३ अथ—क, ख, ग, घ, ङ ।

^४ दः । आह—क, ख, ग, घ, ङ ।

^५ संक्षेपं तु नि—नारायणस्तुतिविल, पृष्ठ १२४ ।

^६ कृत्वा—ख ।

^७ ते—ख ।

‘[वाचस्पतिः]

आत्मनश्चिपिच्छां सुखाणां च परिमदे ।

‘सजातिः ज्ञेयसी भार्या सजातिश्च’ इति शिवाः ॥

‘[आत्मनश्चिपिच्छां सुखाणां च परिमदे]’ इति शिवाः ।

अभिवादाः सगोत्राश्च सजातमपरास्तथा ॥

वाचस्पतिः—

पञ्चमात्मनश्चिपिच्छां सुखाणां च परिमदे ।

इत्युक्तमभिवादाश्च सगोत्राश्च सजातमपरास्तथा ॥

वसिष्ठः—

पञ्चमी मातृव्युत्पत्तिः, सप्तमी पितृव्युत्पत्तिः^१ । इति ॥

कण्वः—

तृतीयात् इतिथो मातुः पञ्चमात्मितुः पञ्च ।

पञ्चमात्मनश्चिपिच्छां सुखाणां च परिमदे ।
पञ्चमीमिति वैदीनसि-
धत्तं इतिवाचिनिधत्तं^२ इत्युक्तम् ।

सुवर्णः—

कन्या आत्मनश्चिपिच्छां सुखाणां च परिमदे ।
मातुः, सप्तमात्मनी मातुः । तत्पुत्रा मातृव्युत्पत्तिः । सप्तमात्मनी मातृव्युत्पत्तिः ।

^१ [ ] मातृव्युत्पत्तिः, पुत्रः । १९ ।

^२ पञ्चमात्मनश्चिपिच्छां सुखाणां च परिमदे ।

^३ सजातमपरास्तथा ।

^४ [ ] पञ्चमात्मनश्चिपिच्छां सुखाणां च परिमदे ।

^५ इति ।

^६ वसिष्ठः । १९ ।

^७ वसिष्ठः ।

सतः । तद्भुता मातृत्वसमुताः । तद्भुतिरथ भविष्यः । तद्व्यानि
मागिनेयानि । 'अतो मिथ दद्यान्निवाहः । अन्यथा संहरन्नादिपतो सर्वे
वसिताः । तेषां श्रवणमपितुरन्वेषमेव ॥

अथ कावचः—

सप्त पौनर्मेधाः कम्पाः कर्मेदीयाः कुलाभ्याः ।
वान्ना दद्यान्मोदका कृतवीतुगन्तव्य ॥
अग्निं वसित्ता वा न वा न वापितुर्द्वीपिका ।
उदकसर्पिता वा न पुनर्मेधमया न वा ॥
इमेकाः कावचपेन्मेकाः दहन्ति पुष्पशिवम् ।
ज्योहेदग्निना दग्धः पादवः सुचिरादपि ॥
न च पौनर्मेधादर्थं कुलं तस्य मोहति ।

'दीपावनः—

सप्तोषा चेदमलोपमलोत् 'नारुषेयां विभृवात् । 'प्रजाता
चेत् कुम्भाम्बुषां वसित्वा 'धम्म आत्मनः' 'पुनरिधिसमुत्पात्' इति'
ब्राह्म्या, 'अथेवा हेमोदकं' इति कृष्णाप्यैराज्यं मुहुषात् ॥

'नारदः—

स्त्रीपुंसयोश्च श्लेषात् सार्धं याचिषीयते ।

^१ श्रीमन्नारुतः एव विदुत इति । अतो—न ।

^२ कावचापनः—क ।

^३ न्नर्ध उपस—स ।

^४ वसित्तम्य मत्—क, न ।

^५ चान्द्रमार्गं कुर्वति, प—क ।

^६ वेद्या—क ।

^७ इमेकाभ्यां मुहुषात्—बोधावगतमेतुम्, (नारदी), सूत्र ११६ ।

^८ [ ]—.....

कालाद्भूतं वाचेः संस्कारोऽथ द्वितयः ॥
 तयोर्निमित्तं शोकं वत्सं दोषदर्शनात् ।
 वाचिष्यदुपलब्ध्यां निमित्तं दमकक्षणम् ॥

पाञ्चकनमः—

कालादीकृतः पुंल्ले पुंसा बीमान् जनदिवः ।

तथा च नारदः—

लीयन् पुंल्लं पुंल्ले निर्वीणाद्वत्थनैः ।
 पुमांश्चोदयितुमेव स कथं कथयतीति ॥

पुंल्लवत्कथं स एवाह—

सुवद्वजपुमान्वाचिष्यद्वत्तथितोभाम् ।
 नपुंसकादसन्पुंसकवाचिष्यगतिस्मरः ॥
 'बीजं विद्या च व्यक्ते हादिभूषं च केनिसम् ।
 पुमान् एवावर्ततेतैः विमर्तयद् वदकः ॥ इति ॥

'अवित्तजनतिस्मरः' अविच्छिन्नावित्तमगतिस्मरः । संवदन्
 केनिसम्भूतः ।

कथयत्यपि स एवाह—

अद्वैतानिः शान्ते कैन्दो रजो मनीषिभिः ।
 चिकित्सयाचित्तव्यं तेनामुषो विधिः कथात् ॥

'निर' चाम्य इत्येते नाम्नुक्त—नारदीयसुसंहिता, पृष्ठ १२६ ।

'स तु'—नारदीयसुसंहिता, पृष्ठ १२६ ।

‘दुर्लभत्वप्रयुक्तिभिः कैलाशो यद्विचित्रोऽनिकित्तम इत्युक्तः ।]

‘पुराणे—

‘निर्गन्धो कण्वः’ यद्व्यवस्तपैव च ।
अभिज्ञायां दुरो रोगादेवस्तेषां चैव च ॥
ईर्ष्याकण्डश्च सेव्यश्च वासोत्ता मुने मगः ।
आक्षिप्तमोषवीजो च शस्त्रीनोऽन्याचक्षितश्च ॥
बन्धाच्छुद्धिर्दौर्लभे स्युः कर्षणीयाः क्लृप्ताः ॥

‘उत्पत्ति एव कण्वो ‘निर्गन्धः’ । ‘कण्वः’ उचिततुल्यः ।

‘अवस्थाभि माये—

मेवविनिर्दिष्टास्तेषां प्रयुक्तिभिः । इह विचित्रोऽनिकित्तम (‘निकित्तम’ ऐव) तेषां-
तुल्यो भितिः क्लृप्ता, तं यद्व्यवस्तपैव सौचः । कैलाशे चाम विचित्रोऽनिकित्तम इत्युक्त-
समुक्तम्—नारदीयसुसंहिता, बृहत् १२६ ।

‘एतानि यवानि नारदस्मृती १०४ इति दत्तमते; नारदीयसुसंहिता
बृहत् १२७ ।

‘तयो नशित्यति स्रक्च इति विज्ञापते । क ।

‘वपश्च—नारदीयसुसंहिता, बृहत् १२६ ।

‘अवस्थाभि माये—

उत्पत्ति एव कण्वो निरगन्धः । कण्वः उचिततुल्यः । यद्व्यवस्त-
पैव तन्मागन्धस्यैव । तुल्यत्वाच्चतुष्टयतुल्यः । तथा रोगादेवस्तेषां च । ईर्ष्या-
कण्डः, चापुल्येन सेव्यमानो स्युः पुंसत्वसुपञ्चमते । सेव्यः तुल्येन
सेव्यमानस्येवञ्चमते । वासोत्ताः वातेनोत्ता येनो न क्षिप्यते दुष्कम् । मुने
मगः, मुनेर्गृहं प्रदर्शनार्थम् । आक्षिप्तमत्र क्लृप्त्यर्थं भवति । पुंसत्वं न मग
इति केचित् । केचित्पुनश्च क्लृप्त्येन्यथा भवति दुर्मि । क्लृप्ते पोत समुत्ते
विद्युत्ते पुंसत्वसुपञ्चमते न मुने मग इति । आक्षिप्तवीजः, क्षीयतेति क्षीयमात्रं,
रतिरतिष्ठे सुखं नास्ति । मेघवीजः, भवति तु सुखं, न मग्नपञ्चम् । चतुर्वर्ग्ये-
तेष्वीर्ष्याकण्डादिषु क्लृप्त्येन्यथा यथा संभवति तथा व्याख्येयं, ‘क्षुत्तयेन्यथा
भवति’ इति यथेष्टम् । शस्त्रीनोऽशुभः, क्षिप्त इत्या क्लृप्ता न क्लृप्यति । अन्याचक्षितः,
बन्धव्यां भवति दुर्लभं, न स्वभावात्—नारदीयसुसंहिता, बृहत् १२७ ।

‘पञ्चकण्डः’ पञ्च कर्त्तव्यतमर्थः । दुर्योधनपुत्रादयस्तुल्यः । तथा रौप्यरश्मि
 तथा देवतासाध्यादयि । ‘ईर्ष्याकण्डः’ कपुल्लेख सेव्यवर्णां स्निग्ध
 रश्मि रश्मि पुंल्लः पुंल्लं आवृत्ते, स ‘ईर्ष्याकण्डः’ वेदितव्यः । ‘केयः’
 पुरुषेण सेव्यमानस्त्येवजायते पुंल्लं न स्निग्ध । ‘वासीताः’ वस्त्रेन
 व्याप्तिना रेतःसंयतनं । यदा ‘पुल्ले मम’ इति पुल्लव्यहर्त्तनं यदर्थवार्थ
 भव्यादन्वयं वाक्यार्थं भवति, न क्वमुनेन कियन्माने पुंल्लपुत्रजायते, न
 ‘पुल्ले मम’ इति केचिद् । ‘आक्षिप्तधीयः’ रतिर्मभवति संयोगाद् यत्किञ्च
 शुद्धं तु नास्ति । ‘योधवीजः’ यस्य शुद्धं भवति नाश्वयम् । ‘शमीनः’
 स्निग्धं रश्मिं लज्जया न प्रहृष्यति । ‘अन्यादक्षिः’ अन्यस्यां भवति
 पुंल्लं, न स्वयान्वीयात् । एतन्निष्ठाः पञ्चविंशेना वक्तव्याः ।

‘[पञ्चानां परीक्षाकाशमप्याह (वाच्यः)]—

समादायमटीकरी वक्षाम्यो वास्तवानीत् ।

अनुकमात्^१ प्रसवाम्न कावः संश्लेशः स्मृतः ॥

आदौ निश्चिद्व्यक्ते^२ कण्ठे तु वास्तवानीत् । लतो^३ शलाका वक्ष्यादूर्ध्वं

^१ नाव न—य ।

^२ एवं चतुर्दशविधाः कदा वक्तव्याः ।

^३ [ ]—य ।

^४ तु वास्तव्य—वन्दनस्मृति, पुल्लम् । ७५ ।

^५ वक्ष्यादूर्ध्वं—

पञ्चकण्डस्तु वास्तवानीत्—आदौअनुसूचिता, पुल्लम् । २७ ।

^६ वक्ष्यादूर्ध्वं—

लतो शलाका वक्ष्यादूर्ध्वंस्तुल्ये लाज्यः । दुर्योधनपुत्रजायते ।

अनुकमादन्वयस्य कस्य पुत्रोपदेयताविधितकण्डस्य संश्लेशः लक्ष्यः,
 कर्त्तव्यं तु वाच्यः, नाव क्वचः—आदौअनुसूचिता, पुल्लम् । २७ ।

सुखे स्तुत्यः । अनुकमान्तराले वक्ष्ये सुखेनयेकानिमित्तकदम्ब
संस्तुतपुरीद्वयोर्ध्वं त्वाम् । नात्र द्वयः ॥

हृत्प्राकट्यादौ येऽन्ये चत्वारः स्तुतकृताः ।

अथान्यः पतितवत् 'स्तुत्येन्या नदि (स्त्रिया) ॥

विमुक्तस्तुत्येन्या वरजपतिमहामायाः ।

'अतिष्ठे नोपवीजे च पञ्चावप्रतिफलम् ।

वतिरन्यः स्तुतो नार्था कर्म संमतीत्य द्व ॥

स्तुतीनामपि 'वृत्तार्थदर्शनात्मकिते व्यजः ।

तं हीनयेमचक्षीनाऽदिमिहपद्मेत् ॥

स्तुतीनामपि वरजमतीतपित्री नोच्छिद्यति व्यजः, उच्छिद्यते विभज्यते,
तं हीनयेथाभिरनुकूलानिः परिभेत् न तज्जा भवति, तथा मत्ताभिर्वा-
भिरपि तथैवान्वाभिरवपनः । तथाप्यतस्तुतीनामः स्वभार्यायां वयसिभ्यते ।

अन्वयः—

अथवा* खे अनुयः स्वाहमनुयः समोति ।

कथेत् ताऽन्यं भर्तास्तेनैकैर्ध्वं वक्ष्यते ॥

* भवत्यभिप्राये—

स्तुत्येन्या नदि, विमुक्तस्तुत्येन्या वरजपतिमहामाया—नारदीय-
स्तुतीरिता, पृष्ठम् ११८ ।

* अतिष्ठेनोपवीजम् कथेत्तं पतिवर्धये—नारदस्तुति, पृष्ठम् १०५ ।

* स्तु—नारदस्तुति, पृष्ठम् १०५ ।

* केतु—स्तुतीनामपि त्वामाभेत्—नारदस्तुति, पृष्ठम् १०५ ।

* अन्वयः—नारदीयस्तुतीरिता, पृष्ठम् ११८ ।

* एवं—नारदीयस्तुतीरिता, पृष्ठम् ११८ ।

अवयवार्थे' शिवः सदा श्री क्षेत्र श्रीर्भवान् पुमान् ।
 क्षेत्र श्रीकृष्णे क्षेत्रं वाज्जीवी क्षेत्रमर्थति ॥
 पिता दत्तात्रेयः कर्मा जाता वाऽनुमते शिवः ।
 मातामहो मातुलश्च तनुन्वा वान्ममास्तथा ॥
 मातामहि तु सर्वेषां महती हरि कृति ।
 तस्याममृतिमाया इदुः कथाः राजाक्षरः ॥

श्रीमत्पद—

श्रीर्भुक्तिस्तोमासां मन्त्राः संसृष्टमैश्वराः ।
 भूदानमनन्तायाश्च कन्धयोषाः कर्तव्यताः ॥ इति ॥

“श्रीर्भोगाः” शैर्भुक्तिस्तोमासां मन्त्राः । “भोगाः” राजमाहादिराजि-
 इत्यदियुक्ताः । “मन्त्राः” विष्णुशक्त्याः । “संसृष्टमैश्वराः” भुक्तशुद्धीः ।
 “भूदा” निर्लेखाः कर्माकार्ये कथा प्रवर्तन्ते । “अनन्तमायाः” अन-
 नताः । यथा कन्धयोषा एते प्रवर्तनायाः तथा अन्येऽपि प्रतिष्ठा इत्यन्वयः ।

‘श्री’—श्रीमत्पदसहितः, पृष्ठ १२८ ।

‘शिवः सदा’—श्रीमत्पदसहितः, पृष्ठ १२८ । ‘शिवो वा’—
 शिवस्तुति, पृष्ठ १७९ ।

‘तस्या’—श्रीमत्पदसहितः, पृष्ठ १७९ ।

‘अवयवार्थे’—

श्रीर्भोगाः शैर्भुक्तिस्तोमासां मन्त्राः । भुक्तिस्तोमासां मन्त्राः । भोगाः
 राजमाहादिराजिस्तोमासां मन्त्राः । मन्त्राः विष्णुशक्त्याः, संसृष्टमैश्वरा
 भुक्तशुद्धीः । भूदानमनन्तायाश्च भूदानमनन्तायाः । भूदा निर्लेखाः कर्माकार्ये
 कथा प्रवर्तन्ते । अनन्तमाया अनन्तमायाः । यथा कन्धयोषा, एते प्रवर्त-
 नायाः । अन्येऽपि प्रतिष्ठा इत्यन्वयः—श्रीमत्पदसहितः, पृष्ठ १२९ ।

वायोमादा—

उन्मत्तचित्तह्रीषदुर्मन्त्रकामाभवाः ।

कम्बाजोषी च यी पूर्वमेव दोषायो ऋ ॥ इति ॥

‘यद्योन्मादाः समास्पृताः वातपित्तकफोद्भवाः ।

चतुर्षो भगवानेव सर्वे वा तेन पचमः ॥

इत्युन्माद्वैद्यकाः, पतिताः, मद्यमातकाविकृताः । ‘ह्रीषाः’, ज-
हन्तृणाः । ‘दुर्मन्त्राः’ दुर्मन्त्र द्वेयाः । ‘कामाभवाः’ ‘युती च
कम्बाजोषी’ च ‘यी’ दीर्घेणाः कुत्तिसोमाश्च, एव दोषायो भवितव्यः ॥

अष्टौ विवाहा वर्णां संस्काराभ्याः प्रकीर्तिताः ।

वातस्तु प्रथमतोषो वायोरुत्पत्त्यैव च ॥

आर्षं वैश्वं देवं च वायव्योऽवातुरस्तवा ।

राक्षसोऽन्तराष्ट्रमाह वैशाचन्याह्नोऽर्जनः ॥

सप्तस्वाह्वं कम्बां तु वायो दधातवर्ककृताम् ।

सह नर्म कोऽनुत्ता वायव्यो विधीयते ॥

‘सप्तस्वाह्वान्ये—

“यद्योन्मादाः समास्पृताः वातपित्तकफोद्भवाः ।

चतुर्षो भगवानेव सर्वमातेन पचमः ॥” इति ॥

पतिताः सुदर्भस्तेषादिमद्यमातकोपमातककृताः । ह्रीषः उपहन्तृस्तवः । दुर्मन्त्राः
दुर्मन्त्रेभ्यः । कामाभवाः वायव्योऽवातुरस्तवा । युती च कम्बाजोषी दोषागः
कुत्तिसोमाश्च । एव दोषायो भवितव्यः ।—वायव्यसूत्रादिता, पृष्ठ १२२

‘सप्तस्वाह्वान्ये—वायव्यसूत्रादिता, पृष्ठ १२२ ।

‘य—४ ।

कर्त्तुं नोपिपुनं कृत्वा विवाहस्त्वर्थे उच्यते ।
 अन्येभ्योऽं तु वैवः स्वाहनिजे कर्त्तुं कुर्वते ॥
 दृष्टन्तीमिच्छतः^१ मातुः गच्छन्तीं नाम पक्षतः ।
 विवाहस्त्वामुपे मेवः शुभदम्पत्यदातः ॥
 यथा कारणानुको विवाहो राजसूत्या ।
 ह्यसम्पत्तोभयमात् वैशाख्याहमेतेभ्यः ॥
 एषां धर्मास्तु कर्त्तव्ये स्वाहायाः समुदाहृताः ।
 साधारणः स्वात् धाम्यर्थः पयोऽधर्मास्ततः परे ॥
 नाहुतां दूषयेत्कन्यां नाहुतं दूषयेद्दाम् ।
 दोषे^२ त्साति नाहः स्वात् अन्येनैव त्वयतोस्तयोः ॥
 इत्वा त्वानेन वः कन्यां न तस्य न ददाति ताम् ।
 अतुष्टमेद् नो राजा स दण्ड्यस्तस्य चोत्तम् ॥
 कस्तु दोषवती कन्यामन्वाकृत्वाय धर्मच्छति ।
 तस्य कुर्वन्त्यसौ दण्डं पूर्वमाहस्योदितम् ॥
 अकन्येति तु वः कन्यां कृपादोषेन मानवः ।
 स कर्त्तुं शान्नुवाहणं^३ 'तस्या दोषमदईवम् ॥
 अतिमृष्टं तु वः कन्यां नो देशान्तं वजेत् ।
 विनेयः सोऽप्यकामोऽपि कन्यां तामेव चोदयेत् ॥

^१ ते—नाहतीत्यनुसृष्टिः, पुल्ल १३४ ।

^२ व—व ।

^३ तु सति नाम—नाहतीत्यनुसृष्टिः, पुल्ल १३१ ; नाहस्यति, पुल्ल

अत्र सूत्रातिशेवं कथं आह—

न नमहा नमहा स्वात् नमहा वृक्षलीपतिः ।
वस्तत्र नमस्ते नमः स तेन नमहा स्मेत् ॥
अथ 'वृक्षली' नमहाली ।

तथा च मनुः—

वृक्षलीपेनपीतस्य निष्वासोपहृतस्य च ।
उत्सर्गं चैव प्रसृतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥

[नारदः]—

अतिशूण्यं 'तु वः कन्या' 'को देवान्तरं स्मेत्' ।
वीक्षुषू समतिक्रम्य कन्याऽर्ज्यं करयेद्वा ॥

[मनुः]—

वीणि वर्णानुशासीत पुनार्कृतम्ली मली ।
अथै तु कन्यादेतस्यात् विन्देत् कन्यां पतिम् ॥
अलङ्कारं नाददीत विन्यं कन्या स्वर्गदा ।
मातुलं मातुलं वा स्मेत्^१ स्वाद्यदि तं^२ हरेत् ॥
विधे न देवाण्युत्सवं तु कन्यामनुमती दृष्टम् ।
स हि स्वाम्यादर्थेनामेकानृणां अतिशोभते ॥

^१ व—नारदीपस्तुमंरितः, पुण्य १२९ ।

^२ को—क । नारदीपस्तुमंरितः, पुण्य १२९ ।

^३ स्मेत्—कुडित मनु, IX, २२ ।

^४ दृष्टेय—क ।

^५ ति—कुडित मनु, IX, २३ ।

^६ कम् । वरधिया वरुं कथितं कन्यायेन को पठ ।
रक्तमालाङ्गीकरीत्य कन्याऽर्ज्यं करयेद्वा ॥

शारदायः—

उदाहिता—क ।

[भारदः]—

कन्यायां दत्तकपुत्रायां तेषां श्वेतुर आगच्छेत् ।

धर्मार्थकामसंतुष्टं दत्तकं तद्वानृतं भवेत् ॥

पूर्वदत्ताभ्यां श्वेतो दत्तु^१ होचिदि ।

तथा न दत्तकपुत्रकः—

दत्ताभ्यां होतृपूर्वां तेषां श्वेतुर आगच्छेत् ।

^२दत्ता कन्यां हरन् दण्ड्यो मयं दद्यात् स्वेष्टवम् ॥

मृतायां दत्तमादद्यात् परिशोध्यो भवत्यवयम् ।

श्वेत्युपदुत्ताभ्यां हरन् दण्ड्यः^३ ।

वदित्वा करः कथितव्यावहेत्युक्तो यदा ।

रक्षागमोन्मीरुतीत्य कन्याञ्च करयेद्वरम् ॥

अथ वशिष्ठः—

अद्विर्वाचा न दत्तायाः सिनेतोर्ध्वं करो यद्वि ।

न न मन्त्रोपवीतायां स्मात् तुमारी पिष्टोव सः ॥

^४[पुत्रः—

वाग्विष्णुनिका वल्गाः निवर्तं दारलक्ष्मणम् ।

तेषां निहा तु विज्ञेया विद्वद्धिः कृत्ये पदे ॥]

^१ [ ] नगरात्मस्तुतंदिह, पुस्तक १२१ ।

^२ तुमर्हति । इति—म, क ।

^३ कन्या—य ।

^४ दत्ताणि दत्तकपुत्रकपुत्रकपुत्राणि मुद्रितपुत्रकपुत्रकपुत्राणि न दत्तकपुत्राणि ।

^५ दण्ड्यः ।

अद्विर्वाचा न दत्तायाः सिनेतोर्ध्वं करो यद्वि—क ।

^६ [ ]—य, क ।

‘[नसिद्धः]—

मन्त्राद्येत् महता कन्या मन्त्रैरेति न संसृज्या ।
कन्यायै विधिवदेया यथा कन्या तथैव सा ॥

‘[यथा]—

नोदकेन न याथा न कन्यायाः पतिरित्यने ।
पाणिमहर्षसंस्काराद् पतिर्य सङ्गे पदे ॥

सम्बन्धने—

सा वेदश्रुतयोनिः स्वाद् गतमात्मज्ञाऽपि वा ।
वीनमयेन मर्षा सा पुनः संस्कारार्हति ॥^१

नसिद्धः—

कन्यायां ‘काष्ठशुल्कायां स्थिते पति शुल्कः ।
देवताय यदात्मना यदि कन्याऽनुमन्यते ॥
कन्याभिलषादे निशुधिरैव ।

जातशयः—

उदादिता तु वा कन्या संज्ञाया न च मैथुनम् ।
• मर्तरे पुनरप्येति कन्या कन्या तथैव सा ॥

कन्यापनः—

स च यथन्वयादीनः ‘पतिः कृषि एव वा ।
विकर्मणः सङ्गेन वा दीर्घजीवामयोऽपि वा ॥

१ [ ]—नसिद्धार्थासम्, पुनः १ ।
[ ]—क ।

१ कात्यायनः—कन्या—क । कन्यापननेन मुद्रितानी IX, २७ ।

२ दत्तशु—क ।

३ जन्मस्य पतिवोऽपि वा—क ।

होषोऽग्नौ यदि वा भर्ता विमरः दुल्लभायैः ।
 उवाऽपि देवा साऽग्न्यस्मै सर्वमिच्छन्नुवा ॥
 'मदाय शुनं गच्छेत् कन्यायाः स्त्रीधनं तथा ।
 धर्मा सा कर्मिणं तु देवाऽग्न्यस्मै विमानतः ॥
 अथ स्त्रुचिराजन्तोन् प्रीतेऽत उवाचयम् ।
 अत उवाच पराजया कन्याऽग्न्यस्मै यवेचया ॥
 कन्यां चेत् दर्शयित्वाऽग्न्यामन्वा वोदे' पदीयते ।
 स तमे एकशुल्लेन बहेदित्यब्रवीन्मनुः ॥
 गृहयित्वाऽऽमनो वोवात् विन्दते' कन्यया यदि ।
 वरस्य दद्यात्तः स्वात् कन्या चापि विमर्शे ॥

[नाम्नः]—

'[यदि वोषवती कन्या अनायास (अनासया) प्रयच्छति ।
 राजा इमे स राज्यः स्वात् पूर्वसादस्योदितम् ॥

विन्दुः—

कर्तायां दण्डदम्बानुवृत्तिः दोषं अनासयाय कन्यां प्रयच्छेत् । तां
 च विन्दुयात् । इति ॥

'[मनुः—

उपश्रुत्वापुत्रवत्पुत्रं वराय सदादाय च ।

^१ [ ]—क ।

^२ यवे च—क ।

^३ स्त्रीधनं यवे यदि—क ।

^४ [ ]—य; मनुः—अपश्यति, पुत्रम् । ३७७ ।

^५ [ ]—क ।

अवज्ञास्यति तां तस्मै कन्यां दूषाववाप्तिभिः ॥

अस्वर्गार्थं स एवाह—

कामव्यासव्यापिषेत् नृपे कन्यार्तुमस्यपि ।

न वैदेयां प्रवक्षेत्तु दुष्पदीनाम् कर्हिचित् ॥

इति ।

नारदः—

कन्या नर्तुमुपेक्षेत् वानलोन्मो विषेदयेत् ।

ते चेन्न द्यूतां भवेत्तेषुर्नृपहमित्तयाः ॥

वाक्यमर्थवत्कथाः कथयितुः पतिं विना ।

ताम्यो भूयहत्याः स्युः तस्य यो न ददाति ताम् ॥

मनुः—

काले (ज्याता) विना वाक्यः वाक्यव्यानुपपन्नं पतिः ।

सृते मर्तेरि पुनश्च 'वाक्यो वाङ्मुरक्षितः ॥

'वाक्यो' दण्डनः ।

बृहस्पतिः—

अनवच्छन् विना काले पतिव्यानुपपन्नं कथी ।

पुनश्चानुपपन्नो मनुः यत्नो दण्डयथ्य पर्यतः ॥

सीमां दूषयान्नाह [सुतः]—

वानं दुर्जनसंस्पर्शः कथा च विप्रोऽनघम् ।

स्थोऽनघोऽनासथ नारी संतुष्टयाणि वद् ॥

नैता कथं परीक्षन्ते नासां कथसि संनिपतिः ।

सुखं वा विषयं वा पुमानित्येष सुखे ॥

निरिन्द्रियं समन्त्राद्य शिवोऽनृतमिति सिद्धिः ।

इति ।

श्रीमिः प्रयोजनमाह—[पनुः]

प्रयत्नार्थं महामायाः प्रजादौ गृह्यतीत्यः ।

शिवः शिवश्च मेघेषु न शिवोऽस्ति कथन ॥

कथाननमवस्तव जातस्य परिचातवम् ।

कथं सौकुचाया तु कथं श्रीनिवन्धनम् ॥

अनन्यं धर्मकार्याणि सुखं च रतिरनन्यम् ।

वातापीनस्तथा सर्वः पितृव्यात्मनश्च हि ॥

गृह्यति—

मया पत्नी समन्वयार्थं वस्तुतस्तद्वाप्तोभवेत् ।

जातये च शिवात्पुत्रादौश्च कथुमिः ॥

यत्र शिवोऽस्मिन्मन्त्रे रमते तत्र देवताः ।

सैवश्च मयाः गृह्यः शिवश्च सफल भवेत् ॥

पतिं वा नातिच्छति मनोवाक्यमर्चयता ।

यः कर्तुंलोकानामोति सक्तिः साध्याति चोप्यते ॥

इति—

प्रयत्नमानसा शिव्या स्वान्वयनिवृत्त्या ।

मर्तुः शिवकृतिं वा तु सा मया इतरान्तरा ॥

पूर्वोत्पान्तरा रक्षा अकथ्यसदृशादिनी ।

अनाप्तुदाऽनृत्यता सी भवेद्देव सुखकर्मणा ॥

इति^१ ।

^१ श्रीमया पितृपितृदेवमाह अक्षिपः—सुते—य ।

[कार्यः]—

युते मर्त्यदुःखायाः पतिपुत्रः पशुः शिवाः ।
 विविधोपायसमाधाय भवते च स ईश्वरः ॥
 पश्चिमीये पतिपुत्रे निर्ममुष्ये निराश्रये ।
 उत्तमिष्ये चामस्य चित्पुत्रः पशुः शिवाः ॥
 चक्षुष्यात्मने तु राजा तस्याः पशुः 'सुतः' ।
 स तस्या भवते पुत्रात् चित्पुत्रात्मनश्च्युताम् ॥

भ्यासः—

पतिः सुतः पतिः माता चित्पुत्रो नानुत्तमा ।
 नानुत्तमायाः शीघ्रां सतीते प्रभवः सुताः ॥
 कथेहं प्रभवः प्रोक्तः शीघ्रां चित्पुत्रे पतिः ।
 'विधौ' पूर्वसर्वोत्तमायाश्च्युताश्च्युताः ॥

शीघ्रां चित्पुत्रोत्तमायाः । अथ अङ्गिराः—

युते मर्त्ये वा काली समारोहेदुत्तमायाः ।
 'सा' अङ्गिरायाः समारोहे मर्त्ये ॥
 'विधौ' चित्पुत्रोत्तमायाः चित्पुत्रे पतिः ।
 उत्तमिष्ये चामस्य चित्पुत्रः पशुः शिवाः ॥
 चक्षुष्यात्मने तु राजा तस्याः पशुः 'सुतः' ।
 स तस्या भवते पुत्रात् चित्पुत्रात्मनश्च्युताम् ॥

१ शिवाः—स, व, य ।

२ चित्पुत्रः—स, ल ।

३ यो शीघ्रां—स ।

४ [ ]—स ।

मातृकं पैतृकं चैव यत्र कन्या कटीयते ।
 'कुलध्वं का पुनाति भर्तारं चाञ्जुवच्छति ॥
 तत्र सा भर्तृसमा मुदा परमपादम्बिता ।
 फला संकीर्णते तार्जं वाक्पत्नीन्द्राधक्षुरक्ष ॥
 स्वहा वा कृतमो वा मित्रमो नादपि वो नरः ।
 तं वै पुनाति सा नारी इत्याङ्गिरसमानिहम् ॥
 साध्वीनामेव नारीणामधिपसत्ताहते ।
 नान्यो धर्मो हि विज्ञेयो मृते भर्तारि कश्चिन् ॥
 नान्नाश्रमो यदेवञ्च मृते पत्यो नलिमता ।
 कालस्य मुच्यते सा श्री श्रीसरीरात्मनः ॥
 ['सद्वृत्तवाचार्थिभर्तृकलां श्रीणां विधेगे ह्यनकालराजात् ।
 तासां पत्न्यास्तमिते हि वैशब्दे चातिशयेनापरोऽस्ति धर्मः ॥

संस्तुतिस्तत्परीतोक्तमस्तुहस्पतिभिः^१ व्यासेन च साध्वीनां श्रीणां
 अनुमत्यमुक्तम् ।

अथ विष्णुः—

मृते भर्तारि नकार्यं तदन्वारोद्धमं वेति ।

वसिष्ठो वचनम्—

या वै साधव्यजज्ञीया मृतं पतिव्रतमुभता ।

सा तर्कमालभासेन वाजमानं^२ पातयेदिति ॥

५

^१ कुलम् . . . . नहते । नहित—क ।

^२ [ ]—क ।

^३ न पति नयेत्—क, ख, च, ड ।

‘सन्तुष्टचित्तोऽप्येवमित्यम् ।

पृथक्चित्तिं समारम्भं न विद्या सन्तुष्टमिति ।

इति वचनात् । तेन अवाताप्याद्यानेमनाभिधीनामाचष्टाहं साधारणोऽयं
कर्त्तुः ।

वर्तित्वाया आह मनुः—

व्याधितं विस्तृष्टं वा कथमा चोत्तराधिताम् ।

विश्लिष्टमतिपृथ्वापि त्वनेकव्यां विगर्हिताम् ॥

वस्तु दोषवती कन्धामनासुषाय कथयति ।

तस्य सङ्गित्वं कर्त्तुं कन्धार्थं दुरात्मनः ॥

असत्तः कर्त्तव्यमाह—

दुष्टि विधाय चार्वाकाः कसोत्कर्षात्तः ।

अवृत्तिर्द्विधा हि श्री संतुष्टेऽवृत्तिमवति ॥

देवदत्तां वृत्तिर्मायां किञ्चिन्नेच्छमाऽऽत्मनः ।

तं साध्यां विस्तृष्टाक्षिप्तं देवदत्तां विव्यान्तम् ॥

कथमर्थे विधेः सृष्टाः सन्तानार्थं न मानवाः ।

तस्मात्साधारण्ये कर्त्तुं कथा लोदितः ॥

आप्तसम्भः—

आप्तसम्भेर्न विभागो विद्यते । वाक्पिप्पसादि सहजं कर्त्तुम् ।

तथा पुष्पकलेषु इत्यनरिब्रहेषु च । तथा धर्मकथासंग्रहे दत्ते नाम्ना

१ इति तु दृष्ट—क, न, क ।

२ विम—क ।

३ ना ग—क ।

४ दातुं—पुष्टि मनु, IX, ७३ ।

सुधीत, अन्वयसामर्थे कथं वाचस्पत्येवमुक्तं हि सती कर्मिणः
संशयते । इति ।

अथ मोक्षमार्गसंज्ञानाह मूलः—

विद्यया मोक्षो भवति अविशिष्टमन्त्राभिधत्ता ।

प्रोफेसरे स्वयिच्छायाः अविच्छिन्नसमाप्तिः ॥

संस्कृत-संज्ञा

कविः सार्वभौमिकः समाजोन्नयनम् ।

इति श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णस्य वचनम् ॥

इत्युक्तं नृपसिंहसमाश्रित्यार्थिनम् ।

मासुमद्यास्त्रियोगं च न कुर्वीत धीरिष्ठे प्रभौ ॥

न प्रोक्षितो लालङ्कार्यान् येषां . . . सुखेत् ॥ इति ।

पौर्णिमा अक्षः मनीषमाणसः ।

योषितो कर्द्वेतेस्तु पत्नी-पौत्रौ नरः शुभाः ।

विषयः पञ्चशोऽथ वा द्वाविंशतीति वक्तव्यम् ॥

124142

^१पिता मर्त्यो न सोम्या स्त्री पश्येत् प्रोक्षिते प्रभौ ।

જાણી લેવા - . . . . . મલખોડિયા ના 11

यदे यदेति बहुविधं धनम् । सुखमाप्नोति धनवान् । यद्विदेत् त

निवृत्तिः समस्तान् । द्वावधर्मयोः साक्षात्स्य निवृत्त्यर्थम् ।

² कृष्णमयकपूरिगोष्ठो न हस्तो

सर्वं साव्येत द्वाह्यं वर्णनकर्मणं पतिम् ।
वैश्वराज्यविद्यायां भार्या द्विचिच्छुर्गुणम् ॥

यदः—

भर्ता न भवते यं सा भतीक्रेत क्त्वा दत्त ।
द्वाह्यसौ तथा विद्या तमेव मनुजसौम् ॥
द्विचिच्छुर्गुणं वाः (१) स्वर्गो वदुसमा वैश्वकर्मणः ।
न द्वाह्यः स्मृतः कालो न च वर्णनविहितः ॥

नारदः—

विशेषतोऽस्तुतायां संकल्पपदा स्थितिः ।
अस्तुतो स्मृतः काल एव शेषितोक्तिताम् ॥

दात्तवचनः—

पत्नीं गते मनुजस्य कल्पामन्यत्र कन्धुभिः ।
तस्माच्चैव द्वाह्यतां कवं सवगते मयैव ॥
वर्तिर्येत भार्या तं साकस्यामपि वर्धतः ।
शेषितमपेक्षान् पुत्रान् मनुजान् न वीक्षितः ॥
‘मेव’वाचसितो न च पुत्राणां समाहृतः ।
भार्या स्वामी शेषित दामो केन विवर्धितः ॥ इति ।

मर्त्यव्यापदि भार्यासिन्धुमाह मनुः—

संस्तुतुं दीयेत द्विजन्तीं शेषितं पतिः ।
ऊर्ध्वं संस्तुतुं दीनां दानं द्वाह्यं न संसेत् ॥

‘द्वाह्यः’ द्वाह्यादिकम् । ‘सद्वाह्यः’ सद्वाह्यः सद्वाह्ये वा ।

अधिवेत्तव्या वाह मनुः—

कल्पाऽहमेऽधिवेत्तव्या दशमे तु सप्तमया ।
 एकादशे मीनवन्दी सप्तम्यधिवेत्तव्यादिनी ॥
 मय्या लेख्यतुला न प्रतिकृता न वा भवेत् ।
 स्वाधिता चाधिवेत्तव्या द्वितीयेनमनी तथा ॥

शङ्खनिसिद्धौ—

अस्तीति पुरुषेतिमीनवतुलनां चाधिवेत्तव्या ।

देवता—

आकाशमेवाहवर्गानि भर्ता नित्यद्वयान् विनय ।
 दशैव सप्तपुत्रां तु द्वावस्य श्रीमन्नुत्तमान् ॥
 ततो विन्देत् विधिया पुषार्थं वर्जितः विनय ।
 पुषस्तन्मातरं स्वेके नास्ति नित्यद्वयानिनाम् ॥
 वा ऐदम्भी स्वाधु (व)रिता लेखनी वैद श्रीमन्तः ।
 सप्तपुत्राव्याधिवेत्तव्या नाववाप्या न कर्त्तव्यम् ॥
 एकादशस्य कामार्थमन्यां कर्तुं न ह्यशक्तिः ।
 समर्थतोपविताऽग्नीः पूर्वोदामवर्गो वरेत् ॥
 एता सप्तस्य वैदस्य द्वे तिस्रः सधिवेत्तव्य तु ।
 चतस्रो वाक्यस्य सप्तः चार्धो राक्षो वरेदतः ॥ इति ।

अधिवेत्तव्यावाह पादकल्पयः—

अधिवेत्तव्यावै दशपदाधिवेदनिर्णयं समम् ।
 न दशं मीनवन्दी वर्ये दशे तर्हि प्रकल्पयेत् ॥ इति ।

आतुल्यादियुक्त्यां स्वयं दन्तमाह नारदः—

आतुल्यानकादुष्टां दशां ताप्तीं पञ्चाक्षरीम् ।
 स्वयन् भार्वातस्थाप्यो राज्ञा दन्तेन भूषता ॥
 कुक्षिनीं वलितां कन्ध्यातुल्यां विगताक्षीम् ।
 अनिष्टां प्रभ्ये स्वयन् शीर्षां च लेभ कर्त्तव्या ॥ इति ।

यथा—

आतुल्याता तु वा नारी भर्तृरि नैव गच्छति ।
 तां राजमध्ये विद्वाप्य भूषती तु विरासयेत् ॥
 भर्तुः प्रतिनिवेशे तु वा कृपा वाप्येदमुत् ।
 तां तु विद्वाप्य कन्ध्यां भूषती तु विरासयेत् ॥

वीषायनः—

अविधिता तु वा नारी भिर्गच्छेद्वलिता गृहम् ।
 सा तपः संविशेद्व्या स्वाध्याया वा कुलान्वितौ ॥ इति ।

बह्वीषु भार्यासु धर्मकार्ययोग्यां विष्णुराह—

सर्वास्तु बह्वीषु भार्यास्तु विद्वानास्तु ज्येष्ठैश्च सौ पर्यवर्षं
 कुर्यात् । मिथस्तु च कनिष्ठया अपि समानकर्मणा । समानकर्माभावे
 लज्जन्तया । न लेभ द्वित्रः गृह्णा । इति ।

दुष्टिद्वयाने शुक्लमहर्षे निवेदति स्तुः—

आवर्षात् न शूरीऽपि शुक्लं दुष्टिर्लं कर्तुम् ।
 शुक्लं हि शुद्धं कुलं लभं दुष्टिद्विषयम् ॥
 'कीर्ता द्रव्येण वा कन्या न सा पत्नी विधीयते ।
 न सा देवे न सा निधे दाम्नी तां काश्यपोऽजयीत् ॥

१ शुद्धा एव न विधते ।

यमः—

कथमस्ति तु वा कथा न सा वली विरोधने ।

तथा द्वेये च विन्दे च दासी सा दासीकिम् ॥ इति ॥

स्त्रीसंवाहणम्

अथ स्त्रीसंवाहणमाह कूरसन्धिः—

शामभूतं संवाह्यं शिरःकरं विभीषत ।

कथ्येनधिकृतं द्वे तु तृतीयाधुनाभवत् ॥

कुरुनसिनिषं शेषं मयं कथामोचमम् ।

अविच्छिन्ना पलित्वते मत्तोन्वयमकथा ॥

अथवाङ्मनिसः रहति कथामकथनं तु तत् ।

तथा दासीनिषं दत्ता च मदकारणम् ॥

संयोगः विद्यते यथा तदुक्तधिकृतं विदुः ।

अन्योन्यवाङ्मनोः स्त्रीसंयोगेन वा ॥

कृतं कथामनोः^१ केन तदुक्तमवत् ।

अथवाङ्मनिसः दासी स्त्रीसंयोगेन तथा ॥

दासी भूतकथायां प्रथमः संवाहः स्मृतः ।

केन कथमाकथनीया कथमाकथनमावत् ॥

संवाह्यं च रहति कथ्यं संवाहं विदुः ।

एकवाङ्मनिसः स्त्रीया भूतकथामनिसः तथा ॥

एतत्संवाह्यं शेषमुक्तं वाङ्मनिसिनिषः ।

वाच्यः—

“नदीनां संगमे त्रिविज्याभ्यानेषु वनेषु च ।
स्त्रीपुंशौ वस्त्रागेवातां तच्च संग्रहणं स्पृष्टम् ॥

यत्तुः—

उपकृतक्रिया केचिः तस्यो भूत्वावास्तवम् ।
सह सहात्मनै वैम सर्वं संग्रहणं स्पृष्टम् ॥
वन्तावावस्तामां च दर्शनं दर्शयाम् ।
वस्तुसम्बन्धभाष्यसंग्रहायुक्तम् च ॥
एभिर्भिर्भिः सदा देवा व्यवसिवास्तवः स्मिन् ।

अत्र दण्डमाह आसम्भ्रमः—

अनुद्धिर्हर्म्यकृतो युवा वस्तुमानुप्रविष्टम् कुमारौ वा वाचा
वाच्यः, अनुद्धिर्हर्म्यं तु दुष्टभाषो दण्ड्यः ।

अत्र यत्तुः—

भिक्षुस्त “वन्दिनस्यैव दीहिताः कारवस्तथा ।
संग्रहणं सह स्त्रीभिः कुर्तुमस्तिवारिताः ॥
च संग्रहां सह स्त्रीभिः प्रतिनिद्धः स्यान्नेत् ।
निनिद्धो वातमानसु सुखं दम्यन्नेत्ति ॥

वाङ्मनसः—

स्त्रीनिर्गमे वस्तु दयात् द्विगतं तु वने पुमान् ।
प्रतिनिद्धे तस्योर्ध्वो वया संग्रहणे तथा ॥

१ : यत्र—यत्तु, VIII, ३९० ; नगरसमुद्रि, पुष्टि ३८१ नगरीकमेव
उत्पत्ते ।

२ स्त्रीपुंशु—तु ।

३ यत्तुमे—तु ; वाच्येन—तु ।

मनुः—

वरदारविमर्शेण वृषाभून् महीपतिः ।
उद्वेगमहीर्दणैः 'निद्वयित्वा ज्वालयन् ॥
अवाक्यः संवृद्धे प्राणान्तं दग्धमर्हति ।
वत्तुर्गमपि कर्माणां दाता सत्यतमाः सृष्टाः' ॥

प्राज्ञस्तपः—

समाप्तस्तुतयो दग्ध आनुलोम्ये तु नश्यतः ।
प्राप्तिर्लोम्येकः पुता 'शीघ्रां नामादिर्कर्मन् ॥

नारदः—

मता वत्तुभ्यसा यक्षुः मत्तुलानी चितुभ्यसा ।
चितुभ्यसिचितुभ्यसी अग्निनी कर्तव्यी स्रुवा ॥
हुहिताऽऽचार्यनार्या य स्रुवेवा सत्यावता ।
राष्ट्री यमकित्वा पात्री साध्वी कर्षोद्यता य वा ॥
आसामन्वतमां वरा गुरुतल्पम उच्यते ।
शिवस्त्रोक्तैस्तन्वाद्य नान्ये दग्धो विधीयते ॥

प्राज्ञस्तपः—

वाहुः सवर्गी मग्निनीभ्यचार्यजनयां तमा ।
आचार्यसती स्रुतां नश्यन्तु गुरुतल्पनाः ॥
हित्वा हिमं यमस्तस्य वरामायाः स्रुवस्तथा ।

^१ छिन्न—मनु VIII, ३५१ ।

^२ स्रुवा—मनु VIII, ३५६ ।

^३ नारदः—वा II, ३८६ (निर्वपताम्) ।

^४ स्रुता—४ ।

^५ स्तुतनास्तपः—४, ५ ; स्तुतेन तस्य—नारदस्मृति, कृष्ण, १८२ ।

व्यासः—

इच्छन्त्यामामन्त्राणां तु मन्त्रतोऽर्थो यतः ।

वतुः—

सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो विमां सुप्तं यथादृक्मन् ।

यथापि पञ्च दण्ड्यः स्वादिच्छन्त्या सह संतः ॥

वीर्यं प्राप्नोति दण्ड्यो ब्राह्मणस्य विधीयते ।

इत्येषा तु कर्माणां दण्डः प्राप्नोति मयेत् ॥

अगुप्तो वैश्वराज्यं सदा न ब्राह्मणो जयत् ।

यथापि पञ्च दण्ड्यः स्वात् सहस्रं तस्यैवैवम् ॥

संस्तुतिस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो वनः ।

कालया सह संस्तुते कथास्तथा तस्यैव तु^१ ॥

वाङ्मनस्यः—

अन्यमिदमेष्टित्वा^२ कुम्भेन प्रक्षालयेत् ।

वाङ्मनस्य एव स्वादन्त्यस्यार्थमिदं वचः ॥

सिंहां दण्डं वस्तुनाह—

वृत्तं सेवते वा तु ब्राह्मणो मरुतोऽपि ।

तां भूमिः सादयैदाया संस्तुते कथास्तथा ॥

कैलं वा क्षितिं वापि ब्राह्मणो सेवते तु वा ।

विस्मो दुष्टस्य तस्याः प्रथमं गर्दमेव तु ॥

^१ वे द—य ।

^२ वा मि—य ।

^३ अन्यमि—य ।

^४ त्वङ्गुः तु—पा II, १९, ४ ।

^५ वस्तु—

वृत्तं सेवते वा

प्रथमं गर्दमेव तु ॥ इति विवादतत्त्वम्, पृष्ठम्

२९८ । इति तस्मै पञ्चमं न तस्मै ।

सूक्त्यसिः—

रुद्रनामस्य वा गारी प्रथेन्व स्पर्शनादिना ।
 कामयेन्न सा दग्धा वरस्यार्थदयः स्रुतः ॥
 शिखनासोष्ठकानी तु परिधीम्यास्तु 'मज्जमेत्' ।
 सारयेद्वा सारमेयैः संस्थाने बहुसंस्थिते ॥
 अनिच्छन्ती तु वा मुक्ता गुप्ता सां वासयेद्दृष्टे ।
 मलिनाङ्गीमयःकस्यां शिष्टनाशेषकीर्तिना ॥
 कासपेतिच्छति 'कृष्णं' वराहं वा कर्माङ्गात् ।
 दीनवर्णोपमुक्ता सा स्वाभ्या वप्याभ्या ब्येत् ॥

वाङ्मनस्यः—

सकामास्तनुलोभास्तु न दोषलज्जया दयः^१ ।
 आनया प्राप्तिलोभेन गमने क्व दृश्यते ॥ इति ॥

कन्वादूषणे दण्डमाह मनुः—

अभितप्त तु वा कन्या दुर्वाह्येन मानसः ।
 'हेतुमे' अहमुत्ती तस्य दण्डं नार्हति वदन्तम् ॥
 सकामां दुर्बलान्त्यो नाहमुत्तिष्ठेदगीत्युवाच ।
 द्विजानं तु दनं दायकः प्रसज्यमिन्नृचये ॥

^१ लज्जया—कृ ।

^२ वर्ये—क ।

^३ मृपण्डितं वा—क ।

^४ द्विजम्—क ।

^५ दयः—न ।

^६ तस्यहं कर्मे मनुजस्यै—मनु, VIII ३६० ।

^७ वमामस्तु—क ।

^८ नार्हति—क ।

“(नारदः) —

सङ्कल्पानां तु कल्पानां सर्वेषां नास्त्यतिक्रमः ।
चित्सर्वकृत्स्नं सङ्कल्पं स क्षीनां समुद्रहेतुः ॥
सङ्कल्पमने कृते कृतप्रायश्चित्तः कृतप्रायश्चित्तमलंकृतान् नन्वसमुद्रहेतुः ।

व्यासः—

अतुर्मिर्मुक्तपूर्णां तु गच्छेद्यत्नां स्यात्तमः ।
सर्वं वेदव्यतिरेकमिति दण्डं न परदण्डकम् ॥
न कामार्तां स्त्रीभिर्वा स्वयमेव यजामहेत् ॥
राजा देशाद्विभोक्तव्या विप्रवत्यश्च जनपदिनी ॥

प्राज्ञकल्पः—

अमरद्वयं दार्ढ्यात्तु भुविष्यात्तु तथैव च ।
कल्पान्तमपि पुनरु दाम्भ्यः पञ्चाशत्परिकं दण्डम् ॥
कृत्स्नं वेदव्याजमने दण्डो दण्डतयाः सप्तः ।
बहूनां यजकर्मोऽप्यौ चतुर्विंशतिकं दण्डम् ॥
अथेनौ तच्छ्रुते योरां पुरुषं वाऽपि वेदुः ।
^१चतुर्विंशतिको दण्डः तथा अथविज्ञानमे ॥

नारदः—

पशुवोदजतिभजान् विनैवः सप्तशं वदन् ।
नव्यमं दण्डं योऽनु तदेवान्तावसायिषु ॥

अर्थात् ब्राह्मणवर्गीयमने सर्वेऽस्मान् कृत्वा नायस्या अष्टसहस्रं
ब्रह्मणादिति सप्तजनतोऽन्यासविषयं नायधिर्योऽभ्युत्तम्येति तत्र दण्डा-
नायः ॥

^१ यजमानपुत्रि, कृत्स्नं १८२ ।

^२ चतुर्विंशतिको— स ।

^३ सप्तशतम्—स ।

^१अथ मनुः—

वचसां द्वे कृते कर्त्तव्यं मध्यमः सहायः स्पृष्टः ।

मध्यमः वक्ष्य विज्ञेयः सहायं तेषां 'सूतम्' ॥

सहायिस्त्रिभिः—

चतुर्विंशतिरुपवसिः मध्यमः सहायः स्पृष्टः । द्विवर्तं वक्ष्यसुतं
चेद्वि मध्यमः । चतुर्वर्तं सहायं चैतुसुतम् ॥

वाचस्पत्यः—

सादीतिः वचसादहो वक्ष्य उपमसहायः ।

उदर्थं मध्यमः प्रोक्तः उदर्थमध्यमः स्पृष्टः ॥

उदर्थं वाचस्पत्यवचसादहो वक्ष्य संख्याविज्ञेयं द्वयम् ॥

['सीतध्वजे मनुः—

न रुचिपोषितः सक्तः पमस्य चरितश्चिह्नम् ।

अर्थस्य संख्ये चैनां मये चैनां विज्ञेयवैतु ॥

होने सखेऽननसख्यं न पारिषादस्य वक्ष्ये ।

‘पारिषादं’ वाचस्पत्यवचसादहो वक्ष्यम् ॥]

‘सीतध्वजाद् दत्तः—

चतुर्धास्य सिद्धः सर्वाः वृत्तास्तान्वाचस्पतेः ।

सर्वेषां विज्ञेयं सिद्धं पुनरुक्तं ‘वाचस्पत्यं द्वु ॥

^१ वक्ष्य—व ।

^२ हो मनु, VIII १३८ ।

^३ [ ]—व ।

^४ वक्ष्य विज्ञेयम्—व ।

^५ सूत—व ।

^६ अननसख्येति नै नाम्—व ।

^७ वाचस्पत्यं—व, व ।

बद्ध्वा स्वमादये केवलं सा लभिनी ।
 इत्थां तु यत्नं विनां नानं वीर्यं कलं मुलम् ॥
 साक्षाद्वा बालभागे तु शैवने^१ शिवोन्मुली ।
 कुलकनकले नारी वृद्धभागे स्वर्गं पतिम् ॥
 स्वकाये कर्मभावा सा खेदात् न निवारिता ।
 अथवा तु भवेत्तथात् यथा न्यायिलोक्षिता ॥
 वादरां भवते हि नो मुने मुने तथाविधम् ।
 अतः दयाविशुद्धार्थं शिष्ये यथाः स्वकलाः ॥

पुनः—

सुखेभ्योऽपि वसन्तेभ्यः शिष्ये त्वया विनिवृत्तः ।
 इत्येहिं कुलयोः शोकनाभेपुराणिताः ॥
 इदं हि सर्वमर्जनां ज्ञयन्तो धर्मस्तुल्यम् ।
 वदन्ते रक्षितुं मार्गं कर्तारो दुर्लभा नृनि ॥
 तदा प्रवृत्तिं चोत्तं न कुलकाशानमेव न ।
 त्वं न धर्मं समेत्य मार्गो रक्षन् हि रक्षति ॥
 [अथोत्पत्त्याऽप्यभिभाते कथेराजस्यानिरुद्धः ।
 एव धर्मः समासेन केचः श्रीकुलयोः परः ॥]

इति श्रीमद्भट्टराजीये अष्टाध्यायिनिवे संयुक्तसुखादि-
 निवृत्तकथनं समाप्तम्

^१ नेत्रमिहोली मनेत्—न ।

^२ [. . .]—इति श्रीकुलयोगात्मा दृष्टान्त निवृत्तपरम् ॥—क ।

^३ वदन्तर्जने अष्टाध्यायिनिवे संयुक्तसुखादिनिवृत्तकथनं समाप्तम् ॥

इति मनेत् ॥—ख

११. दायविभागकाण्डम्

‘अथ दायविभागः

अथ नारदः—

विभागोऽर्जुन विध्यम पुत्रैर्वैव वक्ष्यम्यते ।

दायभाग इति शेषं ‘तद्विवाहपरं पुत्रैः ॥

‘निष्पुः—

पिता चेत् पुत्रान् विभजेते । तत्र स्वेच्छातः स्वयमादिनेऽर्थे ।

इति । अथ ‘पुत्रान् विभजेत्’ इत्यधिकारे नारदः—

मातुर्विदुषे रक्षति वक्षसु भगिनीतु च ।

‘निदुषेवापि’ रमणे” स्तिर्गुणरत्नप्रदे ॥

‘दायविभागः—नस्ति—च ।

‘मायवं विवाहपरमुच्यते—सु—क, ख, म ।

‘व्यवहारपरं—क ।

‘अथ वि—ख ।

‘चेत्—क ।

‘पुत्रान् विभजेते अथ इति । पु—क ।

‘रत्न—क ।

‘निदिष्टि वाच्यमात्रे—संस्कृतमूलोक्तिः, सूत्रम् १४६ ।

‘अपि वक्षसु—च ।

‘मातु वि—वी. विवेक, व्यवहारपर, सूत्रम् ४३३ ।

व्याधितः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः ।

अवेधाज्ञाशुकरा न न विभागो विज्ञा यतुः ॥

नृरूपविधिः—

विशेषरूपेण आकृता विभागः संस्कारितः ।

मातृनिद्रते रजसि जीवतोर्नि सत्पते ॥

अथ सङ्गतिविधौ—

जीवति भितरि विषयविभागो नृदे विपरीतवेद्यसि दीर्घोविधि वा
उपेक्षेनैव ।

गौरवः—

ऊर्ध्वं विदुः पुत्रा रिक्तं भजेत् । निद्रते रजसि मातृजीवति
वेच्छति ।

हारीतः—

जीवत्वेन वा सर्विमज्ज कन्यासर्वेष्टाश्रमं वा गच्छेत् । स्वप्नेन
वा संविमज्ज भुविहमादाय वसेष्वप्युपश्रमेत्^१ पुनस्तोभ्यो गृहीयात् ।
क्षीणांश्च विमलेत् । अथामज्ज यतोऽपदानोपपत्तिं क्षुत्पुत्राहन्ति ।
विज्ञाऽऽमयः पुत्रा हरेः यदाः । सर्वेषाऽऽमयः उपश्रमेत् स्मरेत्^२

^१ न्ययः—क, नामदायति, पूज्य १९४ ।

^२ देव विमज्जते—क ।

^३ रिक्तः—

^४ वपेत्—क ।

^५ चारिषां—क ।

^६ वाऽऽम—क ।

^७ न्येऽमया दपेत् । हरेभ्यो नृ—क ; न्येदुपश्रमेष्टोभ्यो गृहीयात् ।

हरेः यदाः स्मरेदुति विज्ञाश्रमः । अथ ना—क ।

इत्येभ्यो मदेभ्यो गृहीयत । यस्मिन्ने मदाः स्यन्तेदुः^१ आत्मनवात्
गृहीयत । सन्तेऽत् उभयावयवेत् । इत्येभ्यः मदेभ्यः इति व्याख्यातम् ॥

नारदः—

पितृव वा सर्वं पुत्रात् विभवेद्वपति स्थितः ।

एवमादिभिर्नचनैः पितृकर्तृको विनामः कदाचित्पुत्रकर्तृकश्च यती-
यते । तथा विभागकालेऽप्यनेकविधः यतीयते । पितृविभागोऽप्यथा
सत्यानेकः कालः । तथा जीकाले पितरि द्रव्यनिष्पृष्टे च । मत्तमि
निहृत्तरस्यकायां पितुरनिष्ठायास्यनि पुत्रेऽप्येव विनामः । तथा सत्यस्य-
वामपि मातृवनिष्ठावपि पितरि प्रसात्त भविमीदु पितृवर्धनमिति दीर्घ-
रोगमस्ते वा, पुत्रानामिच्छया भवति विनामः । तथा ऊर्ध्वं पितुर्नरः कालः
धर्मद्वयं विनामः कर्तव्य इत्याह वज्रासक्तिः—

एवं सह वसेतुर्वा पुत्र्या धर्मकाम्यमा ।

पुत्रमिधर्षते धर्मः तस्याद्वर्णा पुत्रकृत्तया ॥

"तथाऽऽह कृद्वपतिः—

एकपाकेन माता पितृदेवद्विजार्धम् ।

एवं म्नेद्विमज्जानां तदेव स्यात् पूरेषुहे ॥

नारदः—

भातृतामविमज्जानामेको धर्मः प्रकृते ।

विनामे सति यथोऽपि^२ म्नेदेशं पुत्रकृत्तया ॥

^१ पुत्रस्यदिति । पितृ—क ।

^२ यथाकालः—क ।

^३ एक—क । The text of Bernali has—यन्दिश्यां कृद्वपतिः ।

^४ हि तेषां—सायकमुचि, पुत्र २०० ।

तथा न्यासः—

साधूणां जीवतोः विप्रोः सह वसो विप्रवने ।
उदमासे विप्रकानां धर्मस्तेषां विप्रते ॥

वाङ्मनसः—

विमानं वेदितां पुनर्त्तु इच्छया विमजेत्पुनः ।
ज्येष्ठं वा ज्येष्ठमासेन सर्वं वा स्युः कर्माणिनः ॥

[‘यदा विमानं पिता विदीर्षति तदैवेच्छया विमजेत् पुनं वा विमानं वा । इच्छया निरुक्तुशब्दात् कस्यान्तरमाह ज्येष्ठं वेति ।]

ज्येष्ठस्य विश उद्भूतः सर्वद्वन्वाद्य बहून् ।
ततोऽर्थं मध्यमस्य स्यात् तुरीयं तु परीवसः ॥

इति बह्वीचकारोऽयं ज्येष्ठं ज्येष्ठमासेन कनिष्ठं कनिष्ठमासेन
मध्यमं मध्यममासेन विमानः कर्तव्यः । सिद्धान्तमाह^१—‘सर्वं वा स्युः

‘[ ]—क, छ, च, प, ङ;

नमः शिवाय—

यदा विमानं पिता विदीर्षति तदा इच्छया विमजेत् पुनरात्मनः
कामादात् पुनं पुनौ पुनम् । इच्छया निरुक्तुशब्दादनिवृत्ताती निवर्धनेमाह—
ज्येष्ठं वा ज्येष्ठमासेन । ज्येष्ठं ज्येष्ठमासेन, मध्यमं मध्यममासेन, कनिष्ठं कनिष्ठ-
मासेन विमजेदित्युक्तं ज्येष्ठविमानमात्रं बहून्तेतः (९ । ११२)—‘ज्येष्ठस्य
विश उद्भूतः सर्वद्वन्वाद्य बहून् । ततोऽर्थं मध्यमस्य स्यात् तुरीयं तु परीवसः ॥’
वाङ्मनि. ११. ११४ ।

^१ शिवाय—

सर्वं वा स्युः समर्पित इति । सर्वं वा ज्येष्ठस्यः सर्वद्वन्वाद्यः
कर्तव्यः । सर्वं च विप्रो विमानः साविताव्ययिणः । निरुक्तुशब्दात् पुनं
पुनरात्मनः कर्तव्यः कर्तव्यः । विप्रो विमानो पुनः । वा. नि. ११. ११४ ।

समांशिनः, इति । तत्र दृष्ट्वा विषमविभागस्तु व्यवमात्रिद्विविधः ।
 पितृकमायाने तु यत्र स्वाभ्यस्य पुत्रपौत्राणां सत्त्वाभिच्छ्रया विषमविभागे
 पुत्रः ॥

अत्र याज्ञवल्क्यः—

पूयां वितामहोपाया निबन्धो द्रव्यमेव वा ।

तत्र स्वात् सत्तं स्वाभ्यं पितुः पुत्रस्य चोन्नयोः ॥

‘तथा च’ विष्णुः—

‘अयं पैतामहे पितृपुत्रपौत्रयोः तुल्यं स्वाभ्यम् ।

कात्यायनः—

पैतामहं समानं स्वात् पितुः पुत्रस्य चोन्नयोः ।

तस्यै तृणाशिले पित्रा च पुत्रः स्वाभ्यमर्हति ॥

‘तथा स्वात्तः—

यन्मन्त्रो बृहस्पते पितृपुत्राः समांशिनः ।

देवुषेन विमानाहर्तः सुताः पितुरनिच्छतः ॥

बृहस्पतिः—

द्रव्यं वितामहोपाये यज्ञमे स्वाभ्यो तथा ।

तस्यै स्वाभितत्प्राप्त्यार्हं पितुः पुत्रस्य चोन्नयोः ॥

‘यैव हि—वा. वि. II, १२१ (निर्विकलमतः)

‘स्वात्तः—स, स ।

‘सायान् वि—स, स ।

‘पैतामहोत्पत्तिं पितृपुत्रयोः तुल्यं स्वाभितत्—विष्णुस्मृतिः, बृहत्, ४९ ।

‘पुत्रपौत्रपुत्रस्य—स, स ।

‘स्वात्तः—पैतामहं इति पित्रा—स ।

‘[स्यात्]—

कैतानं^१ विना विना स्वयन्त्वा बहुधाहितम् ।
विनाहीनविनाश्वानं तव स्वाम्यं हिः^२ स्मृतम् ॥
अत्रानं चेच्छवा कुर्वीत्^३ विनाशं च लोको यवात् ।
तदपाने तु वे^४ पुषाः सर्वाणाः पतिर्हीनताः ॥

‘सुस्पतिः—

स्वभाविन्द^५ पैव वक्ष्ये स्वयमाहितम् ।
अस्मद्भ्य सुताम् लोको न दानं च य विद्वजः ॥

अस्वानश्वमाह स्यात्—

एकोऽपि स्वास्ते कुर्वीत् दानाधमनधिकम् ।
आपलाते कुटुम्भार्थं यवार्थं च निक्षेपः ॥
नपिमुक्तावशलादेः^६ सर्वस्वैव पिता मनुः ।
स्वाश्वस्य तु सर्वस्व न पिता न पिताम्हः^७ ॥

यवमादिर्विषयैः कैतानहे पुत्रपौत्रयोः स्वाम्यं समम् । हिः^८
स्वयमाहितो स्वातन्त्र्यमिति यन्मते । यदपीदं याम्यं वचनद्वयम्—

मातापुत्रश्च दासश्च तव स्वाश्वनाः स्मृताः ।
लते समधिगच्छन्ति यवार्थे तस्य तद्वनम् ॥

१ [ ]—क, न ।

२ हतं—क ।

३ लोको पैव त—क, ख ।

४ तपु—क, न ।

५ स्वयमाहितोऽपि पुत्रोऽपि समस्त सर्वस्वमेवमित्याह—स्वाम्यं हि—क ।

६ यं—क, ख ।

तथा—

ऊर्ध्वं चितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः सह ।

भ्रातेरन् पैतृकं निवृत्तगर्भाभासते हि जीवन्ते ॥

यदपीदं देवस्तन्यसम्—

पितृकुलानि पुत्रा विभवेभ्यः चितुर्धनम् ।

अथान्यं हि भवेदेष्टं निर्वोपि पितरि विभते ॥

इति एवमादौऽन्यस्तन्यस्येष्टादि । न 'स्त्वानामावराधीति' 'विह-
विशेनेनिर्देशात् 'पुत्रकुलमैतिहायन' इत्यधिकरणे यमस्तु चाप्यकारे-
णोक्तम् । तथा च श्रुतिः—'यज्ञी हि पारीक्षस्येष्टे' इति ॥

'तथा च यतुः—

जीवतोऽस्यस्तन्यः स्वात् नरपादपि समन्विताः ।

तथा च हासीतः—

जीवति पितरि पुत्राणामर्थादानविसर्गोपेक्षेण न स्वातन्त्र्यमिति ।

किं च पूर्वमेव स्वातन्त्र्यमन्यस्तन्यस्य वसे सर्वस्मृतिषु विमयेदिति
पुत्रवते । अन्यथा विद्यामातृपूर्वं स्वतन्त्राणि पुत्रेभ्यो दद्यादिति वक्तव्यम् । तथा
विद्यामातृ स्वतन्त्रं यत्पुत्रस्य मातापितोर्ऊर्ध्वं विद्यामातायात् स्वतन्त्रं न
स्वात् । तेन कुलमयेष्टादेव पितृभिरान्यद्वदन्त्येऽपि पुत्रस्य स्वातन्त्र्यमस्येव ॥

तथा च बृहस्पतिः—

आता जनिव्यद्वर्मेष्टाः चितुस्त्वा ये च मानवाः ।

सर्वे काव्यन्विता तं वृत्तिमवाप्तेष्टा तस्मै सा ॥

^१ स्वातन्त्र्यप्रतिपादनम्—क ।

^२ यस्मि—क ।

^३ वृत्तिं वृत्तिमिति ऐतिहासिकम्—क ।

^४ अथमन्यम्, ४१, १, ६; ऐति. शं. का. ४१, प. १, यतु. १ ।

^५ स्मृतिवर्ति—जीव—क; श्रुतिवर्त्ये न वर्यते ।

यन्निष्पन्नानां विवेकं 'वर्गस्था' इति लिख्यमादिहयेव ।
 'वाता' अतुल्यधिनः तत्तत्कालानुसन्ध्याः 'विरुद्धा' उच्यन्ते । तथा हि—
 विविक्तकालं क्षेत्रकालेन सतो गेहोक्तयेव न विदति परिग्रहाः क्षीयन्त्येव
 तस्यां प्रविष्टाः 'वर्गस्था' इत्युच्यन्ते । एवं विरुद्धात्सर्वव्ययमनुति तद्वन्ते
 तेन तदा स्थानितमस्तीति । एतत् सतो विभागः । न विभागाद्
 स्फुटमिति । तेन म्यमवाहिके विरुद्धिच्छाया विभागः आर्जकस्य प्राधान्याद् ।
 कमानते तु विरुद्धिच्छाया पुत्रेच्छया च विभागः । स्वममाहितविभागे
 नारद् आह—

निर्गम तु विभक्ता वे समन्वृताधिकैर्धैः ।

तेषां स एव वर्गः स्वात् सर्वस्य हि विता यस्तु ॥

तथा च बृहस्पतिः—

समन्वृताधिका भार्याः पित्रा तेषां प्रकल्पिताः ।

तमेव ते काल्योवा विनेयान्ते सुखन्वया ॥

पातनस्यः—

मृताधिकविभक्तानां चर्माः विरुद्धतः स्युतः ।

'एवं इत्यादिचर्माः यद्यपि 'शास्त्रादो विभक्तविभागः तद्यपि लोक-
 विद्विष्टत्वात् नास्तुतेयः ।

आत्म्यं लोकविद्विष्टं चर्माणाञ्चैव तु ।

इति निनेयात्

'अथ विभक्तस्य—

अज्ञेयतो । सम्यक् । अथ विभक्ते विभागः शास्त्रादोः तद्यपि लोक-
 विद्विष्टत्वाच्चर्माः ।

'आत्म्यं लोकविद्विष्टं चर्माणाञ्चैव तु ।'

इति निनेयात्—घ. मि. II, ११७ ।

तथा च प्रमादपतिः—

यथा निधेयत्वमोक्षेति नानुसङ्ग्या न्यायिकः ।

ततोद्धारविशेषोऽपि नैव संभवति र्कर्त्तव्यं ॥

यथा मृते र्कर्त्तरि निधेयत्वमोक्षं लोकनिष्ठिहत्याननुग्राहये, यथा वा गवाक्षम्, तदुद्धारमोक्षे^१ लोकनिष्ठिहत्यासु कल्पियुगे नानुग्राहः । जीवद्विभागे निधेयत्वात् न्यायः—

ह्यर्थात् कल्पियेत् विधेयत्वात्ततः किं ।

तथा च गुरुस्त्वपिः—

जीवद्विभागे तु पित्रा गृहीतासदृशं स्वकम् ।

तथा च शङ्खलिलिखी—

कथेकदुःखः स्यात् द्वौ भावात्तत्ततः ।

['कथं च । द्विर्द्वयदुःखदेव कथमधिकं कथमो उभेहापेक्षे^२ । तत्र द्विर्मात्रदुःखमहत्त्वं कथं द्वावपि दुःखभित्तम् । तत्र^३ चत्वारि विभक्तिरिति चेन्न ।

^१ मृतं ये ना—क ।

^२ मो निधेयत्वमपि लो—क ।

^३ शङ्खलिलमपि कल्पियुगे नानुग्राह्यमिति—क ।

^४ [ ]—क, ख, ग ।

^५ दक्ष—क ।

^६ यं द्वि—क ।

^७ मत्त—क ।

^८ तः प—क ।

पाङ्कजलम्पः—

यदि कुर्मोत्तमानेक्षणं पत्न्यः कार्पाः समोक्षिकाः ।

न दत्तं स्त्रीधने यासां मर्त्या वा अशुभेय वा ॥

‘यदा स्नेह्यता पिता सन्निव सुतान् सममाप्तिनः करोति, तदा सवातीयपत्न्या दुपसर्वाशभावः कर्तव्यः । यासां पत्नीनां मर्त्या अशुभेय वा स्त्रीधने दत्तं, दत्ते वा स्त्रीधने सदोक्षता मानघरीपूजनं कर्तव्यम् । अशुभेयमशुभेयं तथोक्तत्वात् ॥

अशुभिकाः किम् दद्यादाशुभेयनिर्णयः समम् ।

न दत्तं स्त्रीधने मर्त्ये दत्ते तर्क्यं पक्षमये ॥ इति ॥

अत्र ‘मर्त्ये’ शब्द एकादेशपरः । तेन पूर्वदत्ताशुभता मानघरीपूजनं कर्तव्यमिति तर्कः । एवं स्त्रीधने तत्त्वोपनिमित्तं मातृमातृकता स्थितिं दृष्टेऽपि समाशमायो मर्यादात्वाद ‘पाङ्कजलम्पः—

पितृकृत्यं विमलतां माताऽप्येवं समं होतुं ।’ इति ॥

तदा न नारदः—

तत्त्वोपनिमित्तं माता दुःखतां स्वामृतं पती ।

‘दुःखतः—स ।

‘तदा पितृकृत्यं—

‘यदा स्नेह्यता पिता सन्निव सुतान् सममाप्तिनः करोति तदा पत्न्या दुपसर्वाशभावः कर्तव्यः । यासां पत्नीनां मर्त्या अशुभेय वा स्त्रीधने न दत्तम् । दत्ते तु स्त्रीधने मर्त्यां कथ्यते—म. वि. II, ११५ ।

‘नारदः—स ।

‘तत्त्वोपनिमित्तं—स ।

अथ बृहस्पतिः—

तद्वभाये तु जननी तनवींस्तमादिनी ।

व्यासः—

^१अनुष्ठानस्तु पितुः पत्न्यः तनवींश्चाः प्रकीर्तिताः ।

पितामहश्च सर्वस्तु बालुवुक्त्वाः प्रकीर्तिताः ॥

पितामहा अपि मातृवद्भानकत्वं पुत्रमिति ।

^२पितुः—

मातरः पुत्रभावाद्भुवारीभागद्वारिण्यः अनुष्ठानं दुहितः इति ॥

तथा च बृहस्पतिः—

तनवींश्चा मातरस्तेषां तुरीयांश्चा च कन्यकाः ।

^३कन्यायनः—

कन्यकानां सप्ततानां चतुर्थो भाग इष्यते ।

^४मातृणां ^५च तयो बालः समं तत्पत्नये स्तुतम् ॥

अथ बलुः—

तेभ्योऽष्टेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदुर्भातः पूषद् ।

स्तुतवार्धंशाचतुर्भावं पतिताः स्तुतिस्तवः ॥ इति ॥

^१ अनुष्ठान—क ।

^२ अत्र भगवान् वि—क ।

^३ कन्य—क ।

^४ उष्यते—क, स ।

^५ पुत्राणां तु तयो भागाः तान्ये—वास्तवमन्त्रपुतितादौष्टा, पृष्ठ १०४ ।

^६ तनवींश्चा च तान्ये तान्ये च—क ।

ब्रह्मसिद्धिर्लो—

विमलमनामे दण्डाये^१ कन्यालङ्कारं वैवाहिकं स्वीयं च कन्या
कमेत ।

^१ कन्यालङ्कारं कन्यास्वीयमूलकम् ।

तथा वैदीयसिः—

कन्या वैवाहिकं स्वीयं च कमेत ।

अथ बोधायनः—

मातुरालङ्कारं दुहितरः सांप्रदायिकं^२ कमेरन् जन्मदा ।

अथ व्यासः—

असंलुप्तान्तु वे तत्र वैकुण्ठादेन तद्वनात् ।

संस्कारां मातृभिर्ज्यैः कन्यकाश्च यथाविधि ।

नारदः—

अविद्यमाने पित्र्ये^३ ज्यै स्वांशानुद्वयं वा पुनः ।

अवश्यकार्यः संस्कारो मातृणां पूर्वसंस्कृतैः^४ ॥

पाण्डकल्कः—

१. असंलुप्तास्तु संस्कारां मातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।

अभिन्वयं विवाहसाहचर्यं तु तुरीयकम् ॥

कर्त्तव्यमित्यु दुरित्वां पाणिग्रहणलङ्कारस्य "कन्योक्तत्वात् पुत्राणा-
मपि" पूर्वसंस्कृतैर्ज्यैः विवाहपर्वकः संस्कारः कर्त्तव्य इति दृष्टाः । तत्र

१. ज्ये क—क ।

२. दानिक—म ।

३. ज्यै—ज्य ।

४. कर्त्तव्येनेत्य—क, न ।

५. संस्कारानां कर्त्तव्यां तु—क, न ।

संस्कारकर्तारं यत्नं दुहितृणां देवं नाम्बदित्येके । अन्ये तु कर्तुं स्वेष्टं
पुत्रव्याप्ताकृत्यैवागच्छन्, अन्ये^१ यत्ने समाश्रयानमिति वदन्त्ये^२ ।

['अपारीक्ष्य किंचिद्वा निष्पन्नम्']

यतुः—

आतृणां यतु नेहेतु यत्नं शक्तः स्वकर्मणा ।
स निर्णीयः स्वकार्येण किंचिद्विशेषीयम् ॥

वाङ्मनसः—

सकामानीह्यजस्य किंचिद्वा द्रव्यमिवा ।

आपस्तम्बः—

सर्वं हि धर्मकुला भागिनो यस्त्यज्येण द्रव्याणि वसिष्ठपति,
स्नेहोऽपि कन्यायां कुर्वीत ।

मीतवः—

कन्यापुत्रीव्यव्याप्तृषो न कर्तेतैवेवम् ।

हर्षभूतमानन्तरो गत्वा दान्पूर्वादिभ्यश्चि दस्य निवागः कर्तव्यः ।

'दत्तापह्नानाह यतुः—

सर्वं एव विकर्मत्वा नाहेति भातरो यम् ।

^१ कुलने पु—६ ।

^२ स्वयम्—६ ।

^३ वसिष्ठः विषये अस्तद्रव्यैर्वसिष्ठिमाह्वयदिनानि मितान्तरायां दृश्यन्ते
—वा. सि. II, १२४ ।

^४ [ ]—क, न ।

^५ कुलने—६ ।

^६ कन्यापह्नानाह—६ ।

बहुभित्तौ—

‘अनानीकृतस्य रिक्तमिन्दोदकानि व्यावर्तन्ते ॥

वृहस्पतिः—

सर्वलोडैस्तुल्यवान् नारीः स्यात् ‘हेतुके फले ।

कल्पिष्यदाः श्लेषिष्य वे तेषां लहभिरिष्यते ॥

उक्तम्याधर्मिण्यः पितरं वाचते सुतः ।

अतस्तु निररीतेन तेन नास्ति पयोजनम् ॥

तथा यथा किं जिनते ‘या न दोषी न गर्भिणी ।

कोऽयं पुण्ये जालेन यो न क्षिप्रान् वारिषः ॥

हाम्यसौर्धर्भरहितः तपोदानविनर्मितः ।

आचारहीनः पुण्यस्तु दुर्योधनस्यः स्मृतः ॥

एवमुक्तावां दुष्टादीं न विधिदेवम् ।

अथ मर्त्यवानाहं यतुः—

अननी ह्रीन्पत्तिरौ वाच्यमवधिरौ ‘‘तथा ।

ऊनलधेयमकाथ वे न केचिभिरिन्द्रियाः ॥

१ अनानीकृत—न, क ।

२ यतु—य; भित्तय चकथ—विवादलकर, वृत्तम् ४८५ ।

३ यथा पि—क, छ ।

४ मनुजलो न—छ ।

५ निरुत्तम्ये—छ ।

६ नोप्य—छ ।

७ न हेतुर्न पयस्विनी—छ ।

८ न कि—छ ।

९ नोद्री—छ ।

१० ह्यो—छ ।

काले, हितहितान्तरात्मात्मः । 'एतेषां विभावात्प्रत्येकं दोषप्रती
जनकम् । न पुनर्विभक्त्यापि । "एतेषां द्विपक्षान्तरात्मा श्रेयसा वा
पुत्रा अन्तर्महत्त्वविशेषोपेक्षितः वागद्वयः । द्विपक्षः श्रेयसः सम्भवति ।
अन्तर्महत्त्वोपेक्षा अपि सम्भवति । अन्तर्महत्त्वोपेक्षितपुत्राणां सुखायः ।
एषा द्विपक्षीयता तुता दुहितः प्रवर्तयताः शब्दद्वयान्तरात्मात्मकता
भवन्ति तावदुपेक्षाः । एवं द्विपक्षीयतां पुत्रा बोधितः साधुपुत्रयो
वर्तयताः । न्यविधायिष्यन्तु निर्वाणः ॥

देवतः—

एते 'न' नितरि द्विपक्षतुल्यव्यवहारकः ।

वहितः वहितैवत्यं द्विपक्षं द्वावप्यवगतः ॥

तेषां वहितव्यवहारो व्यवहारं तु वधीयते ।

तत्पुत्राः सिद्धायांस्तं कालेन दोषप्रतिताः ॥

वहितव्यवहारस्य वहितव्यवहारं द्वावप्यवगतः ।

'न' विभावात्—

एतेषां विभावात्प्रत्येकं दोषप्रतीजनकम् । न पुनर्विभक्त्या—
वा. सि. II, १४० ।

'विभावात्'—

एतेषां द्विपक्षान्तरात्मा श्रेयसा वा पुत्रा निर्वाणः अन्तर्महत्त्वविशेषोपेक्षितः
वागद्वयविशेषोपेक्षितः वागद्वयविशेषोपेक्षितः भवन्ति । तत्र द्विपक्षः श्रेयसः
पुत्रः अन्तर्महत्त्वोपेक्षितः अपि । अन्तर्महत्त्वोपेक्षितपुत्राणां सुखायः ।
वा. सि. II, १४० ।

'न'—न ।

'तु'—तु, त ।

'वहितव्यवहारो व्यवहारः'—व ।

'वहितैवत्यं'—व, त ।

'तेन सुदोषप्रतीक'—त ।

['विष्णुः—

भगवत्पुत्राभ्यामभ्यर्चिताः । 'हृन्विनोन्मत्तपतिराथ । मत्स्यं द्वीपे-
न्यचानाम् ।

वीतयः^१—

वदह्नीनी मर्त्यो अत्यं वदस्य भावार्थम् । इति^२ ॥

विमकाविमकबोरविमकस्य वनमार्थमाह ऋतुः—

रुच्यं विमकाज्जातस्तु विन्मयेव हरेद्वनम् ।

संयुक्तानेन वा ये स्युः विमजेर्न सख्यं ते ॥)

बृहस्पतिः—

मिषा सह विमका ये सावका वा सहीदराः ।

वधन्वयास्तु ये तेषां विद्वद्वाजस्य ते ॥

अनीशः पूर्ववः विष्ये जातुर्भगि विमकजः ॥

सूक्त्यन्तरे—

पुनैः सह विमकेन मिषा वसन्वयाकृतम् ।

विमकजस्य सत्त्वर्कनीयाः पूर्ववाः सृष्टाः ॥

कदा भवे सवाभर्षे दानादानकयेषु च ।

वदस्यमनीशान्ते मुक्त्वा वीचोदकविद्याः ॥

^१ [—]—क, ख, ज, म, उ ।

^२ न—न ।

^३ वीचोदकविद्यापरायण—ख ।

^४ न जाह—ख ।

^५ भग विमको विमकजस्य भ—ख ।

^६ ये स्युः—ख ।

^७ त वा तैः सह—ख ।

^८ भग—क ।

विभक्तकल्पवृक्षे विदुषनाम्नाये स्वांकेभ्यो "वामकल्पयेति" पाठ-

इत्यर्थः—

विभक्तेषु सुतो कालः सर्वार्थां विभागमाह ।

"इत्याहुः तद्विभागः स्वातन्त्र्यव्यवस्थोपमाह ॥

विष्णुः—

विश विभक्ता विभक्तानन्तरुपकल्प विभागे दधुः ।

पौत्रस्य पुत्रेण सह" तत्रविभक्त्यमाह

"वाङ्मन्त्रः—

भूर्या विभक्त्योपाया निबन्धो इत्यमेव वा ।

तत्र स्वातन्त्र्यं स्वान्तं विदुः पुत्रस्य पौत्रयोः ॥

वृत्तस्यः—

कर्म केचन गृहं केचन कल्प वैतान्त्रं ममेव ।

विश्वाम्योभितोऽपि तत्र वाङ्मन्त्रस्तु नः ॥

वैतान्त्रे पने विदुः पुत्रस्य च समाने सति यदि पुत्रोक्तस्य पदकः
पुत्रः त्रेऽपि विभक्त्यं पुत्रानुत्पाद्य विभक्ता कृता वा तत्र इत्थं वाङ्मन्त्रविभाग
इत्याह । वाङ्मन्त्रः—

^१ इत्यपि—क, स ।

^२ मेव—क ।

^३ ताह स—क ।

^४ इति । पौत्रस्य—क; अथ पौत्र—स ।

^५ ता च—क ।

^६ इति—क ।

^७ मूर्त्या—क ।

^८ मेव वि—क. वि. ॥, १२१ ।

अनेकविभूताणां तु विभुतो 'दासकल्पना ।

विभुतोषांशमायः अनी योत्रा इत्यर्थः ॥

सूक्ष्मसविः—

समवेतैस्तु 'यत्राशं सर्वं तत्र समाहितः ।

कतुवा विचनस्यः विभुतामाहाराः स्रुताः ॥

'समवेतैः' अविभक्तैः सत्त्वैक्यं कृत्वादिना तदेकैव स्वप्नमपि सर्वेषां समानम् । 'कतुवाः' तेषां पुत्राः । 'विचनस्यः' विभुतेव मागहाराः ॥

अथ विशेषमाह कारणावयवः—

अविभक्तैस्तुते येते कतुवं विचनमागिनम् ।

कुर्वीत जीवने येन स्वप्नं नैव वितामहाहम् ॥

स्वेताशं तु विभ्वं स विभुत्वात्तस्य वा सुताम् ।

स यत्राशस्तु सर्वेषां भातृणां न्याय्यो भवेत् ।

'अथेत तस्युतो वाग्रवि विभुतिः परतो भवेत् ॥

अविभक्तैस्तुते भूते 'कतुवं' वितामहाहदस्वप्नजीवने 'विचनमागिनं' कुर्वीत । तस्य विचनमानः सविस्वाशः वितामहे भूते विभुत्वात्तस्योपस्य

'यत्राश—स ।

'संज्ञ—स ।

'इतं स्वप्न—स ।

'इतः वि—स ।

'सुते त्रे—स ।

'तस्युतस्तु—स ।

विभागेन राज्ञः । चित्तुषोऽपि सुतयेत्यत्र सुतान्तरांशस्य विभक्त्याज्ञाम् ।
 चित्तुषुषोऽपि विभागेऽपि स एवांशो भवेत् 'ये जातृणां न्यायतो योह' ।
 एतदुक्तं भवति । विभक्त्या धातुपुत्रः स्वचित्तुषामहारा इति । पूर्वैर्नां माले
 तत्पुत्रोऽपि चतुर्ष्वेव भागं लभेत् । पञ्चमव्युतिं साधिव्यवधानाच्छ्रुतिः ॥
 आचतुर्ष्वित्युपि देवयोऽप्याह- -

अविभक्तविभक्त्यां तुल्यानां वसतां सह ।
 सूयो दासविभागः स्वादाचतुर्ष्विति निवृत्तिः ॥
 नास्तत्पुत्राः सत्पुत्राः स्युः निवृत्त्येवमुक्तः यम् ।
 सममिच्छन्ति पित्राणां दासार्थस्य विभागे ॥
 विश्वेभ्यः सर्वानां कर्तृणां सत्पुत्राहतः ।
 एक एव सर्वार्थस्य दासोऽत्र न विभज्यते ॥

विभक्त्याज्ञामपि संसृष्टानां सत्पुत्रानां पुनराचतुर्ष्वित् दासविभागः
 स्यात् । ['सत्पुत्राः अस्तपिन्दाः] ['अतः परं दास्यमायौ नास्ति । अस-
 पिन्दाः इति हेतोः] 'साधिव्यवधे सत्येव दासविभागः । तेन वक्ष्यत्यत्र
 साधिव्यवधानात् दासविभागो नास्ति । उक्तो विधिः सर्वार्थस्य दास-
 वानेन । न हि भिन्नजातीयस्त्रीषु दासानां प्राप्तृणां सर्वार्थस्य दासत्वान्येक-
 जातीयस्यात्र तत्र दासवैशम्पनिमिति ।

^१ नो मा—स ।

^२ पुत्र—स, स ।

^३ योः स्यात्—स, स ।

^४ हिनां—स ।

^५ [.]—स ।

^६ [.]—स ।

^७ सत्पुत्राः सपिन्दाः सपि—स; अस्तपिन्दाः सपि—स ।

काल्पायनोऽपि चतुर्वर्गसूत्रेण दामनिवृत्तिमाह—

रिक्तं प्रतिपन्नं तु दत्ता शेषं विमानयेत् ।

आवतुर्वाहे "सदुदात्तं कर्मैव तु तलुतिः ॥

'प्रतिपन्नं' छन्देन ज्ञानमुच्यते । पूर्वोक्तचतुर्वर्गसूत्रस्यैव साध-
नम् । चितुभिस्तान्दमनितामहेतु तु दत्तेषु तद्वत्त्वम् । तेषु येषामु
पूर्वेषामपि त्रयाणां सातिष्ठत्वात् तत्तदुक्तमपि सातिष्ठत्वं भवति ॥

द्वयदमिनामेव सूत्रमाह—

द्वयैवः पञ्चमे वाऽपि सप्तमे वाऽपि यो भवेत् ।

तदन्वयमस्वार्थतत्त्वं दातव्या गौरवैर्मही ॥

तत्र अत्रादिनामिच्छिते दामदात्तां विमान इत्याह भारद्वाजः—

पश्चिदं चितुदायेभ्यो दत्तार्थं चेतुर्दं च दत् ।

भातुभिरुद्दिनकर्मं प्राप्ती न स्वायया विता ॥

चितुदामशब्देन विवादीनामौर्ध्वेदिकक्रियेभ्यो ॥

'तथा च काल्पायनः—

आत्रा चितुज्ज्वातुभ्यां कुतुम्बार्थमुलं कृतम् ।

विमानकाले देवं तद् रिक्त्वितिः सर्वमेव तु ॥

तेन अत्रादिक्रियेच्छिते "दाममातिः" ।

^१ दत्तं दा—क ।

^२ सप्तुदा—क ।

^३ भातुभ्य—क ।

^४ विमा—क ।

^५ पश्चिदि—क ।

^६ दत्त—क, ग ।

^७ पञ्चदा—क ।

^८ रिक्त्विति—क ।

‘मयापदिः—

इत्यमान विमयेत गुह्यं क्षेत्रं कल्पयन् ।
गुह्यद्वयानिगृह्यावां प्रत्ययस्तत्र स्वीकृतिः ॥

‘[गृह्यपदिः—

गृह्योपस्थापयन्निधौ क्षेत्राभ्यामपदिभिः ।
इत्यमाना विमयेत गुह्यं क्षेत्रं क्षेत्रीयैः ॥

गृह्यपदिः—

अन्त्योपस्थापयन्निधौ क्षेत्रं विमयेत नत्र इत्यन्ते ।
तत्पुनस्तैः तत्पुनस्तैः विमयेतपि विमयेतः ॥

‘(पुनः)—

अने भवे च तत्पुनस्तैः विमयेत तत्पुनस्तैः ।
पश्चात् इत्येत तत्पुनस्तैः तत्पुनस्तैः नयेत् ॥

इति ॥

गृह्यादिनिधौ क्षेत्रादीनां विमयेत तत्पुनस्तैः ।

तत्र स्मृत्यन्तरादितेनः गृह्यादिनिधौ विमयेत तत्पुनस्तैः, तत्पुनस्तैः
नयेत तत्पुनस्तैः विमयेत ॥

‘[कृतपदिः—

क्षेत्राभ्यामगृह्यादीनां विमयेत तत्पुनस्तैः ।
अन्त्योपस्थापयन्निधौ क्षेत्रं विमयेत तत्पुनस्तैः ॥

इति ॥

‘नत्र तत्रा—क; प्रत्येताः—ग ।

‘[ ]—क ।
‘[ ]—स्तु—IX, २१८ ।

‘क्षेत्र—क ।

‘[ ]—क, क, व ।

‘क—क ।

‘तत्र कमविद्याहेत्यत्रपुत्राणां विमानमाह मनुः—

सर्वं वा रिक्तमात्रं तु^१ दक्षया मविनाम्य तद् ।
 धर्मं विनामं कुर्वीत विधिमाग्नेन धर्मविन् ॥
 चतुरोऽङ्गान् हरेद्विभः शीनंशान् क्षत्रियायुतः ।
 वैश्यायुजो हरेत् द्रव्यंशं क्षत्रं चाद्रात्युजो हरेत् ॥

तथा च ब्रह्मसंहिता—

नक्षत्रक्षत्रियविद्वद्भ्यो विधेरेत्यहोर्ननुकमान् ।
 चतुर्विद्वदेकमागेन मनेत्युक्तं न्यायमम् ।
 क्षत्रयाश्चिद्वदेकभागाः विद्वजो तु द्रव्येकभागिनो ॥

वाङ्मयीपुत्रश्चतुरोऽङ्गान्वापुजोऽग्नेन जातः । ‘क्षत्रियायुजस्त्रीनंशानौतु-
 जेन्येन जातः । वैश्यायुजो द्रव्यंशो, चाद्रात्युजस्त्रियेकमंशम् । [‘एवं क्षत्रियस्य
 क्षत्रियायुजस्त्रीन्’ वैश्यायुजो द्वौ चाद्रात्युजस्त्रियेकम् । तथा वैश्यस्य वैश्यायुजो
 द्वौ चाद्रात्युज एकमिति ॥]

^१ अथ वा—तु ।

^२ तदक्षया परिहृत्य च—मनु, XI, १५२ ।

^३ वात्—व ।

^४ सनु—व ।

^५ प्रालम्भ—व ।

^६ न वैश्या—व ।

^७ [ ]—व, ज, म ।

^८ नक्षत्रं क्षत्रियस्य वैश्यायुजो द्रव्यंशो । क्षत्रियस्य चाद्रात्युजस्त्रियेकमंशम् ।
 तथा वैश्यस्य वैश्यायुजो द्वौ द्वौ । वैश्यस्य चाद्रात्युज एकमंशम् ॥—स, म ।

सर्वे भवन्तिमे मनुः—

सुहृत्सु तु सर्वैश्च भान्वा भवन्ति विधीयते ।

अथो जायाः सर्वाणाः स्युः यदि पुण्ड्रं मीरु ॥

सर्वे भवन्तिमे मनुष्यान् विष्णुः—

मत्तरः पुत्रभान्वाभुस्तारिभान्वाहिरिभ्य इति । सर्वभानुलोभेभ्य जातः
विष्टोक्तः पुत्रः विष्णुं सर्वं भवन्तीति ॥

वेस्तः आह—

भानुलोभेभ्यः स्युः शिः सर्वस्यभान्वाभ्ये ॥

‘स्युः’ आह भवन्तिमे मनुष्यान् विष्णुः—

द्विजातेः सुहृत्सु जातलोभेभ्योऽर्थमाप्तिरिति ‘स्युः’ इत्यतिः—

विष्णुः—

द्विजातीनां सुहृत्लोभः ‘पुत्रोऽर्थमाप्तिः’ ।

अपुत्रस्यैव वा चेतिः ‘सर्वार्थस्य वृत्तिरिति’ [‘अर्थमाप्तिरिति
प्रत्ययस्यैव’ इति ॥]

१. भाषा—विष्णुस्मृतिः, सूत्रम् ५० ।

२. द्विजातेः स्युः—क ।

३. स्युः—क ।

४. पुत्रस्य—क ।

५. मनुष्यान्—क ।

६. सुहृत्सु—क, ख ।

७. जातलोभे—क, ख; दाना जातलोभे—ख ।

८. पुत्रोऽर्थमाप्तिरिति—क ।

९. स्युः सर्वार्थस्यैव प्रत्ययस्यैव—क ;

सर्वार्थस्य स्युः—क, ख, ग, घ ।

सा सर्वार्थमाप्तिरिति, प्रत्ययस्यैव प्रत्ययस्यैव—क । सर्वार्थमाप्तिरिति—ख ।

१०. [ ]—क, ख, ग ।

अथ विशेषमाह देवलः—

निषाद् एहदुवस्तु निषात्^१ दृष्टेष्टमागमेद् ।

ह्रीं सविष्टः सपुष्टो वा न्यपादाता तु संहोत् ॥

‘निषाद्’ शब्देन सूत्राणां वात उच्यते । अथैवमहं तृतीयांशमहं
न अत्यन्तशुद्धोः सूत्रस्य द्रष्टव्यम् ।

‘अथ विशेषमाह देवः—

यद्यपि स्वाशु सस्तुष्टेऽथस्तुष्टोऽपि वा भवेत् ।

नापिकं दशमादधात् सूत्रास्तुष्टाव धर्मतः ॥

ब्राह्मणमिमविष्टां सूत्रास्तुष्टो न रिक्तमाह^२ ।

यदेवात्म मिता यथात् यदेवात्म धर्मं मयेत् ॥

‘बुद्धसक्तिः—

जनकत्वस्य शुद्धोः शुद्धमाहृदयोविष्टः ।

स्मृत जीवने केव सविष्टास्तु समास्तुष्टुः ॥

सूत्रास्तुष्टो न रिक्तमागित्वादि रिक्तनिर्देशवचनशुद्धशुद्धिर्धर्म द्रष्ट-
व्यम् । यदित्येवार्थमपि संवत्सराधीनां सूत्राणां शुद्धशुद्धां जनकेन जीवने
देवमित्याह नीलम्—

सूत्रास्तुष्टुं यदित्येवमित्येति ।

^१ स्वस्य तृतीयांशम्—क, ल ।

^२ यद्—क ।

^३ इत्यर्थः निषेध—क ।

^४ जन—ल ।

^५ शु वास्तव—क ।

^६ इत्येति—क, ल ।

अथ विशेषमाह बृहस्पतिः—

न प्रतिमद्वयत्वेन द्वित्रिषादिपुत्राव वै ।

वदन्त्यस्य पित्रा दद्यात् सुते विवास्तुते होत्रे ॥

पितरि 'सुते' ज्ञातृषीषुश्च एव होत्रे^१ ।

अथ ब्रह्मर्षि विशेषमाह बृहस्पतिः—

ब्रह्मर्षेयस्य भूमि होतृर्गर्हणीकृताः ।

पृथग्विवाहः सर्वे रथेन क्षेत्रकर्तृमन् ॥

द्विजस्यैवात् सृष्टीषु अन्य निवृत्तिः ।

बृहस्पतिः—

सृष्ट्या द्विवादिनिर्वाप्ते न भूतेर्धर्ममर्हति ।

स्रजालान्धुवास्तर्धमिति धर्मो व्यवस्थितः ॥

अथ विशेषमाह ऋतुः—

दास्या वा दासदास्या वा वष्पूदस्य सुतो भवेत् ।

सौम्युदातो होत्रंशमिति धर्मो व्यवस्थितः ॥

अथ न दास्यत्यस्यः—

दातोऽपि दास्यो वृद्धेन धामतोऽजाहरो भवेत् ।

सुते पितरि कुर्यात्तं ज्ञातृसर्व्यमाशिनम् ॥

^१ पिति । दास्यां जाते विशेषमाह ऋतुः— दास्यं—क ।

^२ दाग—ख, ग, न ।

^३ इति—ख ।

^४ दायां द्वि—ख ।

^५ गैम्युप—ख ।

^६ अथ दास्यां ज्ञातृस्य वि—ख ।

सर्वम्^१ दासीपुत्रस्य वनपदार्थं गन्धान्तेकदण्डपुष्पीज्यदीहिवाचमणि
द्रव्यम् । 'आतोऽपि दास्यां शूद्रेण' इत्यारम्भः 'अनासुरो ह्येत् सर्वं
पुहित्वां मुताहते' इत्युक्त्याम् ॥

इत्यस्यविशुद्धायां दार्ढ्यं वक्तुं तेषां उक्त्यमाह मनुः—

स्वोद्रे संसृतायां तु स्वयमुत्पादयेत्^२ वम् ।
तमीरतं विजानीथात् पुत्रं वधमकल्पितम् ॥
वस्तीत्यजः पसीतस्य ह्रीतस्य ज्योतिस्तव वा ।
स्वधर्मेण निद्रुकायां स पुत्रः क्षेपजः स्मृतः ॥

अथ विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—

अपुत्रेण धर्मग्रे नियोगोत्पादितः सुतः ।
उन्मथोरप्यसौ रिक्थी निन्द्यता न धर्मतः ॥

"अथ पुत्रद्वयात्मकम्," सीकिनी सीकजः पुत्रः क्षेपिणीस्तु क्षेपजः,
क्षेपितास्ता निम्नगेन पुत्रद्वयात्मकम् पुत्रमिति । द्रुपामुन्मथनोऽयम्
सीकजस्य "स्वाधर्ममवात् क्षेपजानुत्पन्नत्वं द्रव्यम् ।

^१ स्व दास्यु—स ।

^२ दीयाद्य—क ।

^३ तपुत्तम्—क; विपथ—सुप्रित मनु, IX, १६६ ।

^४ स्वधर्मज—क ।

^५ अनेनास्य पु—क ।

^६ तपुत्तम्—क ।

^७ नः क्षेपजः स्मृतः इति, अतो निम्न—स ।

^८ स्वाधर्म—क, ख, ग ।

अथ वृद्धवृत्तिः—

‘अग्निं प्रजायति चेष्टा विजने गौतमोक्तम् ।
अग्ने त्वाहुःपुत्रस्य विनिश्चयः’ पुत्रिका मयेत् ॥

‘स्मृत्यन्तरे—

अभिमानिमायात् पुत्रिकेत्येक इति ।

‘अथ पुत्रिकाविधिः ॥

वसिष्ठः—

‘अन्नादुक्तं पराम्बायि पुत्र्यं कन्यामर्ल्लभताम् ।
कन्या यो प्राप्ते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्यति ॥

मनुः—

अनुशोऽनेन विधिना पुत्रा कुर्वन्त पुत्रिकाम् ।
वदन्त्यं नोदन्त्यां तन्मम स्वात्मन्यकारम् ॥
अनेन तु विधानेन ‘पुरा चोक्ते स्मपुत्रिकाम् ।
‘वृद्धपत्यं तु स्वर्गदत्तं स्वर्गं दत्तः प्रजायतिः ॥

अजायति पुत्रात्मम् । पुत्रिकेन पुत्रद्वयेके । पुत्रिकायाः पुत्र इत्यन्तरे ॥

‘प्रजायति पति चे—क ।

‘विजने—क ।

‘ते पुत्रोक्तं क—क ।

‘अग्नि—क ।

‘स्मृत्यन्तरे यति—क ।

‘मानसोपपत्तेन पक्षित्वा (गुह्यगती) मनु. IX, १२०—(२)

‘वेत्तव्यम्—क ।

‘पुत्रं चोदय पु—क ।

‘विजनेन दत्तं वे—क ।

बतुः—

माता पिता वा द्यातां वमद्विः पुत्रमावदि ।
 कृतं धीमिदं पुनः स द्वेष्टे दग्धिः सुतः ॥
 'अपन्नो कुपेः र्षेः पुत्रो यस्य तु दग्धिः ।
 स होतैव तद्विह्वं संप्राप्तोऽप्यन्यगोम्रतः ॥
 गोवस्त्रिभे जनयितुः स 'भवेद्दग्धिः सुतः ।

नारदः—

गोवस्त्रिभालुगः पित्रो अवेति ददतः स्वधा ॥

['असम्भवाद्दीपे ताक्षिणकल्पे

काल्पायनः—

दत्तस्य त्रयदास्ये कृते तस्मिन्नापि स्वधम् ।
 कृत्वा कर्म सविश्वान्तं असिक्तं त्रिविधमाप्नुवान् ॥
 कीर्त्तनीयाघस्तत्पत्न्यां मातापित्रोर्व्यवहितकाद् ।
 स कीर्त्तकः सुतस्तस्य त्रयशोऽप्यसौऽपि वा ॥
 मातापितृविहीनो यः त्यक्तो वा स्वादकात्प्राप्ताद् ।
 आत्मार्त्तं सर्वयोग्यस्यै सर्वं दत्तस्तु स स्मृतः ॥

' गोधरी . . . स्वधा ।

बतुः—

कीर्त्तनीया . . . तौऽपि वा ॥

बतुः—

मातापितृवि . . . कुञ्चितः ॥

मातापितृव्या . . . —स ।

' ह्येद—क; सुवित्तस्तु IX, १४१ ।

' [ ]—म ।

‘स्पर्शयेत्’ दद्यादित्यर्थः ।
 लक्ष्मीं तु यत्पुत्रार्थं गृह्यतेति चक्ष्मणम् ।
 पुत्रं पुत्रपुत्रैर्तुल्यं न विवेचयन्तु^१ कुत्रिणः ॥
 ‘इत्यवधेते गृहे तस्य न च ह्यनेन कस्मैचित्’ ।
 न्यगृहे गृह इत्यतः तस्य न्यायस्य तत्त्वज्ञः ॥
 मातापितृभ्यामुत्पद्यते ततोऽन्यत्रागच्छेत् वा ।
 यं पुत्रं परिगृहीयादपविदुः स उच्यते ॥
 क्षिप्येष्टमपि कस्या तु यं पुत्रं तस्यैवदहः ।
 ते कानीनं^२ ‘क्षिप्योऽन्ना कोटुः कन्यात्ममुद्रणम्’ ॥

त कोटुं च पुत्रो न मातामहस्य ।

वाङ्मनस्यः—

कानीनः कन्यकायातो मातामहपुत्रो यतः ।

नारदः—

अज्ञातपितृको यस्तु कानीनो गृह्णैर्गृहः ।

• मातामहस्य दद्यात्तु निधं स्थिं हरेत्तः ॥

कति कोटि कानीनो कोटुः पुत्रः । तस्मिन्मौल्यमुद्रातो वा
 मातामहस्य पुत्रः ॥

^१ य—यसु IX, १६९ ।

^२ माता—य ।

^३ हः—यसु IX, १७० ।

^४ वदेद्य—यसु IX, १७१ ।

^५ त्वम्—य; मातामहः—य ।

^६ यत्ने कते मातामहस्य पुत्रः—य ।

नसिद्धः—

अथवा दुहित्वा यन्त्र पुत्रं विन्देत् कुलपतः ।
 योऽपि वाचान्दत्तेन दद्यात्किञ्च होतुमर्हः ॥

यतुः—

वा गर्भिणी संसिद्धये ज्ञाताऽऽज्ञाताऽपि वा गती ।
 योऽतुः समर्पेण भवति स्त्रीद इति बोध्यमे ॥
 वा कला वा परित्यक्ता विपदा येच्छमाऽऽत्मनः ।
 तस्यादयेत्युनर्भूता स यौनमेव उच्यते ॥
 स ज्ञातमेतद् वृद्धायां कामादुत्पादयेत्सुतम् ।
 स पातयेन्नैव हनः तस्यात्पातक्यः स्पृष्टः ॥

‘पातयन्’ जीवनेव हनः ।

क्षेत्रज्वादीन् सुतानेतानेकादश वयोदितान् ।
 पुत्रपतिविधीनाहुः क्षिप्रालोचान्मनीषिणः ॥
 पुत्रान् द्वादश यानाह कृतां स्थाप्यैश्वर्ये मनुः ।
 तेषां षड्गणपुत्राणां च द्वादशान्यथाः ॥

योऽप्यनेन पूर्ववत्कल्पे विवक्ष्यमाणं उच्यते कल्पे गोत्रमात्म-
 नुक्तम् । तत्र सर्वस्मृतिषु पुत्राणां ‘नानात्वमेव पाठे’ पाठकममवाह्यार्थ-
 कमेव वदन्निमतः वर्तन्त्यः ॥

‘नम् । वा गर्भि—क, स ।

‘येन स—स ।

‘ह्य क—क ।

‘उत्प्रेषि क—क, स, न ।

अथ मनुः—

पुत्रिणामां कृतायां तु यदि पुत्रीऽनुवायते ।
समस्तत्र विमानः स्वात् 'ज्येष्ठता दासि हि भिवाः ॥

मार्दः—

कान्दीनश्च तद्विद्वद्वा गृह्यायां 'यस्य ज्ञाने ।
तेषां योदा पिता ज्ञेयः नै च भाग्यहराः पितुः ॥
एतैर्वचनैः यद् वन्दुयाज्याः । अन्ये मासाव्यकारनभाजः ।

अथ विशेषमाह वसिष्ठः—

'तस्मिन्ध्येत् वसिष्ठोद्गीतं श्रीरत्नं उत्पद्येत स चतुर्वर्त्मनिति दत्त-
पुत्रसौमित्रे सति श्रीरत्नं' उत्पद्येत श्रीरत्नाच्चतुर्वर्त्मनैश्च बहुवन्दस्मिन्मिदम् ॥

वाक्यायनः—

उत्पद्ये त्वीमते पुत्रे वृत्तीर्वांशहराः सुखाः ।
सख्यां असमर्थास्तु मासाव्यकारनभाजिनः ॥

'तथा च 'वृहस्पतिः—

सर्वे कनीरकस्यैते पुत्रा वाप्यहराः स्पृताः ।

^१ ज्येष्ठं तत्र न विद्यते—क, ख ;

वृहस्पतिः . . . एत—स्पृताः ।

वसिष्ठः . . . तस्मिन्ध्येत्—क ।

^२ यथा—क ; मासाव्यकारि, वृत्तम् १२३ ।

^३ तस्मिन्ध्येत्वाग्नीध्रीति—क ।

^४ श्रीरत्ना—क ।

^५ सौमित्रो दत्त श्रीरत्नाय—क ।

^६ मासु ह्यर्थाः । स्पृतान्ति—कहे . . . वेत्ता ।

. . . मिदम्—क ; मासु . . . दत्तः—क ।

^७ वीर्यायनः—क, म ।

^८ वी . . . नः—क ।

औरमे पुनस्तपसे तेषु त्रैलोक्यं न सिद्धति ॥
तेषां सत्त्वार्थं ते पुनः ते कृतीर्लोकनामिनः ।
हीनान्मनुष्यजीवितुः श्रान्तान्छादयसंभृताः ॥

किं बहुना—

एक तपोरतः पुनः शिष्यस्य यमुनः यमुः ।
तेनाग्राज्यान्त्रैलोक्यार्थं यदवाप्तुं यतीवसम् ॥
इदं औत्तम्यसंवाचमिति केचित् ॥

['यत् नारदवचनम्—

कालीनश्च सहोदश्च ऊर्ध्वायां यश्च वायवे ।
तेषां मोक्षा विता ज्ञेयः ते च भागधराः सिद्धः ॥ इति ॥

तत्तेषां बह्वन्तुदायायाः इत्युक्तबन्तुदायादयस्ते कालीनोर्ध्वा-
याम्भर्तार्यम् ॥]

पुनस्तपः—

पुनस्तपोदत्तं मोक्षा यमुना वैष्णुपूर्विकाः ।
कामान्तरकरणे तेषामौरसः पुत्रिका तथा ॥
आयुषं विना यथा कैलं सङ्निः प्रतिनिधिः स्पृष्टः ।
तस्मिन्नादयः पुनस्तत् पुत्रिकीरकनोर्विका ॥

अथ पुनर्निर्देशः

तत्र यत्—

भातृपत्न्यैकवाताहामेकमेव पुत्रयान् मयेत् ।
सर्वे ते तेन पुनश्च पुत्रिनो यमुनमयीम् ॥

[' [ ]—क ।

‘कर्वास्तामेकपत्नीनामेका नेलुकिणी भवेत् ।
कर्वास्तामेन पुत्रेन पुत्रिण्यो मनुजवर्धत् ॥

‘हारीकः—

बहुनामेकजातायां भवेकः पुत्रवान् भवेत् ।
सर्वे ते नेन पुत्रेण पुत्रवन्तो न संशयः ॥
बह्वीनामेकपत्नीयां भवेका पुत्रिणी भवेत् ।
कर्वास्तामेन पुत्रेन समस्ते पुत्रिणां वरिष् ॥

मनुना प्रतिनिधिरुचः । हारीकेन प्रतिनिधिव्यास उच्यते : ‘समस्ते
पुत्रिणां वरिष्’ इति वचनात् ।

बृहस्पतिः—

भवेकजाता बह्वो भाज्यस्तु सहोदराः ।
एकस्यापि सुते जाते सर्वे ते पुत्रिनः सृष्टाः ॥
बह्वीनामेकपत्नीनामेव एव विधिः सृष्टः ।
एका चेत् पुत्रिणी तातां वर्यातां निम्बदस्तु सः ॥

पुत्रव्याप्तिदेशनाश्वानामेभिषेधोऽर्थे हि किंचित्प्रतिपक्षेण तात्पर्यमिति

‘हडाः ॥

‘बहुना . . . भवेत् ।

सर्वे ते . . . संशयः ।

बह्वीना . . . गतिम् ॥—क ।

‘तत्र मनुना प्रतिनिधिरुचिप्रतिपक्षोक्तः । हारीकेन तु प्रतिनिधित्वा-
भाव उक्तः । ‘समस्ते पुत्रिणां वरिष्’ इत्युक्तत्वात् । बृह—क ।

‘कं कर्वायमि—स ।

‘केचित् । वामायेति केचित्पुत्रा इति—क ।

('तत्र संस्कारुर्दक्षिणाधिष्ठायासह

देवतः—

अथ चेत् दक्षिणाधीष्यात् संस्कारं नृपवित्तः ।
संस्कारं कृतं वाऽपि विन्दते यदि पक्ष वा ॥

वनावर्तिः—

अथैकं गुरुं वाऽयं पक्षं वा कृतं गन्तव्यं ।
यो वहेत् वसिष्ठोवात् इत्युवाच वनावर्तिः ॥

प्रीतिनसिः—

प्रगीतस्य हि गुणैः ये कुर्वन्ति द्विजस्यः ।
संस्कारोदकपूजानि वसिष्ठोऽहं प्रपन्नसि ते ॥

नारदायः—

अथ चेत् दक्षिणाधी स्यात् संस्कारं नृपवित्तः ।
अथ ह्येतं पक्षमे पक्षमे सर्वमेव वा ॥

कात्यायनः

अथो यदि वहेत्कथितं पुनश्चित्तव्याच सोदरात् ।
संस्कारोदकपूजानि प्रगीतस्य तु तद्वनात् ॥
पक्षमात्रं होदवी पक्षमे सर्वमेव वा ।
बहुतस्यैव दशनमस्तस्यैव पक्षम् ॥
अथो यदि वहेत् कथितं पुनश्चित्तव्याच तद्वनात् ।
संस्कारं कृतं वाऽपि गृहीतव्यं दक्षिणात् ॥

^१ [ ]—य, स, व ।

^२ पक्ष—स, व ।

वृद्धमस्मिन्ः—

सन्निवृत्तमस्मिन्^१ वा दहेषो यनिर्गं गुरुम् ।

इति ॥

अथ दहेष विनाशमिति स वृद्धः—

आनुवातुकिन्मैवेत् कुटुम्बार्थमेव वृद्धम् ।

अथाविभाज्यम्

^२अथ मनुः—

विद्याधनं तु यथायं तत्तमेव धनं मयेत् ।

मैधनोद्वाहितं येन नाधुपकिन्दमेव च ॥

अथ वाङ्मनिर्ययः—

अमादम्बार्थं धनं हज्यधुद्धीषु च ।

दामादेभ्यो न तद्वात् विधया तत्तमेव च ॥

कालदायनः—

धीर्वैमाहं विधया च धीधनं येन यत्तमेव ।

यत्तमेव विधायो तु 'नेन वैमात्यमविधया ॥

नाऽविधया तु वैदेन देवं विद्याधनमस्मिन् ।

यत्तमेव विद्याधनं तु देवं वैदेन यत्तमेव ॥

^१ [ ] अ. य ।

^२ अथमह मनुः—य ; अथ मनुः—य ।

^३ तय—य, य ।

^४ विद्याधनं येन यत्तमेव—य ; अमादम्बार्थमिति शब्दोद्धार, वृद्धम् १०६ ।

^५ यं वि—य ।

नास्त्यः—

वेद्योऽविवाध नास्मिन् दद्यादयं मन्त्रो यनात् ।
 विदुर्दण्डं सदाशिव न वेद्येन तदा ह्यस्य ॥
 योर्विद्यायां योने चोमे 'वयं विद्यायां योने ॥
 योर्विद्यायां योने चोमे 'वयं विद्यायां योने ॥
 नास्ति च मन्त्रेन दत्तं यस्मिन् मन्त्रोऽस्ति ॥
 तस्याप्येव विविधो योनाऽस्ति यथा विना ॥

['युक्त्यति—

यस्यार्थक्यमप्यादि विदुर्दण्डादेनादिकम् ।
 मन्त्रमात्रेण मन्त्रमप्येव आह्वयेनो विवेकमेव ॥

अथ च संयुक्तम्

येन पूर्वं योमयिदं दत्ताहुतमन्त्रकितः ।
 अदिशब्दे च ते योमे कस्यास्यमेव च ॥
 पूर्ववत्तु तु यो योमे दत्ताहुतमन्त्रकितः ।
 यथायथा कस्यामेव दत्ताहुतं तु दुरीकम् ॥

पाठ्यत्वेनः—

विदुर्दण्डादिनेन यद्व्यक्तमप्यादिकम् ।
 येनोद्वाहितं येन द्यामायां च यद्वेत् ॥

तथा—

विदुर्दण्डादयं यद्वत् तद्यथा यं मेव ।

^१ विदुर्दण्डं—नन्दनपुत्रि, पृष्ठ १२२ ।

^२ दित्वा—य, स; नास्तिमन्त्रोऽस्ति, पृष्ठ १२० ।

^३ [ ]—क ।

^४ द्या य—क ।

बृहस्पतिः—

विद्यामहमिदृश्यां च दत्तं माया च ब्रह्ममेव ।

उत्तमं तत्त्वतश्चर्तुष्वं क्षीरैर्मायाविनं तथा ॥

पशुविष्णु—

अनुब्रह्मन् विदुष्वं अमेन ब्रह्मपार्श्वमेव ।

स्वयमीदृशकर्मं तत् नाऽकामो दातुर्नृति ॥

ब्रह्मपापनः—

परमकेयवर्जितेन वासविष्टो 'वदान्मयः ।

तथा प्राप्तं 'तु विधिना विद्याप्राप्तं ब्रह्मचर्ये ॥

उपपद्यते तु ब्रह्मस्य विषया वयमूर्ध्वमेव ।

विद्यामनं तु उद्दिष्टात् विद्यामे न 'विद्योत्पत्ते ॥

क्षिप्यादभिव्यक्तः प्रभात् सन्निव्यवधभिर्विद्यात् ।

'विद्यामनामनाद्ब्रह्मात् सर्वं सर्वोत्पत्तिः 'तत् ॥

विद्यामनं तु उपायः विद्यामे न विद्यमते ।

विद्योत्पत्तिं हि धर्मोऽयं ब्रह्मपापनापिणं ज्ञेयम् ॥

१ 'क्षीरैर्मायाविनं' विद्याप्राप्तान्मयस्तु वा—ब्रह्मपापनसृष्टिसारोद्धार, बृहन् १०५ ।

२ 'उत्तमं तत्त्वतश्चर्तुष्वं' वा—क ; वदान्मयः—ख ; वदोद्गम्यतः—ग ।

३ 'अमेन वतु'—ब्रह्मपापनसृष्टिसारोद्धार, बृहन् १०६ ।

४ 'विद्यामने'—ब्रह्मपापनसृष्टिसारोद्धार, बृहन् १०६ ।

५ 'स्वयमीदृशकर्म'—ब्रह्मपापनसृष्टिसारोद्धार, बृहन् १०६ ।

६ 'ब्रह्मपापनः'—क ; सर्वं प्राप्यमानः—ख ।

७ 'ब्रह्मपापनस्तु'—ब्रह्मपापनसृष्टिसारोद्धार, बृहन् १०६ ।

८ 'तत्'—ख, ग ।

विद्यालक्षणेनैव वाच्यतः शिष्यमन्त्रा ।
 पत्रशिष्यायनं बह्वु गामान्यं यदुपेय्यता ॥
 वैदिकं तु तद्विद्यात् भार्गवा यत्कर्त्तव्यतम ।
 यन्मेवैषिं त्वं शिष्यं यन्मायकम् ॥

मनुष्यः—

यन् वाचमनद्वारं कृत्वायमुदकं शिवः ।
 योमलेयदन्तं च न विद्यात् पचयते ॥
 'कुटुम्बं विदुषाद्वातुः शै विद्यानभिगच्छतः ।
 धामं विद्याज्जातम्मात् न संवत्सकुतोऽपि तत् ॥

बहुः—

यत्किञ्चिन्निरि मेतं यन् ज्योतिर्गणच्छति ।
 भावो यनीयतां तत्र यदि विद्यायुगाश्रितः* ॥
 अविद्यायां तु सर्वेणानीहातयेद्वनं ज्येत् ।
 समस्तत्र विभागः स्वादन्विन इति धारया ॥

* 'समस्तत्राश्रिते आर्त्तकम्पांसुदयम्—

१ कृतं यन् यै—यः ।

२ दान—कात्यायनसमुत्तितादीदम्, कृतम् १२० ।

३ अथ निजकम्पाह कात्यायनः—यैता . . . ज्येते ।

४ विद्यालक्षणे विदुषाद् वाच्यः—कुटुम्ब—यः ।

५ ता—य, यः ।

६ बृहस्पतिः—कुले विदितविद्या . . . स्वर्गः । इति . . . यान्तिहे

विभागः कर्त्तव्य इति पूर्वमुक्तम् । तद्वैयर्थ्येति धार्य एवं कर्त्तव्यमिति बृहस्पतिराह—

यमुप . . . . . विभागः कर्त्तव्य इति ।

वसिष्ठः—

येन तेषां स्वस्त्युत्पादितं स्वात् स ह्यप्यमेव होत^१ ।

व्यासः—

साधारणं समाहित्य वसिष्ठिष्टाहनादुभय ।

शौचादिनाऽऽप्नोति यत् सात्तस्तत्र भागितः ॥

तस्य भागद्वयं देवं देवाष्टु समभागितः ।

अथ विमानयम्

कात्यायनः—

तेषामहं च पित्रं च^२ वसिष्ठिस्तत्रमाहितम् ।

दाद्यानां विमाने तु सर्वमेतद्विभाज्यते ॥

स्त्रियं वसिष्ठानं तु दत्त्वा देवं विभाजयेत् ।

याचतुर्णां तु तस्याहं तमेवैव तु सत्तुतैः ॥

कृत्स्नताः^३—

गृहीतस्वात्पात्रादिदेवाभापकर्मिणः ।

हस्तमात्रा विन्यस्यते गृहे कोशे निधीयते ॥

^१ इति— स ।

व्यासः . . . साया—भागितः ।

अथ पुत्राणांभावे दायाद्वयं दान्यते—क ।

^२ देवं—क, य, य ।

^३ कृत्स्नयत्—कात्यायनपुत्रिमारोदरे, पृष्ठ १०१ ।

^४ कात्यायनपुत्रिमारोदरे पत्रादिं कात्यायनपुत्रेण कृत्स्नयत्—

पृष्ठ १०१ ।

गुणवत्ता

શ્રુતિ પિતાનકિયાનો આત્મનાં ચિત્તોડ્યવા ।

तथा चानि नू तद्विषये विचार्यते तदाहमस्मिन्:

अथान्नं पुण्यं वा नित्यं विनाशः कर्तव्यः ।

मम नमः शिवाय नमः

¹⁰ वाचस्पतिनाम्नानिर्णये लक्ष्मिं स्थापयामासुः ।

मानवशास्त्रसिद्धे आर्ये शक्तिं च प्रभवतः ॥

सर्व विषय

अः स चार्थद्वयः स विन्दते वा दम्भ आदित्यः, स ह्यसि आदित्यः
कर्मणः । प्रार्थी विन्दते कर्मणः ।

अङ्गम् न्यायम्, हेमचन्द्रव्यासवत्साभयम् ।

आज्ञा दाखवेच्छाई नासनाथासिवाभिले ।

['हृदय' इत्यस्य अन्तर्गतोपासनादनुभूतीमहान्वतिः सादृष्टेः देयाति । जगत्स्य
यस्य 'विभागः कार्यम्' ।]

¹ दाल्हाउस—ह, क, ज । दाल्हाउसद्वितीयोद्देशीय नदमिदं दाल्हाउस
नदीद्वितीयोद्देशीय, प्रकाश १०६ ।

⁷ यदि पक्षी कालाधनसहिजानीयारे न शक्यते ।

१—क, ख, उ, म; यत्किं श्रुत्वादिभ्योऽनामसौ ।

मन्त्रगुणोपलक्षणम् । . . . भागः—५ ।

‘पुत्राभावे दापयहयम्’

अत्र विष्णुः—

अत्रशयस्य तमीतस्य धनं पश्यन्मितामि । [‘तदभावे दुहितृगामि ।]
 तदभावे विहृगामि । तदभावे माहृगामि । तदभावे भ्रातृगामि । तदभावे
 भ्रातृपुत्रगामि । तदभावे ‘सकुल्यगामि । तदभावे ‘कन्युगामि । तदभावे
 स्वाध्यायिगामि । तदभावे ब्राह्मणधनस्यै राश्यामि । ‘ब्राह्मणधनं दातव्यं
 एव दृष्टीतुः ॥

‘दृष्टव्येः—

भार्यासुतभिर्हीनस्य पुरुषस्य सुतस्य तु ।
 सता रिष्यहरा देवा जाता वा तदनुज्ञया ॥

अत्र इन्द्रमनुः—

अनुश शमनं मर्तुः पाठ्यन्ती गते स्थिता ।
 सन्तैव दद्यात्तस्मिन् कृत्यमर्हं ‘कमेत च ॥

‘‘यो’ इति लङिङः—मुद्रितभागः अत्र आत्मानते—]. C. Ghose,
 Hindu Law, Vol. III, 1919, pp. 517 to 524.

‘[ ]—विष्णुस्मृति, पृष्ठ, ४० ।

‘सकुल्यम्—प, ग, ज, य ।

‘कन्युगामि—क, ज, य ।

‘ब्राह्मणस्यै ब्राह्मणाय । ब्राह्मणधनस्यैवायै गृहीयात् । विष्णो
 वा—विष्णुस्मृति, पृष्ठ, ४० ।

‘कृतुः—

अनुश—क ।

‘इति—स ।

‘वतावतिः—

आज्ञाये मृदुलिङ्गे न त्येष्टावले न युगिभिः ।
 अतीराभि मृता जाया पुष्पापुष्पकले तथा ॥
 यन्म चोन्नता बायां देहाभि कम्प यीवति ।
 जीमसवर्षेस्तगीर्ज्यं चयवन्मः समान्मुखात् ॥

सूतसतिः—

मर्त्यैर्वनहरी कसी तां विना दुहित्वा मृता ।
 तदभावे भानुपुता मकुन्दा वायव्यवन्मथा ॥

कात्यायनः—

अनुवन्मानं पुनस्ता वसी दुहित्वेऽपि वा ।
 तदभावे पिता माता माता पुत्राश्च कीर्तिताः ॥

विद्यावहः—

कुलं नु विद्वन्मित्रे नु विद्वन्मित्रे नु ।
 आहुतस्य प्रमीकस्य कसी तद्वान्महात्मी ॥

‘वृहस्पतिः’—

पूर्वं कृता होदधिमन्वाकृता होदधम् ।
 उत्तमविन्द्य वायव्या वा दे तत्त्वाः पत्तिभिनः ॥
 हिंसुर्वन्मनि राज्ञ राज्ञा चोत्तमदेन दण्डयेत् ।

१. प्रवेष्टः—क ।

२. वृत्—क ।

३. तद्वत्—क; वृहस्पतिः—श्री ।

४. तिः—व्युत्त—क, ग ।

५. वत्—क, श्री ।

अथ वाङ्मयवर्णनः—

कवीदुहितरश्मिं विहसि मातल्लभा ।
 ललुता मेवदा वन्दुवित्तमत्रयवर्णिभिः ॥
 पद्मवर्णैः पूर्णैः वनमावुषरोचनः ।
 सर्वात्म्यं वन्दुवत् सर्वमेवमेव विधिः ॥

अपुत्रस्य सर्वात्म्यं विधत्तस्य व्यसंमुद्रितो धर्मं दर्शिता संमता
 महस्तुता श्री कवत्येव गृह्णाति । बहुपथेन सखातीया विजतीयाश्च
 वराहं विधत्तं धर्मं गृह्णाति ॥

अथ विशेषमाह व्यासः—

हिताहंसात्तो दासः स्त्रिये देवो 'सत्यं तु ।
 यथा मर्त्यं धर्मं दत्तं सा वशादाममानुषात् ॥

हिताहंसात्तमेव हिताहं दत्तं यथाहंसात्मानुषात् । अदमे तु हिताह-
 संमेव 'धर्मं वान्वा प्राणम् । नाधिकम् । पश्यमाने दुहिताऽप्यहं गृह्णाति ॥

तथा च कलदापनः—

कवी कर्तुर्महारी वा स्वादम्यभिचारिणी ।
 कवमात्रे तु दुहिता वन्दुदा मेवदा ॥

^१ गृहीयात्—यो ।

^२ स यो ह—य ।

^३ तत्राप—य, यो ।

^४ वेद्यः पर—य ; आत्पर—य ।

^५ यथाः यथा—यो ।

^६ ह्रीयात्—यो ।

‘तथा च देवदत्तः—

कन्यान्मया विदुष्यते देवो ब्रह्मिकं वतु ।

अदुष्टकम्भं मम कन्या वर्मणा पुनरदंशम् ॥

अनुदाया एव सविगलम् ।

अनन्तरः सविगले यः तस्य धनं दंशेदिति मनुष्यवनात् । ‘पुत्रा-
भाये यः प्राप्ताशयः सविगलः’ इत्यादिसम्भवनाच्च अनन्तरस्य सविगलस्यैव
धनमदंशं मनीषणे । अनुदाया अगम्येति असविगलाच्छ्रुत्या प्राप्तात् ।
[‘तस्या अगम्येकस्मिन्मन्त्रव्यवस्थस्य सविगलस्य सद्भावे कलाकलेष ॥]

‘अथ मनुनारदी—

यथैवास्मा तथा पुत्रः पुंसेन दुहिता स्या ।

तन्मन्त्रात्मनि विदुष्यां कन्यन्तो धनं हरेत् ॥

नारदः—

पुत्राभाये तु दुहिता तुल्यसन्तानदर्शनात् ।

पुत्रश्च दुहिता सोमो विदुः सन्तानकामकौ ॥

बृहस्पतिः—

अर्जुनहरी फली तां विना दुहिता स्युता ।

‘महादत्तात्मनवति पुत्रमदुहिता वृणत् ॥

‘कन्या—क ।

‘तु—व ।

‘‘नारदीः दुहितुष्टेयवाः सविगलेऽपि विवादाभावात् अनुदा दुहिता
पुत्रादीस्युतात् । मन्—क ।

‘[.]—क ।

‘तथाचाह वतु—क ।

‘कन्यापति—महा—क ।

‘तस्याः विपुलं स्वयः कर्त्तुं गृहीत मानवः ॥

दुहित्रमात्रे रौहिषाः [गृहीतः]’ ।

तथा च विष्णुः—

अनुशौचसन्ताने रौहिषा वनमानुजः ।

‘सर्वेषां ह्यस्य भ्रातॄणां रौहिषाः सन्तः ॥

पौत्रमात्रे रौहिषा रौहिषोऽपि कर्त्तव्यम् ।

तथा च मनुः—

पौत्ररौहिषोः ‘कार्यं च विप्रोऽस्ति धर्मतः ।

तयोर्हि मातापितरौ सम्पूतौ तस्य देवतः ॥

तथा —

पौत्ररौहिषोर्लोके विज्ञेयो ‘मोक्षयते ।

रौहिषोऽपि समुक्तेन सम्भारयति पौत्रवत् ॥

स्मृतिः—

यत्रैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहितुः सदा ।

पौत्ररौहिषोर्लोके विज्ञेयो नास्ति धर्मतः ॥

‘तस्यात्—क । धे ।

‘[ ]—धे ।

‘सर्वेषां—धे ।

‘व्यभिचारेः । अन्वयमपि—पौत्रमात्रे . . . धर्मतः ।

तद्वचने . . . भाष्ये । तथा च मनुः—अन्वय . . . धर्मतः ।

पिता इत्यनुस्य विषयं भाष्य एव वा ।

इति वचनात् । विपुलमात्रे भाष्यः सोऽपि । तस्य देवतः—क ।

‘लोके—गृहीत, मनु । IX, १२२

‘नास्ति धर्मतः—व ।

सुतः—

अकृता वा कृता वाऽपि ये विन्दन्मृत्यं युतम् ।
सौख्यं साध्यामृतमेव तदात्मिकादं हरेऽनघ ॥

तथा—

सौख्यं तु यं हरेऽनुभव्यामृतं धनम् ।
तदभावे मातापितरौ धनमात्रौ ॥

तथा च सुतः—

अन्यसहस्यं पुत्रस्य माता दातव्यानुवाच ।

तदभावे पिता, पित्रोरभावे मातरो धनमात्रः । आशुभ्यश्च सौख्यः
धनं गृहीतुः ।

शेषतः—

ततो राज्ञश्चतुर्वीर्यं विनयेरन् सद्बोद्धतः ।

“माता दातव्यानुवाच”, “विनयेरन् सद्बोद्धतः” इति वचनद्वयं
न कथ्यते । किन्तु धनमद्वये अधिकतमावर्षाभिव्यक्तिरिति । सौख्यस्याव-
भावे तदुक्तं धनमात्रः । “पित्रोरभावे सौख्यः तदुक्तम् । आशुभ्यश्च-
भावे तदुक्तं धनमात्रः । तदभावे साध्यामृतमात्रं समानोदकाः ।
[तदभावे]” सौख्यं धनमात्रः” ।

१. ‘इति । अत्र सुतरेण्यवचने न कथ्यते, किन्तु—क ।

२. इत्य—क ।

३. रेण्यवचन—क ।

४. [ ]—ये ।

५. कस्ते—क ।

तथा च बोधावनः—

प्रपिण्डावहः पिण्डावहः पिण्ड, स्वयं, सोदयते.^१ भातरः, स्वर्गोपाः
पुत्रः पौत्रः स्वर्गोपाः.^२ तान् अविमलरामादयः प्रपिण्डानाचक्षते । विमल-
रामादयः सकुलवाचाचक्षते । 'तद्वसनेषु वदन्तीत्यर्थो भवति' । प्रपिण्डा-
वादि सकुलः.^३ । पूर्वोक्तं प्रपिण्डार्थं विमलरामादयःप्रपिण्डावहेषु विदुः
'श्रीमन्तु पूर्वोक्तं स्वर्गोपादयः प्रपिण्डावहितिः । तस्यपुत्रादयः प्रपिण्डावहन् ॥

तथा च वृद्धवृद्धिः—

प्रपिण्डता तु पुत्रे सप्तमे विनिर्गते ।

समानोदकभावेण 'निर्गतेष्वप्युदकम् ॥

तेनैव वृद्धवृद्धिमाप्नुवन् ।

अन्वयार्थोदकैरेव कलं गोत्रमुच्यते ।

इति । समानोदकभावेणैव वृद्धोपा वृद्धवृद्धिः । समानोदकभावेणैव वृद्धवृद्धिः ।

^१ भातरः स्वर्गोपाः पुत्रः पौत्रः—वैद्यनगरसूत्र (काशी), वृद्धम् १६ ;
सर्वगोत्रः—ये ।

^२ तद्वसनेषु तेषां च पुत्रपौत्रप्रपिण्डावहं—वैद्यनगरसूत्र (काशी),
वृद्धम् १६ ।

^३ तस्यपुत्रेषु—यः ; वृद्धवृद्धिमाप्नुवन्—वैद्यनगरसूत्र (काशी), वृद्धम्
१६ ।

^४ वृद्धो—क, ख, ग, घ ।

^५ प्रपिण्डावहान्त्वम्—प्रपिण्डावहान्त्वम्—यः ; वृद्धवृद्धिमाप्नुवन्—क, ख, ग, घ ।

^६ तेषां—क, ख, ग, घ ।

^७ वृद्धेषु वी—क, ख, ग, घ ।

^८ अन्वयार्थोदकैरेव—सु, ४. ६० ; वेदविरचितस्य, वृद्धम् ४८८ ।

^९ वृद्धवृद्धि—क ।

वाच्यवान्विशिष्या इति चोपायनः ।

आत्मविद्वत्पुत्रः पुत्रा आत्मज्ञानपुत्रः पुत्रः ।

आत्ममातृद्वयुवाश्च विद्वेषा आत्मज्ञानवशः ।

पितुः पितृपुत्रः पुत्राः पितृमातृपुत्रः पुत्राः ॥

पितृमातृद्वयुवाश्च विद्वेषाः पितृज्ञानवशः ।

मातुः पितृपुत्रः पुत्रा मातृमातृपुत्रः पुत्राः ॥

मातृमातृद्वयपुत्राश्च विद्वेषा मातृज्ञानवशः ।

सर्वज्ञपुत्रात्मनामे विद्वः, सिध्वात्मने नवमचारी, तद्वशे मः
कश्चित्पुत्रोपिषो गृहीतान् । उचिवादिपत्रं सत्यवादिपत्रंस्तदात्मनि राजा
गृहीतान् । सर्वज्ञेनैकवशेन राज्यकमः ।

उद्योतनासायापत्त्येनं मन्वन्ते ।

न आत्मने न पितरः पुत्रा रिक्तधराः पितुः ।

‘[पिता इत्यपुत्रस्य रिक्तं मातरं नृव वा ॥

इति मनुस्मृत्यैः ‘मातर एव वा’ इत्येकतात्पुत्रात्माये मातृपामेव
पथं चैकवशं प्रतीकते । तथाहि—अपुत्रस्य स्वर्गस्य मातृपामि इत्यर्थः ॥
तद्वशे मातृपामि इत्येवताम् । सर्वज्ञेनैक वशी वा ज्ञेयेति’ गृहीत-
सिद्धयोः वचनात् पथं मातृपामि प्रतीकते ॥

तथा—

तयो दायमपुत्रस्य विमर्शेन सद्योदराः ।

‘[.]—क, ख ।

‘वैद्वः—क ।

‘हा दुष्टिा भेति—क ।

‘कुत्सा दुहितो वाग्निः’ कियस्यः किंय वा ॥

सक्यां प्राप्ते माता भाग्यं चेति यथाहमम् ।

नेम्यन्मने दुर्हीयुः कुम्भानां मूर्ध्नास्मिः ॥

इति देवस्यवचनाच्च । प्रथममवस्थाम् सोदरभानां भनं गृहीतादिति
प्रतीयेत । सोदरभानुरमाणि मातापितरौ गृहीतातामिदेवेति । ‘संसृष्टान्ये’ ।
उक्तानाममाये भार्येत्यष्टौ, ‘कनी दुहितरश्च’ इत्येकमादीनि वानि कन्याः
प्रथमं यथाहममराणि वाक्स्यानि तानि कर्त्तानि निवृत्तकनीतिवमाणि ।
वानि पुनर्दुहितृणां पुनर्प्रतिपत्तयानि वाक्स्यानि तानि पुनिकातिवमाणीति ।
अन्ये तु क्रीडां व दामसेक्यः । “सम्मात् सिन्धो निविन्दिषा अदा-
वादीः” इति ध्रुवः ।

पूजासामिकं भावं समाधौ “आमताः पुनः ।

[पुराणे]—

यस्यस्यन्तामांसि कियस्य येन गृहे ।

इति म्यासवचनात् ।

‘तथा च’ [स्फुटपठने]—

महर्षे इत्यस्युक्तं तत्र माधिकृताः क्षियः ।

‘कुत्सा दुहितो वा—स ।

‘क्षिय—क, य ।

‘मायिनः—क ।

‘निवोदरमातेयेवेति । संसृ—क, य ।

‘संसृता मता—स ।

‘[ ]—य ।

‘स्फुटपठने—य ।

‘[ ]—क, य, च, म, लो ।

असिद्धमाश्रयताः कर्माः सत्तामश्रयत्ववानताः ॥

इति वचनात् ।

तथा —

अन्यत्र प्राक्कालं हितुं राजा परितरायन् ।

तत् सीमां प्रीत्यं दद्यात् नृप राजपिथिः स्मृतः ॥

इति^१ वचनवचनात् ।

^१ शिवया प्रीत्यनन्त्या प्रीयतां मयति कर्तव्या ।

आहुयः कृत्यार्थं तु दानं प्रीत्यं कदा ॥

इति वृत्तस्त्विति वचनात् ।

तथा —

अपुत्रा योक्तिर्धर्मं भर्तव्याः सातुवृत्तः ।

इति वचनवचनात् ।

तथा —

आत्मं भर्तृहीनाया दत्तस्य विमदासदम् ।

[^२ इति 'वचनवचनात्' ।

तथा —

अत्रार्थं लघुर्लघुमध्यमपराद्धे तु लेखनम् ।^३

इति वचनाच्चतुर्थाया विधवायाः श्रादिनस्त्वमाश्रयेन । न राजप्राप्तिः ।

राजप्राप्तिस्तु श्राद्धोत्सवैरेति मन्वन्ते । एतत्तर्कमपुनश्च ।

^१ 'ति व—क ।

^२ अपुत्रा—क ।

^३ [.]—क ।

^४ प्रत्ययस्य विधानम् । तथा—क, ख, ग ।

^५ ताः—क ।

मिता होरदुःखस्य स्थितं भस्तर एव वा ।

इति मनुष्यवनेऽपि कनकशब्दाच्चात्वात् न कन्या म्युदासः ।

‘एवकारात् विभक्त्या भ्रातुः प्रत्ययस्य ।

तथा—

अनकनस्य पुत्रस्य माता दापयन्मनुवात् ।

इति मनुष्यवनेऽपि कनकशब्दाच्चात्वात् न कन्या म्युदासः ।

कनकशब्दलिङ्गितदेवकनवनयोः यद्यपि होरमातृणां प्रथमं वनमाह्वयं
परीवर्ते, तथापि

‘अनकनस्य कनीतस्य कनं कन्यविज्ञात्री’ इति वैष्णववचनात्,

‘आर्षात्पुत्रविहीनस्य’ इति बृहस्पतिवचनात्,

‘अनुवा उपनं मर्तुः’ इति ह्यद्वयवचनात्,

‘आह्वये स्पृष्टितन्त्रे च’ इति याज्ञिकवचनात्,

‘[वर्तुर्नहरी कनी]’ इति बृहस्पतिवचनात्,

‘अनुवत्त्वात् कुलवा’ इति कात्यायनवचनात्,

‘कुस्येभ्य विभक्त्यानेभ्य’ इति मितामहवचनात्,

‘अनुवत्त्वात् कनीतस्य’ इति बृहस्पतिवचनात्,

‘परीदुहितस्य’ इति याज्ञिकवचनाच्च,

साध्याचार्याः कन्याः सकलभलमाह्वयं यथं बहुभिः वचनैः

‘यद्येवकारात् लिङ्गितेऽपि सन्त्येव’—ह ।

‘[ ]’—ह ।

प्रतीयाय हृदि, मेधाभानुमुखेन नयेत्तन्मयाः स्वास्वत्वं कर्तव्यम् । अर्थात्म्यं
ह्युत्तमं भातुमाभिरुच्यमिति^१ संसृष्टात्रागार्मान्वयः ॥

यदा चाष्टमसर्गवर्णनान्तकस्मिन्पद्यनामिमेवमप्यप्या दृष्टिगोचरा-
 विमोक्षं पूर्वाभ्युपगम्यः सर्वत्रैव । सर्वत्राप्यप्यप्याणि सद्यस्त्वप्यानि निवृत्त-
 यतीतिव्याप्यति' यदुक्तं तदनुवृत्तम् । सर्वत्र निवृत्तमप्यप्यामाणात् । तथा
 सर्वाणि दृष्टिगोचराप्यप्याणि व्याप्याणि पुत्रिदाविपद्यातीत्यप्यप्युक्तम् । पुत्री-
 कल्पमप्याणि सर्वत्राप्यप्यप्यामाणात् । यदुक्तमर्थनादः 'तन्मात्रं विषयो निश्चिद्व्या-
 प्यामाणाः' इति क्व व्याप्याप्यप्यामाणात् कल्प्याः विषया भेदां नाम्नीत्येव परम् ।
 'दृष्टिद्वयं वै सोमवीथः' इति इन्द्रियव्यवस्थस्य सोमे दर्शनात् । किं च
 नापेन्द्रियव्यवस्थो वीथीर्यः—

पुनान् पुनोऽपिहं इहो नो भवत्यपिहं क्षियाः ।

इति कौण्डिनमपि नीर्मलमदौर्गतात् । 'कम्पात्' सिधौ 'विनिन्दिता' ।
इति वक्तुं न शक्यत इति इन्द्रियशब्दः शोभत एव युक्तः । 'सुमा-
सानिकं श्रावं' हृत्पलमने, मर्तरि मृते विनागे जीवन्त्यापराधी जीवन्त्यापराधि
सुमासानिकं श्रावं श्रावितुमुच्यते । अविनाशमर्त्यविषयं वा सुमासानिकमन्यम् ॥

‘वशास्य इत्यनुवाकं’ इत्यत्र वशशब्दो धर्मसौख्यसाधकः ।
 यत्तमेव विवक्षिते दानशोभास्यवितोषात् । तत्रच श्रीमानपि ‘पूर्ववि-

¹ आर्षे: । तेषां पाठ्यप्रमाणेनाभेदप्रमाणक्यापिरे—स, श्री, स ।

* वाणिज्यसूचकांकानिम्न दिशि—५।

Figure 1

—

—

संख्याय विरोधः । 'अन्वयः साक्षात्तः सिद्धिः' इत्येतत्परतन्त्राधिक्यमिति
 प्रकृत्यात् गम्यते । 'विषया बोधनम्या चेत्' इति अद्वैतपरमिषात्प्रा-
 यतकमनवग्रहनिर्णयसम् । 'अनुया बोधितव्यतां भवेत्वा' इति द्वीपारि-
 वादाधिक्यमिति प्रकृत्यादवगम्यते । पतिद्वयेन साक्षात्पर्यमेकवचनानात्
 मरणान्नपुष्यत् इत्यभिरोधः । 'आदकं कर्तृहीनाया दातव्यं' तथा
 'जलार्थं तद्वदव्यस्य' इतीत्येवमादीनि वचनान्यपि अद्वैतपरमिषात्-
 कीरितानि । कदाचिद् नारदीयवचनम्—

अथ चास्य कुर्वीतुं क्षीणायावीकृत्यमान् ।

इति 'दत्तम्—

संयुहितां तु यो ज्ञातः तेषामेव स इत्यते ।

इति 'संयुक्तसंयुहितीषानवकलतां मरणमाश्रयत् ।

पर्यायं वास्तवावयवचनम्—

विनये संयुक्ते इत्यं पुत्रावयवे पिता होतुः ।

आत्मा वा जननी वाऽथ माता वा तस्मिन् जन्मात् ॥ इति ॥

तदपि भाषादुद्दिष्टेरवयवे ब्रह्मणम् । कर्तारि जीवति तेन सह

^१ लयादुत्पन्न इति—क ।

^२ दातुं क—क ।

^३ एवं विषयास्तन्त्र । वक्ष्य—क ।

^४ स्वामनपक्षे तु वेत्तव्यम् । इत्ये—क ।

^५ लक्ष्मी—क ।

^६ संयुक्तमवयवम् . . . संयु—क ।

^७ वचनम् संयु—क ।

'यकमनस्य स्वादिनि गमिन्य मुने कथं निर्मना' म्यात् । नम्यात्
साधुदुष्टपुण्याः कस्याः सकलव्यवहारं कृतमेव ॥

केचित्तु अकमनविरुद्धाणि वक्षोदत्तवचनानि । नदति पने
ज्ञानियाव एवेति स्पष्टमेव ।

पुनर्भवेतीत्यत्र यावद्वाचः—

हो तु खे विवेक्यानां ह्याम्यं ज्ञानो ज्ञिया पने ।

तयोर्वेषस्य निर्वय म्यात् स तद्वृत्तिर्येनः ॥

भ्योऽवद्वयवचनेषु गृहीतानांभिर्येः ।

स्त्रीधनविभागः

'अथ स्त्रीधनविभागः ।

तत्र मनुः—

• यनयेद्यं संविज्ञायां तु कथं कथं सौदेराः ।

मतेन मनुष्यं विनये मविन्यस्य सनामयः ॥ इति ॥

विदुषस्यसौहृदः विमनस्मिन्ने वा कर्तव्यः । किं तु सौदेराणां
पुत्रपत्न्यां स्त्रीणां च मनुष्ये समो विदुषो ह्यौदम्यं कर्तव्यमितिह—

• 'मन्त्राग्रय घन—४ ।

'मः—६, धी ।

'सुदुषायाः—४ ।

'यातो प्रकृत्य मद्यालः—४ ; सनां घ—४ ।

'मनुष्यविदुषागच्छ मनुः—४ ।

वाग्दामां मृदुदितरः नामावपि यवादेतः ।
 कलात्मना यवात् विहितं परेषं वीतिपुष्टकम् ॥

अथ विंशतमाह पुरस्कर्तुः—

सीपनं कदाचनानां दुष्टिता च कदाचिनी ।
 अमया^१ चेत् समृद्धा ह्य अमने^२ मादमात्रकम् ॥

बहुविधितो—

तनं सर्वे सहोदरा मातुर्कं लिखन्तेति कुमार्यश्च ।

गौतमः—

सीपनं दुहितृव्यामममानामप्रतिष्ठितानां च ।

वसिष्ठः—

मातुः पारिव्यासं क्षियो विमयेत्यत् ।

विमयेर्दूर्ध्वविष्णुपुत्री—

पाण्डवत्वतः—

मातुर्दुहितरः क्षेत्रसूयावाभ्यां^३ मतेन यः ।

^४दुहितृव्याममये^५ अल्पवयः पुत्राः पुत्रीपुत्रित्वैः^६ ।

नारदः—

मातुर्दुहितोऽपि दुहितृनां लक्षणम् ।

^१ या—क ।

^२ ता च मातुवत्—क, ख ।

^३ दूर्ध्व—क ।

^४ क्षेत्रसूय इति—क, ख, ल ।

^५ दुहितृव्याममये अल्पवयः पुत्रादिः पुत्रीव्यात्—वा. सि. II, ११७ ।

^६ अल्पवयः दुहितृपुत्राः—क ।

पुत्राणां सङ्कलने दुहितृनामभावे 'तद्व्ययः'^१, मातृप्रीतिषा
पुत्रीदुःखार्थः ।

काल्पापनः—

दुहितृनामभावे तु 'रिक्ते' पुत्रेषु तद्व्ययेत् ।

मनुः—

मातृपुत्रौ सीमन्तं कल्पन्तु पुत्रासीनां एव तः ।

'सीमन्तं' मातृपुत्रसम्बन्धं सीमन्तं लक्ष्मणार्थं एव । मनुपुत्रसम्बन्ध-
सीमन्ते पुत्राः कन्याश्च सावित्र्यव्याप्त्युत्पन्नाः । कन्याऽन्तर्भावे मरणस्य
प्रतिष्ठिताः पुत्रैरुत्पन्नाः 'अवविहिताः' अवयवाः, 'अथा वै' अस्मिन् 'ति
ब्राह्मणवादाद् निर्णयः का ।

['अवविभागसीमन्तविशेषमाह मनुः—]

विधौस्तु तद्व्ययेद्विधं विना दत्तं कर्तव्यम् ।

ब्राह्मणी तद्व्ययेतस्या तद्व्ययस्य वा मयेत् ॥

कर्मविवाहे ब्राह्मणीव्ययविरहितस्तु अमरास्तु स्यास्तु तासां धनं
ब्राह्मणीममृता कन्यका इत्येत् । तत्पुत्रो वा न तु भर्तादयः । 'विना दत्तं'
इति सीमन्तमाश्रितकथनम् ।

अथ पारस्करः—

अमरावास्तु दुहितुः सीमन्तं वरिणीक्षिप्तम् ।

पुत्रस्तु वैव कल्पते प्रजायां तु समोऽयमाह ॥

* १ क । दो—क ।

१ तत्पुत्रेण न्येद्व्ययम्, इति । मनुः सीमन्तं इति विशेषमाह—वा—क ।

२ वा निर्णयः—क, म ।

३ [ ]—क, म ।

४ वा तु—दुहिते निर्णयस्य मनु, IX, १५८ ।

सीधनस्तद्वृणमाह मनुः—

अध्वम्यध्याह्ननिर्णये दत्तं च सीधितर्कयोगे ।

^१भ्रातृमातृपितृशते पक्षिणं सीधनं स्मृतम् ॥

अथ निक्षेपमाह नारदः—

अध्वम्यध्याह्ननिर्णये भर्तृदत्तं तथैव च ।

भ्रातृदत्तं पितृभ्यां च पक्षिणं सीधनं स्मृतम् ॥

अथ दाहकल्पः—

पितृमातृपक्षिभ्रातृपुत्रमध्वम्युदात्तम् ।

आग्निदेहनिर्णयं च सीधनं परिकीर्तितम् ॥

अथ विष्णुः—

पितृमातृपुत्रभ्रातृपुत्रमध्वम्युदात्तम् ।

आग्निदेहनिर्णये कश्चुदत्तं पुत्रमध्वम्यग्निदेहमिति सीधनम् ।

देवलः—

कुक्षीन्धनं पुत्रदत्तं तानं च सीधनं वदेत् ।

कात्यायनः—

प्रातः ^२पितृसु पक्षिणं बीजा नैव पदनिर्णयम् ।

मर्तुः स्वाम्यं पक्षे दत्तं क्षेत्रं तु सीधनं स्मृतम् ॥

^१ भर्तृ—क ।

^२ दत्तं—क ।

^३ मातृ—क ।

^४ क्षि०—क ।

^५ पुत्र्यै—क ।

^६ मर्तुः—क, ख ।

[‘मर्त्यम्यतो वायुम्यः प्रीत्या वायव्यमित्यर्थः । स्वहितैः प्राप्ते,
मर्त्यम्यनिमित्तकमपुनो सहायात् प्रीत्या प्राप्ते च त्रये चाज्यन्वाहितम्यतो
यते प्रीत्या म्याम्यं मर्त्यम्यमित्यर्थः । अज्यन्वाहितम्यं तु पञ्चाह—]

विवाहकाले यः श्रान्तो दीप्यते शस्त्रिमभिले ।
सद्व्यम्विहृतं सक्तिः शीघ्रं परिहीयितुम् ॥
यत्पुनर्ह्यते मारी बीधम्या विमुर्मुहात् ।
अज्याहवनिर्धं नाम मीधं सत्पुत्राद्यम् ॥
प्रीत्या प्रदत्तं वलिकभित् अद्या वा यदुमेन वा ।
पादकन्दनिकं ^१‘यत्तु’ अज्यन्वाहितमुपपत्ते ॥
विवाहकालो यत्तु सत्यं मर्त्यकुलात् शिवा ।
अन्यापेयं सत्पुत्रं तु सत्यं ^२‘यन्मुपुजायमा ॥
सुहोमलकभक्त्यानां दीक्षाभयकर्मिणात् ।
^३‘यत्तु’ सत्यं तु वलिकभित् तत्पुत्रकं परिहीयितुम् ॥

[‘अमुखाया अपि विवाहमेवेन राजागताह] सत्पु—

- अज्यापेयं च ^४‘यद्विर्धं’ एवा प्रीतेन चैव यत् ।
यस्य जीवति वृत्तायाः प्रजायास्तद्वर्धनं भवेत् ॥

^१ [ ]—क ।

^२ ‘यत्तु’ दीपितं सत्पुत्रं—क ।

• ^३ ‘अन्यापे’—क ।

^४ ‘यद्विर्ध’—क ।

^५ ‘यत्तु’—क ।

^६ [ ]—क; नम विज्ञेयमाह—म ।

^७ ‘यत्तु’—क; मुद्रितं सत् IX, १९५ ।

वाञ्छदैवार्थेऽप्यर्थमात्राकल्पेण कर्तव्यम् ।

अथवाप्यमतीतायां मर्त्येण कल्प्यते ॥

^१ तस्मै तु वयसिषेण विवादेऽप्यप्रजायां अर्थात्तयां मर्त्येण स्वीयने कल्पतीत्यर्थः ।

^२ वस्यै तु स्वाद्धनं दत्तं विवादेऽप्यसुरादिषु ।

^३ अतीतामाममयायां मातापित्रोस्तद्व्यवृत्ते ॥

अतस्तृतीयान्तराश्रयेण त्रिषु विवाहेषु कल्पनाप्यमतीतायां माता-
पितृभ्यां दत्तं मातापित्रोरेव भवतीत्यर्थः ॥

देवतः—

सामान्यं पुत्रकन्यानां वृत्तायां स्वीयने भिन्नाम् ।

अमनीषां हरेद्भर्ता वरता भ्राता पित्राऽपि वा ।

पूर्ववत् वरतरी वृत्तायां अष्टमिषेण विवाहेषु स्वीयने पुत्रकन्यानां
सममहममुच्यते । अथार्थेणाहुरादिषु विवाहेषु तद्धनं मदातृभिरैवाऽऽदेय-
मुच्यते । भर्तृदत्तं भर्ता हरेत् । मातादिभिर्वत्तं तैर्वाऽऽदेयमिति ॥

कृतकामनाः—

दुहितृणाममाये तु रिचये कुषेणु तद्भवेत् ।

बन्धुदत्तं तु बन्धूनाममाये मर्त्येणापि तत् ॥

^१ वरस्यै स्वीयने—स ।

^२ कथमनाः कथा—सुविज्जलु LX, १९७ ।

^३ अथार्थेणाहुरादि—सुविज्जलु LX, १९७ ।

^४ तया—स ।

^५ तथा । हरेन्मया—स ।

^६ व देय—स ।

भगिन्वो वाग्वयैः सार्धं विभजेरन् समर्तुस्तः ।

‘सौधनम्येति भग्वोऽयं विभागे’ तु व्युत्पत्तिः ॥

‘दुहितृवामभावे’ इत्याद्यहोविशेषाद्विभज्यम् । ‘कन्दुदत्तं’ इत्या-
ऽऽसुराविश्विहोविभज्यम् । पुत्राभावाभावे कन्दुभिर्वाऽऽसुरादिभिर्दत्तं तेषामेव ।
कन्दुनामभावे कैरेतं मर्तृगामि ॥

पदान्तरमाह—‘भगिन्व’ इति व्येने । कन्दुपु सप्त कन्दुदत्तं
‘समर्तुस्तः भगिन्वो’ वाग्वयैः सह ‘विभजेरन्’ इति ॥

अत्र ‘कारवापनः—

आहुरादिषु बहुल्यं वैतृकं सौधनं श्रिया ।

अभावे तद्वत्पानां माताविभोस्तद्विभजे ॥

यमः—

आहुरादिषु बहुल्यं विवाहेषु मदीक्ये ।

अमवासावतीतायां ‘मितैव तु यमं होतृ ॥

गौतमः—

‘महिनीशुल्कं स्नेहवाग्वयैः सहः । पूर्वं वैके ॥

पाण्डकल्पः—

कन्दुदत्तं तथा शुल्कं अन्धालेविकैकेन च ।

‘अहनामावतीतायां वाग्वयस्तदवाग्वयः ॥

* १ गस्तु—कामावमस्तुतिस्तोत्रात्, शुभम्, १११ ।

२ कुर्यादिति—क ।

३ वाग्वयस्तदवाग्वयः । तत्र शुल्कं—क ।

४ वैके—वा. मि. II, १४४ ।

५ अतीतावतीतायां—(निर्गोपतायां) वा. II, १४४ ।

‘तत्र शुल्कं द्विविधं, कन्यानिधनमूल्यत्वेन कन्याश्रयणी दत्तमेकं ।
 सम्मालुयामि भालुयामि वा । कन्याभूतकद्रोवकन्यमूल्यत्वेन दत्तमन्यं
 शुल्कं । तदेतन्निर्णयऽदेवम् ।

अथ श्रीश्रावणः—

‘[अथवाचां मृतायां तु पुत्रिकायां कथंचन ।

यन् तदुत्तिकामता इमेतेषाविचार्यम् ॥]

‘तथा च देवस्यश्रावणो—

त्रिविधं मृतायां कन्यायां मृद्धीषुः सौदराः समम् ।

तदनामि मयेष्मातुः पितुर्मातुश्च तत्तमात् ॥

श्रुः—

कन्यौ जीवति यः श्रीचिरंजारी वृत्ते मयेत् ।

न तं भवेत्तन् दाम्पत्यः सन्तमानाः वदन्ति ते ॥

अथवात्स्यादश्वमेनालीपनत्वात् मर्तृकालेन कृते मर्तृरि पुत्राणां
 विधाने वाते, तदस्याद्योऽग्नेन क्रियते ।

[‘कत्यापनः—

कन्यौ मर्तृकुलसम्पत्तिः पितुः कुलम् एव वा ।

मृक्यं न विभाज्यं स्यात् जीवने च न योजयेत् ॥]

‘त्रिविधं मृतायां—क ।

‘ददुपितु—क ।

‘[ ]—क ।

‘श्रुः—क ।

‘[ ]—क ।

आप्तस्तम्भः—

अर्धकालो मासोवा कालिधनं चेत्येकै ।

‘दीर्घित्तम्यार्धकालेभ्य ऋक्षे मासे स्वास्येऽपवादमाह नासदः—

भर्ता प्रानेन वदन् विद्वे तस्मिन्मूर्तेऽपि तत् ।

सा कथाकाममधीयात् दृष्टव्याः स्वास्यारहे ॥

‘कीर्तितं स्वास्यं’ दास्यति कृते मित्यः न स्यं मन्तीत्यर्थः ।

केचित्तु दीर्घितं स्वास्यमपि स्वमेव । अनुमन्तुरभावे दास्योभ्यं न मन्तीत्युच्यत इति वदन्ति ॥

अत्र विशेषमाह वाङ्मयः—

दुर्हितं धर्मकामं च स्वास्यो संपत्तिरोपके ।

दुर्हीतं कीर्तनं नवीं नाकामो दातुमीति ॥

कात्यायनः—

‘नेव भर्ता नैव सुतो न पिता आस्यो न च ।

आदाने वा निशर्ते वा कीर्तने प्रमथिष्यतः ॥

इति आस्यारो वेत्ता कीर्तनं धर्मेदृश्यात् ।

सदृशिनं पराज्यः स्वात् दण्डं नैव समाप्नुयात् ॥

१ अतिद्व—न ।

२ दास्यते दा—क; दास्यते—स ।

३ भर्ता, न विद्वे—पा. II, १४० ।

४ न भर्ता नैव च—वाचस्पत्यस्युत्पत्तिशारेण, पृष्ठम् ११० ।

५ श्रेष्ठारो—वाचस्पत्यस्युत्पत्तिशारेण, पृष्ठम् ११० ।

तदेव यदनुज्ञायां यदुपेक्ष्यतिपूर्वकम् ।
 मृग्यमेव स वापः स्वात् यतोऽप्यो यनयान् भवेत् ॥
 व्याधितं व्यसर्गं च यनिर्धनोपचयितम् ।
 ज्ञात्वा निमग्नं यत्प्राया दद्यात्प्रत्येकधा तु नः ॥

देवताः—

हृत्तिरामरुषं शुक्लं सार्वं च सीधनं भवेत् ।
 मोक्षोऽस्यममेवेदं पतिर्गोहोपवासादि ॥
 दृषा मोक्षं च मोने च सित्यै दद्यात्तृष्टिकम् ।
 पुत्रोत्तिहारे वापि सीधनं भोक्तुमर्हति ॥

कारमायनः—

अनर्कान्निवायुका निर्लज्जा चार्जनादिना ।
 न्यमिवाहता वा च 'सीधनं न च साऽर्हति ॥
 यदा पतिभुलं देवमृग्यमसीधनं द्युतेः ।
 तिष्ठेत् नर्तुकुले वा वा' सा वा पितृकुले वसेत् ॥

['सदमनुः—

समर्तुजन्मं शिवं वा विना शुक्लं तद्वैजम् ।
 देवं विनायं कुनीत सा यत्समंतिनी सत् ॥

^१ पयसी—सामान्यतस्त्वित्तिरोद्धर, छन्द १११ ।

^२ वां करणे—क ।

^३ अचचार—सामान्यतस्त्वित्तिरोद्धर, छन्द ११२ ।

^४ सी धनं न च साऽर्हति—सामान्यतस्त्वित्तिरोद्धर, छन्द ११३ ।

^५ तु न सा—सामान्यतस्त्वित्तिरोद्धर, छन्द ११४ ।

^६ [ ]—क, छ ।

कल्पः—

‘कन्यायिकान्तरात्वं यत्तर्ह्यं शुल्कमेव वा ।
तद्विनाशं यत्पुच्छं सा भक्त्यर्थिनी गतु ॥’

कलसावनः—

उत्तंवा कन्यया वाऽपि वर्तुः पितृपुत्रेऽपि वा ।
आतुः सहाय्यविशेषां लब्धं सौदायिकं स्मृतम् ॥
सौदायिकं यत् प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमित्यने ।
यस्यापदानुसंधार्यं तैर्नरं तत्पञ्जीकृतम् ॥
सौदायिकं सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिहृयितुम् ।
विद्यते चेद दाने न यथेष्टं स्वायत्त्यसि ॥

आचारिः वर्तुपुत्राद्यनुवत्यभावेपि विक्रययितु न दोष इत्यभिप्रायः ।

अथ साहचर्यजन्यः—

अधिविश्रः क्षिपे कथादायिकेदयिकं लभम् ।
न दत्तं स्त्रीधनं यस्मै दत्ते सर्वं प्रकल्पयेत् ॥

* अथ ‘सर्वं’ शब्दः परिपुत्रांतरात् ।

कलसावनः—

अथ चेत्त द्विभार्यः स्यात् न च तां मज्जेत पुनः ।
स्त्रीणां शिरःप्रमदि चेत् मत्तितान्यः स तद्वत्स्य ॥
‘महाभक्त्यजनयमानामाच्छेदो यथ ’इत्यने ।
उत्तं स्वातन्त्र्यादीन् स्त्री विमोक्षे विनिर्गतां तथा ॥

‘ता वा कन्यया वा—यो ।

‘दुष्टिः—छ, य; दोषिः—यो ।

लिखितमैव' चर्मादेव प्राप्ते विस्तृतं चर्मा ।

व्याख्या वेतकाले तु चर्मादेव विस्तृतं न वा ॥

अथ पित्रेणमाह बृहस्पतिः—

मातृवसा मातृवसां चित्पुत्रां चित्पुत्रा ।

आधुः पूर्ववत्सी न मातृवसाः प्रकीर्तिताः ॥

अथासामौत्सो न भ्रातृ सुतो दीदिव एव वा ।

तस्मिन्नेव वा चर्मा तस्यां स्वकीयायाः समाप्नुयुः ॥

अतएव पूर्ववत्पुत्रेण सस्य इदं चर्मा न चर्मा । अथमापुत्र-
सपुत्रेण सस्य इदं चर्मा चर्मा इति व्याख्यातुमिच्छामः ।

अथैवैव व्यवसाया कृताः । मातृवसापुत्रीयां चर्मां प्रति संबन्धितुं
स्वकीयादिषु चर्मा मातृवसापुत्रीयापुत्रीयां चर्माः प्राप्तिः, तत्र तदभावे
चर्मापुत्रीया सम्पन्निषु चित्पुत्रासम्पन्निष्वप्यनेन प्रथमं चर्मापुत्रीयाऽर्हति
पूर्ववत्पुत्रीया । तदभावे चर्माः मातृपुत्रीयाऽर्हति । तदभावे चर्मापुत्रीयाऽर्हति ।
अथ मातृपुत्रीयाः प्राप्तिः, तत्र तदभावे तदभावे संबन्धितुं चित्पुत्रा
सम्पन्नाः स्वकीयाऽर्हति । तदभावे तस्याः मातृः पुत्रीयाऽर्हति । तदभावे
चर्मापुत्रीयाऽर्हति । स्वकीयायाः एवमापुत्रीयापुत्रीयापुत्रीयाः चर्मां पुत्रीयां
न दातव्यमन्यो पुत्र इति [निबन्धः]^१ ॥

^१ इति—वाचस्पत्युपनिषदोद्धार, पुष्प ११० ।

^२ चर्मा—वाचस्पत्युपनिषदोद्धार, पुष्प ११० ।

^३ चर्मापुत्रीया तत्र—वाचस्पत्युपनिषदोद्धार, पुष्प ११० ।

^४ चर्मा च—च, अ, म ।

^५ [ ]—चो ।

अन्ते तु श्रीपुण्ड्राभक्त्यातिशयेन पुनरेव प्रथमं कृतमुद्घातः ।
 "समाप्तं विप्रस्यं विप्रनिन्दया" इत्यर्थेनानुसूचितं पुनरात्मनो नुप्रसक्त्यन्ते
 न श्रीपुण्ड्राभक्तिं मन्यन्ते ॥

संस्मृतिनां दायः

अथ संस्मृतिनां दायः* ।

तत्र श्रुतः—

विप्रसक्तः सदा श्रीमन्तो विप्रमेव पुनर्यदि ।

समाप्तस्य विभावः स्यात् प्रोक्तं तत्र न विप्रते ॥

संस्मृतिनां विभावोऽप्येष्टांशोद्धातो न कर्तव्य इत्यर्थः ।

येन प्रोक्तः कनिष्ठो वा हीनेष्टांशप्रदानतः ।

"भित्तुताम्यतो वाऽपि तस्य भागो न तुल्यते" ॥

सहापराधिनो नांशप्रदाया इति वचनात्तेनां पुनरात्मनो अर्थः
 कनिष्ठो वा अन्तर्हस्तप्रदिना अन्तर्हस्तप्रदायमिश्रितः हीनेष्ट वा तस्य भागो न
 तुल्यते । न संस्मृतिनां सुखीयः । एवं तर्हि कर्तव्यविप्रमेष्टावनाहं स च—

* 'वाक्यमनिर्दिष्टो—क ।

'ले' इति संज्ञितं सुखीयमात्राः अथ समस्तः ।

'कनिष्ठ' इत्यर्थः—क ।

'हीनेष्ट'—क ।

'न तुल्यते । न संस्मृ—क ।

सौदर्या विमलेष्टुर्लभं ह्येतत् सतिताः समम् ।

भातरो ये च संसृष्टा चित्तियस्य सनाभयः ॥

सत्तिरस्य सृत्तस्य समजितस्य वा भावं सौदर्याः सम्भूय 'विम-
लेष्टुः' । 'भातरो ये च संसृष्टा' असौदराः ते असंसृष्टैः समानोदरैः स्य
विमलेष्टुः । 'सौदर्या' अन्वार्थमनर्थाभावेऽप्युदात्तसंज्ञायां मह्यम् । विमो-
दरस्योदरसंज्ञाभावेऽप्युदात्तसंज्ञायां मह्यमिति । तथा सृत्तस्य सनाभ्योऽपि
सन्निभः पूर्वोक्तसौदरसंज्ञिण्यां सद्यः समं विमलेष्टुरिति । 'भातरो ये च
संसृष्टा' इति भातृमह्यमन्येन निरा चित्तयेन वा संसृष्टे तत्तत्तत्तदि-
यत्तत्तत्तमिति आचार्यविषयवैयर्थ्यम्—

अथ वाचस्पत्यः—

संसृष्टिस्तु संसृष्टी सौदरस्य तु सौदरः ।

तथाचापहरेर्चाञ्च जलस्य च सृत्तस्य 'च' ॥

'विमले' धनं पुनर्विधीकृतं 'संसृष्ट' । तद्वत्वात्तीति 'संसृष्टी' ।
तत्र संसृष्टिस्तु निधनं 'बृहस्पतिराह—

विमलो यः पुनः पित्रा भातः वैश्यः संनिभः ।

चित्तुम्येनामवा प्रीत्या स तु संसृष्ट उच्यते ॥

‘अनृते—मनु, IX, २१२ ।

‘सृष्टिर्था समं—च ।

‘संसृष्टं निभ—च ।

‘विमले धनं पुनर्विधीकृतं संसृष्ट । तद्वत्वात्तीति संसृष्टी—वा. वि.
II, १३८ ।

‘वा. वि. II, १३८ ।

तस्य संसृष्टिनो कृतम्यांशं विभागकाले अविज्ञातम्यांशं भाग्यंशं
वधादुत्पन्नस्य पुनस्य संसृष्टी दद्यात् । तथाचिदुपानाये कृतं संसृष्टयेष्ट-
होत्रं न कल्प्यते । सोऽस्य संसृष्टिनो कृतम्यांशं मंदरः संसृष्टिनात्म्य
दद्यात् । उपानाये स्वयमेकमहंरिति । संसृष्टिनापुत्रे स्वयमेव संसृष्टिनो
निषोऽस्यसंसृष्टिनः समानोदस्य न कदापि कलं भवत्य ह्यनमित-
पेक्षायामहं—

अप्योदर्वन्तु संसृष्टी नान्योदर्वन्तं होत् ।

असंसृष्टपि चादस्य संसृष्टी नान्यमाहुः ॥

‘अप्योदर्वः’ सत्यमेव आता संसृष्टिपत्तं न कृतं होत् । अविज्येयम् ।
असंसृष्टप्यप्यन्यमाहृति । कोऽस्यसंसृष्टी ह्यस्यहोत्रमहं— ‘संसृष्ट’
इति । एकोदरः ‘संसृष्टः’ सोऽस्य इति यावत् । ‘नान्यमाहुः’ इत्येव
ह्यस्यहोत्रेण अनात्मनां कर्तव्यम् । संसृष्टस्यमाहुः एव संसृष्टिनो
कलं नाहृति । अवि तु असंसृष्टपि सोऽस्य आहृति । अयापि
ह्यस्यहोत्रात् नान्यमाहुः एतेत्यवधारणं निषेधेनावस्यते । ‘तेमाध्याह्नः’
कर्तव्यः । संसृष्टिपिने कर्तव्यमितिः सत्यामाह्यमात् कलं कर्तव्यम् ॥
तथा संसृष्टिनं अपाहं नाहृति—

अस्य चास्य पुत्रेति न क्षीयान्तातीविसमात् ।

इति ।

१ हो न—ह ।

२ अहंरुत्पन्न II, १५९ ।

३ वा. मि. II, १५९ ।

४ ततो नाया—ह ।

वर्षिर्दं संतुष्टिनो वनप्रलयमुर्धं तत्पुष्पजनादुल्लिख्यमानाणि हति
केचिद् ।

तथा वृद्धस्पतिः—

वदा वक्षिष्यमीवेत प्रमलेष्टा कथंचन ।
न लुप्यते तस्य भागः सोदरस्य विधाकने ॥
या तस्य 'वर्षिणी' 'ता तु क्तोऽष्टं जम्बुमर्ति ।
अनकमस्य पयोऽयमभावाच्चितुकस्य च ॥

ननु—

भार्यं चात्स्य कुर्वीरन् स्त्रीषामाजीवितकृपात् ।
'रक्षन्ति' इत्यां भर्तृष्वेदाच्छिद्यन्मुक्तिरातु च ॥

'वृद्धिगा—५ ।

'तनु—५ ।

'[अभावाच्चितुकस्य च संतुष्टिनिर्माणः ।
विभागवर्त्तमानदेहं दृष्टवान् निमित्तः ।
हतिमिर्लङ्गलेख्येन पुष्पकामेयवर्त्तमानम् ॥
द्वानन्द्यवपुस्तदुदयेप्रतिपदाः ।
विमलानां पुष्पकामाः पामोर्म्मगम्यकृत् ॥
संक्षिप्तं प्रतिभाष्यं च द्वान्द्वगमैव च ।
विमला वीतरः कुर्वन् नाविमलाः कर्त्तव्य ॥
एवमेवः किमिति कर्त्तव्येति समीक्षयतः ।
विमलानामप्येवः मलानामप्येव तन् ॥—नारदमुनि, पृष्ठ २०० ।

विभागनिर्णयः

वृद्धस्पतिः—

वेनालो पालो मलः सत्यं तन विमलमेव ।
लेख्याकृतविभागो वः पुनरेव विमलमेव ।
त राक्षसो मने स्वायः द्वान्द्वमीवोऽनुकम्पकृत् ॥

—विमलं कृत्वा—५ ।

इति शब्दवचनान् । आद्योऽप्रज्ञानं च संसृष्टिनो चरुत्वनिति
तन्मते । सत्यम्, कर्मा द्वावाऽप्येवा स्यात् शब्दवचनमित्यभिधीयते । यावत्
सृष्टितु योचित्युपधा दामि सौ मन्त्रिकानिस्सम्प्रयोगः, तान् तान्
वचनमेव । यावत् सृष्टितु कर्माप्रत्यययोगः तावत् शब्दवचनमिति हृद्वाः ॥

अत्र विशेषवाङ् मूढस्यक्तिः—

संसृष्टिनां तु यः कश्चित् विधाशौचादिना कनम् ।

वाङ्मोति तन्म द्वावाऽप्येवा द्वयेशी मेधाः समाधिनः ॥

काल्पायनः—

संसृष्टानां तु संसृष्टा दृष्टश्रुतिनां दृष्टश्रुतिनाः ।

अनाद्यैर्ज्येष्ठानां मेधा निर्वाणान्योन्यभाविनः ॥

संसृष्टानां काल्पायनपुत्रस्य मते संसृष्टिनं दृष्टं कनम् । तथा
असंसृष्टानां कनम् अनाद्यैर्ज्येष्ठानां मेधा असंसृष्टानायेव भवम् । तेषामप्ये
हमेवामि । संसृष्टेः निर्वाणेषु निरुन्मद्युतेषु असंसृष्टान्मदन्यादिभिः । तथा
असंसृष्टेषु निर्वाणेषु संसृष्टान्मदन्यादिभिः ॥

अत्र विशेषवाङ् मूढस्यक्तिः—

वानप्रस्थवृत्तिव्यवहारिणां निवृत्तभाविनः ।

अनेनाचार्यस्य विष्णुस्य चर्माभिकर्ताभिः ॥

अत्र याज्ञिकः शिष्यः—

वानप्रस्थवचनमाचार्यो मूढीवाङ् शिष्यो वा ॥

‘इति श्रीमद्भगवद्गीते श्रीकृष्णार्जुनसंवादे शुद्धविभागसंग्रहः समाप्तः ॥

१२. द्यूतसमाह्वयविषयपदकाण्डम्

द्यूतसमाह्वयम्

‘अथ द्यूतसमाह्वयमुच्यते

तयोर्लक्ष्यमाह वस्तु—

अमात्रिभिर्वत् निजते ततोके द्यूतमुच्यते ।

आमित्रिभिः निजते वस्तु न निक्षेपः समाह्वयः ॥

[‘नारदः—

अक्षरभिर्लक्ष्यकालैः देवनं ‘अल्पकालितम् ।

पञ्चमीडाक्योन्मिथ्य पदं द्यूतसमाह्वयम् ॥

‘अन्योन्यं परिगृहीतां पक्षिमेकमाह्वयः ।

अहन्ते कृतकलाः तं कथन्ति समाह्वयम् ॥]

१ अथ द्यूतसमाह्वयं निबद्धपदमुच्यते । नारदः—य, अ ।

२ [ ] पक्षि—प ।

३ अत्र—नारदस्मृति, कुल्ल २१४ ; पक्षि—नारदीयस्मृत्युपदिता, कुल्ल १७१ ।

४ निक्षेपकालितम्—नारदीयस्मृति, कुल्ल २१४ ; नारदीयस्मृत्युपदिता कुल्ल १७१ ।

५ पक्षिर्दं नारदस्मृती नारदीयस्मृत्युपदितायां वा, न दृश्यते ।

तद् 'अवाधिभिः' अवाधिभिर्न 'देवनं' अन्तर्लोकं विजने
तद् 'वृत्तम्' । 'प्र'विभिः' वृत्तमेव हि श्रुत्यनुटादिभिः अन्तर्लोकं विजमानः
'समाहृतं' इत्युच्यते इत्यर्थः ॥

'[मनु]—

"वृत्तं समग्रं वैव राजा राज्ञे निवासेत् ।

राजस्यवाप्तकरयेतो ह्ये योगी हृन्निर्दिष्टात् ॥

"वृत्तपुरातने कल्पे दष्टे वैरजः" मन्त्रः ।

तस्यान् वृत्तं न मेवेत इत्यर्थमपि बुद्धिनाम् ॥

धर्मपुरातनं वृत्तं महादेवे द्रष्टव्यमित्यर्थः ।

वृत्तं समाहृतं वैव यः कुर्वाचम्य" कल्पयेत् ।

तान् सर्वान् पातयेद्वाजाः सृष्टांश्च द्विजचिह्निनः ॥

'कात्यायनः—

सर्वं पृथक्प्रतिष्ठाप्य त्विं सर्वसुखादिम् ।

तस्याद्वाजा विधेते निमग्नसर्वं हि तद् ॥

^१ मनु, IX, २११, २१७ ।

^२ वृत्तं समाहृतं वैव यः कु . . . विद्वान् ।

कात्यायनः—

सर्वं पृथक् . . . प्ररत् ।

वृत्तं निधिदं—त ।

^३ वृत्तं—क ।

^४ कर्—मनु IX, २१७ ।

^५ पात. कल्पयेत वा—मनु, IX, २१४ ।

^६ वृत्तं निधिदं मनुष्य समशीलजानाम् ।

वर्तते चेत् प्रजासं तन् द्रष्टव्यमित्येतोरेता—क ।

वर्तते चेत् पञ्चाशं तन्^१ द्वावन्विमन्तोरथम् ।
असंश्लेषार्थमाशङ्क्यां कारयेत्तत्करमन्त्रम् ॥

^२बुधस्वतिः—

कृतं विविद्धं मनुना सत्यवीचयनापहम् ।
सत्यवर्तितकृत्वेस्तु रात्रभानसमन्वितम् ॥
समिकाधिकितं कर्त्तुं तत्करद्वावकं हि तत् ।

अक्षादिनिमित्तवर्द्धीरोपकरणकल्पनायुक्ता समा यस्या स "समिकः" ।

पाह्वस्त्वपः—

अथै वातिकदृष्टेस्तु^३ समिकः पञ्चकं सतम् ।
["गृहीतुर्पूर्वकित्वाः कत्करा दशकं सतम् ॥]

चरार्थं संमतिराध्या कितवद्विस्तः क्वाः "अथै" इत्युच्यते ।
तत्र अथै "तदाध्या" "वातिक" कतपरिमिता तदधिकपरिमिता वा बुद्धि-
र्यथायी "वातिकदृष्टिः" । तस्मात् पूर्वकित्वात् पञ्चकं सतमात्मकदृष्टार्थं
समिको गृहीयात् । कितवद्वत्य विवर्द्धितं भावं गृहीयादित्यर्थः ।
इतस्मात् परिपूर्वकितवद्वैः "कितवद्वत्यकं सतं" कितवद्वत्यस्य भावं
समावर्तिर्गृहीयात् ।

^१ तु द्वावन्विमन्त—चरमात्मकदृष्टिसारोद्धार, सूत्रम् ११३ ।

^२ पाह्वस्त्वपः—क ।

^३ वापितं हि—क ।

^४ कितवु—क ।

^५ ["]—क; वेतुर्द्वयात्—क ।

^६ तदा या—क ।

^७ कतपरिमिता—क ।

^८ हि—क ।

सुतमेकमुनं कार्यं समस्तज्ञानकामयान ।

एष एव विधिर्देवः सावित्रस्तत्त्वाद्भवे ॥

‘एकमुनं’ एकवचनं कुर्वीत ।

कालाचन्द्रः—

सन्निकः कर्मणस्तु दत्तं देवं दद्याच्छतं नृपे ।

दशकं च शतं बुद्धिः सृष्टीपात्य पराजितात् ॥

वेतुर्दद्यात्तद्वचं ह्यनं किल मातं विपश्चकम् ।

तयो वा सन्निकेनैव किलमातु न संशयः ॥

नारदः—

‘सन्निकः कर्मणस्तु दत्तं देवं दद्याच्छतं नृपे ।

दशकं च शतं बुद्धिः तस्य एवात् सृष्टकथिता’ ॥

अथवा किलयो राज्ञे दद्यात् मानं बभोदितम् ।

प्रकारं देवनं कुर्वीत एव दीनो न विद्यते ॥

हिरन्मताः वतन्महा मन्त्रे ‘वस्वाहोदेविनः ।

अथतस्य परस्प्राहुः किलमस्य परावचम् ॥

‘स्वयं’—कालाचन्द्रस्मृतिस्तोत्रम्, पृष्ठम् ११२ ।

‘सन्निकेतिस्तु’—च ।

‘च तत्कृतम्’—च, मरकतमुद्रि, पृष्ठम् २१४ ।

‘यः’—मरकतमुद्रि, पृष्ठम् २१४ ।

‘विपश्चकम्’—च, क ।

‘वस्वाह’—मरकतमुद्रि, पृष्ठम् २१४ ।

^१कात्यायनः—

एकहजो द्विर्यो वा क्षुभो यस्याक्षदेविनः ।

सुखमे ^२विजयस्तस्य यमिर्लोकेश व्यभिक्ताः ॥

सुरसालिः—

इन्द्रमुद्देन यः कश्चित्पुत्रादववाप्नुयात् ।

तस्यामिना षणो देवो यस्तत्र परिकल्पितः ॥

नारदः—

अग्निर्द्विष्टस्तु यो राजा द्यूतं कुर्वीत दानवः ।

^३“य स तं पाप्मुयात्कर्म विनश्येव सौख्येति ॥

सूत्राक्षदेविनः वापान् निर्हेत् पूजयन्सदात् ।

कण्ठेऽक्षमालामावेद्वय ^४“सर्वेषां विनयः स्मृतः” ॥

वाङ्मनसः—

राजा सखिं निर्वाप्यः सूत्राक्षोपविदेविनः ।

विष्णुः—

द्यूते च सूत्राक्षदेविनां करच्छेदः । उपविदेविनां सन्दर्शच्छेदः ।

^१ एकहजो द्विर्यो वा—य ; कात्यायनस्मृतिसमीक्षण, सुख ११४ ।

^२ य उपयुक्त—कात्यायनस्मृतिसमीक्षण, सुख ११४ ।

^३ राजा—कात्यायनस्मृतिसमीक्षण, सुख ११४ ।

^४ स इति—य ।

^५ सत्य—सत्यस्मृति, सुख ११४ ।

^६ द्वेष—य ।

^७ विष्णुः—य ।

चित्तोत्थेन चित्तेन चित्तवाः संशयं इति ।
 'व एव तत्र दृष्टानः त एवेति तु माश्रित्यः' ॥

‘[एव एव चित्तेन चित्तवाः संशयं इति ।
 वृत्तमभाष्यः समाप्तः ।]

वाक्यारम्भम्

अथ वाक्यारम्भं नाम विचारयदमुच्यते ।

नारदः—

देववातिमुत्तरीनाम्नालोकावज्ञांशितम् ।
 यद्वचःप्रतिपत्त्यर्थं वाक्यारम्भं तदुच्यते ॥
 ‘न्यक्तसंज्ञा’^१ शिरःपद्माद्यङ्गधौतैर्वृत्तैः वचनम् ।

तथा च कात्यायनः—

‘हुतम्’^२ चैव संज्ञां लेखे अथ विगदितम् ।
 अनुवृत्तार्थम्^३ सूत्रम् कात्यायनं तदुच्यते ।

^१ वाः ।

^२ [ ]—क; इति वृत्तमभाष्य—क ।

^३ हुतम्—क, नारदसूक्ति, हुतम् २०९ ।

^४ हुतं हि—क, च, क, ग ।

^५ लेखे—क, च, ग, द ।

^६ रक्तवर्णं चैव—ग, क, कात्यायनसूक्तिसमीक्षणम्, हुतम् २०९ ।

^७ अनुवृत्तम्—कात्यायनसूक्तिसमीक्षणम्, हुतम् २१ ।

‘निष्ठुरास्त्रीर्योऽप्येवम तदपि त्रिविधं स्मृतम् ॥
गीत्वातुल्यमाहम्ब इन्दोऽप्यत्र कनादुरुः ।

नारदः—

साक्षेन निष्ठुरं ज्ञेयं अस्त्रीरं न्यायसंज्ञितम् ।
‘पतयिष्येत्पञ्चशैः साध्याहुर्महोपनिः ॥

कात्यायनः—

सप्तशतसंज्ञितशैः पात्राक्षिपेता कनित् ।
अस्त्रीर्याऽप्य अस्त्रीर्या निष्ठुरा कान्मृता तु^१ सा ॥
‘न्यायार्थं(मे)त्यं वाचा कोषावु कुर्वने वदा ।
दूषिरेष्टकुत्सार्था न अस्त्रीर्या सा तुयैः स्मृता ॥
महापातकपुत्रा न अस्त्रीर्यकरी न वा ।
वातिशंसकरीषाऽप्य स्त्रीर्या सा प्रथिता न वाक् ॥

^१ पयसिर्द अत्र कात्यायनीयसंज्ञितेन दर्शितम् ; नारदस्मृत्यापि दृश्यते—
पृष्ठम् २०९ ।

^२ तुल्य—स, नारदस्मृति, पृष्ठम् २०९ ; नारदीयतुल्यविता, पृष्ठम्
१९९ ।

^३ पत—नारदस्मृति, पृष्ठम् २०९ ।

^४ पति—स ।

^५ तुयैः—कात्यायनसंज्ञितारोहण, पृष्ठम् ९४ ।

^६ अस्त्रीर्यकरीषा—न ; महापातकपुत्रारोहण, पृष्ठम् ९४ ।—अनेदं
कोषम्—‘न्यायार्थं(मे)त्यं वाचा’ इति पाठः साध्यादिसम्मतः । एतदेव
कल्पतरुकारस्य अस्त्रीर्यकरीषाणि सम्मतः इति वीरमिश्रोदयः—वीरमिश्रो-
दय, अय. प्र. पृष्ठम् २०९ ।

^७ तुल्यमा—स ।

पुनर्यतिः—

वेदश्रौतितृप्तिनीतिं तेषः पापेन योजयन् ।
 इत्येव विना तु प्रथमं वानवाक्यं तदुच्यते ॥
 मगिरीवापुर्लोकान्तरपालकसंभवम् ।
 पारुष्यं मध्यमं शौकं वाचिकं शास्त्रप्रेक्षिभिः ॥
 अमर्यादेषकजनं महार्णवैर्लोकमन्व ।
 पारुष्यमुत्तमं शौकं तीव्रमाहुर्मनीषिभिः ।

कात्यायनः—

अदुष्टमिव यो गेयान् दर्शितलोपकल्पकान् ।
 अन्वत्येकवादी न वास्तुतं ते वर्तन्ति ॥

मनुः—

वातं पित्तं वैषां ज्ञातं 'तन्मं पुनः ।
 ज्ञातमवच्छेदं दाय्यः कथानं पादयुतोः ॥

[^१कात्यायनः—

मोहात् प्रमोहीत् संवर्णां वीथा शौकं यथेति वः ।
 बाह्वेवं पुनर्यथे द्वादशै तस्य कल्पने ॥]

^१ शास्त्र—म ।

^२ वाचिक—म ।

^३ अदुष्टान्—म, क ।

^४ अदुष्टं, पु—म, क ।

^५ [ ]—म, क ।

^६ मोहात्—कात्यायनस्मृतिप्रारोहान्, पुनः १४ ।

अत्र बृहस्पतिः—

समानयोः समो दण्डो न्यूनस्य क्षिपुणः शूलः ।
उत्तममन्दाधिकोदण्डो क्षान्ताभ्यां दण्डयम् ॥

अत्र विष्णुः —

क्षान्तस्यजादीनां कर्त्तव्याणि कार्याण्यहर्ष दण्डः ।

याज्ञवल्क्यः—

[^१सत्यासत्याभ्यां स्तोत्रैः न्यूनाज्जेन्द्रियमोगित्वात् ।
सर्वं करोति चेत् दण्डः पञ्चान्तर्गोदण्डम् ॥]
अभिज्ञानाऽपि मयिनीं मातरं वा त्वेति ॥
क्षान्तं दण्डेऽज्ञाया पञ्चविंशतिकं दण्डम् ॥
बाहुभ्यानेत्रसन्निधिसाधे वाचिकं दण्डः ।
क्षान्तदण्डे पादनासाकर्णकटादिषु ॥
असक्तस्य वदन्तेन दण्डनीयः पञ्च दण्डः ।
तथा शूलः प्रतिशुभं दण्डः केनापि तस्य तु ॥

बृहस्पतिः—

क्षिप्तं सप्तादिकं दण्डात् पञ्चासत्तमिकं दण्डम् ।

स्तुतारदौ—

दण्डं साधयनाकुल्य क्षयिनी दण्डवर्द्धति ।
वैश्वोऽप्यर्धं दण्डं नैव दण्डस्य वयवर्द्धति ॥

^१ ने स्वा—४ ।

^२ व्या—४, ५, तथाभाषणि—विष्णुस्मृति, पृष्ठम् [२ ।

^३ [ ]—५, ४ ।

^४ दण्ड—४ ।

विद्याः दक्षयते दण्डजः क्षत्रियवाधिर्यमने ।
वेदये स्यादर्थव्याप्यपुष्टे उदासको दमः ॥

सुनमनसिः—

सुनमनस्यापयुष्टिर्ज्ञां क्षियोऽनयाधिर्यः ।
सुनमनस्य वासये वासयो वासयानुवाद् ॥

‘तथा—

वेदमनु क्षत्रियकोमे दण्डनीयः सतं येन ।
सर्पे क्षत्रियो वेदये क्षिप्त विनयवर्हेति ॥
सुनमनसि क्षत्रियस्य दण्डविशक्तिर्दमः ।
वेदस्य वेद द्विगुणः वासविद्विदवाहृतः ॥
वेदनाक्षयान् सुतो दाम्बः स्यात्समं दमम् ।

‘तथा—

क्षत्रियं मध्यमे वेद विमुच्यतादसम् ।

अथ सुनमनसि—

दर्शनातिर्विद्यार्त्तसु वाचा दक्षयता क्षिप्तः ।
‘विद्यायाः वाचमुवाचोर्दं नयनवन्मो हि सः ॥
नायनातिर्वेदं लेखनमिदोक्षेण कुर्वतः ।
निमेधोऽप्येनवः सन्पुण्यैकनासे दशवृत्तः ॥

‘दिते—स ।

‘‘न’ वाचुका यस्मिन् सुनमनसिर्द्वयम् ।

‘सुनमनसि—न ।

‘क्षत्रियं—स ।

‘क्याति द्विजति वा—स ।

‘पुष्टेदोष—न ।

शुद्धे महाने सुहृत्सतिः—

‘अमोघदेवां वरेण दिवानामस्य कुर्वतः ।

तस्मात्तैर्वैरैर्लज्जं हन्ते ज्ञेने न पाथिवः ॥

शब्द इत्यदुत्तरी गौतमः—

अवाच्य मेदुत्तमशुच्यतस्तपुजान्तां भोजनतिष्ठणमुदाहरणे जिह्वा-
च्छेदो यत्रने लरीरमेदः ॥

अथ पथः—

सुखदशलेदरेजिह्वामुत्रं वै यच्छुदाहरेत् ।

पथः—

पानोपपानपथतो बह्वासातदर्थलकाः ।

अथमध्योपमान्दण्डाद् दधुस्ते नो यथाकनम् ॥

अथ याज्ञक्यपथः—

त्रैविद्यरूपदेवानां क्षेत्र उत्तमसहस्रः ।

मध्यमो ज्ञानिपूतानां प्रथमो ब्राह्मदेशतोः ॥

नारदः—

उत्तमुत्तमं च राजानं ‘कर्मणि स्त्रे न्यक्षितम् ।

जिह्वाच्छेदपद्धतेऽप्युक्तिः’ सर्वस्वदत्तेन वा ॥

जादवस्य सर्वस्वदत्तं, ब्रह्मपुत्रस्य जिह्वाच्छेदः ।

‘पथमिदं सारदीयत्वेनापि नारदस्तुतो हन्ते—पृथक् २१२ ।

‘पृथगे—न, उ ।

‘कर्मणि—नारदस्तुति, पृथक् २१३ ।

‘उः—नारदस्तुति, पृथक् २१३ ।

वाह्वल्लभः—

राशोऽनित्यप्रसक्तं तन्मैवाकोपकं तथा ।
तुमाग्रस्य च मेकारं हित्वा विद्वां वयामवेत् ॥

नारदः—

लोकेऽस्मिन् द्वाह्वल्लभ्यवयवार्थो च दक्षीर्णितो ।
द्वाह्वल्लभेन राजा च ती द्विर्द विवक्ष्यते जनतः ॥
पतितं पतितेषु क्त्वा चोदं नो गति वा पुनः ।
दयनाकुम्भशेषः श्वात् मिथ्या द्विर्लोभैर् भवेत् ॥
"[आश्रमोऽपि स्वजगतीरमुद्यादिव्यवदेशतः ।
वाह्वल्लभं वसुधैवः स मयेदुपलब्धो ॥]"

द्वन्द्वपालम्बम्

अथ द्वन्द्वपालम्बार्थं विचारयन्नुच्यते ॥

अथ गृहस्पतिः—

हस्तपानाज्यगुहैः नस्तर्ज्यनवांशुभिः ।
आयुषैश्च महर्षे द्वन्द्वपालम्बमुच्यते ॥

^१ पाकवस्त्रः-नस्ति—स ।

^२ तं नयेत्—नारदस्पति, पृष्ठ २१९ ।

^३ [ ]—स ।

^४ इति वाह्वल्लभम्—स ।

नानुदः—

तस्यापि इह विधिर्वा 'सुदुर्लभोऽसम्भवात् ।
 अथगोत्राभिरुद्धैर्वासनधत्तदर्शने ॥
 हीनध्वजोत्सवानां तु अथवा समभिधानात् ।
 बीज्येन साहसाम्नादुः सत्र कष्टकशोभने' ॥

पादुक्कल्पः—

मत्स्यद्वयजनसं दण्डो दशपथः स्मृतः ।
 अमेध्यवाग्निनिष्ठपूतस्वर्गने द्विगुणः स्मृतः ॥
 समेध्येषं पाक्षीतु द्विगुणस्तृणयेषु च ।
 हीनेष्वर्धद्वयो ब्रह्मगदादिभिरदण्डनम् ॥^१

कात्यायनः—

अग्निगुणद्वयैर्वाहीनोनामेकद्विगुणः ।
 बहुगुणः काम्यमध्ये तु सृष्टिं लब्धगुणो^२ दसः ॥
 उद्गते तु दशपथ पात्रो द्वादशको दसः ।
 स एव द्विगुणः मोक्षः पातने^३ तु 'मयासितु' ॥

^१ हीनस—२, ४ ।

^२ पत—क ।

^३ लम्—य, क, भाट्टसमृति, पूजम् २१० ।

^४ दसः—पा. ११, १२३ ।

^५ लम् । अग्नि—क ।

^६ मयासितुः स य—कात्यायनसमृतिमारोद्धार, पूजम् २५ ।

^७ गुणः स्मृतः—कात्यायनसमृतिमारोद्धार, पूजम् २५ ।

^८ नेषु स्व—कात्यायनसमृतिमारोद्धार, पूजम् २५ ।

^९ द्विजा—क, ग ।

बृहस्पतिः—

उच्यते^१ तु विज्ञानादपि कर्तव्यः प्रथमो दण्डः ।
 पञ्चमं हस्तपादे दण्डादितिक्रमत्वा ॥
 इत्यसौपत्यस्यैव सादनं तु द्वितीयः^२ ।
 द्विगुणः शोणितोद्धरे^३ दण्डः कर्मो नवीचिमिः ॥

शङ्खकल्पः—

शोणितेन विना शुक्लं कुर्वन् काष्ठादिभिर्नैः ।
 द्वाविंशतं पथं दण्डो द्विगुणं^४ 'दण्डेऽसृजः' ॥

वनुः—

त्वग्देवकः सप्त दण्डयोः श्लेहितस्य च दर्शकः ।
 मांसमेवा तु शक्तिश्चात् मन्त्रस्त्वन्निधमेवकः ॥

बृहस्पतिः—

त्वग्देवे प्रथमो दण्डो मांसमेवे तु मध्यमः ।
 उच्यते^५ मन्त्रस्त्वन्निधमेदे तु पाशमे तु मन्त्रात्मन् ॥
 कर्मवासाकल्लेदे दण्डमेवाह्वयेदे ।
 कर्तव्यो मध्यमो दण्डो द्विगुणः पाशिते सति ॥

काल्याणनः —

कर्मोद्धरणवादाद्विद्विद्वादिभिरुच्यते च ।
 त्वेदेन चोक्तो दण्डो 'त्वदेने मध्यमे भुगुः' ॥

^१ तेषु—क, म, छ ।

^२ रूपकम्—अ ।

^३ कम्—अ ।

^४ विज्ञानेऽपि—अ ।

^५ मेदित्वा च—अ ।

मनुः—

मनुष्याणां वस्तुनां च दुःसाय प्रहेले सति ।
वधायथा महद्दुःखं दग्धं दुर्भीषभातथा ॥

पाण्डवस्तथा—

विद्वरीकालं तेषामात्ममाहात्म्यस्य तु ।
उद्धूयै वधयो दग्धः सवर्णि तु तत्पर्यकः ॥

^१[नारदः—

केन केनामरो बभौ मासयस्यापराधनुवात् ।
उद्धूयै तस्य केतव्यं एनं शुद्धिमवाप्नुयात् ॥]

कृष्णसतिः—

द्वयोः सहस्रोर्दग्धः सम्योऽस्तु सप्तः सृष्टः ।
भारभक्तोऽनुबन्धी च दाम्प्यः स्वादधिकं दमम् ॥

नारदः—

पूर्वमाधारयेद्यस्तु निवर्तं स्वात्त दोषमाह ।
वधायः सोऽयमलङ्कारी पूर्वं तु निवर्तो गुरुः ॥

कृष्णसतिः—

आहुतस्तु समाक्रोशंस्तावितः यत्कितादयम् ।
हृत्पाऽऽज्ञताकिमं नैव नापराधी भवेत्तरः ॥

^१[अथ हृदकारमावन्दः—

उत्पत्ता परममुक्तस्तु तादृकिना तु तावितः ।
यमुदित्व स्वमेव प्राप्तात् तेन न स्वात्त क किमिषी ॥]

^२सुते—च ।

^३[ ]—२, ४ ।

^४[ ]—२, ४ ।

स्तुतारदोः—

सहासानमभियेप्सुसङ्घट्टमन्त्राङ्गुष्ठम् ।
 कट्यां कुन्दादौ निर्वाणः शिखरे वाऽथ निहन्त्यते ॥
 अथनिष्ठिता कर्णां हृत्पद्मे त्रिदशैव ।
 "अथपुनस्तो मेदु" अथसर्वपतो मुद्राय ॥
 केलेषु बृहते हस्तौ त्रिदशैव विचारयद् ।
 बलयोगीशिकायां च श्रीनायां कृष्णे^१ तथा ॥

स्तुः—

अथस्तुतु महात्म्या नोपवाहो कर्षेवम् ।
 अतोऽन्यथा स्तुतव्यं यथोक्तं दण्डमईति ॥

["स्तुतायनाः—

वाङ्मालये वसिष्ठोक्तः प्रतिलोनादुल्लेखतः ।
 [तर्हि] दण्डस्तुतये वागवा दण्डा यथाक्रमम् ॥

स्तुः—

• अङ्गावर्षाईने वागव अमलोचितलोत्तमा ।
 समुद्रावलयस्य दण्डः सर्वदण्डनयापि वा ॥

^१ त—क ।

^२ उपम्—क ।

• ^३ उपपद्यते—क ।

^४ दोषिकायां—क, मनु VIII, २८१, वाङ्मालये, पूज्य २१३ ।

^५ केलेषु च—मनु VIII, २८३, वाङ्मालये, पूज्य २१३ ।

^६ [ ]—क, क ।

^७ वीरवय च—मनु VIII, २८७ ।

बृहस्पतिः—

‘अङ्गावकीर्तने चैव मेदने हेदने कथं ।
समुत्थानस्यैव दान्यः कन्दोपहतं च यत् ॥’

नारदः—

पुत्राकारे न पिता नाभेन दुर्नि दण्डभाक् ।
न सर्वदेन सस्याधी मेनेव वेपिता न येत् ॥

पद्मवसनः—

शस्त्रोऽयमोपयन् स्वामी संहितां श्रुतिनां तथा ।
मयमं साहसं दद्यात् विकृष्टे द्विगुणं कथा ॥
असाक्षिभूते चिद्धैः शुक्तिमिथ्यागमेन च ।
द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कुर्याद्विकृतात्^१ मदात्^२ ॥

‘[बृहस्पतिः—

हृतः स वश्यते यत्र पातकस्तु न कल्पते ।
पूर्वैरानुमानेन ज्ञातव्यः स क्लीकुथा ॥
ब्राह्मिणेष्वानुवेद्याश्च तस्य विभ्राणि ब्रह्मणाः ।
यद्यन्वा राज्यदुर्गैः सामादिभिर्यत्नैः ॥
विज्ञेयः साध्यसंमर्गात् चिह्नोदेन वा नरैः ।

काल्याणनः—

कुरुष्व कश्चिद् यत्र महानिह क्वाग्रनिताः ।
नर्मव्यास्यो यस्तु पातकः स अवाहकः ॥

^१ शीरविशेषः, अथ. प्रकाश, पुठम २७५ ।

^२ कुतो—य, II, २१२ ।

^३ य, काला—य ।

^४ [ ]—य, क ।

कर्मपाती न कर्मपां कर्मोक्तं वाचयेद्वचम् ।
 आत्मनः सहाय्यं कर्मपातमनर्कम् ॥
 आश्रयः अमदाता न भद्राभा न कर्मपात ।
 युक्तोपयोगकर्मैव तद्विनाशः परार्थकः ॥
 उन्नेष्टाकार्यवृत्तश्च कर्मवृत्तानुमोदकः ।
 अनिर्वच्यते यः स्यात् सखे ते कार्यकारिणः ॥
 न शरीरे प्राणवत्त्व कृत्वा भवति कश्चिन्न ।
 कुले तु कर्मणं बद्धा राजा भवेत् प्रदत्तमेव ॥
 कल्याणार्थं विद्यान्तु कर्मण्यपि न कलहेत् ॥

हात्पायनः—

हेतुविभिर्निरूप्येतेषु दण्डपातनहात्पनम् ।
 तदसाक्षिभूतं तत्र दिवं वाऽप्यनि कोपयेत् ॥

अथ याज्ञवल्क्यः—

दुःसमुपादमेवमु स लक्ष्मणनरं न्ययम् ।

हात्पायनः—

समुपादम्यथं पात्री दण्डपातनोत्पत्तौ ।

‘यतु’—

मातृपुत्रश्च दासश्च ‘दासी’ ‘कुलश्च पञ्चमः ।
 प्राप्ताभ्यामास्ताभ्याः सतुः रज्ज् वेत्तुद्वयेन वा ॥

‘त्वादि’—स ।

‘प्राप्तरी’—स ।

‘यतु’—सन्निवृत्तेः—स ; सङ्कल्पितः—सन्निवृत्तेः—य ।

‘द्वेभ्यो भग्नं च सौहरः’—तुलसीदास, भाग्य ३२५ ।

‘क्षिप्यथ’—य ।

याज्ञिकः—

दुःखे च मोक्षितोऽन्तं शान्ताङ्गलेदने तथा ।
 दग्धः क्षुद्रशस्त्रो च शिख्यवभृतिः कनान् ॥
 विद्वन्नेदने सूर्यो मध्यमे सूर्यमेव च ।
 महापक्ष्मणोऽन्तेऽपि स्थानेऽपि शिष्यो यमः ॥

कर्मावकाशं दग्ध इत्यनुवृत्त्यै विष्णुः—

क्षुद्रां पुंस्यपाती तथा गणधोऽष्टोपाती कैकपादः कार्यः ।
 मोक्षविकयी च मान्यशस्त्रपाती च कर्मावकाशं दग्धः ।
 क्षुद्रशस्त्रिभ्यश्च सन्मुखं दद्यात् । अण्यशस्त्रपाती कर्मावकाशघातकम् ।
 पक्षिपाती कल्प-
 पाती च दक्षकर्मावकाशम् । कीदोषपाती कार्पावकम् ॥

कात्यायनः—

‘विष्णो द्वादशरथो वधे तु सूर्यवशिकाम् ।
 सर्वभार्यास्तुल्यशस्त्रकथने क्षामम् ॥

मनुः^१—

श्रेष्ठुमारीदेवशुभ्रक्षालमुखं तथा ।
 बह्वक्त्रं साहसं पूर्वं शान्तुषादुच्यं वधे^२ ॥

कात्यायनः—

शान्तान् क्षुभार्तास्तृणितान् वाऽऽकले बाह्वेभारः ।
 सत्तोमदिषोऽष्टादीन् शान्तुषादुच्यं साहसम् ॥

^१ द्वि—वायव्यमन्त्रपुष्पिणोद्धार, पूजन् ९६ ।

^२ एवमिदं मुक्तिमन्त्रे न दृश्यते, कात्यायनपुष्पिणोद्धारोद्धारो (पूजन् ९६) वायव्यमन्त्रोपलक्षणं पठितम् ।

^३ वधः—वायव्यमन्त्रपुष्पिणोद्धार, पूजन् ९६ ।

समुत्पमाने शिवं चोत्पत्तिमिव भवेत् ।
 वज्रसूत्रं महाम्बरं चोत्पत्तिमिव भवेत् ॥
 ब्रह्मसूत्रं पञ्चतन्त्रं च त्रिपदां 'दशमो दशः ।
 पञ्चाशते भवेदष्टः शतं तु सप्तसिद्धिः ॥
 गर्भनामविधानां तु दशः स्यात्पञ्चमाश्रयः ।
 दशसूत्रं भवेदष्टः शतं तु सप्तसिद्धिः ॥

कालदापनः—

जन्तवो ज्ञानसूत्रं प्रतिपन्नं तु वापयेत् ।
 पञ्चसूत्रं च ज्ञानं वा द्वाप्य दशसूत्रं भवेत् ॥

[नमः सूत्रः—

दशसूत्रानि दशसूत्रं पञ्चः स्यात्पञ्चसूत्रं च ।
 त्रिपदां चोत्पत्तिमिव भवेत्पञ्चसूत्रं च ।
 ज्ञानसूत्रं चिदा ब्रह्मं पञ्चतन्त्रं च पञ्चमः ।
 चतुर्नामं च चतुर्नामं च चतुर्नामं च ॥

सूत्रसिद्धिः—

दशसूत्रं त्रिपदां चोत्पत्तिमिव भवेत् ।
 त्रिपदां चोत्पत्तिमिव भवेत्पञ्चसूत्रं च ।
 स्यात्पञ्चसूत्रानि दशसूत्रं त्रिपदां च ।
 त्रिपदां चोत्पत्तिमिव भवेत्पञ्चसूत्रं च ।

सूत्रसिद्धिः—

सूत्रसिद्धिः—

सूत्रः—

सूत्रसिद्धिः—

^१ त्रिपदां—म, क ।

^२ [ ]—म, क ।

आगन्तुं वाच्यमेष कार्यं मन्थनसहितम् ।
विश्वाम्यो वा भयेद्वायुः सद्यः सप्रेष्यन् ॥
इतरे कृतवन्तश्च पातन्मैत्रान्वहन्तः ।
सर्वम्वहन्मर्हन्ति वाच्यमन्तुं प्रवृत्तवन् ॥

यः—

वाच्यमन्तुं कालेषु कृतुं येन विधीयते ।
शिवो भुवने इन्द्रः पुनश्चिन्तयेत्तत् ॥
ममपावनार्थं वाच्यं प्रवृत्तं कर्ममेव च ।
कलशे विद्वत्कर्तुं कुर्याद्वा वाचाधिपि ॥
गुरुत्वे सुराग्रे स्तेने वाच्यमर्हमेव ।
कक्षार्थं कथयामि विद्वत्पुत्रः कथा मनुः ॥
गुरुत्वे भगः कार्यो वतस्तस्य द्विजमनः ।
सुराज्यः सुराग्रे गुरुत्वे च कार्यम् ॥
स्तेने (च) भवतं कृत्वा चित्ति(च)नेन कुरुते ।
चित्रिः गुरुः कार्यः कलशे मन्थयतिनः ॥
पृथक् पृथक् सार्धं संयोगं कुरुते द्विजः ।
सोऽसंयोगस्तु कर्तव्यः मनुः स्वार्थदुष्टोऽप्यहम् ॥
परिवान्ताः कृतवन्तुः शान्तिमन्त्रिभ्यान्वयैः ।

शुः—

कार्यार्थं भयेद्वायुं यवान् वाह्यो जवः ।
तुं राजा भयेद् दम्भः सद्य इति वारणा ॥
वाह्यवाद् वाच्यं तु कामादवर्ज्यम् ।
हन्वाधिर्नयेवायैः उद्वेगवर्ज्यम् ॥

कार्यान्वयः—

अमृत्यवधमिहं दृष्टुं उपतोन्नयं तथा ।
 'तुयेन प्राप्तयेद्वाया दृष्टयो वा द्विगुणं वनम् ॥
 अमृत्यवधदृष्टदामायां वनयो वापकाज्जिवाय ।
 मातिलेभ्यस्तुतानां ताडनं नार्थमेव दम् ॥
 परतन्वास्तु ये केचिद् दासये ये च नोन्विताः ।
 अनाथान्ते तु निर्दिष्टाः तेषां दम्बस्तु ताडनम् ॥
 'दम्बं चैव तेषां हि तन्मैव तु निर्दिष्टम् ।
 एष दम्बो हि दासस्य नार्थदम्बो बृहस्पतिः ॥
 इति वरदरात्रीये दण्डपाठ्यम् ॥

सौपम्

अथ सौपसाहसकमुच्यते ॥

'अथ सः—

'साहसं स्वात्मन्यवनत् प्रशर्तं कर्म यत्कृतम् ।

^१ कथेन—काव्यमन्त्रमुक्तिसारोद्धार, छन्द ६१ ।

^२ साहसं नार्थं चैव तन्मैव च विदम्बनम् ।

एष दम्बो हि दासस्य नार्थदम्बो निर्दिष्टः ॥—काव्यमन्त्रमुक्तिसारो-
 द्धार, छन्द ११६—अथ वरदरात्रीये दण्डे ।

^३ अथ नाथः—

सहसा विपते कर्म यत्किंचिद् यत्कदाचित् ।

उपसाहसमिति प्रोक्तं सहो यत्किंचिदुच्यते ॥

यत्कृतम् अथ नार्थं परदारमिदम् ।

पाठ्यमुक्तं चेति साहसं स्वात्मनिवत् ॥—न, व ।

^४ स्यात् साहसं स्वान्वयम्—मनु, VIII, ३३९ ।

निवृत्त्यं भवेत् स्तेरं कृत्वाऽप्यवयवे च कृत् ॥

यद्य मान्यममपि कृत्वाऽप्यवयवे च कृत् ॥

‘अन्वयः’ इति मत्स्यमुच्यते । तेन मत्स्यमन्त्रे ‘प्रमत्तं’ वाचि-
शब्देन च द्विष्यते समाहृत्य । ‘निगन्तुं’ तु यदनातिशितं गृह्यते
कृतमपि अवयवम् ॥

निवृत्त्यं तदपि स्तेरं कृत्वाऽप्यवयवे च कृत् ॥

द्विष्यन्तिस्त्वन्विषयात् यदन्वयमहातिः ॥

यदासांश्चाप्यदासांश्च चारचतुर्भ्योऽपि ॥

‘साहसं विषयम्’ नाम्—

साधुनित्येति स्तेरं प्रथमं मन्त्रं तथा ।

उत्तमं चेति प्रथमेऽप्यवयवे उत्तमं कृत् ॥

यत्तन्मन्त्रोदासीनां गृह्येयमप्यवयवम् ॥

यत्तन्मन्त्रोदासीनां प्रथमं साहसं कृत् ॥

यत्तन्मन्त्रोदासीनां गृह्येयमप्यवयवम् ॥

यत्तन्मन्त्रोदासीनां प्रथमं साहसं कृत् ॥

‘व्यापको विषयः’ पदोदासीनम् ।

प्रतीपरोपि यत्तन्मन्त्रोदासीनां साहसं कृत् ॥

यत्तन्मन्त्रोदासीनां प्रथमं साहसं कृत् ॥

यत्तन्मन्त्रोदासीनां प्रथमं साहसं कृत् ॥

नाम्—

मन्त्रोदासीनां प्रथमं साहसं कृत् ॥

मन्त्रोदासीनां प्रथमं साहसं कृत् ॥

यत्तन्मन्त्रोदासीनां प्रथमं साहसं कृत् ॥

यत्तन्मन्त्रोदासीनां प्रथमं साहसं कृत् ॥

यत्तन्मन्त्रोदासीनां प्रथमं साहसं कृत् ॥—५, अ ;

नारदः—

सुदमज्जालमानो 'तु इत्यानामवर्षमथान् ।
 सुद्वान्नामनसद्वान्निद्वान्कर्म्मनुवादि, वन ॥
 समीधानं कृतार्थं च सुदश्नसुदश्नान् ।
 दासः कीलेषवर्ष च मोचर्ष पञ्चमस्तथा ॥
 हिरण्यवर्ष सोहं च मयं मीहिषवा भवि ।
 हिरण्यं रत्नकीलेषं मीपुमेषाववाग्निनः ॥
 देवराज्यपराङ्गां च शिक्तेषं इत्यस्तुतमम् ।
 त्रयविधिविधेनां 'वयसिवाअचर्षम् ॥
 सुसमद्यमद्यैः स्तेयमाहुर्मनीषिणः ।

ननु—

इत्यादि द्विस्वाद्यो यस्य शान्तोऽश्नान्तोऽपि वा ।
 स तस्योत्पादयेदुति राष्ट्रे दवाश्च तत्समम् ॥

सङ्ग्रहिषिणी—

कृतशस्त्रमन्त्रेणे राजशस्त्रमन्त्रिणेणे कृतशस्त्रमन्त्रिणान् नमदामे शशि
 बद्धज्योदे वा ।

ननु—

कृतशस्त्रमन्त्रं च कृतशस्त्रानां च दूतवान् ।
 क्षीमास्तवास्तवाश्च इत्यादिनिर्देष्टुमिनास्तथा ॥
 विविधान् तस्मान् विद्यान् पञ्चम्यामहोरात्रः ।
 प्रमदार्थाश्चक्रास्तान् चतुर्द्वन्द्वीयतिः ॥

नारदः—

तदपि विविधं प्रोक्तं इत्यादिषु न्यनिमित्तः ।—क ।

^१ च—क ।

^२ वयसिवा—वायस्यवृत्तिः, सुस २.०५ ।

इवाविषु स्वाप्तेषु विना कथा कथा च विपत्ता भवदाप्रदाकमेव
होमम् ।

नारदः—

प्रकाशकमन्त्राणां कुरुमानुष्वादिताः ।
उत्थोचकाः सोपविताः क्षिप्ताः सन्ध्याभितः ॥
प्रतिष्ठापकमन्त्रैव मन्त्रानन्दप्रदायकः ।
इत्येवमादयो ज्ञेयाः प्रकाशास्तमकरा मुनि ॥
अप्रकाशान्तु शिष्टेषां चक्षिरभ्यन्तराभिताः ।
सुखनयप्रमत्ताश्च मुञ्चन्मयाकम्ब वै कराः ॥

कुरस्ततिः—

सन्धिच्छिदः पञ्चभुजो द्विभुजस्तदाश्रितः ।
उत्थोचकाः सन्धहरा ज्ञेयाः सन्ध्याभितः ॥

कदातः—

सन्ध्याह्वान्विता रात्री विनयमविधाविताः ।
अविज्ञातविनाशाश्च ज्ञेयाः सन्ध्याभितः ॥
उत्थोचकाः सन्धिमेता कान्य उद्भवमिमेदकः ।
ह्रींहुंयोश्चमशुभेयी चोरो भवतिवः स्पृष्टः ॥

एव विविक्तस्य सन्ध्यास्य दण्डप्रकाशमाह नारदः—

सस्य दण्डमिवापेक्षः कथमस्य सन्ध्याभितः ।
मण्डनस्य तु साम्प्रतैः सन्ध्याः पञ्चशतान्तः ॥
कनः सर्वलब्धार्थं पुरास्मिन्निगाहने ।
सर्वज्ञच्छेद इत्युक्तः दण्ड उपमताहो ॥

१ मनुः— ४ ।

स्वर्गात् तेष्वनङ्गत्वं नो पुनरङ्गो तु पूर्वयोः ।
पुनरङ्गोऽप्यर्थमाप्यो (अथ उक्तमाहमे) ॥

यत्न विहितो—

कूटशासनकर्मणामराजशासनप्रतिषेधकूटतुल्यमानप्रतिमाने व्यवहारेण ।

यत्नः—

कूटशासनकर्तृश्च यत्नानां च रूपकान् ।
स्वीकृतवाच्यवृत्तांश्च हन्वातिद्वेभिरावा ॥ इति ॥

तान्, यत्नाह—

[‘यत्नः’]—

तान् विदित्वा तु वारिभिः गृहीतकर्मचारिभिः ।
वारिधानिकसंस्थानैः प्रसक्तं वशनामयेन् ॥
तेनां दोषानभिरुपाय एव एव कर्मणि कल्पतः ।
कुर्वीत शासनं राजा सम्पदं साराज्यसंभतः ॥

‘साम्’ शब्देनार्थं कल्पते ।

कूरस्यविः—

संसर्गविह्वलेभ्यश्च विह्वलो राजपुल्लैः ।
प्रदाप्योपहृतं राज्ञा दत्तैः शासक्यचोदितैः ॥

‘संसर्गो’ दुष्टैः सह वर्तनम् । ‘विह्व’ आतङ्गं चोबोदकृतम् च ।
‘लो-ल’ चोदितशब्दम् ॥

[ ]—क, ग, ड ।

लेखक: मणिलाल शर्मा पृष्ठ: ५२

समाजवादनस्य विमर्शः ।

समुपपन्नं चतुष्टयं समात्मकं वादि न ।

^१ शीर्षोऽज्ञानसंश्रयानि स्यादस्यानेकानानि च ।

सुत्थानि शान्त्यवस्थानि कथानुत्थानानि च ।

एष्यविज्ञानं सुभ्यो मेधायां गुरुमन्वासात् प्रवक्ष्यामि ।

तन्मन्त्रप्रतिभेभ्यो नमोऽस्त्यनुवाच ॥

ततोऽहम्, स्यान्ममैः, नानाधर्मैरेहिमिः ।

विद्यालयाध्यक्षः निधुषः पर्यवस्यति । ॥

भाषा-समोन्वयनमेवैव सत्यतया च दर्शितः ।

श्री गुरुजीवर्यो! कल्याणं समागच्छ

ये तत्र नौसमर्थेभित् मध्यमिहितिस्तु यमस्तु ।

तान्दुल्युधं भर्षो ह्यपानु अभिपञ्जातिनाम्ययान् ।

भोराबेण्णवार्थ राडा वेरिता ये द्योवकारिणो न भवन्ति तेन-
मुक्तो दण्डः ॥

चोरनिघटे विद्यमानाह—

न होरेन बिना चोरे बालवेद्यामिहो नृपः ।

सद्योऽहं होषकर्यं कृतमेवमिच्छामन् ॥

‘होयः’ अणुलङ्घ्यैवदेवः । ‘अणुलङ्घ्यैवदेवः’ सहकारिणः
लक्ष्यते ।

—

1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 2675, 2676, 2677, 2678, 26

Figure 1

मनोवनाभिधियाभिः सुसुम्नस्य 'यथा हि नै ।
 देहं मायं विद्यं नाम आदिं च समिधम् ॥
 कृतं' कार्यं सत्त्वान्ध प्रवृत्त्याः सुविभूतं नै ।
 इत्येवमाकाशमेवात्र गगन्दिग्न्यदिषेदनात् ॥
 अदेहकामप्रवृत्त्यां निवृत्त्यस्तु विद्योन्नता ॥
 असद्वृत्त्यवसृज्यमानं भक्तसमर्पककाम्यात् ॥
 परैरग्न्यवसृज्यमानं न तैरैरपि वेदभिः ।

वाङ्मनसः—

चोरे परात्पातयते कालमिद्विनिर्गतेः ।
मथिहं द्रव्यं कृत्वा स्वरादादि प्रसजयेत् ॥
मानेभ्यो न वे वे केचिन् योगाद्यो मन्त्रदायकाः ।
मानदायकास्तदाश्रित्य न्योन्यञ्जनमि पानयेन् ॥

*[कृतसतिः—

दृष्टकापूर्वमनुचो रक्तमान्यविभूतिः ।
घोषितमेव घेष्ये मेघो राक्षो विद्वन्तं ॥
अक्षद्वयं श्रेयसां श्रेय एव स उच्यते ।
तन्व हन्ता तु सर्वेषु भयं तु कृतेऽङ्गवेन ॥
मित्रा दूई कृहीता न्वं कृत्वा मन्त्रमयेव न ।
राजा साहसिहं राष्ट्रान् . . लभेत् ॥]

चोत्पत्तिकारे कृत्यायनः—

केतारखीव नाष्टानां प्रतिमाद्विष एव न ।
समदायः स्रुताः सर्वे वे च मण्डाद्वयन्ति तन् ॥

^१ मण्डाद्वयन्तिदिम् । अष्टातोषु न दोषः ।

^२ मण्डन—स ।

^३ [ ]—म, ल ; निरुपयःप्रमाणम् ।

विश्वकर्मासीदन् कृत्वा योमिः ज्ञानमेव ।
क्षेत्रेक्षेत्राणां निरीक्षकः प्रभुः ॥
राजपत्न्यभिलानी च द्रव्यताः स्रुः कदाचित् ।
योगमात्रं भुवनादिप्रमाणद्वयम् ॥
हस्तपद्मपद्मं हस्तपद्मपद्मम् ।
विष्णुः—स ।

^४ मण्ड—स ।

अत एव गीतम्—

चोरस्यः मयिमे मयिर्न प्रसिद्धीताऽपि ।

अथ नारदः—

जलोद्भूतां जनानां तु क्षिप्याणि 'जले तथा ।

कुला ये वामिषावन्ति मेऽपि लोभ्याग्निः ॥

राजः कोषान्तर्यं हन्यादेवादिचारवत् ।

सन्निभान्तरा वात्रिभुजरागा न हारीणः ॥

प्रपद्य चान्तिरथैव शूलमारोपेन्मृतः ।

(स्तुः)—

राजः कोषान्तर्यं ' [प्रातिपुन्वेष्यस्थितान् ।

'चरीषातुपत्रपुंश्च शास्त्रेद्विभिर्भवेः ॥

सन्धि क्षिप्वा तु ये नीर्यं राघौ कुर्वन्ति तस्मदाः ।

तेषां क्षिप्वा शूरो हस्तौ शीघ्रमे शूले निवेशयेत् ॥

' सन्धिभेदनं' कषाटादिशस्त्रभेदनम् ।

'नारदकाव्यायनी—

स्फोडपात्रिको ये स्तुः तथा मार्गनिरोधिनः ।

तेषां सर्वस्वमादाय राजा शूले निवेशयेत् ॥

पूर्वोक्तं दमनियममाह—(स्तुः)

अह्मरुक्तिं सन्धिभेदस्य हेतवेत् प्रथमे षडे ।

१ जले—त ।

२ [ ]—छ, ग, ङ, ष, झ ।

३ अतरोद्विभिर्देव्यैराणां चोपवाचकान्—स्तु, IX, २७५ ।

४ वात्स्यायनः—म, छ ।

५ जी. ष—मुद्रित स्तु, IX, २७७ ।

क्षिप्रं हि हस्तकर्मो दुर्लभं वपुर्धनि ॥

तथा—(मनुः)

अग्निदानं मत्तद्वर्ज्यं तथा सन्धाकृतामदानम् ।

मक्षिधानं च गोमयं शिष्यान्धोराभिवेधनम् ॥

कृताकर्मैकं हन्वादानं गृह्यमाणं वा ।

कृतादनि प्रतिमंभुजान् वद्यान्धोराभिवेधनम् ॥

‘प्रतिमंभुजानः’ गन्धाधानम् ॥

अथ याज्ञवल्क्यः—

विवाहिता मित्रं वैव पुत्रपत्नीभ्यामिनीम् ।

मेष्टुमेष्टक्रीमप्यु शिलां वद्धा प्रवेष्टवेत् ॥

विवाहितां पतिपुत्रपत्नीनामभिवेधनीम् ।

विकर्मकरनाशोष्ठीं कृत्वा गोभिः वनाभवेत् ॥

तथा—

क्षेपयेत्समाभवनविनीतलच्छदच्छकाः ।

राज्यधनमिदानीं च हन्वन्वाः स्युः कृतामिना ॥

तथा—(मनुः)

‘गोष्ठ्यानामुपयोगादेकान्ताभवेदकम् ।

हस्तधरभ्यन्तुं हन्वादेवाविनाशम् ॥

(याज्ञवल्क्यः)^१

अग्निपादांस्तथा वायिपुत्रराज्यां च हारीकः ।

मसकं चातिरं वैव गृह्यमाणवेधनम् ॥

^१ हन्वादेवाभिः—सुहित मनु. IX, १५८ ।

^२ कोश—मनु. IX, १८० ।

^३ ( )—II, १०३ ।

तथा च विष्णुः—

मोऽथोद्गमवाभ्रह्मलेखकपारः कार्यः । अत्राव्यपहो गृहकारश्च ॥

अथ वारदः—

महाचक्षुर्मेनवतो दण्ड उक्तसाहसः ।

मज्जमो मज्जमपहृत् पूर्वः क्षुद्रवशोर्ध्वती ॥

पुनस्पतिः—

वस्तु पूर्वं निविदस्य तटाकस्तपोदके होन् ।

आगमं वाऽप्यवा भिन्वास्त दाय्यः पूर्वसाहसन् ॥

चिचिस्तकानां सर्वेषां विध्यामचरतां दमः ।

असन्तुषेण पमसो मानुषेषु तु मज्जमः ॥

अज्ञातोऽथमज्जस्तु वस्तु म्याभिरुत्सवित् ।

रोविम्यो कार्यमादरे स दण्डमश्वोरवष्टिपक्^१ ॥

स्तुः—

सहस्रमज्जमपहृतीनां प्रतिमानां च वेदकः ।

प्रतिकुर्याच्च तत्पूर्वं पक्ष दद्याच्छतानि च ॥

कात्यायनः—

होतुं भिन्वात् यद्वैद्वानि देवानां प्रतिमां यदि ।

तद्वै वैव यो भिन्वात् प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

तत्र गृहस्थिचित्तौ—

प्रतिमाराधनसंक्रमणव्यसेनानिष्ठानवष्टेपु ।

^१ निपद । कात्यायनः—द्वेष्ट—च ।

ताननुवाचनं^१ प्रतिपत्तानेऽप्यर्त्तं च ।

‘प्रतिपत्तकः’ प्रतिपत्तनिर्माणम् ॥

(मनुः) —

अनुमानां प्रत्याणां वृत्तेः केतने तथा ।

मयीनामप्यनेके च वृत्तः प्रथमप्राप्तः ॥

‘अनुमानां’ चन्द्रनिर्द्धारिणां भेदनम् । अकार्त्तानां मयो-
नामपि देवत्वतिरिक्तभेदेन^२ गुरुद्वयेनिरुद्धत्वात् ॥

अथ बाह्यकल्पः —

मेघकलेहस्यवगन्तव्यमनुमानेषु ।

वृत्तेषु हीनं क्षिप्तः कदा वृत्तमनुवोक्तः ॥

तथा — (मनुः)

वाक्यस्य च भेदात् वारिस्तानां च वृत्तम् ।

द्वाराणां चैव भेदात् क्षिप्तेन प्रकाशयेत् ॥

अविचारेषु सर्वेषु कर्त्तव्ये क्षिप्तो वृत्तः ।

‘वृत्तकर्मणि’ वाक्ये कृपातु विविधातु च^३ ॥

‘वृत्तकर्मणि’ कर्त्तव्यकर्मणि । ‘अनाते’ कदा इत्यर्थः ॥

^१ मनु । द्वाराणां — क ।

^२ अद्वयसत् — स ।

^३ दने — स ।

^४ च । वाक्यस्य — द्वेष्ट . . . दोषः ॥

मदुपि . . . तथा । कर्त्तव्यकर्मणि . . . इत्यर्थः ॥

मदुपि . . . इत्यर्थः ॥

वाक्यस्य — वाक्यस्यार्थः . . . इत्यर्थः ॥

वृत्तकर्मणि — क ।

कारवायनः—

प्रमापयसितं शुद्धं जपतोत्पन्नम् ।
 वपेन शास्त्रवेत्तानं दण्डयो वा द्विमुपे दमम् ॥
 अस्तुद्वयपूर्वदामानां वराणां वापकारिणात् ।
 पत्रिलेपमस्तुहानां साहसं नार्थतो दमः ॥
 पराजनास्तु वे केचित् दास्यन्ते वे च संश्रिताः ।
 जनायास्ते तु निर्दिष्टाः तेषां दण्डस्तु सादनम् ॥
 मय वस्योत्पन्नं वेन जीयन्ति कारयः ।
 सर्वस्वहरणेऽप्येतां न राजा हर्तुमर्थेति ॥

कारवायनः—

सुवर्णसज्जेनं तु नवाहो दण्डमर्थेति ।
 भद्रच्छेदी तदर्थं तु विनात्यः पञ्चविंशकम् ॥
 बहुजनोपकाराय साधोर्नैवमाज्ञाकरिम् ।

सर्वकर्मकनापिष्ठं हेतुकारं तु वायिनः ।
 सर्वज्ञानमन्त्रादेः सेदयेतस्याः सुरैः ॥

वाङ्मन्यवः—

सूत्रकर्तृव्यवहारी शुभांसेय च विद्वान् ।
 व्यवहारीनस्तु कर्मजो दाम्पत्योद्यमसाहसम् ॥
 सुखमर्थमिदृश्यां साहचर्यमन्यताम् ।
 जनालोकातिकरणे निरुपेऽष्टभुजो दमः ॥

^१ हे तया—स ।

^२ वाङ्मन्यवः—स ; वाङ्मन्यवः च—ग ।

सर्वान्मृतां जज्ञाने 'जातिरुज्ज्वले' एतदेव तदिति वाचा अनुनास्य
'विज्वले' कृत्वाऽहङ्गुणो दमः ॥

सुहस्पतिः—

अत्यमृतं तु तैलकृत्य भवन्ति बहुमृत्पदान् ।
स्त्रीनामृदान् वधयन्ति दण्डाशस्तेऽर्धानुतामसः ॥
हेममुक्ताप्यान्यानां कृषिर्न कुर्वते तु वे ।
ते तन्मृत्यं ज्ञाप्यामगु राज्ञा तद्विदुर्न दमम् ॥
['अभिरुद्रोपम्यामिन्नं पुनः संशुल्य निरूपी ।
एषं तद्विदुर्न दाम्यः भवितव्यश्च कृतमः ॥]

आर्यः—

लोहानामपि संक्षेपां हेतुः क्रिमिवाकियो ।
धूमः संश्रिज्ज्वलानां नेशाभिहोऽक्षितंगमत् ॥
तुल्यैरस्य क्षये नास्ति रज्ज्वे द्विषत् दमम् ।
['क्षते त्वदपत्तं क्षेपं क्षयं तु वपुसीमयोः ॥
सामे पञ्चवर्त्तं विद्यात् विकृता वे च तन्मथाः ।
• तद्वातूतामनेकस्यात् अवलो निवर्त्तं क्षये ॥

पाण्डवः—

अहो सुवर्त्तं क्षीयं द्विषत् रज्ज्वे दमम् ।
अहो वपुषि क्षीमे च राज्ञः पञ्च दशमसि ॥

मनुः—

तन्मुवाचो दशपत्ताम् दद्यादेकमकाधिकम् ।
अतोऽन्यथा वर्त्तमानो दाम्यो ह्यदृशत् दमम् ॥

^१ [ ]—घ, ङ ।

^२ [ ]—घ, ङ, म, ङ ।

पादुमल्लवः—

‘सुते दक्षकला कुट्टिः शीर्षे कर्मसिद्धिं तथा ।
सर्वे पञ्चमल्ल सुते सुते तु विमला मला ॥

नारदः—

विशालो रोमनन्धस्य क्षमं कर्मकुलस्य च ।
कौशेयवस्त्रादीनां वैव कुट्टिर्न च क्षमः ॥

विश्वामित्रः—

गाम्वासिद्धस्यो वास वचनं त्वाच्छिद्वं भवेत् ।
क्षिप्तं तु वाचस्यं दत्तं योगं यथा वयः ॥

पादुमल्लवः—

देवं काष्ठं च योगं च ज्ञाना नष्टे वसन्तस्य ।
दम्पायां कुशला मृतुः वसदाप्यसौम्यम् ॥

सुतः—

अष्टावारं हि सुहस्रं स्तेभे भवति किस्विन्म् ।
रोचतेन तु वैदस्य द्वाविंशत्यभिरस्य तु ॥
ब्राह्मणस्य चतुर्गृहिः पूर्वं वाय्वि सर्वं भवेत् ।
क्षिप्रा वा चतुर्गृहिः तद्गोष्ठ्युपविद्धि^१ सः ॥

नारदः—

स्तेनैश्चल्यमानेषु राजा दत्तात् सज्जो धनात् ।
उपेयस्वाप्तो येनस्यो भर्मादिवोच ह्रीकृते ॥

^१ क्षिप्तं—स ।

^२ दक्षिणोपेय—या. II. १७९ ।

^३ यान् हि सः—य; वेदिना—उ ।

वचः—

अग्नेवनाहरे काष्ठनग्नेर्व च तृषं श्येत् ।

हन्वाहरेवमग्नेर्व वाऽग्न्या वाऽग्नवदृक्का ॥

अग्नये वातुमसदृक्तां वाहरेत् ।

पाद्वचनवः—

तृप्ते अग्नेवदे कष्टे तथा गृह्यते तृप्ते ।

अग्नेवाग्नेवेतेषामग्नेर्व तु तृप्तेऽग्नवीत् ॥

तृषं काष्ठं फलं तृषं अग्नां वै हरन् द्विजः ।

गोवाश्वधार्त्तं गृह्यन् वै न स पात्रेन लिप्यते ॥

वचः—

वानसत्त्वं गृह्यतं 'दुर्व्यम्बर्वं तथैव च ।

तृषं च गोन्त्यो आश्वार्त्तं वानेवं वनुराग्वीत् ॥

पाद्वचनवः—

द्विजस्तृप्तेवदुन्वाग्निं सर्वतः सत्पुनहरेत् ।

वचः—

वधिकः क्षीणवृत्तिस्तु वानिस्तु द्वे च मूलके ।

आददानः परतेवात् न दग्धं वातुमर्हति ॥

नारदः—

कर्तव्योऽग्न्याग्निं वान्तौ गृह्यनश्चर्तं त्वमम् ।

आदयो वापरजोति इतिस्तु द्वे च मूलके ॥

^१ वर—स ।

^२ दुर्व्यम्ब—व, उ ।

मनुः—

यो नाऽऽहिताग्निः शतमुदयया च सहस्रमुः ।
 तथेतेषां कुटुम्बान्धामाहोदयिवावन् ॥
 श्राद्धयज्ञं न हर्ष्यन् शत्रिष्वेव कदाचन ।
 दम्पुनिष्कतगोमु स्वं वधीन् शत्रुमर्हति ॥
 'श्रोत्राशुभ्योऽर्थमादाय कालुभ्यः संवन्धति ।
 स कृत्वा कुलमाप्तवान् सन्तारयति कालुभ्यै ॥
 यद्दत्तं यज्ञशीलानां देवदत्तं तद्विदुर्मुखाः ।
 अवयवतां च वद्विषं भक्षुरात्वं तदुच्यते ॥

बृहस्पतिः—

अक्षोरितमहाभूतः वृषलाशनसेविकः ।
 अथर्वं सर्वमादाय वैदविद्वद्यो निवेदयेत् ॥
 स्यस्यग्निं सम्यक्वा हीनं नित्यमवाग्निं द्विवत् ।
 अक्षोरितमहीनं च बृहदेव्यवत् तथा ॥
 अक्षतां नित्यवह्नानां यत्नं 'वायवाभुवात् ।

मनुः—

अनेन विधिना राजा कुर्वाणः स्तेवन्निग्रहम् ।
 यशोऽस्मिन् प्राप्नुयाद्वीरे मेव पानुत्तमं सुखम् ॥

^१ गोद्विष्टकालानां अक्षशीलानां द्विवत् भिन्ना ।

नित्यमवाग्निदानं तु कृतं तद्विद्वन्मुनिः सदा—स ॥

^२ यत्न—य ।

साहसम्

अथ साहसमुच्यते ।

अथ बृहस्पतिः—

स्तेवान्नायेतनालवातं संवेतां दम्भनिग्रहम् ।
सहसम्वाधुनासम्भक्तं धूमतां वल्दीसनम् ॥

नारदः—

समुच्चमालयं भीषं परदागधिवर्जनम् ।
सहसम्भुजमथं चेति साहसं वक्ष्यामि स्मृतम् ॥
सहसा कियते कर्म वल्लिभिर्हस्तैः ।
तस्माहममिति प्रोक्तं सहो कलमिहोच्यते ॥
तत्पुनरिषिभिं ज्ञेयं प्रथमं नव्यमं तथा ।
उत्तमं चेति शास्त्रज्ञैः तत्प्रोक्तं तृतीयं वृषभम् ॥
वत्सूलोदकादीनां शोषोपकरणस्य च ।
महाशोषोपकरणैः प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥
वातः पथजवैद्यानां सुदोषकरणस्य च ।
एतेनैव प्रकारेण नव्यमं साहसं स्मृतम् ॥
न्यायादो विषयस्तैः परदारैरुत्तमम् ।
प्राचीनरोपि वधान्पुनरुत्तमं साहसं स्मृतम् ॥
तस्यैव मेदशेषा स्यात् विज्ञेयस्तत्र तृच्यते ।
अथिः साहसमाह्वयं शोषमाविच्छलेन च ॥

^१ निग्रहः—न, म ।

^२ पालानां—न ।

^३ तल्लिभिर्हस्तैः—नालवसृति, पुटम्, २०४ ।

साहसंभित्यनुवृत्तौ वारदः—

तस्य दण्डः क्रियागोष्ठः प्रथमस्य प्रतापरः ।

वध्यस्य तु प्रतापैः दण्डः प्रथमप्रतापरः ॥

“[उक्तमे साहसे दण्डः सहसाद्य इत्यने]

वयः सर्वप्रहरणे पुत्रादिर्वाचनादने ।

तदङ्गण्येव इत्युक्तो दण्ड उक्तमसाहसे” ॥

स्वासां संव्यव्याप्तौ तु पुत्रदण्डौ तु पूर्वयोः ।

पुत्रदण्डोऽप्यसंभाव्यो दण्ड उक्तमसाहसे ॥

मनुः—

इत्यादि द्विस्वाधो मस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि च ।

त तस्योत्पादयेदुक्तिं राज्ञो ‘दण्डं च कलमम् ॥

चर्न चार्मिकमात्येव काष्ठमेवमप्येव च ।

सुखात्प्रजमुक्तो दण्डः पुष्पप्रजमुक्तो च ॥

अश्वत्थसिंहितौ—

कूटशासनप्रयोगे राज्यशासनप्रतिक्रिये कूटतुलाणान्प्रतिमानव्यवहारे
शरीराङ्गण्येवौ ।

मनुः—

कूटशासनकर्तृष्व मकुलीनां च दण्डकम् ।

सीमावसाहकानांश्च इत्यादिहोस्मिन्महा” ॥

‘त इत्य—न ।

‘[ ]—य, क । मस्यदुक्ति, कृष्ण २०५ ।

‘तस्य वारदवृत्तौ (कृष्ण २०५) हे पश्ये दण्डेते, अत्र न लिखिते ।

‘दण्डक—न ।

‘साहसप्रहरणप्रयोगे वारदः—मनुज—इति ५१० वृत्तप्रकरणे प्रामाण्य
पर्यन्तं वचनानि स्तेन प्रहरणेऽपि य, म, क, बोधेन लिखितानि ।

संक्षेपार्थः—

परिच्छेदः पञ्चमः अध्यायः चतुर्थः ।

इति श्री भगवत्पद्मसंनिधौ श्रीमद्भगवद्गीतारूपेण श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीभगवत्पद्मोवाच ॥

संस्कृत विज्ञाने श्री गणेशाय नमः—

इसका मतलब है कि यह एक बहुत ही महत्वपूर्ण बात है।
यदि आप इसे नहीं समझेंगे, तो आप इसे नहीं कर सकते।

NAME _____

सूक्तिः साधना यन्तु न कर्तारि व्ययानं ।

सुखैः स विशोऽप्यः सर्वपापैष्वपि विधिः ॥

पितृपितृभ्यो नमः; स्वामिन्यो नमः ।

Figure 1

आह्वयः समाह्वयः प्रह्वयः प्रह्वयः

भाषा-अनुशासिनं चैव वाचस्पतिं भविस्यत् ।

नारैतामिवये हस्ता किस्मियं प्राप्नुवास्तच्चिद् :

मिनाशनायैनायान्तं वासन्त्यसाम्नुवात् ।।

व्याज्जन्तव्याजः वानित्यन्तव्याजः वानित्यन्तव्याजः वानित्यन्तव्याजः

पातके निम्नलिखित दोषाः कथ्यन्तेऽस्मिन्निष्ठानि ॥

¹ प्रचलित अनेक प्रकारचे विज्ञान कल्पना — बीजाणवत, मनुष्य, प्राण ९४।

कात्तयायनः—

‘शिशिमां शृङ्गिमां चैव दंष्ट्रिमां चाकलतायिमां ।
हस्तयथामां कलाङ्गमेमां चो हन्ता न पौष्पमाह ॥
उषतामां तु पातामां हन्तुर्धोतो न विधते ।
निहन्तस्तु यद्वज्रम्भात् सत्पथं न कलः स्पृशतः ॥

अथ बृहस्पतिः—

आलतास्त्रिभुजकृष्टं वृषभान्भावस्तुलम् ।
यो न हन्वाह्वयतां सोऽधमेधकलं कमेत् ॥

सुमन्तुः—

आलतास्त्रिभुजः अन्यत्र योजायताम् । (१)
उषतासि त्रिपादि न चातोष्यकलं तथा ॥
आवर्धयेन हन्तारं क्षिपुर्न चैव राजसु* ।
चावर्त्तिर्ननिर्धे चैव विद्यात् सहाततायिभः ॥

‘आवर्धयेन’ आविचारेण । साहसस्य दृष्टव्यासुध्येयैश्च समानधोम-
क्षेयत्वात् तथोक्तविद्वानुत्तमेवम् ॥ इति ॥

*[इति साहसम् ॥]

* नक्षि—मृ. छ ।

विश्वविज—म ।

*[ ]—म ।

अष्टादशमन्त्रेषु विंशत्यष्ट

नारदः—

तीर्त्तित् वायुशिष्टं च यो मन्वेत निबन्धितः ।

द्विगुणं दण्डमाश्रय्य तन्वार्थं पुनरुच्येत् ॥

तीर्त्तित्वायुशिष्टयोः शक्यपमाह—

काल्यापनः—

असमस्तदिति चः पक्षः सम्यै राजाऽप्यर्जने ।

तीर्त्तितः सोऽयुशिष्टस्तु साक्षिणोऽप्यत्र पक्षीर्त्तितः ॥

निरुपकरोपपन्नव्या निर्बृषः 'तीर्त्तितः' । साक्षिणोपपन्नव्या निर्बृ-
षोऽयुशिष्टः' ॥

पाण्डवकथः—

'दुर्दृष्टोऽस्तु पुनर्दृष्टा अतद्व्यापारभूषेत् तु ।

सम्याः सत्रविनो दण्ड्या विद्यादाद्विगुणं दनम् ॥

यो मन्वेतामिहोऽस्मीति न्यायेनापि पतामिहः ।

तन्वाद्याप्तं पुनर्दृष्ट्वा दानेन द्विगुणं दनम् ॥

मनुः—

अमांसाः पाण्डुवाको वा ये कर्तुः कार्यमन्यता ।

तत्सर्वं नृपतिः कुर्यात् कनः सहस्रं तु दण्डनेत् ॥

यस्मिन् विवादे निजवः कृतसाक्षिणस्तो भवेत् ।

तत्परकार्त्तं निर्वर्तेत कृतं चाप्यकृतं भवेत् ॥

योगाधनननिर्वाहं योगदानमस्मिन्नम् ।

यत्र चाप्युपनि पत्येत् तत्तर्त्तं विनिवर्तयेत् ॥

स्वाहृतं कलाद्रुक्तं कलावचापि लेभितम् ।

सर्वान् कलाकृतानर्थक्यकृतान्ममुरन्मीत् ॥

'अष्टादं तु—८, ७ ; अष्टादंस्तु—८ ।

वाञ्छितफलम्—

कलौषविनिर्भिर्बुधान् स्ववहारातिवर्तयेत् ।
स्वीनयमन्तरावाहं बहिः सद्बुद्धिर्न तथा ॥

भारद्वाजः—

स्वतन्त्रोऽपि हि कदापि कुप्योऽन्यं महति गतः ।
तदप्यङ्गमेवाहुरस्वतन्त्रमहेतुतः ॥
कामलोभाभिपुङ्कार्थमप्यसन्तीतिहाः ।
रागद्वेषव्रीताश्च देवास्त्वमहति गताः ॥

कारवाक्यम्—

न लेभगृह्यज्ञानां दायाभमनधिकिया ।
श्रियादिभिः कृताः सिद्धिः क्षान्नुपुर्नानुवर्तिताः ॥
गोभृक्षिष्यज्ञानां आजीवानां श्रिया विना ।
नित्यताभिनदानं तु कृतं सिद्धयेन्नृनि- सदा ॥
क्रीडतान्त्रममायानि कार्त्तव्याहुरनावदि ।
विलेखतो गृहलेखदानाभमनधिकियाः^१ ॥
एतान्येव वनजानि भवन्ति भवनुमन्वते ।
पुनः कस्तुरभावे वा ज्ञातव्यं वा पठितुमयोः ॥

इति श्रीमद्भट्टराजनीये चर्मसांख्ये स्ववहारातिवर्तये श्रुतसमाह्वयानि
चतुर्दशोक्तं समाप्तम् ॥

^१ कथः ।

इति श्रीमद्भट्टराजनीये चर्मसांख्ये स्ववहारातिवर्तये श्रुतसमाह्वयानि चतुर्दशोक्तं समाप्तम् ॥—स, प ।

^२ नृनिर्भिर्बुधान् स्ववहारातिवर्तये श्रुतसमाह्वयानि चतुर्दशोक्तं समाप्तम् ॥
कारवाक्यम्—
कामलोभाभिपुङ्कार्थमप्यसन्तीतिहाः ।
रागद्वेषव्रीताश्च देवास्त्वमहति गताः ॥—स ।

१२. प्रकीर्णकम्

अथ प्रकीर्णकस्य विचारस्तमुच्यते^१ ।

तत्र काल्याणनः—

राजवर्गीयं वृद्धांश्च सन्निवृत्तां विवेचयतः ।
प्रागुक्तार्थस्य क्षेत्रं च कल्पान्तैस्तत्प्रकीर्णकं ॥

नारदः—

प्रकीर्णकः पुनर्ज्ञेयो व्यवहारो नृपाध्वजः ।
राज्ञामाज्ञावर्तीयतः कल्परमकालं तथा ॥
पुरप्रधानसंनिधः प्रकृतीनां तथैव च ।
प्रागुक्तैर्नामधेयिगणधर्मविपर्ययः ॥
विपुत्रविनाशश्च प्रायश्चित्तव्यतिक्रमः ।
पतिप्रहश्चित्तेष्वथ कोर आश्रयिणादपि ॥
कर्मसंकल्लेपैर्तुंश्च तद्भूतिविवर्तना ।
न हर्षं न च भूयेतु तत्तर्कं स्वात्मकीर्णकं ॥

^१ ते । नारदः—प्रकीर्णकः—च ।

^२ विशोचनम्—उ ।

^३ दोषश्च—य, उ ।

^४ काल्याणनः—

राजवर्गीयं वृद्धांश्च सन्निवृत्तां विवेचयतः ।

प्रागुक्तार्थस्य क्षेत्रं च कल्पान्तैस्तत्प्रकीर्णकं ॥

‘आशास्त्रज्वरं’ राजैकान्तरांतुष्टानि तदनुकूलं, कुपतिनां मयान-
पुरुषाणां च सादृश्यं, ‘महतीनां’ राष्ट्रवर्तिनां पुरुषाणां च सादृश्यं, शान्तादि-
सहानां परमविषायाः । पितृपुत्रभिराद्य पृथगेषु कदपेक्षितं नाकं तस्मै
महोर्ध्वे दृष्टव्यम् । यथैव दोग्धं न भवन्ति तथा कर्तव्यमित्यर्थः ॥

अशालोकेषु मार्गेषु पापपुत्रेषु कर्मसु ।
समीपं दण्डं दण्डयेत् पातयेदभिनायकम् ॥
राज्ञा अवर्तिमान् धर्मान् यो नरो नानुवाक्येत् ।
वर्धः स पापो यज्यश्च लोचकम् राजशासनम् ॥
आयुषाम्यायुधीयानां वीर्याणि क्षुण्णिवीर्याणाम् ।
पेशन्वीर्यामलंकाराभालोचानि च तद्विदाम् न
यद्य यत्सोपकारं येन जीवन्ति कारकाः ।
सर्वस्वहरणैः प्रवेतान् न राजा वर्तुमर्हति ॥

एषां सर्वस्वहरणैः पाते कृतान् न राजा हयेत् । किं पुनरन्य-
स्मिन्नपराधे पतयिष्या न ते जीवन्ति इति कथादर्शाद् न हर्तव्यः ॥ इति
नीतिः ॥

राजशासने सर्वेषां कर्तव्यान् सर्वे राज्ञो विज्यन्त्यसहप्रमादः—

नारदः—

राजा स्वकीयैः सर्वनाशकान् परिचालयेत् ।
उपनिः शङ्खधिरितैः पशुभिः प्रकुलितया ॥
राज्यलुप्तिर्दं राज्यं शङ्खधनपुत्रोगमन ।
विपते राज्ये निमि शुं हृत्पथान् न कुर्वते ॥

विरामदः—

पञ्चकपाणि—यः ।

[नितामहः—]

पञ्चरुवाणि राजानो धान्यमपविर्त्तयन्तः ।

अग्नेर्मिन्द्रस्य सोमस्य वनस्य *धनश्च यः ॥

यथा चारुयन्ति तथा व्रतिषादयन्ति ।

अकारवाक्षिमिताह्वा यदा कोषमहं गतः ।

तदा दहति भूवातः* तदाऽग्निरभिधीयते ॥

यदा तेजः समाप्यथा विधिमीपुस्त्यदुषः ।

अभियाति परान् राजा तवेन्द्रः समुदाहृतः ॥

विजयकोषमन्ततो हतः दुरो यदा हवः ।

यवानां दर्शनं वाति सोम इर्गुदितो तदा ॥

यमांसनगतः श्रीमाद् दण्डं धरो यदा हवः ।

कनः संतेतु मृतेषु तदा वैमस्तो यमः ॥

कदीनामगुह्यपाङ्गद्वार्यादीवनीततिः ।

अनुपृच्छति दानेन तदाऽग्नौ चन्दः स्मृतः ॥

तदाऽर्कस्तं विद्यानीयान् वातिमनेद्विरोधः* ।

आश्रयां वासं तिष्ठेत् कुरुः स्वात्तदयतिवने ॥

* [ ]—क ।

* वरुणस्य—उ, य ।

* तं तृतीयमभि—क ।

* देन्द्रः—क ।

* ह्युप्यते—क ।

* दाहयिष्य—क, य, उ ।

* तं वाप्यनति—क ।

* तिष्ठ—क ।

अथ राधाधिकारे मनुः—

उत्सर्गं सर्वभूतानां योऽहं सर्वमात्मजम् ।
 अस्मत्तेजोमयं दण्डवत्कृत्यर्चनीधरः ॥
 तस्मै सर्वोऽपि भूतानि स्वात्मराशिः पराशिः च ।
 यथातु भोगाय कल्पन्ते स्वधर्माश्च भवन्ति च ॥

नारदः—

उत्सर्ग इतिः प्रजापत्या दृष्टमाज्ञोत्सेजनम् ।
 दर्शनं न्यायहारात्प्राप्तमनथाभिरुचयम् ॥

‘दृष्टाः’ शास्त्रेण कृतमुद्यमः । ‘प्राज्ञाः’ व्यापारिकमुद्यमः । तत्र
 सर्वेषां दृष्टानां शास्त्रिता रामेति ।

हारीशः—

दुस्तरात्पन्नतो वास्तवा वास्तवा राजा दुस्तरात्मनाम् ।
 भक्तः प्रच्छन्नपत्न्यानां वास्तवा वैश्वतो यमः ॥
 गुरुभिर्देवं वास्तव्येन राहा वा गुरुकिस्त्रिणः ।
 ते नरा यमदण्डेन शास्त्रा वास्तव्यमनां गतिम् ॥

पाञ्चनस्यः—

यो दण्डवत् दण्डवेदायाः सम्पन्नप्याश्च वातवेत् ।
 इदं स्वात्मकमुमितेन सर्वत्रकृत्यद्विधैः ॥
 इति शक्तिस्तु नृपतिः कृत्यस्तुत्पन्नं पुण्ड्र ।
 न्यायहारात् सर्वं पश्येत् सम्यैः परिहृतेऽन्यदम् ॥
 यदुत्पन्नदण्डनं लोके यक्षोर्ध्वं कीर्तिनायकम् ।
 अत्यर्थं च यथापि तस्मात्परास्मिन्नेवेत् ॥

अदण्डवान् दण्डवान् राजा दण्डवाग्दीवाप्यदण्डवान् ।
अमघो मृदामोति वरकं चैव गच्छति ॥

वसिष्ठः—

दण्डघोलेभ्यं राजीकरास्तुपकमेत् । विराजं पुरोहितः । कृष्णदण्ड-
दण्डने पुरोहितविराजं राजा ।

अथ दण्डमकारमाह मनुः—

अनुमयं परिज्ञाय देशकालौ च लभतः ।
सप्तभरावावाज्येभ्य दण्डं दण्डयेत् पालयेत् ॥

अथ विष्णुः—

आगस्तु च तपाग्नेषु क्षात्रा क्षात्रिणं ययः ।
दण्डं यक्षययेद्वावा 'सत्यवर्माक्षयैः सह ॥

मनुः—

चिताऽऽचार्यः सुहृन्माता भार्गवो पुत्राः पुरोहितः ।
राजदण्डघो नाम राजोऽस्ति 'यस्यययेऽपि तिष्ठति ॥

अथ बह्वलिसिखौ—

अदण्डघो मातापितरौ मातृभूपुरोहितौ, परिमात्रकमानस्यौ,
अन्धकर्मभूतशीलाचारकृतयः । ते च धर्मं कृतीकरा राजा बीवाज्जुद्धा-
स्तेष्विहिनः । तेभ्यः कोपं निवर्णयेत् ।

^१ हीन् य—य ।

^२ संज्ञक्य मा—य, क ।

^३ यः स्वयमेव न ति—य, क ।

बोधायनः—

राज्यमन्त्रं सुवहासामुत्तरस्वपुकार्येभ्यःपुराणानिषु कल्पयन्मन्त्रा-
कदसुमात्रज्यवास्तुलेनास्तेन कलाटेऽह्निषा विप्रवाज्जले निर्वासनम् ॥

मनुः—

मुत्तरस्ते मन्त्रः कार्यः पुराणानि पुराणमन्त्रः ।
स्तेषु तु यत्तद् कार्यं ब्रह्महृष्यसिराः पुमान् ॥
असंमौज्या असंवाज्या असंवाज्या विरागिनः ।
चोदुः शूभिर्ना दीनाः सर्वकर्मवहिकृताः ॥
ज्ञातिर्गन्धिभिरुपेक्षितैः लज्जयाः पुरास्त्वृषाः ।
निर्दिवा निर्जनस्काराः तन्वनोरजुकासनम् ॥
मासभिरं तु कुर्वाणाः पूर्वं वर्षां यवोदितम् ।
वाह्या राज्ञा कलाटेऽह्निषा दान्वास्तुवनसाहसम् ॥
आगतस्तु राजमन्त्रेऽह्निषा दान्वा मध्यमसाहसम् ।
विनास्ते वा भ्येद्राह्निषा स्रज्यः सपरिच्छदः ॥
इत्ये कृतवन्तस्तु वाचान्येकान्यकास्तः ।
सर्वेभ्यःहर्तव्येति कास्तस्तु मयातनम् ॥

यमः—

राज्यमन्त्राण्येषु चतुर्विधं विधीयते ।
सिरसि मुत्तरेण दण्डः पुराविर्वातनं तथा ॥
मकुशावनार्धं वापलं येषां नदीमेव च ।
कलाटे चिह्नकर्म कुर्वादावा यथाविधि ॥
'मुत्तरस्ते पुराणानि स्तेषु राज्यवह्निषे ।
दान्वाकर्म मयात्वाभि विज्ञान्वाह् यथा मनुः ॥

सुरसले भगः कार्थो 'मगस्य द्विजन्मनः ।
 सुराभवतः सुराचाने सुरावस्थापि कारयेत् ॥
 संवे तु स्वयं कृत्वा 'भिक्षुविष्येन कुरुष्व ॥
 विधिराः पुनः कार्थो सत्ये सत्यमिनः ॥
 व पृष्टः पक्षिः सार्थ संवेन कुरुने द्विजः ।
 सोऽसंभोग्यश्च कर्तव्यो यतुः स्वार्थद्वयोऽप्येत ॥
 एते स्वात्मा कृतादाः स्युः क्षातिर्भन्निवृत्तयैः ।

यतुः—

कार्थाय स्येदं यवान् माहुतो जनः ।
 तव राज्ञा भवेत् दण्ड्यः सहस्रमिति धारणा ॥
 साधनान् वाचनान् तु कामादवर्जयाम् ।
 हन्यादित्येवेषामैः उद्वेगवर्जितैः ॥

क्षालापनः—

यमयावर्तिर्न शुद्धं ज्योतिषं तवा ।
 कथं-क्षामयेत्तव दण्ड्यो वा द्विजुर्न दण्ड्यः ॥
 अमृतमधुर्नरादानां नराणां वामद्वारिणम् ।
 क्षातिर्भन्निवृत्तानां तादृशं कार्थो दमः ॥
 पल्लवास्तु ये केचित् दातव्ये व च संस्थिताः ।
 कनीशास्तु तु निर्विष्टाः तेषां दण्ड्यस्तु तादृशम् ॥
 तादृशं दण्ड्यं वैव तस्यैव न निर्विष्टनम् ।
 एव दण्ड्यो हि दातव्यं सार्थद्वयो कुरुष्विति ॥

^१ अतस्तु—न ।

^२ दसिद्विज—न ।

तुभ्यंस्तमेव नु क्वातो दण्डमस्ति ।
 अद्वयतेन तदर्थं नु विदाम्यः पञ्चविंशतिम् ॥
 श्रीकालेभ्यश्चतुर्दशानां दण्डिदायां नु गेयिष्यम् ।
 शिवादिद्वयस्यैवैः विद्व्यान्वभिर्द्वयम् ॥

‘स्तु’—

नारदीयं रूपं नातुः सहास्रजिह्वी वनम् ।
 आश्वदायस्तु तयोन्मात् ननाथमेव लिप्सते ॥
 अस्तु प्रवेश्य तद्वनं वरुणाभोपवादयेत् ।
 सुतनुभोपवसे वा शालये प्रतिपादयेत्^१ ॥
 ईशे दण्डाय वरुणे राजा दण्डयते हि सः ।
 ईशः सर्वत्र जगते शालयो वैश्वारगः ॥

यमः—

प्रतिपाद्य यमं कृत्वा राजा सर्वदि दानयेत् ।
 ‘सर्वस्वं तु ईशे राजा चतुर्थे वाऽवशेषयेत् ॥
 कृषेभ्योऽनुस्मरन्मर्षं शालायामिति मुक्तिः ।

नारदः—

‘दिमं चोरकृतं दण्डं राजा जनपदाय तु ।
 यमश्च कण्डाभिलात् मूलेः पद्मनाभसंमितात् ॥’

^१ दण्डम् । नारदीय—य ।

^२ कृतान्तेन वरुणे—य ।

^३ पञ्चविंशं नारदीयलेखाणि लिखते—नारदमुक्तिः, बृहत् १२७ ।

^४ [   ] य, क ।

यतिः 'स तस्य विहितः प्रयागात्म्येयतम् ॥

वाङ्मनसः—

राजा लब्ध्वा निर्वीर्यं दद्यात् द्विजेभ्योऽर्थं द्विवः पुनः ।

चिद्व्याघ्रेणमादद्यात् स सर्वस्य प्रसुर्वतः ॥

इत्येव निर्वीर्ये लब्धे राजा चतुर्धमादहीत् ।

अनिवेदितविजालो 'राक्षसद्वन्द्वमेव च ॥

'विष्णुः—

निर्वीर्यं लब्ध्वा तदर्धं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । द्वितीयेऽर्थं क्षीणे
क्षेपयेत् । निर्वीर्यं ब्राह्मणे लब्ध्वा सर्वमादद्यात् । क्षत्रियश्चतुर्विंशं राज्ञे
दद्यात् । चतुर्थं ब्राह्मणेभ्योऽर्थमादद्यात् । वैश्यश्चतुर्विंशं राज्ञे दद्यात् ।
शाक्येभ्योऽर्थं । चतुर्विंशमादद्यात् ।

राक्षसाणामनिर्वीरेणस्य निमज्ज ['पक्षाणाम् राज्ञे दद्यात् । पक्षाणाम्
शाक्येभ्यः । स्वयमंशुयमादद्यात् । अनिवेदितविजालस्य सर्वस्वमपहीत् ॥]

ययः—

एवं धर्ममदृष्टस्य राज्ञो दण्डवत्स्य च ।

यज्ञोऽग्निम् मज्जितो क्षौणे स्वर्गमाप्नोति चाऽक्षयः ॥

^१ संन्यस्त—य ।

^२ दान्मनस—य ।

^३ लब्ध्वा नानाविधस्यः सर्वस्वमादद्यात् ॥

निराश्रिते मनुः—

तत्पार्थं सर्वभूतानां योऽहं धर्मेणमजम् । इति—य, य ।

^४ [ ]—य ।

यत्—

एवं सर्वानिमान् राजा व्यसृजान् समार्षयेत् ।
व्यस्रेद्वा विद्विष्ये सर्वं स याति चरमां गतिम् ॥

इति श्रीमद्भारवृत्तगीये अथवाहनिर्णये प्रदीप्येवम् समाप्तम् ।

(अथवाहनिर्णयः समाप्तः)

अङ्गिराः—

सहस्रपाण्डुत्वं तु तस्मै दद्यात् सदाशिव ।
राजो निष्कं सुवर्णं वाञ्छन्वाहतिः कथमाह्वयः ॥
हातिश्चापि तथा कुम्भदिशोऽस्य लुण्ठितः ।

बृहस्पतिः—

दशमार्गं ह्येतर्षं पञ्चमे सर्वमेव वा ।
सूतस्य निषादस्याह्वयः कथमाह्वयः ॥
बहुराजस्य दशमं नक्षत्राक्षस्य पञ्चमम् ।
अनुषङ्गिणोऽर्षस्य सर्वमेवेति शौनकः ॥

अथवाहनिर्णयः समाप्तः ।

अनुबन्धः

अनुवन्धः

‘सर्वज्ञानप्रसोक्तरीत्या विषयवादिभ्यो निरूप्यते—

औरमात्रः पुष्पाः, कर्त्री, दुर्हिता, अक्षुषा दुर्हिता, दौहित्रः,
वाता, पिता, महीश्वरः, कर्तुवः, भिन्नोदरप्रजाता, कर्तुवाः, समानोदरः,
समीक्षाः, आत्मवाच्यताः, भिन्नवाच्यताः, मातृवाच्यताः, शिष्यः, समस्तप्राणी
शेषिणः ॥

अभियादिभनं तु सत्यमभियर्ष्यन्नाभये राजा मुहीनात् ।

संलग्नानिम्बित्वात्—

अनुयाय भ्राता, माता, पिता, कन्या, श्रीगुरुदेव ।

मार्ग १-विश्व व्यापार

Figure 1

¹ काल्प कौशेयः अष्टाध्यायनात् अष्टाध्यायस्य नवः सूत्रः ।

उद्भास्यतन्त्र्यानी वृत्तमनी

कर्तृनाम	पुस्तकस्य	कर्तृनाम	पुस्तकस्य
नक्षत्रावली	४३४	१५, १६, १८, २०,	
अग्निमित्रः	१३०	२१, २२, २४, २५,	
अक्षिप्राः	१४४, ३९१, ३९२	२६, २७, २८, २९,	
अक्षयि	१३५, २३०, ४५५	३२, ३५, ३६, ३८,	
आचार्यः	२१६	३९, ४१, ४४, ४५,	
आविष्कृतिका (कैलास)	१९५, २१०	४६, ४८, ४९, ५०,	
आपस्तम्ब	२९१, ३९३,	५१, ५४, ५७, ५९,	
	३९९, ४१८, ४६९	६०, ६१, ६२, ६३,	
अष्टोत्तम	७८, ४५५	६५, ६८, ७२, ७३,	
अष्टनाः	११०, १३६,	७४, ७६, ७७, ७८,	
	२०७, २६०, ३७१, ३९२	८५, ८६, ८८, ८९,	
अष्टावक्र	२६	९१, ९२, ९३, ९४,	
आयः	११५, ११६, २१४,	९५, ९६, १०१, १०२	
	२१५, ३११, ३७६	१०४, १११, ११२,	
आयः	४७१	११३, ११४, ११५,	
आयः	३, ४, ५, ७,	११६, ११९, १२५,	
	११, १२, १३, १४,	१२७, १२८, १३०,	

वर्तमान .

पुरातनता वर्तमान

पुरातनता

कुलनीय	२७८	७७, ८२, ९०, ९१,
कोटिस्थः	२८४, २८५	९५, ९७, ९८, १०५,
गीतासः १५, ११५, १३२,		१०६, १०७, ११०,
२२२, २३२, २९१,		१११, ११३, ११७,
३९३, ३९४, ४०७,		११८, ११९, १२४,
४०८, ४१८, ४२२,		१२५, १२७, १३१,
४३०, ४३२, ४३७,		१३३, १३४, १३६,
४८८, ५०८		१४२, १४३, १४४,
५४२ २८८, २९०, ३९०,		१४५, १५२, १५४,
४०४, ४०५		१५०, १५६, १६०,
वृत्तवृत्तवृत्त	२०८	१७४, १७५, १७७,
देवता ३९३, ४१२, ४३१,		१७८, १७९, २०८,
४२५, ४३०, ४४१,		२१६, २२१, २२४,
४५१, ४५३, ४५५,		२२५, २२८, २३०,
४५६, ४५८, ४६४,		२३४, २३६, २३७,
४६६, ४६८, ४७०, ५१९		२४६, २५६, २५७,
वर्तमान	३५३	२५९, २६०, २६१,
वर्तमान	७८, १३५	२६२, २६३, २६४,
नमः १, ११, १८, १९,		२६५, २६९, २७१,
२०, २२, २६, २७,		२७३, २७६, २७९,
३०, ३१, ३२, ३४,		२८१, २८२, २८३,
३५, ४०, ४२, ४३,		२८४, २८७, २८९,
४४, ४५, ४६, ४७,		२९१, २९३, २९४,
५०, ५१, ५२, ५४,		२९६, २९९, ३००,
६५, ६७, ७०, ७२,		३०१, ३०२, ३०३,

अनुसूचकः

अनुसूचकः

अनुसूचकः

३०४, ३०५, ३०६,

३०८, ३०९, ३१०,

३११, ३१२, ३१३,

३१४, ३१५, ३१६,

३१७, ३१८, ३१९,

३१९, ३२०, ३२१,

३२२, ३२३, ३२४,

३२५, ३२६, ३२७,

३२८, ३२९, ३३०,

३३१, ३३२, ३३३,

३३४, ३३५, ३३६,

३३७, ३३८, ३३९,

३४०, ३४१, ३४२,

३४३, ३४४, ३४५,

३४६, ३४७, ३४८,

३४९, ३५०, ३५१,

३५२, ३५३, ३५४,

३५५, ३५६, ३५७,

३५८, ३५९, ३६०,

३६१, ३६२, ३६३,

३६४, ३६५, ३६६,

३६७, ३६८, ३६९,

३७०, ३७१, ३७२,

३७३, ३७४, ३७५,

३७६, ३७७, ३७८,

३७९, ३८०, ३८१,

३८२, ३८३, ३८४,

३८५, ३८६, ३८७,

३८८, ३८९, ३९०,

३९१, ३९२, ३९३,

३९४, ३९५, ३९६,

३९७, ३९८, ३९९,

४००, ४०१, ४०२,

४०३, ४०४, ४०५,

४०६, ४०७, ४०८,

४०९, ४१०, ४११,

४१२, ४१३, ४१४,

४१५, ४१६, ४१७,

४१८, ४१९, ४२०,

४२१, ४२२, ४२३,

४२४, ४२५, ४२६,

४२७, ४२८, ४२९,

४३०, ४३१, ४३२,

४३३, ४३४, ४३५,

४३६, ४३७, ४३८,

४३९, ४४०, ४४१,

४४२, ४४३, ४४४,

४४५, ४४६, ४४७,

४४८, ४४९, ४५०,

४५१, ४५२

कर्तृव्यम्	गुणसंख्या	कर्तृव्यम्	गुणसंख्या
पुत्राय	४५६	द्वि, द्वि, ७१, ७२,	
पुत्राचार्याः	२१०, २११, २१२	७३, ७४, ७५, ७६,	
पितृमित्रि	३७६, ४१७, ४४१	७७, ७८, ८१, ८२,	
प्रजापति २४, २५, ३८,		८५, ८६, ९०, ९२,	
४०, ४७, ७८, ८९,		९३, ९४, ९९, १००,	
८३, ९१, ९५, १०८,		१०१, १०२, १०३,	
१०६, ११५, १३३,		१०५, १०७, १२०,	
१४१, १४२, १४८,		१२३, १२४, १२६,	
१४९, १५२, १५३,		१२८, १२९, १३०,	
१५४, १५५, १५६,		१३२, १३७, १३९,	
१५७, १५८, १५९,		१४६, १५०, १५१,	
१६१, १६५, १६६,		१५३, १७६, १८४,	
१६७, १६८, १६९,		१८६, १८७, १८८,	
१७७, १९१, २४९,		१९७, १९८, १९९,	
२५०, २५५, ३५०,		२००, २०२, २०३,	
३५१, ३५८, ३७४,		२०५, २१५, २२४,	
३७५, ४०८, ४१४,		२२७, २२८, २३३,	
४२७, ४४१, ४४६,		२३४, २३५, २४०,	
४५७, ४५८		२४१, २४२, २४७,	
पुत्राचार्याः ५, ६, ८, ९,		२५८, २५९, २६४,	
१०, ११, १२, १३,		२६६, २६७, २६९,	
१९, २१, २४, २५,		२७०, २७१, २७२,	
२६, २४, ३५, ३८,		२७५, २७७, ३८०,	
४०, ४५, ४८, ५५,		३८१, ३८२, ३८५,	
६१, ६२, ६३, ६५,			

[illegible]

व्यवहारनिर्णयश्लोकार्थानामनुक्रमणिका

अथनेन चिह्नेन व्यवसिति सूच्यते

वर्णनि	अथवर्णवचन	पृष्ठानि
अ		
अकल्पयेति तु वा कल्प्यं	नारदः	३८४
अकृतां नित्यप्राज्ञां	कृत्स्नपतिः	५१६
अकल्पयमात्मन्परि	स्फुटान्तरम्	३३
अकल्पयदीनपि इति	नारदः	३५
अकल्पताः कामवादी	वाङ्मयवचनः	३२६
अकाम्यमनुष्ठानं	काम्यवचनः	३३६
अकारणविनिर्दिष्टा	पितामहः	५५५
अकुर्वन्वाक्यं वाक्यम्	काम्यवचनः	३३४
अकृतं तदिह प्राहुः	नारदः	२७
अकृतः स तु विप्रः	मनुः	२७३
अकृता वा कृता वाच्ये	मनुः	४५३
अकृतोऽपि भवेत्सर्वी	कृत्स्नपतिः	१०१
अकल्पेन सम्यगकल्पन्	नारदः	३१८

अर्थः	अनुवाक्यम्	सङ्ख्ये
अङ्गुलमङ्गुलसंज्ञाति	सुहस्यतिः	४५१
अङ्गुलपीठने चान्य	मनुः	४५२
अङ्गुलपीठने चैव	सुहस्यतिः	४५३
अङ्गुलि सन्धिमेधस्य	मनुः	५०८
अङ्गुलिङ्गुलिभेगेन	पितामहः	१८५
अन्धोऽपि दृश्यते	साम्यः	५०६
अन्धमेधपीठयो	नामः	१३६
अन्धमेधसिद्धात्	हारीतः	५०
अन्धमेधसिद्धात्	वाङ्मनस्यः	५१२
अन्धमेधसिद्धात्	वाङ्मनस्यः	३२०
अन्धमेधसिद्धात्	नामः	३२५
अन्धमेधसिद्धात्	विष्णुः	५१०
अन्धमेधसिद्धात्	सुहस्यतिः	१५१
अन्धमेधसिद्धात्	नामः	४३५
अन्धमेधसिद्धात्	साम्यः	३११
अन्धमेधसिद्धात्	सुहस्यतिः	५१०
अन्धमेधसिद्धात्	मनुः	२५६
अन्धमेधसिद्धात्	मनुः	१२२
अन्धमेधसिद्धात्	मनुः	१२१
अन्धमेधसिद्धात्	साम्यः	५१२
अन्धमेधसिद्धात्	वाङ्मनस्यः	३८८
अन्धमेधसिद्धात्	वाङ्मनस्यः	२५२
अन्धमेधसिद्धात्	सुहस्यतिः	४१२
अन्धमेधसिद्धात्	वाङ्मनस्यः	१७१
अन्धमेधसिद्धात्	वाङ्मनस्यः	६१

अर्थः	संस्कृतशब्दः	पृष्ठानि
अतः परं प्रत्ययं स्यात्	साम्प्रतः	१२८
अतः परं-युग्मं	युगलपतिः	९९
अतः पुंल्लिङ्गं	नारायः	२६४
अतः प्रत्ययिभ्यश्च	दत्तः	४०५
अतिशयोक्त्या	साम्प्रतः	३६
अतिशयोक्ते सत्ता	युगलपतिः	५९
अतिशयोक्त्या	युगलः	४६६
अतोऽन्यथा	युगलः	४९३
अतोऽन्यथा नान्यथा	नान्यथा	११३
अतोऽन्यथा सर्वथा	सर्वथा	५१३
अतोऽन्यथा च सर्वथा	सर्वथा	१४७
अतोऽन्यथा सर्वथा	नारायः	३१०
अतोऽन्यथा सर्वथा	साम्प्रतः	३७७
अतः पूर्ववत्	युगलपतिः	३०५
अतः सर्वथा सर्वथा	युगलपतिः	१००
अतः सर्वथा सर्वथा	नान्यथा	८७
अतः सर्वथा सर्वथा	नान्यथा	३५
अतः सर्वथा सर्वथा	साम्प्रतः	४७१
अतः सर्वथा सर्वथा	नारायः	३६८
अतः सर्वथा सर्वथा	सर्वथा	१९०
अतः सर्वथा सर्वथा	देवता	४४१
अतः सर्वथा सर्वथा	नान्यथा	४४१
अतः सर्वथा सर्वथा	युगलः	३१८
अतः सर्वथा सर्वथा	युगलपतिः	९०
अतः सर्वथा सर्वथा	नान्यथा	३८८

कर्मणि	कर्मवर्णनम्	हृत्पथे
अथ प्रथमेव दत्तः स्वात्	काम्यवपनः	२२५
अथवा कदाचनित्तो	अन्यत्र	१०३
अथवा कित्तो रति	नामः	१८१
अथवा कर्मवर्णना	विप्लवः	१८१
अथ सर्वेषां दत्तो वा	नामः	२३०
अथवाचनम्	हृत्पथः	४०७
अथास्य वेद	गीतम्	१८८
अथैते धार्मिकः सर्वे	काम्यवपनः	१११
अथो कर्मवपनम्	बृहस्पतिः	२७
अथोवाचोदेन	नामः	२०६
अथवकेचनमुद्रिपित्तम्	बृहस्पतिः	१८७
अथर्वं ते विदुर्देवाः	काम्यवपनः	१६५
अथवदत्तवपनं लोकं	वाङ्मयवपनः	५२६
अथववाचान्मुनी गौतम	उक्तम्	३३०
अथववाच दत्तवपनं राजा	वाङ्मयवपनः	५२७
अथववाचोक्तम् राजा	उक्तम्	३३०
अथववाच हस्तिपुरी राजाः	नामः	३३०
अथववाचः कालमुद्राश्च	उक्तम्	३३०
अथववाचो मन्त्राधिकारी	वाङ्मयवपनः	५२७
अथववाचो मन्त्रेणा	वाङ्मयवपनः	५१५
अथववाच दत्तवपनः स्वात्	बृहस्पतिः	२२२
अथववाचो विप्लवः	नामः	३३८
अथर्वं तु अन्यवपन	नामः	२९२
अथवा दुष्टिता यत्न	वर्तितः	३३६
अथो कर्मवपनो	हृत्पथवपनः	३४०

[illegible]

अर्थः	अन्वयः	पृष्ठानि
अनुमानेन निर्णीतः	सूक्ष्मपतिः	१३९
अनुमानेन वर्णितः	कल्पयन्तः	२६९
अनुस्यूतिपुत्रः ताम्बा	सूक्ष्मपतिः	३४६
अनुसन्धेनसाम्बा	मनुः	१२१
अनेकद्वन्द्वीयः	अनन्तरः	४३
अनेकद्वन्द्वीयः तु	वाक्ययन्तः	४३४
अनेकद्वन्द्वीयपुत्रः	नारदः	६७
अनेकद्वन्द्वीयपुत्रे तु	वाक्ययन्तः	६८
अनेकद्वन्द्वीयपुत्रे तु	वाक्ययन्तः	२५७
अनेकेषु तु केसवेषु	सूक्ष्मपतिः	९३
अनेन वर्णना मेले	सूक्ष्मपतिः	१६
अनेन अमर्षेण	मनुः	१८३
अनेन तु विधानेन	मनुः	४३३
अनेन विधिराजपुत्रः	वाक्ययन्तः	१८१
अनेन विधिना राजा	मनुः	५१६
अनेन विधिना सर्वं	वाक्ययन्तः	५९२
अनेन विधिना वाक्यः	मनुः	१७६
अनेन सर्वपात्रानां	नारदः	३२५
अन्तर्गतो भुविनिष्ठा	नारदः	१२७
अन्तर्गतं तु सर्वेष्टेष्टी	प्रत्यपतिः	१४८
अन्तर्गता पतिर्गते किञ्चे	प्रत्यपतिः	१६५
अन्तर्गते वरिष्ठानाम्	सूक्ष्मपतिः	२७५
अन्तर्गतं गते साम्बा	पितामहः	१७१
अन्तर्गता तु देवः स्वात	नारदः	३८४
अन्तर्गतेऽन्वये वा	मनुः	१०४

अर्थः	अनुसंगिकः	सङ्ख्या
अन्वो यदि दोग्धकित्	आत्मनः	४४१
अन्वो आत्मनि दाघदे	आत्मः	१८१
अन्वपञ्चिहिराणां	आत्मनिः	१२५
अन्वादेर्न च पदितं	मनुः	४६५
अन्वादेर्न लक्ष्मं तु	आत्मनः	४६५
अन्वाहितं च निक्षेपः	दत्तः	१८८
अन्वाहितं वाचिर्लक्ष	नमः	१८७
अपराधितः पुत्रः	आत्मनः	४७०
अपक्षयो निर्वर्तित	अनामः	३६३
अपक्षमुत्पादितः	नमः	३१०
अपक्षं वर्मसाधयि	मनुः	३९०
अपक्षार्थं क्षिपः सुखः	नमः	१८९
अपक्ष्यः तु भवेत्पञ्चल	दत्तः	४०५
अपक्षिणपक्षेण च	मनुः	७१
अपक्षेष्टस्तु संयमः	मनुः	५३७
* अपक्षोक्तस्य	अनुसंगिकी	- ४१९
अपक्षजाले काले	दत्तः	४८
अपक्षोक्तस्य	पितामहः	१४०
अपक्षः कार्यवशात्	पञ्चमः	९
अपक्षो भवेत्तैः	मनुः	५७६
अपक्षो भवेत्तैः	मनुः	१३६
अपक्षोक्तं दत्तं	दत्तः	३९८
अपक्षि पात्रमित्युक्ते	नमः	३९४
अपक्षे नास्ति दोषः	पञ्चमः	३९९
अपक्षस्य सर्वं कल्प	दत्तः	४५१

अर्थः	सम्बन्धीभावः	पुस्तकं
अनुबन्धित्वात्	कालावनः	४४१
अनुबन्धित्वात्	विष्णुः	४५२
अनुबन्धित्वात् स्वर्गोत्थः	वाङ्मयिणी	४५५
अनुबन्धित्वात् पुस्तकः	कालावनः	४५६
अनुबन्धित्वात् पुस्तकः	कालावनः	४५८
अनुबन्धित्वात्	मनुः	४५७
अनुबन्धित्वात्	वाङ्मयिणी	४५०
अनुबन्धित्वात्	इन्द्रः	४५८
अनुबन्धित्वात्	इन्द्रः	४५८
अनुबन्धित्वात्	वाङ्मयिणी	४५२
अनुबन्धित्वात्	मनुः	४५३
अनुबन्धित्वात्	वाङ्मयः	८८
अनुबन्धित्वात्	नारदः	५०३
अनुबन्धित्वात्	गुरुः	३४
अनुबन्धित्वात्	गुरुः	५४
अनुबन्धित्वात्	मनुः	४५६
अनुबन्धित्वात्	यमः	४५७
अनुबन्धित्वात्	वाङ्मयिणी	४५७
अनुबन्धित्वात्	मोक्षः	४५८
अनुबन्धित्वात्	इन्द्रः	४५९
अनुबन्धित्वात्	गुरुः	४५२
अनुबन्धित्वात्	वाङ्मयः	४५३
अनुबन्धित्वात्	वाङ्मयः	५५१
अनुबन्धित्वात्	गुरुः	५८२
अनुबन्धित्वात्	वाङ्मयः	५८८

अर्थानि	संस्कृतशब्द	श्रुति
सप्तहृषी स्मृतः कालः	गणयः	३२५
अप्रतिष्ठं निराशयं	कालागमनः	१७
अप्रतिष्ठिर्निरिच्छते	मनुः	४७८
अप्रतिष्ठमप्यनुमाद्य	नारदः	१२
सप्तस्तानपि तां तस्मै	मनुः	३८९
अप्रतिष्ठं विपत्तये	कालागमनः	३४०
अनु प्रवेक्ष्ये पत्य	पितृभ्यः	१७३
अनु प्रवेक्ष्य तद्वत्	मनुः	५३२
अनु भूमिवादिभ्यः	नारदः	११८
अनु भूमिवादिभ्यः	मनुः	११८
*अनुशिष्टैर्मन्त्रैस्तु	आपस्तम्बः	३२९.
अन्वेद्यैव वैद्य	नारदः	११८
अन्वेद्यैव वैद्य	मनुः	११८
अन्वयार्थं तु नागन्धीन्	बृहस्पतिः	१८९
अन्वयः संवत्सरे	मनुः	४००
अनुबन्धितुमन्वयः	कालागमनः	१७
अनुबन्धितुं नरः सत्यं	पद्मसम्पदः	१२२
अमन्त्रयन्त्येवैव	बृहस्पतिः	३४
अमन्त्रयन्त्येवैव	बृहस्पतिः	४८५
अमन्त्रयन्त्येवैव	बृहस्पतिः	४८५
अमन्त्रयन्त्येवैव	कालागमनः	११३
अमन्त्रे वाचस्पतिना	पद्मसम्पदः	३४२
अमन्त्रे तद्वत्तानां	कालागमनः	४६७
अमन्त्रे वीथियो मत्ता	नारदः	२२६
अमन्त्रेऽर्जुना द्वेषाः	कालागमनः	४७७

अर्थः	अनुवक्तव्यः	पृष्ठानि
अभिजात्यस्मि अगिनी	वाङ्मन्यः	४८६
अभिपारेषु संक्षिप्त	मनुः	५११
अभिकरोम्यप्रीति	मृदुस्पर्तिः	५१३
अभिप्राति यत्नं यत्ना	पितृनदः	५२५
अभितुल्यतायाऽन्येन	नगरः	३२
अभितुल्यं न यत्न्येन	वाङ्मन्यः	६४
अभितुल्यं दृष्टव्यं	प्रजापतिः	१०४
अभितुल्योऽभियोगः	अग्निः	५१
अभियेक्ष्यी द्विप्रीतिः	वाङ्मन्यः	१२५
अभियेक्ष्यः न केद्विप्रीतिः	मनुः	७१
अभियेक्ष्यः प्रजापतिः	वाङ्मन्यः	४१
अभियेक्ष्यः अभितुल्यः	वाङ्मन्यः	८५
अभियेक्ष्यः अभियोगः	वाङ्मन्यः	१२५
अभियेक्ष्यः अभियोगः	वाङ्मन्यः	६४
अभियोगस्तु विज्ञेयः	नगरः	४४
अभियोगस्तु विज्ञेयः	वाङ्मन्यः	५२
अभियोगस्तु विज्ञेयः	मृदुस्पर्तिः	२५
अभियोगे लया साक्ष्ये	वाङ्मन्यः	७०
अभियोगस्तु रोगात्	प्राये (नगरः)	३०५
अभियोगस्तु रोगात्	मनुः	४०५
अभियोगस्तु रोगात्	मृदुस्पर्तिः	४३५
अभियोगस्तु रोगात्	वाङ्मन्यः	४८४
अभियोगस्तु रोगात्	अग्निः	१०३
अभियोगस्तु रोगात्	मृदुस्पर्तिः	१८८
अभियोगस्तु रोगात्	मृदुस्पर्तिः	२५५

शब्दार्थः	सामान्यार्थः	उदाहरणं
अस्मादुक्ता प्रकृत्यानि	कस्मिन्:	४३३
अस्मात्सुखं धनं	सुखः	४
अस्मात्ताः प्राक्प्रियास्तौ वा	मनुः	५२१
अस्मात्तुषेष्टं प्रथमः	गृहस्पतिः	५१०
अस्मात्तुषेष्टं च प्रथमं	व्यासः	१३२
अस्मात्तुषेष्टं च प्रथमं	पञ्चदशमः	४२०
अस्मात्तुषेष्टं च प्रथमं	मनुः	५१३
अस्मात्तुषेष्टं च प्रथमं	नारदः	४०७
अस्मात्तुषेष्टं च प्रथमं	पितामहः	१४७
अस्मात्तुषेष्टं च प्रथमं	वात्सल्यः	५२७
अस्मात्तुषेष्टं च प्रथमं	स्वयम्	१३१
अस्मात्तुषेष्टं च प्रथमं	कालावधः	३३२
अस्मात्तुषेष्टं च प्रथमं	पञ्चदशमः	४०३
अस्मात्तुषेष्टं च प्रथमं	नारदः	३१२
अस्मात्तुषेष्टं च प्रथमं	मनुः	४२३
अस्मात्तुषेष्टं च प्रथमं	कालावधः	३००
अस्मात्तुषेष्टं च प्रथमं	पञ्चदशमः	३१७
अस्मात्तुषेष्टं च प्रथमं	स्वयम्	४५७
अस्मात्तुषेष्टं च प्रथमं	मनुः	५०८
अस्मात्तुषेष्टं च प्रथमं	गृहस्पतिः	३३३
अस्मात्तुषेष्टं च प्रथमं	गृहस्पतिः	५१३
अस्मात्तुषेष्टं च प्रथमं	नारदः	३३७
अस्मात्तुषेष्टं च प्रथमं	नारदः	१५२
अस्मात्तुषेष्टं च प्रथमं	पञ्चदशमः	१३३
अस्मात्तुषेष्टं च प्रथमं	कालावधः	५१

अर्थः	अनुवन्धाः	पङ्क्तिः
अर्थनामस्तथा रोगो	अर्थः	११५
अर्थजनयितुर्वैः	हारीतः	२३३
अर्थजनयितुर्वैः	हारीतः	२३३
अर्थजनयितुर्वैः	प्रजापतिः	४४१
अर्थजनयितुर्वैः	मनुः	४०४
अर्थजनयितुर्वैः	कालावन्तः	११४
अर्थजनयितुर्वैः	प्रजापतिः	४०
अर्थजनयितुर्वैः	अर्थः	१३२
अर्थजनयितुर्वैः	कृष्णपतिः	५२
अर्थिनः स्वार्थिनिद्वयं	अर्थः	२२
अर्थिना विविधैः योऽर्थः	अर्थः	५१
अर्थिना विविधैः यो	अर्थः	३४
अर्थिना विविधैः यो	कृष्णपतिः	१००
अर्थिना विविधैः यो	अर्थः	८३
अर्थिना विविधैः यो	कृष्णपतिः	१००
अर्थिना विविधैः यो	कृष्णपतिः	८५
अर्थिना विविधैः यो	कालावन्तः	११४
अर्थी तु कैः कवेरात्मतः	अर्थः	४२
• अर्थं पैतृकं	मनुः	४१०
अर्थिना विविधैः यो	अर्थः	३०२
अर्थिना विविधैः यो	अर्थः	२०
अर्थिना विविधैः यो	अर्थः	२२१
अर्थिना विविधैः यो	अर्थः	३४५
अर्थिना विविधैः यो	कृष्णपतिः	३३४
अर्थिना विविधैः यो	कालावन्तः	३३३

अर्थः	अनुवाक्यम्	सङ्ख्ये
आधुना योगसार्धं	व्यासः	८२
अथर्ववेदं पुनश्च	शङ्खनिमित्तं	३२६
अथर्ववेदविद्वद्भ्याम्	सूतस्वतिः	३४४
अथर्व वेदार्थेन ॥	केवलम्	२०९
अथर्ववेदविद्वद्भ्याम्	सूतस्वतिः	३५८
अथर्ववेदविद्वद्भ्याम्	महाश्वितः	३५७
अथर्व वेदविद्वद्भ्याम्	शिवम्	३५०
अथर्ववेदविद्वद्भ्याम्	धर्मोत्तमः	३५३
अथर्ववेदविद्वद्भ्याम्	सूतस्वतिः	३५३
अथर्ववेदं वेदोक्तं	सूतस्वतिः	३८७
अथर्ववेदविद्वद्भ्याम्	महाश्वितः	३९२
अथर्ववेदविद्वद्भ्याम्	महाश्वितः	४५
अथर्ववेदं वेदोक्तं	सूतः	९
अथर्ववेदं विद्वद्भ्याम्	सूतः	५१४
अथर्व वेदोक्तं वेदं	महाश्वितः	५१९
अथर्व वेदोक्तं वेदोक्तं	महाश्वितः	६८३
अथर्ववेदविद्वद्भ्याम्	महाश्वितः	६९
अथर्ववेदं वेदोक्तं	महाश्वितः	९५
अथर्ववेदविद्वद्भ्याम्	महाश्वितः	९९
अथर्ववेदविद्वद्भ्याम्	महाश्वितः	९९१
अथर्ववेदं वेदोक्तं	महाश्वितः	९९२
अथर्ववेदविद्वद्भ्याम्	सूतः	९९६
अथर्ववेदविद्वद्भ्याम्	शिवम्	९९
अथर्ववेदं वेदोक्तं	महाश्वितः	९९४
अथर्ववेदविद्वद्भ्याम्	महाश्वितः	९९४

अर्थः	उत्तरार्धवचन	कुलम्
अनुबन्धद्वयसामाना	कालावनः	५००
अनुबन्धद्वयसामाना	कालावनः	१२७
अनुबन्धो यो यन्त्रो पुनः	वसिष्ठः	७३३
अनुबन्धो यन्त्रो पुनः	कालावनः	३५१
अनुबन्धो यन्त्रो पुनः	प्रधानादिः	२५
अनुबन्धो यन्त्रो पुनः	नामः	२२६
अनुबन्धो यन्त्रो पुनः	नामः	२२६
अनुबन्धो यन्त्रो पुनः	नामः	२५५
अनुबन्धो यन्त्रो पुनः	सुहृत्पतिः	३४३
अनुबन्धो यन्त्रो पुनः	कालावनः	२९
अनुबन्धो यन्त्रो पुनः	पञ्चमस्तवः	५२६
अनुबन्धो यन्त्रो पुनः	अनुबन्धः	४१३
अनुबन्धो यन्त्रो पुनः	कालः	२८२
अनुबन्धो यन्त्रो पुनः	सुहृत्	२७६
अनुबन्धो यन्त्रो पुनः	सुहृत्पतिः	१२२
अनुबन्धो यन्त्रो पुनः	कालावनः	५७४
अनुबन्धो यन्त्रो पुनः	नामः	२७६
अनुबन्धो यन्त्रो पुनः	कालावनः	३७२
अनुबन्धो यन्त्रो पुनः	देवः	७१२
अनुबन्धो यन्त्रो पुनः	अनुबन्धः	१५३
अनुबन्धो यन्त्रो पुनः	सुहृत्पतिः	४०
अनुबन्धो यन्त्रो पुनः	नामः	४४१

था

अनुबन्धो यन्त्रो पुनः

देवः

५२६

अर्थः	अनुपमः	पुस्तकः
अथानुपमः	अनुपमः	२४७
अथानुपमः	अनुपमः	२४८
अथानुपमः	अनुपमः	२४९
अथानुपमः	अनुपमः	२५०
अथानुपमः	अनुपमः	२५१
अथानुपमः	अनुपमः	२५२
अथानुपमः	अनुपमः	२५३
अथानुपमः	अनुपमः	२५४
अथानुपमः	अनुपमः	२५५
अथानुपमः	अनुपमः	२५६
अथानुपमः	अनुपमः	२५७
अथानुपमः	अनुपमः	२५८
अथानुपमः	अनुपमः	२५९
अथानुपमः	अनुपमः	२६०
अथानुपमः	अनुपमः	२६१
अथानुपमः	अनुपमः	२६२
अथानुपमः	अनुपमः	२६३
अथानुपमः	अनुपमः	२६४
अथानुपमः	अनुपमः	२६५
अथानुपमः	अनुपमः	२६६
अथानुपमः	अनुपमः	२६७
अथानुपमः	अनुपमः	२६८
अथानुपमः	अनुपमः	२६९
अथानुपमः	अनुपमः	२७०
अथानुपमः	अनुपमः	२७१
अथानुपमः	अनुपमः	२७२
अथानुपमः	अनुपमः	२७३
अथानुपमः	अनुपमः	२७४
अथानुपमः	अनुपमः	२७५
अथानुपमः	अनुपमः	२७६
अथानुपमः	अनुपमः	२७७
अथानुपमः	अनुपमः	२७८
अथानुपमः	अनुपमः	२७९
अथानुपमः	अनुपमः	२८०

वर्षदि	सन्ध्याभ्युदय	पुनर्वि
आश्विनवेदिवाद्यधी	आश्विनः	३०
आश्विनपञ्चम्यामृतनिन्दः	आश्विनः	१०८
आश्विनी पुनर्वसुकीर्ति	आश्विनः	१३७
आश्विनी शीतवेद्योमं	पुनर्वसुः	१३७
आश्विनी वज्रवेद्योमं	प्रभातः	१३८
आश्विनीर्षि वनं दद्यात्	नारदः	३०६
आश्विनस्तवमन्त्रेण	आश्विनः	२९
आश्विनी यदि नारायणेन	आश्विनः	११५
आश्विनः पः कृतः साध्वी	पुनर्वसुः	१००
आश्विनी दर्शनाधीति	पुनर्वसुः	२४७

६

इन्द्रस्तः अश्विनस्तव	नारदः	१०८
इन्द्रस्तव पितरः पुनर्वसुः	आश्विनः	२३३
इन्द्रस्तवमन्त्रेणः प्रभुः	नारदः	३८७
इन्द्रस्तवमन्त्रेणः तु	व्यासः	४०१
इन्द्रस्तव तु वनं विन	इन्द्रः	४०५
इन्द्रस्तव तु वनं विन	वसुः	४९९
इन्द्रस्तव तु वनं विन	वसुः	५३०
इन्द्रस्तव तु वनं विन	आश्विनः	५३३
इन्द्रस्तव तु वनं विन	नारदः	१०८
इन्द्रस्तव तु वनं विन	वसुः	४०१
इन्द्रस्तव तु वनं विन	आश्विनः	५३३
इन्द्रस्तव तु वनं विन	व्यासः	४०१
इन्द्रस्तव तु वनं विन	व्यासः	४०१

अर्थानि	अन्वयार्थानाम्	प्रमाणं
ईशानस्तु भवेदर्थः	शिवानन्दः	१५०
ईशो दण्डस्तु वरुणो	सुतुः	१५१
ईश्वरीकण्डकः सैन्यश्च	(नान्दः) कुलानि	१५२
ईश्वरीकण्डकद्वयो वेङ्गव्ये	नान्दः	१५३

४

उत्तमदलपत्रे हीने	अर्धद्विष्टः	१५३
उत्तमः पञ्चगुणः शक्ति	सुहृत्पतिः	१५८
उत्तमसाम्बन्धनापि	उत्तमसाम्बन्धनः	१५८
उत्तमसाम्बन्धनसंगृहीता च भूमिः	भस्मराजः	१५९
उत्तमः तु सत्त्विको पञ्चा	कालावनः	१६२
उत्तमःपि सत्त्विकः सत्त्विके	समन्तम्	१६३
उत्तमो पञ्चगुणस्तु	उत्तमसाम्बन्धनः	१६३
उत्तमो वाचो विदुर्वच	नान्दः	७९
उत्तमः देवान्	विष्णुः	१७८
उत्तमःपञ्चगुणस्तु	सुतुः	१८८
उत्तमोपमः सौमित्रः	नान्दः	१७९
उत्तमोपमोपमो मन्त्रः	कालावनः	१८५
उत्तमस्तु तु इति कालावनः	नान्दः	१९७
उत्तमोदयः कालावनः तु	नान्दः	१७८
उत्तमोदयः सन्निवेशः	नान्दः	१७९
उत्तमोदयः सन्निवेशः	सुहृत्पतिः	१७९
उत्तमोदयः सन्निवेशः	नान्दः	१८३
उत्तमोदयः सन्निवेशः	सुहृत्पतिः	१८३
उत्तमोदयः सन्निवेशः	सुहृत्पतिः	१८३

अर्थः	पदार्थः	लङ्का
कर्म तद्वत्तुने	महात्माः	१२२
कर्म कर्मः पतिकृतं	माताः	२६१
कर्म तु सोऽयं दत्ता	माताः	३०६
कर्म दत्तापतिस्त्रिभुवः	पद्मपत्न्यः	२६०
कर्म दत्ता च दत्ताः स्यात्	कर्मः	११६
कर्म दत्तापत्नी च	पद्मः	२५५
कर्म दत्तापत्नी च	माताः	२२१
कर्म दत्तापत्नी च	पद्मापतिः	२४९
कर्म दत्तापत्नी च	पद्माः	२५८
कर्म दत्तापत्नी च	पद्मापत्न्यः	८७
कर्म दत्तापत्नी च	पद्मापतिः	४२६
कर्म दत्ताः च भवते	माताः	२६२
कर्म दत्तापत्नी च	पद्माः	२३५
कर्म दत्तापत्नी च	माताः	२६४
कर्म दत्तापत्नी च	माताः	४५
कर्म दत्तापत्नी च	पितामहः	१४०
कर्म दत्तापत्नी च	कामाधनः	१११
कर्म दत्तापत्नी च	कामाधनः	६८
कर्म दत्तापत्नी च	पद्मापतिः	२४१
कर्म दत्तापत्नी च	पद्मापतिः	२५४
कर्म दत्तापत्नी च	पद्मापतिः	२४५
कर्म दत्तापत्नी च	माताः	५०
कर्म दत्तापत्नी च	पद्मापतिः	८१
कर्म दत्तापत्नी च	पद्मः	४२७
कर्म दत्तापत्नी च	कामाधनः	७६

वर्तमान	सम्बद्धमिर्निधः	प्रतिफल
समुद्रमन्थनपरिज्ञान्	कालाधनः	२२१
समुद्रमन्ता तु वा नारी	पञ्चः	२२७
सन्निभसुखेतिहासार्पण	प्रवर्णनः	१५६
सन्निभसुखेतिहासः	नमः	२८९
सन्निभसुखेतिहासः	पञ्चः	२८९
सन्निभसुखेतिहासः	पञ्चः	२८९

५

एक एव प्रमाणं स्वार्थ	कालाधनः	१०६
एक एव प्रमाणं स्वार्थ	देवताः	४२५
एक एव प्रमाणं स्वार्थ	कालाधनः	१७
एक एव प्रमाणं स्वार्थ	कालाधनः	४३७
एक एव प्रमाणं स्वार्थ	कालाधनः	४३९
एक एव प्रमाणं स्वार्थ	कालाधनः	२५८
एक एव प्रमाणं स्वार्थ	कालाधनः	२५७
एक एव प्रमाणं स्वार्थ	कालाधनः	४८७
एक एव प्रमाणं स्वार्थ	कालाधनः	४८७
एक एव प्रमाणं स्वार्थ	कालाधनः	२७०
एक एव प्रमाणं स्वार्थ	कालाधनः	१५४
एक एव प्रमाणं स्वार्थ	कालाधनः	१५७
एक एव प्रमाणं स्वार्थ	कालाधनः	२८९
एक एव प्रमाणं स्वार्थ	कालाधनः	४०८
एक एव प्रमाणं स्वार्थ	कालाधनः	२२४
एक एव प्रमाणं स्वार्थ	कालाधनः	२५५
एक एव प्रमाणं स्वार्थ	कालाधनः	२५

अर्थः	अनुवचः	पङ्क्तिः
एकस्यै द्वितीयो वा	कालावनः	४८९
एकस्याप्यन्येन चोदा	कृतस्पर्शः	४९८
एकस्यापि सहायि	प्रसाधितः	१०८
एकमिदमपि दत्तेति	कालावनः	२६
एकमिदमपि दत्तेत्यनु	प्रसाधितः	१४९
एकस्य चैतन्मात्रमपि	नारदः	१८१
एकस्य चैतन्मात्रमपि	नारदः	२६
एकस्यपि पुनरेव	कृतस्पर्शः	४४०
एकं साक्षात्कर्तव्यम्	कालावनः	२०
एकं चैतन्मात्रमपि	कृतस्पर्शः	४४०
एकस्यै द्वितीयो वा	कालावनः	४९५
एकस्याप्यन्येन चोदा	नारदः	९८
एकस्यापि सहायि	ननुः	४९६
एकमिदमपि दत्तेति	देवतः	४९६
एकमिदमपि दत्तेत्यनु	देवतः	४९६
एकस्य चैतन्मात्रमपि	कालावनः	५९
एकस्य चैतन्मात्रमपि	नारदः	४४
एकस्यै द्वितीयो वा	कृतस्पर्शः	४००
एकस्याप्यन्येन चोदा	कृतस्पर्शः	४९
एकस्यापि सहायि	नारदः	४९१
एकमिदमपि दत्तेति	कालावनः	४९४
एकमिदमपि दत्तेत्यनु	नारदः	११०
एकस्य चैतन्मात्रमपि	नारदः	११४
एकस्यै द्वितीयो वा	ननुः	४८९
एकस्याप्यन्येन चोदा	कृतस्पर्शः	४९८

अर्थानि	फलफलपूरणम्	फलानि
एवामन्वयतयामने	प्राप्तफलपूरणः	१८
एवामन्वयतये स्वाने	मनुः	१२२
एवामन्वयतये पूर्वत्व	प्राप्तफलपूरणः	१२५
एवामन्वयतये निष्ठान्तानां	कृतफलपूरणः	१२९
एवामन्वयतये कालपूरणः	कालपूरणः	१८४
एवामन्वयतये अन्तःपूरणः	अन्तःपूरणः	१८४
एवामन्वयतये अन्तःपूरणः	अन्तःपूरणः	१८४

६

एवामन्वयतये अन्तःपूरणः	अन्तःपूरणः	१८४
------------------------	------------	-----

७

एवामन्वयतये अन्तःपूरणः	अन्तःपूरणः	१८४
एवामन्वयतये अन्तःपूरणः	अन्तःपूरणः	१८४

८

एवामन्वयतये अन्तःपूरणः	अन्तःपूरणः	१८४
एवामन्वयतये अन्तःपूरणः	अन्तःपूरणः	१८४
एवामन्वयतये अन्तःपूरणः	अन्तःपूरणः	१८४
एवामन्वयतये अन्तःपूरणः	अन्तःपूरणः	१८४
एवामन्वयतये अन्तःपूरणः	अन्तःपूरणः	१८४

९

एवामन्वयतये अन्तःपूरणः	अन्तःपूरणः	१८४
एवामन्वयतये अन्तःपूरणः	अन्तःपूरणः	१८४

वर्णिते	अथवागनिर्णयः	छात्रे
कर्त्तृलक्षणपञ्चाशि	कात्यायनः	४९१
कर्त्तृः कर्म च वागर्थश्च	वसुः	११५
कर्त्तृत्वं वाचनं लेखं	कात्यायनः	१३
कर्त्तृत्वं वाचनं लेखं	बृहस्पतिः	१३२
कर्त्तृत्वा न प्रदुष्टास्तु	कात्यायनः	१६६
कर्त्तृत्वो मन्त्रो रम्यः	बृहस्पतिः	४९१
कर्त्तृः कर्त्तृत्वं कर्त्तृति	नारदः	९९४
कर्त्तुः पदा कर्म कर्त्तृ	तस्युत्तराणि	१५८
कर्त्तुः शरीरलक्षणश्च	प्रजापतिः	१७४
कर्म कुर्वन्प्रतिष्ठति	बृहस्पतिः	३०३
कर्मजादपि कर्म कुर्वन्	मनुः	१५४
कर्त्तृत्वेनैव प्रतिष्ठित	नारदः	३१६
कर्त्तृत्वेनैव प्रतिष्ठित	बृहस्पतिः	१८५
कर्त्तृपि द्विविधं क्षेत्रं	नारदः	३०३
कर्त्तृपि द्विविधं क्षेत्रं	कात्यायनः	३५२
कर्त्तृपि द्विविधं क्षेत्रं	अष्टाजः	२९८
कर्त्तृपि द्विविधं क्षेत्रं	वायस्यः	११८
कर्त्तृपि द्विविधं क्षेत्रं	वायस्यः	११९
कर्त्तृपि द्विविधं क्षेत्रं	तस्माः	२०७
कर्त्तृपि द्विविधं क्षेत्रं	विष्णुः	४८५
कर्त्तृपि द्विविधं क्षेत्रं	बृहस्पतिः	१८२
कर्त्तृपि द्विविधं क्षेत्रं	नारदः	४९८
कर्त्तृपि द्विविधं क्षेत्रं	नारदः	४९९
कर्त्तृपि द्विविधं क्षेत्रं	नारदः	४९९
कर्त्तृपि द्विविधं क्षेत्रं	नारदः	४९९
कर्त्तृपि द्विविधं क्षेत्रं	नारदः	४९९

अर्थानि	संस्कृतशब्दाः	प्रमाणं
कार्यगौरवमाप्ताव	नारदः	१०९
कार्योद्योगितत्वा वा	कालाफलः	११८
कार्यः परीक्षितमित्यर्थ	प्रजापतिः	१४९
कार्यमित्यादिभ्यस्तु	सूत्र्यन्तरम्	३३
कार्यमावशिष्टीनस्तु	कालाफलः	३७
कार्येभ्यश्चिकुला राज्ञं	नारदः	१२
कार्येभ्यश्चिकुलो वा स्वात्	नारदः	९८
कार्यापन्नस्तु विज्ञेयः	समुः	१९३
कार्यापन्नस्त्वयान्ते	वज्रराजः	२१९
अथकार्यापन्नं राजस्वमाप्तुमुच्यते	निष्पुः	३८८
कार्यापन्नं ध्वजेत्यर्थे	समुः	५३१
कार्यापन्नं ध्वजेत्यर्थे	समुः	४९९
कार्यापन्नोऽन्ते निष्पन्ना	वज्रराजः	२१९
कालमरहृणादौ कालः स्थान्	प्रजापतिः	४७
कालं प्रारब्धते वज्र	नारदः	४६
कालं ह्यकिं विदुषा तु	नारदः	४७
कालमिदमप्युक्तिः	नारदः	८९
काले कार्यार्थिनं पृच्छेत्	कालाफलः	१८
काले कालकुलो नारयेत्	वाङ्मन्यवः	२३९
कालेऽस्तिपथि पृच्छेते	नारदः	१३६
कालेऽस्तीति वा कालं	नारदः	४७
काले तु विविधा देवं	नारदः	२५९
कालेऽस्तीति पिता वाक्यः	समुः	३८९
काले पूर्वं राजन् कार्य	नारदः	३१६
कालानां चन्द्रनाडीनां	वज्रराजः	२२९

शब्दार्थः	संस्कृतशब्दः	प्रमाणं
कुलविधिः कृतं कार्यं	विशाम्भः	१५
कुलानि वेद्यमथैव	नारदः	११
कुलपञ्चविंशतिः च	बृहस्पतिः	३३२
कुलीनपञ्चाननलीः	बृहस्पतिः	१८०
कुर्वन्ता नृजयः कुद्राः	नारदः	९८
कुले निर्गतविद्यानां	बृहस्पतिः	४४०
कुलया कुहिलो नारदः	देवतः	४५९
कुलपात्रानि तु कन्कुमः	बृहस्पतिः	२९१
कुलपाः कुलपितृदेवैः	नारदः	९९
कुलपेयं निवसनेयं	विशाम्भः	४४९
कुलपेयं निवसनेयं	विशाम्भः	४५८
कुलिनी पतितां कन्यां	नारदः	३९७
कुलिनीं कर्मेष्टुति	कन्यामकाः	१४३
कुलीनकुलिनीमित्रिणे	बृहस्पतिः	२५९
कुलीनकुलिनीगुण्यं	मनुः	२९०
•कुलीनकुलिनीः	गीताः	•२२२
कुलैस्त्वं तु तत्पात्रः	बृहस्पतिः	९१
कुलपञ्चमर्त्यं	मनुः	५०४
कुलपञ्चमर्त्यं	मनुः	५१८
•कुलपञ्चमर्त्योभा	अक्षयिनीति	५०४
•कुलपञ्चमर्त्योभा	अक्षयिनीति	५१८
कुलप नारी वर	कन्यामकाः	४९४
कुलपञ्चमर्त्योभा	पाञ्चमर्त्यः	५१२
कुलपञ्चमर्त्यं नः पात्रम्	नारदः	४८२
कुली सार्वं तु कुलीनम्	मनुः	१२२

[illegible]

अर्थः	अनुपमः	अर्थः
कनः संस्मृतमन्त्राणां	नारदः	५१३
कनोदयो ज्ञेयं तु	कुरुक्षेत्रः	५१४
कितम् कृतार्थं ददात्	कुरुक्षेत्रः	५१५
कितम् तु कृतार्थं	कुरुक्षेत्रम्	५१६
कृतार्थं	कुरुक्षेत्रः	५१७
कृतार्थं परिपक्वत्वं	कुरुक्षेत्रः	५१८
कुरुक्षेत्रं पदम् च	कुरुक्षेत्रः	५१९
कुरुक्षेत्रम् तु	नारदः	५२०
क्षेत्रादीन्पुत्रानेतान्	पुत्रः	५२१
क्षेत्रम्	पुत्रः	५२२
क्षेत्रम् इत्येवम्	कुरुक्षेत्रः	५२३
क्षेत्रम् पदम्	कुरुक्षेत्रः	५२४
क्षेत्रम् पदम्	कुरुक्षेत्रः	५२५
क्षेत्रं गृहीत्वा च कश्चित्	कुरुक्षेत्रः	५२६
क्षेत्रं कश्चित् कश्चित्	नारदः	५२७
क्षेत्रं कश्चित् ददात्	कुरुक्षेत्रः	५२८
क्षेत्रं कश्चित् ददात्	कुरुक्षेत्रः	५२९
क्षेत्रं कश्चित् ददात्	नारदः	५३०
क्षेत्रं कश्चित् ददात्	कुरुक्षेत्रः	५३१
क्षेत्रम् कश्चित् ददात्	पुत्रः	५३२
क्षेत्रम् कश्चित् ददात्	नारदः	५३३
क्षेत्रम् कश्चित् ददात्	कुरुक्षेत्रः	५३४
क्षेत्रम् कश्चित् ददात्	कुरुक्षेत्रः	५३५
क्षेत्रम् कश्चित् ददात्	कुरुक्षेत्रः	५३६
क्षेत्रम् कश्चित् ददात्	कुरुक्षेत्रः	५३७
क्षेत्रम् कश्चित् ददात्	कुरुक्षेत्रः	५३८
क्षेत्रम् कश्चित् ददात्	कुरुक्षेत्रः	५३९
क्षेत्रम् कश्चित् ददात्	कुरुक्षेत्रः	५४०
क्षेत्रम् कश्चित् ददात्	कुरुक्षेत्रः	५४१
क्षेत्रम् कश्चित् ददात्	कुरुक्षेत्रः	५४२
क्षेत्रम् कश्चित् ददात्	कुरुक्षेत्रः	५४३
क्षेत्रम् कश्चित् ददात्	कुरुक्षेत्रः	५४४
क्षेत्रम् कश्चित् ददात्	कुरुक्षेत्रः	५४५
क्षेत्रम् कश्चित् ददात्	कुरुक्षेत्रः	५४६
क्षेत्रम् कश्चित् ददात्	कुरुक्षेत्रः	५४७
क्षेत्रम् कश्चित् ददात्	कुरुक्षेत्रः	५४८
क्षेत्रम् कश्चित् ददात्	कुरुक्षेत्रः	५४९
क्षेत्रम् कश्चित् ददात्	कुरुक्षेत्रः	५५०

शब्दार्थः	अन्वयवर्तमानः	प्राप्तिः
क्षेत्राणामगृहार्थीनि	नारदः	६३
क्षेत्रिकस्य पदज्ञानात्	नारदः	६३०
क्षेत्रिकानुगुणं कीर्त	नारदः	६३०
क्षेत्रिकास्तथैव तन्मपुत्रान्	आत्मोपनः	६६५
क्षेत्रिणे गोविन्दा देवं	वाङ्मनस्यः	६२७
क्षेत्रं करोति चैक्यद्वयः	वाङ्मनस्यः	७८६
क्षेत्रा य क्षत्रियः कार्यः	प्रजापतिः	१६७
क्षेत्रं गृहं पोषयिषे	गृहस्पतिः	७७६

क

कण्ठश्लेष्मिन्पेष्मिन्	नारदः	७८८
कर्मोपदिष्टेदार्ढ्ये	आत्मोपनः	७९६
कर्मणाः प्रतिगृह्णन्ति	गृहस्पतिः	१६
कारणे निरुद्धीनाः स्वात्	प्रजापतिः	२५०
कारयेष्ट कारयेते	गृहस्पतिः	७०६
कारिं कारयेत्तु	प्रजापतिः	१७८
किलोवर्णा अलम्	नारदः	६७६

ख

खन्धे चोरनमृत्तं तु	पितामहः	१७६
खन्धे चोरनमृत्तानु	पितामहः	१७६
खनकः पश्चिमात्तरु	भृगुः	८
गजस्य गजमेक्ष्य	गृहस्पतिः	९
गजद्वयं द्वेष्टात्तु	वाङ्मनस्यः	६३६
खनिमं तुष्टिमं मेघं	नारदः	६७६

अक्षरं	समस्तार्थम्	प्राप्ति
गुरुवर्गोपनादीनि	कालाग्नः	३२०
गुरुं गुरुत्वं विदितं	कालाग्नः	३२२
गुरोः पुत्रिणो मौलाः	मनुः	२१
गुरीतद्व्यमनादितं	गुरुवर्गः	२७०
गुरीतमेतनः कर्म	गुरुवर्गः	३१२
गुरीतद्विद्वत्तः समये	कालाग्नः	३०२
गुरीतं क्षीयन् भवति	वाङ्मन्यः	४२२
गुरीतः वक्ष्यते कस्तु	मनुः	५१२
गुरीतानुवर्तमानः	वाङ्मन्यः	२५२
गुरीतुपमवेक्यं	मनुः	३१२
गुरीतुदोषावस्थेत	मनुः	२३५
गुरीते यदि नष्टः कस्तु	कस्तु	२५२
गुरीतवा तस्य सर्वस्य	कालाग्नः	१२३
गुरीतवोपनादीनि	मनुः	२२२
गुरीतव्यवस्थानां	कालाग्नः	३७२
गुरीतव्यवस्थानां	मनुः	२२२
गुरीतव्यवस्थानां	गुरुवर्गः	४२७
गुरीतव्यवस्थानां	गुरुवर्गः	४२७
गुरीतव्यवस्थानां	कालाग्नः	४२७
गुरीतव्यवस्थानां	मनुः	२२२
गुरीतव्यवस्थानां	वाङ्मन्यः	४२७
गुरीतव्यवस्थानां	मनुः	४२७
गुरीतव्यवस्थानां	गुरुवर्गः	१२२
गुरीतव्यवस्थानां	मनुः	४२७
गुरीतव्यवस्थानां	मनुः	४२७

अर्थः	अनुवर्णः	पृष्ठः
अनुवर्णः विनये	अनुवर्णः	८९
अनुवर्णः विनये	अनुः	९०९
अनुवर्णः गवादीनां	अनुवर्णः	१२
अनुवर्णः अर्थः	अनुवर्णः	११४
अनुवर्णः अर्थः	अनुवर्णः	१२२
अनुवर्णः अर्थः	अनुवर्णः	६२
अनुवर्णः अर्थः	अनुवर्णः	६०
अनुवर्णः अर्थः	अनुवर्णः	२४७
अनुवर्णः अर्थः	अनुवर्णः	१२९
अनुवर्णः अर्थः	अनुवर्णः	४२८
अनुवर्णः अर्थः	अनुवर्णः	२१४
अनुवर्णः अर्थः	अनुवर्णः	२५६
अनुवर्णः अर्थः	अनुवर्णः	१४१
अनुवर्णः अर्थः	अनुवर्णः	१२९
अनुवर्णः अर्थः	अनुः	१२२
अनुवर्णः अर्थः	अनुवर्णः	२२३
अनुवर्णः अर्थः	अनुवर्णः	२१८
अनुवर्णः अर्थः	अनुवर्णः	२१८
अनुवर्णः अर्थः	अनुवर्णः	२२९
अनुवर्णः अर्थः	अनुः	४२८
अनुवर्णः अर्थः	अनुः	९२०
अनुवर्णः अर्थः	अनुवर्णः	२४२
अनुवर्णः अर्थः	अनुवर्णः	२४४
अनुवर्णः अर्थः	अनुः	९१८
अनुवर्णः अर्थः	अनुवर्णः	२२९

अर्थः

अनुसन्धः

अर्थः

अर्थः अर्थः

अर्थः

४९०

अर्थः अर्थः

अर्थः

४९८

अर्थः अर्थः

अर्थः

४९०

अर्थः अर्थः

अर्थः

४९०

अर्थः अर्थः

अर्थः

४९९

अर्थः अर्थः

अर्थः

४९९

अर्थः अर्थः

अर्थः

४९९

अर्थः अर्थः

अर्थः

४९९

अ

अर्थः अर्थः

अर्थः

४९०

अर्थः अर्थः

अर्थः

४९९

अर्थः अर्थः

अर्थः

४९९

अर्थः अर्थः

अर्थः

४९९

अर्थः अर्थः

अर्थः

४९९

अर्थः अर्थः

अर्थः

४९०

अर्थः अर्थः

अर्थः

४९९

अर्थः अर्थः

अर्थः

४९८

अर्थः अर्थः

अर्थः

४९०

अर्थः अर्थः

अर्थः

४९९

अर्थः अर्थः

अर्थः

४९९

अर्थः अर्थः

अर्थः

४९९

अर्थः अर्थः

अर्थः

४९९

अर्थः अर्थः

अर्थः

४९९

अर्थोक्ति	संज्ञार्थनाम	संज्ञा
सन्तप्रभृति परिचयित्वा	नामदः	११७
वपसलस्य परस्पादः	नामदः	७८१
अहवापानयोः पञ्चाशत्	मनुः	३४२
जलमज्जादि परिचयित्वा	बृहस्पतिः	३४२
सर्तं कापी रसाकादितः	बृहस्पतिः	३४२
अदुक्का रसाकादितः	दक्षः	४०५
अदुक्काभतिष्ठायः सर्तः	दक्षः	४०४
वातसम्बन्धना क्षीराशु	बृहस्पतिः	३०२
वातसम्बन्धनिधमर्मा तु	बृहस्पतिः	३१५
माता वनित्यहर्मस्यः	बृहस्पतिः	४१२
वतिजानपदाभ्यर्मान्	स्युज्ज्वलान्	१५
वतिजानाभिधीयते	बृहस्पतिः	९२
वतिभिर्वाकरी वाद्य	वाक्यपयः	४८४
वतिजानोदयोनी च	म्यासः	६
वतिजानोदयोनी वा	मनुः	७
वतिमं हविमाताम्	वाक्यपयः	३८
वातोद्भि रसस्य सृष्टेय	वाक्यपयः	४३१
वाक्यपयसिष्टोन्मत्त	बृहस्पतिः	२५६
वाक्येय सौदकातो वा	म्यासः	१५१
वाक्येय सौद काशुः	सातातयः	१८१
अवापानयोः	वाक्यपयः	३२६
वातस्युर्मर्माभिर्वा	वाक्यपयः	१९४
वातान्मज्जातो वानी	मनुः	१९३
वितः स विनर्ष वाक्यः	वाक्यपयः	११३
वितां सौदकाभिर्वा	वाक्यपयः	२८२

संख्या: ११११११ ११११

[illegible]

हस्तस्य वा हस्तस्य	वास्तव्यस्य	२८२
हस्तस्य वास्तव्यस्य	मनुः	४९८
हस्तस्य वास्तव्यस्य	मनुः	१३०
हस्तस्य वास्तव्यस्य	मनुः	२९८
हस्तस्य वास्तव्यस्य	मनुः	२९८
हस्तस्य वास्तव्यस्य	मनुः	२९८
हस्तस्य वास्तव्यस्य	मनुः	२९८
हस्तस्य वास्तव्यस्य	मनुः	२९८

[illegible]

अर्थः	संस्कृतशब्दः	संख्या
तस्य चार्धस्यार्धमिदं	चत्वारः	१२५
तस्य चत्वारः अर्धतमः	चत्वारः	४१
तस्य कुर्वन्मृदो दण्डं	मृदः	३८४
तस्य तद्विषयं चार्धं	मृदः	३२३
तस्य तत्त्वार्धमिदं	मृदः	४४४
तस्य ते तस्य ता चत्वारः	मृदः	३१०
तस्य दण्डमिदं तु	मृदः	१२२
तस्य दण्डः विषयः	मृदः	५१८
तस्य दण्डः विषयः	मृदः	५०३
तस्य मृदुत्वमेव चार्धं	मृदः	१५
तस्य चत्वारः अर्धतमः	मृदः	१८८
तस्य चत्वारः देव	मृदः	४४५
तस्य दृष्टिः अर्धतमः	मृदः	५२५
तस्य चत्वारः अर्धतमः	मृदः	४०३
तस्य चत्वारः मृदुत्वमेव	मृदः	५२५
तस्य चत्वारः अर्धतमः	मृदः	१२२
तस्य चत्वारः अर्धतमः	मृदः	४०५
तस्य दण्डः तु तत्त्वमेव	मृदः	५०३
तस्य चत्वारः अर्धतमः	मृदः	४२०
तस्य चत्वारः अर्धतमः	मृदः	४४३
तस्य चत्वारः अर्धतमः	मृदः	३८५
तस्य चत्वारः अर्धतमः	मृदः	४२१
तस्य चत्वारः अर्धतमः	मृदः	४२१
तस्य चत्वारः अर्धतमः	मृदः	४०
तस्य चत्वारः अर्धतमः	मृदः	५५

अर्थः	मनुस्मृत्युक्तम्	उक्तिः
तेजितः सौन्दर्यिष्ठस्तु	कायामनः	५२१
तुमेव दास्यतेह्यजः	कायामनः	५२२
तुजमित्था नरं पूर्णं	प्रजापतिः	१४९
तुजप्रदाये विभ कोशो	वाङ्मनसः	१४३
तुजप्रदायो विभ कोशो	वाङ्मनसः	१८८
तुल्य च तत्तमात्म	तुल्यचर्यः	२१०
तुल्य भाग्यनिष्ठः	वाङ्मनसः	१५४
तुल्य क्षीमास्तुल्यम्	वाङ्मनसः	१४५
तुलितो यदि वरिष्ठः	प्रजापतिः	१५५
तुल्यदास्योपनिष्ठः	तुल्यपतिः	२४५
तुल्यदास्योपनिष्ठः	तुल्यपतिः	२४८
तुल्यमन्त्रमते नरो	दशः	४०५
तुल्यमन्त्रमते नरो	प्रजापतिः	१५८
तुल्यं पादं पादं तुल्यं	वाङ्मनसः	५१५
तुल्यं च गोम्यो मन्त्रः	मनुः	५१५
तुल्यमन्त्रे तन्मन्त्रः	प्राजाः	१५२
तुल्यं वसुधायं तु	कायामनः	५२८
तुल्यं वसुधायं तु	प्रजापतिः	१५७
तुल्यः पञ्चमो वाङ्मनः	तुल्यपतिः	४२५
तुल्यं वाङ्मनो मनुः	मन्त्रः	१५६
तुल्यमिन्द्रः तुल्यमन्त्रः	मनुः	२८३
नरो च धर्मः	मनुस्मृत्युक्तम्	५२७
ते मेव वसुधायं नरं	मन्त्रः	५८९
ते वसुधायं नरं	तुल्यपतिः	४२४
ते वसुधायं नरं	तुल्यपतिः	५१३

अर्थः	अन्तर्भावः	लक्षणः
तेन कथयति सिद्धयन्ति	बृहस्पतिः	१३८
तेन चेदपिमादसते	नारदः	१३७
ते नरा कथयन्ते	हारीतः	५३६
तेनास्य वृद्धिनीकस्या	मनुः	२३५
तेनेदानीमदकथयाम्	बृहस्पतिः	२३६
तेनैव कथयिष्यते	ब्रह्मसंहितापुराणम्	२०६
ते यदेनामुगताभ्या	व्यासः	५०६
नतेभ्यः कोऽर्थः	शङ्खधिराजः	५३७
नतेभ्यस्तथापि विदुः	मुनिः	३७७
तेभ्योऽपि न कथयन्तम्	नारदः	१०६
तेभ्योऽपि न कथयन्तम्	देवतः	४५६
तेभ्योऽपि न कथयन्तम्	व्यासः	१३६
तेभ्योऽपि न कथयन्तम्	मनुः	४३०
तेभ्योऽपि न कथयन्तम्	कथयन्तः	२८६
तेभ्योऽपि न कथयन्तम्	मनुः	५०८
तेभ्योऽपि न कथयन्तम्	मनुः	५०७
तेभ्योऽपि न कथयन्तम्	मनुः	३८६
तेभ्योऽपि न कथयन्तम्	देवतः	४३६
तेभ्योऽपि न कथयन्तम्	बृहस्पतिः	१३
तेभ्योऽपि न कथयन्तम्	बृहस्पतिः	२
तेभ्योऽपि न कथयन्तम्	बृहस्पतिः	१५६
तेभ्योऽपि न कथयन्तम्	बृहस्पतिः	१३
तेभ्योऽपि न कथयन्तम्	नारदः	४३८
तेभ्योऽपि न कथयन्तम्	नारदः	४३६
तेभ्योऽपि न कथयन्तम्	मनुः	४३६

अङ्कः	अनुक्रमः	पृष्ठः
तेषां स एव भवति तान्	नारदः	४१३
तेषां सर्वसमादान	कालात्मनः	५०८
तेषां सर्वसमादान	नारदः	५०८
तेषां सर्वसमादान	बृहस्पतिः	४३८
तेषां सर्वसमादान	बभ्रुः	१२३
तेषां सर्वसमादान	बृहस्पतिः	१२४
तेषां सर्वसमादान	बृहस्पतिः	१०७
तेषां सर्वसमादान	नारदः	४२०
तेषां सर्वसमादान	प्रजापतिः	१०८
तेषां सर्वसमादान	कालात्मनः	४३८
तेषां सर्वसमादान	नारदः	४२९
तेषां सर्वसमादान	बृहस्पतिः	४३३
तेषां सर्वसमादान	बृहस्पतिः	१०१
तेषां सर्वसमादान	नारदः	४०१
तेषां सर्वसमादान	कालात्मनः	१४३
तेषां सर्वसमादान	प्रजापतिः	१४६
तेषां सर्वसमादान	बृहस्पतिः	१४९
तेषां सर्वसमादान	प्रजापतिः	१४८
तेषां सर्वसमादान	नारदः	१००
तेषां सर्वसमादान	कालात्मनः	११४
तेषां सर्वसमादान	नारदः	१३०
तेषां सर्वसमादान	बृहस्पतिः	५१३
तेषां सर्वसमादान	कालात्मनः	४६३
तेषां सर्वसमादान	नारदः	४२७
तेषां सर्वसमादान	कालात्मनः	४१८

अर्थः	अन्तर्भावः	संज्ञा
अथ दोषं परीक्षेत	नारदः	३४३
अथोपिशाप विधिस्तु	नित्यम्भः	३४४
अथोदनाः कृतं दण्डनां	स्तुः	४२१
अथमेदे दण्डो दण्डो	बृहस्पतिः	४२१
अथमेदे सर्वदेवानां	व्यासः	१६२
अथमेदे सर्वभूतानां	वाङ्मन्यः	१६३
अथमेदे सर्वभूतानां	व्यासः	१६२
अथमेदे सर्वभूतानां	विष्णुः	१७१
अथमेदे सर्वभूतानां	विष्णुः	१७१
अथमेदे सर्वभूतानां	वाङ्मन्यः	३६३
अथ मेदे सर्वभूतानां	वाङ्मन्यः	१६३
अथ मेदे सर्वभूतानां	प्रजापतिः	१६३
अथ मेदे सर्वभूतानां	वाङ्मन्यः	१७३
अथ मेदे सर्वभूतानां	नारदः	१७५

५

अथमेदे सर्वभूतानां	वाङ्मन्यः	३६३
अथमेदे सर्वभूतानां	नारदः	३६३
अथमेदे सर्वभूतानां	उग्रः	३६३
अथमेदे सर्वभूतानां	विष्णुः	१७३
अथमेदे सर्वभूतानां	वाङ्मन्यः	३६३
अथमेदे सर्वभूतानां	वाङ्मन्यः	३६३
अथमेदे सर्वभूतानां	बृहस्पतिः	३७१
अथमेदे सर्वभूतानां	वसिष्ठः	१६३
अथमेदे सर्वभूतानां	वाङ्मन्यः	३७३

अर्थः	व्यवहारनिर्णयः	पृष्ठानि
दन्तप्राप्त्यन्तर्गतं च	मनुः	३९९
दर्पवत्त्वं यथा विभवं	नारदः	९१
दर्शनप्रतिमूर्त्यम्	वाङ्मन्यः	२४९
दर्शनं व्यवहारः	नारदः	५२९
दर्शनार्थकृत्यस्य	नारदः	३९४
दर्शने प्रत्यये दर्शने	बृहस्पतिः	२४७
दर्शयेष्टुर्निधानादि	बृहस्पतिः	३९७
दर्शनीं प्रतिपत्तं यत्	काल्याणः	८९
दर्शकं च कर्तुं बुद्धिः	काल्याणः	४८१
दर्शकं च कर्तुं बुद्धिः	नारदः	४८१
दर्शकेन प्रयत्नात् स्पर्शः	हर्षाचार्यः	२११
दर्शकुर्यन्तः प्रायः	स्मृतिः	१५५
दर्शनेनैव कर्तुं च	पिताम्हः	१४९
दर्शकुर्यन्तः स्पर्शः	वाङ्मन्यः	३४९
दर्शयित्वा यत्नं वैद्यः	नारदः	२१९
दर्शयित्वा ह्येवार्थः	काल्याणः	४४१
दर्शयित्वा ह्येवार्थः	वसनाः	१३९
दर्श स्थानानि दृष्टव्यं	काल्याणः	५२९
दर्श स्थानानि दृष्टव्यं	मनुः	४९७
दर्शानामपि चैतेषां	बृहस्पतिः	९
दर्शानि तु यन्त्राः	वसनाः	४३४
दर्शाद् दर्शनमीश्वरी	नारदः	३४४
दर्शाद्येवार्थः तैर्लभं	काल्याणः	३५७
दर्शादेव दर्शनमीश्वरी	वसनाः	३५७
दर्शकप्रत्ययस्यार्थः	वाङ्मन्यः	६४४

संस्कृत-संज्ञा: १२३४५६७८९१०१११२१३१४१५१६१७१८१९२०२१२२२३२४२५२६२७२८२९३०३१३२३३३४३५३६३७३८३९४०४१४२४३४४४५४६४७४८४९५०५१५२५३५४५५५६५७५८५९६०६१६२६३६४६५६६६७६८६९७०७१७२७३७४७५७६७७७८७९८०८१८२८३८४८५८६८७८८८९९०९१९२९३९४९५९६९७९८९९

अर्थः	अनुवर्तमान	प्रमाण
दशैव सुतपुत्रं तु	देवताः	३२६
इत्युनिवर्तयैस्तु त्वं	मनुः	११६
दह पादक पादं त्वं	पित्राणां	१८३
दातव्यं वाच्यवेत्तायात्	मनुः	१५९
दाताऽन्वेतद्विनां	सुहृत्पतिः	२४७
दातव्यद्वयमर्थश्च	नारदः	२५१
दातव्येदात्मनो प्राहुः	अहोमः	२६०
दातव्येकं मातव्येकं	सुहृत्पतिः	८४
दानोदुस्तथा दातात्	काम्यवन्दः	१३०
दानं क्षीरिद्विद्वेय	माह्वजः	२५८
दानं कुलीनं कथ्यते	काम्यवन्दः	७
दानः कुलीनो कथ्यते	व्यासः	६
दायमेवमप्यसं तु	नारदः	१०८
दायस्तु दानं नानं	वाङ्मन्यवः	३१३
दायस्तु योगमन्यं	व्यासः	२३४
दायस्तु योगमन्यं	व्यासः	२३५
दायस्तु योगमन्यं	वाङ्मन्यवः	६७
दायः पणमिहोद्वेगं	मनुः	१५८
दायः भूतिवद्वर्गं	नारदः	३१३
दायनाम इति श्रुते	नारदः	४०६
दायनामं विनाये तु	काम्यवन्दः	४४६
दायदिनो न तदायत्	वाङ्मन्यवः	४४२
दायधीनस्तथा तर्गः	मनुः	३९०
दायश्च दुष्ठाः सर्वस्य	काम्यवन्दः	१८८
दायधारणस्तथा	काम्यवन्दः	१०४

शब्ददि	अन्वयार्थान्वय	प्रमाण
दास्यदास विमुचयेत	नारदः	६०६
दासमिच्छतिष्य दास	अनापरीतः	१०८
दासन्मात्रं न दास्यति	वृद्धनाः	६११
दासास्तान्मन्त्रयति	मन्त्राः	९४
दासीमुताभ दासाः सन्तु	सुहृत्पतिः	६०८
दासेनोडा रक्षदासी वा	कात्यायनः	६०८
दासोऽप्यो बलिः सुदी	वृद्धनाः	११०
दास्येति दि सुहोऽन्तो	कात्यायनः	६१२
दास्यं वा दासदास्यं वा	सन्तुः	४३१
दिनन्तराद्गच्छति चेत्	कात्यायनः	४८
दिनन्ते गमयेद्वा	सुहृत्पतिः	६१३
॥दिनन्ते	नौतः	६१२
॥दिनन्ते	निष्पुः	६१२
दिनन्तार्थेण सन्तु	सुहृत्पतिः	६०३
दिनमेकस्य द्वे वा	अनापरीतः	४७
दिनस्य तु द्वे	विनाशः	१४२
दिवसस्वात्मं स्वम्	कात्यायनः	४
दिवा कृते कार्येभ्यो	नारदः	७४
दिवा कृते कार्येभ्यो	सुहृत्पतिः	७४
॥दिवा पण्डित	निष्पुः	६१५
दिन्यमदानुभितं	नारदः	१४४
दिन्यमदानुभितं स्व	कात्यायनः	१२५
दिन्यमदानुभितं वादी	सुहृत्पतिः	७४
दिन्यं तु कार्येभ्यः	सुहृत्पतिः	१४६
दिन्यं अनापरीत	विनाशः	१४६

सर्गादि	अक्षरसंख्या	श्लोकानि
द्विध्वान्नेत्यानि सर्गाणि	पिताम्हः	१४०
द्विध्वे तु कूर्वाण्यहाम्नां	नादात्मः	११८
द्विध्वेषु सर्वेष्वर्थाणि	प्रजापतिः	१४८
द्विध्वेर्बिद्युद्वो नोक्तः स्यात्	नारदः	११९
द्विध्वेः कार्यं परोक्षेन	बृहस्पतिः	४४
दीनत्वापविविशेभ्यः	स्तुः	१९१
दीनत्वापविविशेदु	रक्षः	१९०
दीनमानं न गुह्यति	नारदः	११८
दीनमानं न गुह्यति	वाङ्मनस्वः	११९
दीर्घकुतिलरोमाणां	नारदः	१८९
दीर्घाजनि कपाटदेशं	स्तुः	१११
दुर्गन्धये गृहं कुर्वाद्	बृहस्पतिः	१
दुर्गन्धः पादपेक्षोरान्	पिताम्हः	१४८
दुर्गन्धः क्षापयेच्छूलं	पिताम्हः	१४८
दुर्गन्धस्तुगुर्गन्धः	वाङ्मनस्वः	१११
दुर्गन्धे धर्मकार्यं च	वाङ्मनस्वः	४६९
दुर्गन्धे गच्छन्मते	प्रजापतिः	१४६
दुष्टेषु तेषु तद्वत्	बृहस्पतिः	९०
दुष्टिर्दुष्टं मन्त्रेणैव	कालामरः	९४
दुष्टिवाट्टचर्मिणां च	नारदः	४००
दुष्टिर्द्वानामात्रे तु	कात्यायनः	४६३
दुष्टिर्द्वानामात्रे तु	कात्यायनः	४६६
दुःखमुत्पादयेद्यस्तु	वाङ्मनस्वः	४६९
दुःखिता यत्र दायकं	कात्यायनः	११९
दुःखे च शोभितोऽपदि	वाङ्मनस्वः	४६६

अर्थानि	अन्यवर्णनम्	पुनरिति
दुःखेन न हि धर्मन्ते	वाङ्मनसः	६२७
दुःखेन परिहृत्यार्थो	दुःखस्पतिः	६०३
दुःखं साधितं धर्मं	कालापनः	६६
दुःखिनाः सन्तु दयानि	पितामहः	६९०
दुःखिते गर्हितः सग्री	दुःखस्पतिः	६३
दुःखं गृहीत्वा सन्दर्शितः	व्यासः	६६३
दुःखिते विद्वत्कल्प	कालापनः	६८९
दुःखान्ते विविधा भावाः	नारदः	६२
दुःखमनं विमज्जयेत्	ब्रह्मपतिः	६९७
दुःखमना विमज्जन्ते	दुःखस्पतिः	६९७
दुःखमना विमज्जन्ते	दुःखस्पतिः	६८९
दुःखाद् अहिंसनः व्यासः	वाङ्मनसः	६९३
दुःखयोगश्चान्वयः	व्यासः	६९१
दुःखानुभूतमात्रं	नारदः	६७
दुःखं त्वं लुप्तं देवं	कालापनः	६१
दुःखं ज्योत्स्नं ज्ञानं	माहात्म्यः	५९८
दुःखं त्वं त्वं क्षुब्धं	माहात्म्यः	५९८
दुःखं चोच्छ्रितं ज्ञानं	नारदः	५३९
दुःखं प्रतिश्रुतं देव	वाङ्मनसः	५९९
दुःखं त्वमेति धर्मं	कालापनः	६६६
दुःखं वा निःसन्दर्भं	दुःखस्पतिः	६३४
दुःखताः क्षणमासीत्	कालापनः	६८३
दुःखदतां प्रतिनिर्वा	व्यासः	६९३
दुःखताः क्षणमासीत्	दुःखस्पतिः	६९८
दुःखताः क्षणमासीत्	नारदः	५०९

शब्दार्थः	संस्कृतशब्दः	प्राप्तिः
देवदत्तमन्त्रादिभिः	मनुः	११३
देवदत्तमन्त्रे नमो	नमोऽस्तुतः	२७०
देवदत्तमन्त्रे दोषः	समुदायः	४१
देवदत्तमन्त्रेन	सुदृष्टः	२७०
देवदत्तमन्त्रेन	वसिष्ठः	२८७
देवदत्तमन्त्रेन	प्रजापतिः	१६८
देवदत्तमन्त्रेन	पञ्चमन्त्रः	१८१
देवी नार्थं न वदति	नमः	२०
देवदेवमन्त्रेन	सुदृष्टः	१५०
देवदत्तमन्त्रेन	सुदृष्टः	१२०
देवदत्तमन्त्रेन	सुदृष्टः	१२०
देवदत्तमन्त्रेन	सुदृष्टः	१८
देवदत्तमन्त्रेन	विश्वः	१४०
देवदत्तमन्त्रेन	नमः	१२४
देवदत्तमन्त्रेन	नमः	४८३
देवदत्तमन्त्रेन	सुदृष्टः	४८५
देवदत्तमन्त्रेन	नमः	२६१
देवदत्तमन्त्रेन	नमः	१३८
देवदत्तमन्त्रेन	पञ्चमन्त्रः	५१४
देवदत्तमन्त्रेन	पञ्चमन्त्रः	२१३
देवदत्तमन्त्रेन	नमः	२५
देवदत्तमन्त्रेन	मनुः	५०६
देवदत्तमन्त्रेन	नमः	१८
देवदत्तमन्त्रेन	सुदृष्टः	८१
देवदत्तमन्त्रेन	नमः	८५

अर्थानि

समवर्तमान

लक्षण

यने द्युभिरे चरिः	हारीतः	२१२
यामानि दश केवः	यनुः	१९३
यौदुमताया सोमः	बृहस्पतिः	१५०
यस्यभाना यमवः	यमवस्यवः	९७
यस्यवका रूपतेः	यनुः	७
यस्यवका रूपतेः	यनुः	६
यस्यवकायमाम्	यमवस्यवः	७
यस्यवकं पुराकृत	यमवः	१८
यस्यवकानुसारेण	यमवस्यवः	३
यस्यवकानुसारेणः	यमवः	२०
यस्यवकानुसारेणः	यमवस्यवः	४
यस्यवकानुसारेणः	यमवः	१८
यस्यवकानुसारेणः	यमवः	६२
यस्यवकानुसारेणः	यनुः	७१
यस्यवकानुसारेणः	यनुः	१९९
यस्यवकानुसारेणः	यमवः	१८४
यस्यवकानुसारेणः	यमवस्यवः	१५३
यस्यवकानुसारेणः	यनुः	२८९
यस्यवकानुसारेणः	यमवः	५२५
यस्यवकानुसारेणः	यनुः	३
यस्यवकानुसारेणः	बृहस्पतिः	१८८
यस्यवकानुसारेणः	बृहस्पतिः	१९९
यस्यवकानुसारेणः	यनुः	२५२
यस्यवकानुसारेणः	यमवः	१
यस्यवकानुसारेणः	बृहस्पतिः	४८८

अर्थः	पदार्थः	श्रुतिः
नयेपुरेते लोमानं	वाङ्मयः	२६४
न येतिपतिपुत्रान्	वाङ्मयः	२६०
नर्मन्नालोप एव	गृहस्पतिः	२८१
नो देवदेवोत्तमं	नारदः	३१०
न लक्ष्मणेपुत्रोद्यो	वाङ्मयः	३२०
न लक्ष्मणे लक्ष्मणाः	गृहस्पतिः	३०६
न केचनं वस्तुनं	कात्यायनः	३४
न केचनं सिद्धिनालोति	नारदः	९०
न केचनं सिद्धिनालोति	गृहस्पतिः	८९
न केचनं सिद्धिनालोति	व्यासः	८९
न लोहविस्मिनालोति	विश्वामित्रः	१४६
न वरुणे प्रपन्नः	व्यासः	२३२
न वरुणे वा वरुण	गृहस्पतिः	१०२
न विषं वाङ्मये दद्यात्	द्वारीयः	१४५
न वृद्धिः क्षीयत्तमानं	नारदः	२२०
न वृद्धिः क्षीयते जामे	संयतः	२३२
न वृद्धिर्द्विस्तोति	मातङ्गः	२५९
न वृद्धो न विदुर्निधो	मनुः	१०४
न शरीरो वाङ्मयः	कात्यायनः	३२५
न शरीराः स्मृतः वाङ्मयः	वसः	३२५
न क्षीयते न विदुस्तः	मनुः	१०४
नक्षत्रान्धैरने काळं	गृहस्पतिः	२५१
नो ह्येवं . . .	कात्यायनः	३२४
नो देवो राजा वा	वैश्वामित्रः	२६८
नो वरं मनुष्ये	नारदः	१

मन्त्रि

मन्त्रि

३५१

मन्त्रि मन्त्रि	मन्त्रि	३५१
मन्त्रि देवो विनायक	मन्त्रि देवो विनायक	३५१
न स तं प्राप्नुयात्कर्म	मन्त्रि	३५१
न स राज्याधिक्येऽस्त्वयः	मन्त्रि	३५१
न संभारं सत् कर्मि	मन्त्रि	३५१
न साक्षी नृपतिः कार्यः	मन्त्रि	३५१
न सा देवो न सा विष्णवे	मन्त्रि	३५१
न सामन्तैर्न सत्त्वमैः	मन्त्रि	३५१
न सामन्तैर्न सत्त्वमैः	मन्त्रि	३५१
न सा वामा यत्र न सन्ति वृद्धाः	मन्त्रि	३५१
न स्वामी न च वे सत्त्वः	मन्त्रि	३५१
न हीनवर्णा युष्मि	मन्त्रि	३५१
न हीनेन विना भोर	मन्त्रि	३५१
मन्त्रि राधा कलटे तु	मन्त्रि	३५१
मन्त्रि राधा कलटे सत्त्वः	मन्त्रि	३५१
मन्त्रिनिन्दे इत्या	मन्त्रि	३५१
मन्त्रिनिन्दे मन्त्रि	मन्त्रि	३५१
मन्त्रिनिन्दे नाव एकोऽस्ति	मन्त्रि	३५१
मन्त्रिनिन्दे सत्त्वः	मन्त्रि	३५१
मन्त्रिनिन्दे च गृहीतात्	मन्त्रि	३५१
मन्त्रिनिन्दे दूतैस्तन्मा	मन्त्रि	३५१
मन्त्रिनिन्दे दूतैस्तन्मा	मन्त्रि	३५१
मन्त्रिनिन्दे न नृपत्यः	मन्त्रि	३५१
मन्त्रिनिन्दे नाव एकोऽस्ति	मन्त्रि	३५१
मन्त्रिनिन्दे नाव एकोऽस्ति	मन्त्रि	३५१

[illegible]

वर्णनं	वचनार्थवचन	उदाहरणं
नित्यकर्मोपरोधस्तु	कालावयवः	३६
नित्यं देवानि दिव्यनि	नित्यवदः	१४४
नित्यं स्थितस्ते ह्येव	नित्यः	११४
नित्यं तत्त्वतः	नित्यः	५३३
नित्यं तत्त्वतः	नित्यः	५३३
नित्यः कृष्णः प्रोक्तः	कृष्णवर्णः	५४६
नित्योऽप्यवयवे वस्तु	नित्यवदः	१४३
नित्योऽप्यवयवः वस्तु	नित्यवदः	३१५
नित्योऽप्यवयवः वस्तु	नित्यवदः	३०
नित्यो वस्तु कर्मवदः	कर्मवचनः	५९५
नित्यो वस्तु कर्मवदः	नित्यः	३०
नित्यो वस्तु कर्मवदः	नित्यः	५०१
नित्यो वस्तु कर्मवदः	नित्यः	५४६
नित्यो वस्तु कर्मवदः	नित्यवर्णः	३४
नित्यो वस्तु कर्मवदः	नित्यवर्णः	३८
नित्यो वस्तु कर्मवदः	नित्यवर्णः	५९०
नित्यो वस्तु कर्मवदः	नित्यवर्णः	५४८
नित्यो वस्तु कर्मवदः	नित्यवर्णः	५९८
नित्यो वस्तु कर्मवदः	नित्यवर्णः	१५१
नित्यो वस्तु कर्मवदः	नित्यवर्णः	५९०
नित्यो वस्तु कर्मवदः	नित्यवर्णः	५९९
नित्यो वस्तु कर्मवदः	नित्यवर्णः	८५
नित्यो वस्तु कर्मवदः	नित्यवर्णः	१
नित्यो वस्तु कर्मवदः	नित्यवर्णः	४९
नित्यो वस्तु कर्मवदः	नित्यवर्णः	४९

अर्थः	अथवाचस्पतिभ्यः	अर्थः
पञ्चार्थे तस्य वा नान्ये	हृदयः	२०२
पञ्चाक्षरान्तुला द्वेष्टः	वरदराजः	२१८
पञ्चाक्षरं भवेत्तदः	कात्यायनः	४९७
पञ्चाक्षरपरिच्छेदं भूतः	आप्तः	१६२
पञ्चाक्षरी वाचस्पतिः	नारदः	१७०
पञ्चाक्षराभ्यामर्थाद्	बृहस्पतिः	१०५
पञ्चाक्षरार्थेऽर्थात्	कात्यायनः	२५५
पञ्चाक्षरं नान्ये वाचस्पतिः	नारदः	४७
पञ्चोन्मादाः समस्तपदाः	नारदः	२८३
पञ्चोन्मादाः सुवर्णपदाः	नारदः	२९६
पञ्चोन्मादाः सुवर्णपदाः	नारदः	४०८
पञ्चोन्मादाः सुवर्णपदाः	कात्यायनः	२९८
पञ्चोन्मादाः सुवर्णपदाः	मित्रः	२१७
पञ्चोन्मादाः सुवर्णपदाः	पुत्रः	२९०
पञ्चोन्मादाः सुवर्णपदाः	वरदराजः	२१८
पञ्चोन्मादाः सुवर्णपदाः	पुत्रः	४०८
पञ्चोन्मादाः सुवर्णपदाः	कात्यायनः	२०७
पञ्चोन्मादाः सुवर्णपदाः	नारदः	२९१
पञ्चोन्मादाः सुवर्णपदाः	कात्यायनः	२३१
पञ्चोन्मादाः सुवर्णपदाः	बृहस्पतिः	२१२
पञ्चोन्मादाः सुवर्णपदाः	आप्तः	२४०
पञ्चोन्मादाः सुवर्णपदाः	वाचस्पतिः	२११
पञ्चोन्मादाः सुवर्णपदाः	नारदः	४८४
पञ्चोन्मादाः सुवर्णपदाः	नारदः	२९२
पञ्चोन्मादाः सुवर्णपदाः	नारदः	४८९

अर्थः	अनुवर्णनम्	पृष्ठः
वर्तिताः वर्तितादर्थं	देवताः	४२१
वर्तितादिभूतार्थैः	प्रवापतिः	१२
वर्तितासाधिसम्बन्धः	वाङ्मन्यः	१०७
वर्तिनघः प्रभुः क्षीणः	स्वल्पन्तः	३३
वर्तिन्यः स्मृते नार्था	नारदः	३८१
वर्तिन्येन भाव्यं तां	कात्यायनः	३२५
वर्ति या नातिवर्ति	कृष्णवर्तिः	३२०
वर्तिः सुतः पितृ भ्राता	प्रातः	३२१
वर्ती दुहितश्च	वाङ्मन्यः	३५८
वर्ती दुहितार्थैः	वाङ्मन्यः	३५०
वर्ती भर्तुर्नारी	कात्यायनः	३५०
वर्त्यैश्च दद्यात्तुल्यं	कर्मसुः	३४८
वर्त्या संश्लेषे सार्धं	भक्तिताः	३२३
वर्त्यो जीवति यः क्षीयति	स्तुः	३४८
वर्त्यो जीवति वृत्त्याः	स्तुः	३४५
वर्त्यो भो प्रवृत्तार्थः	कात्यायनः	३२५
वर्त्यं कायमते वपुः	कृष्णवर्तिः	८४
वर्त्यप्रतिष्ठेतिताम् स्वाम्	कात्यायनः	११२
वर्त्यः क्षीयतिस्तु	वमः	५१५
वर्त्ये क्षीये वृत्तिः कार्यं	नारदः	३२७
वर्त्ये सामन्तिनाम्ने	वाङ्मन्यः	३२३
वर्त्ये विद्येन वृत्तार्थः	कर्मसुः	३१८
वर्त्येनैव कर्तुं तु	नारदः	३०१
वर्त्येनैव सत्तुल्यः	प्रवापतिः	३०५
वर्त्येनैव वे केचित्	कात्यायनः	५००

अर्थानि	अथशतानिर्वचः	पुनरिति
परतन्त्रास्तु ये केचित्	वास्तव्यः	२१२
परतन्त्रास्तु ये केचित्	वास्तव्यः	२३१
परतो व्यसङ्गः	वास्तव्यः	२२६
परत्र दीर्घं धर्मिणं	वास्तव्यः	७
परदागमिर्धर्मिणं	वस्तुः	४००
परदेशस्य दशकं	वास्तव्यः	३३९
परिपूर्वाः क्षिप्तः सर्वाः	वास्तव्यः	२६१
परमत्तमद्वयेन	वास्तव्यः	४४४
परमूनि इन्द्रं कुतः	वास्तव्यः	३७१
परमूनी गृहं गत्वा	वास्तव्यः	३१९
परमृष्टान्तेन परमात्	वास्तव्यः	२८६
परमस्त्वय धर्मं	वस्तुः	३६९
परस्परजनीकान्ते	स्वयम्भूतम्	४६२
परस्परनिष्ठद्वयं	विशेषः	१४०
परस्परं इत्यादि	गुरुस्त्रीः	४९१
परं पञ्चममूर्तं	विशेषः	२८६
परार्थं विविक्तं द्वयं	स्वातः	३५९
परार्थवादी द्वयः स्वात्	द्वितीयः	३४
परिच्छेदेन पूर्णः स्वात्	व्यासः	२१९
परिच्छेदे परिच्छेदे	वास्तव्यः	३९१
परिचारकपत्नी च	वास्तव्यः	३०९
परिजान्ताः कृताङ्गान्तु	परः	४९९
परिभाष्य परा क्षेत्रं	मन्त्रः	३६३
परिच्छेदे तु व्यासः	वास्तव्यः	३४६
परिमाणं स्वस्वयं च	द्वितीयः	२१२

अर्थः	अनुपमः	पङ्क्तिः
परिहृतिः सज्जतीय	अपराधः	३४७
परिहृतिः कुतो दाने	कालावनः	३५०
परिहृतिः सज्जतीयः	वाहनस्यः	७०
परिहृतिः निमित्तम्	प्रवापतिः	१४९
परिहृतिः सज्जतीयः	सुदृष्टिः	१८१
परिहृतिः सज्जतीयः	कालावनः	३४८
परिहृतिः सज्जतीयः	कालावनः	३४८
परिहृतिः सज्जतीयः	पितामहः	१८९
परिहृतिः सज्जतीयः	नादः	३४८
परिहृतिः सज्जतीयः	वाहनस्यः	१३३
परिहृतिः सज्जतीयः	पदविशेषः	२५८
परिहृतिः सज्जतीयः	मनुः	१९३
परिहृतिः सज्जतीयः	वाहनस्यः	१९४
परिहृतिः सज्जतीयः	कालावनः	३५०
परिहृतिः सज्जतीयः	वाहनस्यः (१)	३५०
परिहृतिः सज्जतीयः	कालावनः	३५८
परिहृतिः सज्जतीयः	गौतमः	१५२
परिहृतिः सज्जतीयः	नादः	४०३
परिहृतिः सज्जतीयः	नादः	११८
परिहृतिः सज्जतीयः	मनुः	११८
परिहृतिः सज्जतीयः	मनुः	३२२
परिहृतिः सज्जतीयः	मनुः	४९६
परिहृतिः सज्जतीयः	मनुः	३२५
परिहृतिः सज्जतीयः	मनुः	४९६
परिहृतिः सज्जतीयः	मनुः	२८९

अर्थानि	अथवागमिनीयः	अर्थानि
पञ्चाशतेन दातव्यं	विष्णुः	२३०
पञ्चादशपेठ वसिष्ठाचार्य	बभ्रुः	४२७
पञ्चादशे सप्ताऽऽत्मीये	वासिष्ठायनः	२५६
पञ्चाशः सोऽज्यसत्कारी	नारदः	६४
पञ्चाशः सोऽज्यसत्कारी	नारदः	४९२
पश्चिमे नगरके तिष्ठन्	ब्रह्मपतिः	१५६
पश्चतोऽन्वैतया कुल	व्यासः	१३१
पश्चतो कुलो भूमेः	वाङ्मनसकथः	१३३
पश्चत्तन्मन्त्र दत्तः	वासिष्ठायनः	१३८
पञ्चाशत्पञ्चविंशतीनां	बृहस्पतिः	१०
पञ्चाशत्सर्वं सृज्य वा	वासिष्ठायनः	४९७
पाणिमहामन्त्राभ्या	नारदः	३७८
पाणिमहामन्त्राभ्याम्	वनः	३८७
अथवागमिनीयः	वापसन्मन्त्रः	३९३
पाणिमहामन्त्रः नन्ताः	बभ्रुः	३८९
पाण्डुरोऽन्वयेन फलेके	बृहस्पतिः	१२४
पाण्डुरोऽन्वयेन फलेके	बभ्रुः	४९३
पाण्डुरोऽन्वयेन फलेके	वासिष्ठायनः	४९५
पाण्डुरोऽन्वयेन फलेके	बभ्रुः	३९०
पाण्डुरोऽन्वयेन फलेके	वासिष्ठायनः	१७
पाण्डुरोऽन्वयेन फलेके	वासिष्ठायनः	१७
पाण्डुरोऽन्वयेन फलेके	बभ्रुः	३८९
पाण्डुरोऽन्वयेन फलेके	नारदः	१५६
पाण्डुरोऽन्वयेन फलेके	बृहस्पतिः	३९८
पाण्डुरोऽन्वयेन फलेके	नारदः	१७५

श्लोकि	प्रत्ययवर्तमान	श्लोकि
वापोपपावनकाः	मनुः	४८८
पाप्यः मिच्छते वाऽऽस्तुतो	कात्यायनः	१७८
पास्त्यस्तुतं प्रोक्तं	बृहस्पतिः	४८९
पास्त्यस्तुतं चेति	कात्यायनः	७६
पास्त्यस्तुतं चेति	नारदः	५१७
पास्त्यं मन्त्रं प्रोक्तं	बृहस्पतिः	४८९
पास्त्ये कृतकारणे	बृहस्पतिः	३९
पास्त्ये च बह्विधादे	मन्त्रावकः	७८
पास्त्ये प्रामथ्ये	व्यासः	३२५
पास्त्येवादिनाको तु	बृहस्पतिः	३२४
पास्त्येवा समस्तितु	बृहस्पतिः	५३२
पास्त्येवास्तुतोमी तु	पातञ्जल्यः	३२८
पातः शास्त्री मनेवत	नारदः	३२७
पातो चेत्तं च ते मोक्ष्य	पातञ्जल्यः	३३०
पातञ्जल्येवास्तेति	नारदः	५२३
पातञ्जल्येवास्तेति	नारदः	५३१
पितृं तु दण्डेऽस्ते	प्रजापतिः	१६१
पितृल्लय वाचमि	कात्यायनः	३२७
पितृं प्रोचते वेदे	पातञ्जल्यः	३५७
पितृपुत्री पुत्र	देवतः	४१२
* पितृपुत्रीपुत्रः	हारीतः	४०७
पितृपुत्रीपुत्रः सुहृन्मात्र	मनुः	५२७
पितृ चेत्	विष्णुः	४०५
पिता दण्डस्त्वं कर्म	नारदः	३८९
पिता पिताश्वो वस्य	व्यासः	१३०

अर्थार्थ	संस्कृतशब्दार्थ	संख्या
अभिज्ञा विभक्ता	विभक्तुः	४२२
विज्ञा विभक्तमानस	सुतुः	१०९
विज्ञा सत् विभक्ता ये	सुतुस्त्विति	४२२
विज्ञे न दद्याच्छ्रुतं तु	सुतुः	२८५
विज्ञे सुतुगुणं दत्तं	स्वातुः	२९०
विज्ञे तु विभक्ता ये	नातुः	४१६
विज्ञोऽप्येव चातुः	सुतुस्त्विति	४००
विज्ञोऽप्येव विभक्तान्	सुतुस्त्विति	१२५
विज्ञोऽप्येव विभक्तान्	नातुः	१२५
विज्ञोऽप्येव विभक्तान्	सुतुः	१२५
विज्ञोऽप्येव विभक्तान्	सुतुः	२०५
विज्ञोऽप्येव विभक्तान्	द्वितीयाः	१४५
विज्ञोऽप्येव विभक्तान्	द्वितीयाः	१२१
विज्ञोऽप्येव विभक्तान्	कात्यायनः	१८८
विज्ञोऽप्येव विभक्तान्	कात्यायनः	१८
विज्ञोऽप्येव विभक्तान्	कात्यायनः	२५७
विज्ञोऽप्येव विभक्तान्	सुतुः	४३५
विज्ञोऽप्येव विभक्तान्	देवताः	२२५
विज्ञोऽप्येव विभक्तान्	नातुः	४११
विज्ञोऽप्येव विभक्तान्	सुतुस्त्विति	१८९
विज्ञोऽप्येव विभक्तान्	कात्यायनः	४५५
विज्ञोऽप्येव विभक्तान्	कात्यायनः	४५५
विज्ञोऽप्येव विभक्तान्	कात्यायनः	५२२
विज्ञोऽप्येव विभक्तान्	सुतुः	४३५
विज्ञोऽप्येव विभक्तान्	नातुः	४२५

अर्थानि	अथवाङ्मयनिर्णयः	संख्या
पुनश्चापि तु दुर्दिता	नारदः	४५१
पुनर्दिदरये चापि	द्विकलः	४७०
पुनस्तथोदय प्रोक्त	सुहस्पतिः	४२९
पुनश्चापि कृतार्थं तु	सुतः	४३८
पुनै तु अविता ये स्युः	सुहस्पतिः	१०७
पुनस्तद्विचित्रेण	सुहस्पतिः	४२२
पुनोऽसतोः क्षीयन्तिनोः	नारदः	२६३
पुनर्द्विकलितं तालं	नारदः	२६१
पुनर्द्विः अथवा प्रोक्त	नारदः	२६१
पुनस्तद्विचित्रेण	विश्वम्भः	१७३
पुनस्तं दृष्टयेदपि	भ्यासः	१६३
पुनः पञ्चद्विकलितं	नारदः	२६२
पुनश्चपुनोऽपिने कृते	अनामकः	४५९
पुनश्च स्वाङ्गप्रतिरिक्तः	नारदः	१७८
पुनश्चिद्विकलितेन	नारदः	१७८
पुनश्चान्तमेदः	नारदः	१२३
पुनश्चपि च वदति	सुहस्पतिः	१६९
पुनश्चः समित् क्षीयन्ति	सुहस्पतिः	९२
पुनश्च क्षीयन्ति	सुहस्पतिः	५२८
पुनश्च क्षीयन्तिः स्यात्	अनामकः	२७
पुनश्च क्षीयन्तिः स्यात्	पञ्चमल्लः	५१५
पुनश्चक्षीयन्तिः स्यात्	अनामकः	१३
पुनश्चक्षीयन्तिः स्यात्	अनामकः	७९
पुनश्चक्षीयन्तिः स्यात्	अनामकः	१३
पुनश्चक्षीयन्तिः स्यात्	अनामकः	१०४

अर्थार्थः	अथवाचस्पतिनिर्णयः	अर्थार्थः
पूर्वाह्नि क्षीयते देवो	प्रभातः	१७४
पूर्वाह्नि सर्वदिग्गन्ता	मातः	१७५
पूर्वाह्नि सर्वदिग्गन्ता	प्रभातः	१७६
पूर्वाह्नि सोमवासस्य	मातः	१७८
पूर्वाह्नि तु अथवाचस्पति	विष्णुः	१७९
पूर्वाह्नि वदेद्यः स	बृहस्पतिः	१८०
पूर्वाह्नि तु विष्णोः	अथवाचस्पति	१८१
पूर्वाह्निवासस्य दद्या	दद्याः	१८२
पूर्वाह्निचिति अथवाचस्पति	अथवाचस्पति	१८३
पूर्वाह्नि पूर्ववत् अथवाचस्पति	अथवाचस्पति	१८४
पूर्वाह्निवासस्य अर्थः	प्रभातः	१८५
पूर्वाह्निवासस्य अर्थः	अर्थः	१८६
पूर्वाह्निवासस्य अर्थः	अर्थः	१८७
पूर्वाह्निवासस्य अर्थः	अर्थः	१८८
पूर्वाह्निवासस्य अर्थः	अर्थः	१८९
पूर्वाह्निवासस्य अर्थः	अर्थः	१९०
पूर्वाह्निवासस्य अर्थः	अर्थः	१९१
पूर्वाह्निवासस्य अर्थः	अर्थः	१९२
पूर्वाह्निवासस्य अर्थः	अर्थः	१९३
पूर्वाह्निवासस्य अर्थः	अर्थः	१९४
पूर्वाह्निवासस्य अर्थः	अर्थः	१९५
पूर्वाह्निवासस्य अर्थः	अर्थः	१९६
पूर्वाह्निवासस्य अर्थः	अर्थः	१९७
पूर्वाह्निवासस्य अर्थः	अर्थः	१९८
पूर्वाह्निवासस्य अर्थः	अर्थः	१९९
पूर्वाह्निवासस्य अर्थः	अर्थः	२००

अर्थः

अनुबन्धः

अर्थः

प्रकाशकः सुविः

सुविः

२७४

प्रकाशकः सुविः

सुविः

२७५

प्रकाशकः सुविः

सुविः

२७६

प्रकाशकः सुविः

सुविः

२७७

प्रकाशकः सुविः

सुविः

२७८

प्रकाशकः सुविः

सुविः

२७९

प्रकाशकः सुविः

सुविः

२८०

प्रकाशकः सुविः

सुविः

२८१

प्रकाशकः सुविः

सुविः

२८२

प्रकाशकः सुविः

सुविः

२८३

प्रकाशकः सुविः

सुविः

२८४

प्रकाशकः सुविः

सुविः

२८५

प्रकाशकः सुविः

सुविः

२८६

प्रकाशकः सुविः

सुविः

२८७

प्रकाशकः सुविः

सुविः

२८८

प्रकाशकः सुविः

सुविः

२८९

प्रकाशकः सुविः

सुविः

२९०

प्रकाशकः सुविः

सुविः

२९१

प्रकाशकः सुविः

सुविः

२९२

प्रकाशकः सुविः

सुविः

२९३

प्रकाशकः सुविः

सुविः

२९४

प्रकाशकः सुविः

सुविः

२९५

प्रकाशकः सुविः

सुविः

२९६

प्रकाशकः सुविः

सुविः

२९७

प्रकाशकः सुविः

सुविः

२९८

अर्थः	संज्ञा	प्रमाण
प्रतिपक्षोपपन्नः	नारदः	५२३
प्रतिपक्षः प्रकाशः स्वात्	वाङ्मन्यः	२२२
प्रतिपक्षे न वृत्ते न	वाङ्मन्यः	८८
प्रतिपक्षे न्यवस्थान	वाङ्मन्यः	३५१
प्रतिपक्षितु हा ज्ञेया	नृदत्तः	६६
प्रतिपक्षी न ज्ञातृत्व	वाङ्मन्यः	११३
प्रतिपक्षी ज्ञेया	वाङ्मन्यः	२६०
प्रतिपक्षी सुतन्त्र	न्यवस्थः	२३२
प्रतिपक्षितो यत्	वाङ्मन्यः	२२०
प्रतिपक्षितो नृदत्तः	वाङ्मन्यः	१५४
*प्रतिपक्षितो	नृदत्तः	५१०
प्रतिपक्षितो नृदत्तः	नृदत्तः	५
प्रतिपक्षी न्यवस्थी वा	नारदः	२२५
प्रतिपक्षितो न्यवस्थी	नारदः	५०३
प्रतिपक्षितो न्यवस्थी	वाङ्मन्यः	५१२
प्रतिपक्षी न्यवस्थी	नारदः	*२८८
प्रतिपक्षी न न्यवस्थः स्वात्	नृदत्तः	३५
प्रतिपक्षी न्यवस्थी	नारदः	३०७
प्रतिपक्षितो न्यवस्थी	नारदः	२२३
*प्रतिपक्षितो न्यवस्थी	नारदः	२२३
*प्रतिपक्षितो न्यवस्थी	नारदः	२२३
प्रतिपक्षी न्यवस्थी	वाङ्मन्यः	३२२
प्रतिपक्षी न्यवस्थी	नारदः	११
प्रतिपक्षी न्यवस्थी	नृदत्तः	५
प्रतिपक्षी न्यवस्थी	नृदत्तः	५

शब्दार्थः	व्याख्यात्मिका	पङ्क्तिः
प्रदातव्या प्रदानेन	समुत्पन्नस्य	७६
प्रदानं चैवञ्चया कुर्वन्	व्यासः	४११
प्रदानं विप्रस्यै चैव	सुहृत्पतिः	२४५
प्रदाज्योपकृतं राज्ञा	सुहृत्पतिः	५०४
प्रदाय तुल्यं नृपतेः	कात्यायनः	३८८
प्रदीपते तत्पदार्थस्यः	दासीतः	२२४
प्रपञ्च कात्यायनं सुपञ्च	समुः	५१
प्रपञ्चं साधनस्यै	सङ्ग्रहस्यः	२५१
प्रपञ्चितामहः पितामहः	वीर्यामः	४५४
प्रपञ्चे चारिणो देवाः	पितामहः	१८३
प्रमेदमेचं नृपामि	सुहृत्पतिः	९२
प्रमापनस्यैव हि	व्यासः	८९
प्रमापनस्यैव वस्तु	सुहृत्पतिः	१३२
प्रमापनस्यैव वस्तु	व्यासः	१५८
प्रमापनस्यैव नृपि	कात्यायनः	३००
प्रमापनस्यैव नृपि	कात्यायनः	५३
प्रमापनस्यैव नृपि	व्यासः	१३८
प्रमाणं च प्रपञ्चेऽपि	नन्यत्र	२१३
प्रमाणं तत्पदार्थं नृपि	सुहृत्पतिः	२५९
प्रमाणं नैव तत्पदार्थं	व्यासः	९४
प्रमाणं विप्रस्यै सुहितः	सङ्ग्रहस्यः	७४
प्रमादमुत्पन्नस्यैव	सङ्ग्रहस्यः	३२४
प्रमादये प्रमादुत्पन्नं	कात्यायनः	४९७
प्रमादस्य हि सुपदिः	पेटीनसिः	४४१
प्रमादस्यैव विप्रस्यै	कात्यायनः	२२

अर्थः	अनुबन्धः	पङ्क्तिः
प्रसूतं सावपेदर्थं	मनुः	२५२
प्रसोक्तव्याधं सर्वत्र	बुद्धस्पतिः	३४२
प्रसोक्तोऽसति धर्मं	पाञ्चनस्यः	२३८
प्रसोक्तमनैर्धर्मः	माहायः	२६७
प्रसोदितेऽस्ति धर्मः	कालकः	३७७
प्रसक्तव्याधये रक्षति	बुद्धस्पतिः	३९८
प्रसक्तमनस्यधर्मे	कालापरः	५१२
प्रसक्तयेऽप्यधर्मिणा	मनुः	१२२
वर्षिते सौधने इत्ये	अनासक्तः	३६४
प्रसक्तव्याधत् मातुं कुरु	माहायः	३७३
प्रसक्तविते तु	गौतमः	३९४
प्रसक्तवित्ताये तु	बुद्धिस्तन्वत्	१३
प्रसक्तव्यमितं वृद्धं	कालापरः	५००
प्रसक्तव्यमितं वृद्धं	कालापरः	५१२
प्रसक्तव्यमितं वृद्धं	कालापरः	५३१
प्रसक्तव्यमितो यत्र	कालापरः	३९५
प्रसक्त्या रात्रिपुष्टिः	बुद्धस्पतिः	४२४
प्रसक्त्यासमिधिमिध्यायेत्	बुद्धस्पतिः	३५८
प्रसक्त्या कालादुक्तः	कारणः	३८४
प्रसक्त्या कालिधये	कारणः	५०८
प्रसक्त्या कालिधये	पाञ्चनस्यः	५०९
प्रसक्त्या कालिधये	पाञ्चनस्यः	४०३
प्रसक्त्या कालिधये	बुद्धस्पतिः	३०५
प्रसक्त्या कालिधये	बुद्धस्पतिः	३९४
प्रसक्त्या कालिधये	कालापरः	१६५

शब्दार्थः	स्यङ्कारनिर्णयः	प्रमाणं
प्रस्तुतादीपर्यन्तेन	कालाचनः	११९
प्रस्तुतानिप्रस्तुतैव	वाङ्मयः	३१७
प्रस्तुते कृतपदाः	नामदः	४७८
प्रस्तुतेन तु नर्तकः	न्यासः	५१८
प्रस्तुतानाम् विद्या	दण्डः	३९०
प्रस्तुतस्य च मेकारः	कृतः	५११
प्रस्तुतार्थस्य क्षेत्रं च	कालाचनः	५११
प्रतिष्ठितं प्रस्तुतं तत्र	कृतपतिः	९
प्रस्तुतार्थं वाङ्मयं	विष्णुः	१४१
प्रस्तुतार्थविधिप्रतिष्ठा तु	नामदः	९०
प्रस्तुतार्थविधिप्रतिष्ठा वा	कालाचनः	४९
प्रस्तुतार्थे कृतपदी च	कृतपतिः	५१
प्रस्तुतार्थे कृतपदी च	दण्डः	९०
प्रस्तुतार्थे च स विधिः	कृतपतिः	६२
प्रस्तुतस्य तत्त्वित्येव	न्यासः	१११
प्रस्तुतं कारणं कृतपदी	विष्णुः	५७८
प्रस्तुतान् कारयेदानीं	प्रजापतिः	१४९
प्रस्तुतं निष्कलः कृतपदी	प्रजापतिः	१४९
प्रस्तुतार्थेति वाङ्मयं	विष्णुः	१८९
प्रस्तुतः प्रस्तुतं कृतपदी	विष्णुः	१४९
प्रस्तुतार्थविधिप्रतिष्ठा	कृतपतिः	९९
प्रस्तुतार्थविधिप्रतिष्ठा	कृतपतिः	१९
प्रस्तुतार्थविधिप्रतिष्ठा	दण्डः	७
प्रस्तुतार्थविधिप्रतिष्ठा	प्रजापतिः	१५२
प्रस्तुतार्थविधिप्रतिष्ठा	कालाचनः	८९

अर्थः

अनुक्रमः

पृष्ठः

प्रतिवाकोऽयं दण्डः स्यात्

कालावधः

२१

प्रतिवाको नितुलीय

मनुः

११४

प्रतिवाको नृपो बाऽपि

अर्थः

११५

अपराधः नृपतन्त्रं

कालावधः

४९७

अपराधः नृपतन्त्रं

कालावधः

२९२

अपराधः नृपतन्त्रं

कालावधः

१५१

अपराधः नृपतन्त्रं

कालावधः

१५४

अपराधः नृपतन्त्रं

कालावधः

७७

अपराधः नृपतन्त्रं

मनुः

४७८

अपराधः नृपतन्त्रं

मनुः

५१७

अपराधः नृपतन्त्रं

कालावधः

२८५

अपराधः नृपतन्त्रं

कालावधः

२४८

अपराधः नृपतन्त्रं

कालावधः

२४९

अपराधः नृपतन्त्रं

कालावधः

५००

अपराधः नृपतन्त्रं

कालावधः

५११

अपराधः नृपतन्त्रं

कालावधः

१४७

अपराधः नृपतन्त्रं

कालावधः

१५

अपराधः नृपतन्त्रं

कालावधः

४००

अपराधः नृपतन्त्रं

कालावधः

४९४

अपराधः नृपतन्त्रं

कालावधः

१८५

अपराधः नृपतन्त्रं

कालावधः

२९२

अपराधः नृपतन्त्रं

कालावधः

२९४

अपराधः नृपतन्त्रं

कालावधः

४९४

अपराधः नृपतन्त्रं

मनुः

४९५

अपराधः नृपतन्त्रं

कालावधः

१२५

अर्थः

अनुकथाः

अर्थः

कलमुल्लेखद्वारा

नारदः

५१७

कलमुल्लेखद्वारा

नारदः

५१८

कलं पुनः च सामान्यं

कलमात्मनः

५१९

कलं विना लक्ष्मणं

कलमात्मनः

५२०

कलमात्मनः

कलमात्मनः

५२१

कलमात्मनः

कलमात्मनः

५२२

५

कलमात्मनः

कलमात्मनः

५२३

कलमात्मनः

कलमात्मनः

५२४

कलमात्मनः

कलमात्मनः

५२५

कलमात्मनः

कलमात्मनः

५२६

कलमात्मनः

कलमात्मनः

५२७

कलमात्मनः

कलमात्मनः

५२८

कलमात्मनः

कलमात्मनः

५२९

कलमात्मनः

कलमात्मनः

५३०

कलमात्मनः

कलमात्मनः

५३१

कलमात्मनः

कलमात्मनः

५३२

कलमात्मनः

कलमात्मनः

५३३

कलमात्मनः

कलमात्मनः

५३४

कलमात्मनः

कलमात्मनः

५३५

कलमात्मनः

कलमात्मनः

५३६

कलमात्मनः

कलमात्मनः

५३७

कलमात्मनः

कलमात्मनः

५३८

कलमात्मनः

कलमात्मनः

५३९

अनुवन्धाः	३७५
अन्तर्द्वयम्	३७६
अन्तर्द्वयम्	३७७
अन्तर्द्वयम्	३७८
अन्तर्द्वयम्	३७९
अन्तर्द्वयम्	३८०
अन्तर्द्वयम्	३८१
अन्तर्द्वयम्	३८२
अन्तर्द्वयम्	३८३
अन्तर्द्वयम्	३८४
अन्तर्द्वयम्	३८५
अन्तर्द्वयम्	३८६
अन्तर्द्वयम्	३८७
अन्तर्द्वयम्	३८८
अन्तर्द्वयम्	३८९
अन्तर्द्वयम्	३९०
अन्तर्द्वयम्	३९१
अन्तर्द्वयम्	३९२
अन्तर्द्वयम्	३९३
अन्तर्द्वयम्	३९४
अन्तर्द्वयम्	३९५
अन्तर्द्वयम्	३९६
अन्तर्द्वयम्	३९७
अन्तर्द्वयम्	३९८
अन्तर्द्वयम्	३९९
अन्तर्द्वयम्	४००

अर्थः	अथवाचस्पतिविरचितः	कुलम्
ब्राह्मणानां कर्मफलम्	ब्राह्मणकर्मफलम्	१२
ब्राह्मणजन्यकर्मफलम् तु	मनुः	५२१
ब्राह्मणानां श्रमयोगेष्टिहानम्	महामनुः	१२०
ब्राह्मणा लिखितकर्मफलम्	मनुः	१२१
ब्राह्मणाः क्षत्रिय वैश्याः	नारदः	२८
ब्राह्मणी तद्वैश्यान्वा	मनुः	४६३
ब्राह्मणो नापरब्राह्मणेति	नारदः	५१५
ब्राह्मणोऽपि सत्यमर्थम्	नारदः	४८५
ब्राह्मणैवार्थान्वा	मनुः	४६५
ब्राह्मणम् प्रथमस्तेषां	नारदः	५८३
ब्राह्मणं ब्राह्मणं चैव	बृहस्पतिः	१५१
ब्रह्मणि ब्राह्मणं पृथगेष्टम्	मनुः	११०
ब्रह्मपुत्रस्य न ब्रह्मणम्	मनुः	७१

॥

भक्त्यालम्भ निवेद्यः	नारदः	२०४
भक्त्यालम्भेष्टिहानम्	नारदः	२०४
भक्त्यालम्भः सौम्यम्	बृहस्पतिः	३१५
भक्त्यालम्भेष्टिहानम्	शिवः	१०८
भक्त्यालम्भेष्टिहानम्	वाचस्पतिः	३२५
भक्त्यालम्भेष्टिहानम्	नारदः	३०५
भक्त्यालम्भेष्टिहानम्	वाचस्पतिः	२००
भक्त्यालम्भेष्टिहानम्	नारदः	१०५
भक्त्यालम्भेष्टिहानम्	मनुः	५०५
भक्त्यालम्भेष्टिहानम्	बृहस्पतिः	४८५

[illegible]

अर्वादि

अन्वयार्थान्न

उदादि

अनुकम्पायां चैव

नादः

५१७

अनुकम्पायां चैव

अन्वयार्थान्न

५१८

अनुकम्पायां चैव

अन्वयार्थान्न

५१९

अनुकम्पायां चैव

अन्वयार्थान्न

५२०

अनुकम्पायां चैव

नादः

५

अनुकम्पायां चैव

अन्वयार्थान्न

२

अनुकम्पायां चैव

पितृव्यः

१४६

अनुकम्पायां चैव

अन्वयार्थान्न

१४८

अनुकम्पायां चैव

अन्वयार्थान्न

१५३

अनुकम्पायां चैव

नादः

१५५

अनुकम्पायां चैव

अन्वयार्थान्न

२५१

अनुकम्पायां चैव

अन्वयार्थान्न

४५५

अनुकम्पायां चैव

अन्वयार्थान्न

४५६

अनुकम्पायां चैव

अन्वयार्थान्न

४०२

अनुकम्पायां चैव

अन्वयार्थान्न

१५७

अनुकम्पायां चैव

नादः

३७१

अनुकम्पायां चैव

अन्वयार्थान्न

३५६

अनुकम्पायां चैव

अन्वयार्थान्न

११३

अनुकम्पायां चैव

अन्वयार्थान्न

२५६

अनुकम्पायां चैव

अन्वयार्थान्न

१०८

अनुकम्पायां चैव

नादः

१५७

अनुकम्पायां चैव

अन्वयार्थान्न

४५६

अनुकम्पायां चैव

नादः

५१०

अनुकम्पायां चैव

अन्वयार्थान्न

४८४

अनुकम्पायां चैव

अन्वयार्थान्न

५१८

अर्थः

अर्थः

पुनः

माता मातुल्यस्य भ्रातुः

मातुलः

४००

माता रिक्तायाः क्रेया

मातुल्यः

४०१

मातुल्यः

मातुल्यः

४०२

मातुल्यः

मातुल्यः

४०३

मातुल्यः

मातुल्यः

४०४

मातुल्यः

मातुल्यः

४०५

मातुल्यः

मातुल्यः

४०६

मातुल्यः

मातुल्यः

४०७

मातुल्यः

मातुल्यः

४०८

मातुल्यः

मातुल्यः

४०९

मातुल्यः

मातुल्यः

४१०

मातुल्यः

मातुल्यः

४११

मातुल्यः

मातुल्यः

४१२

मातुल्यः

मातुल्यः

४१३

मातुल्यः

मातुल्यः

४१४

मातुल्यः

मातुल्यः

४१५

मातुल्यः

मातुल्यः

४१६

मातुल्यः

मातुल्यः

४१७

मातुल्यः

मातुल्यः

४१८

मातुल्यः

मातुल्यः

४१९

मातुल्यः

मातुल्यः

४२०

मातुल्यः

मातुल्यः

४२१

मातुल्यः

मातुल्यः

४२२

मातुल्यः

मातुल्यः

४२३

मातुल्यः

मातुल्यः

४२४

मातुल्यः

मातुल्यः

४२५

अर्थानि

अनुवन्धः

प्राप्ति

मिथ्या तनु मिथ्यामीमांसा

मन्वीः

५८

मिथ्यामिमोमी द्विगुणं

मन्वीः

५९

मिथ्यासंप्रतिपत्त्या वा

मन्वीः

६०

मिथ्यासंज्ञे पुनर्लब्धः

मन्वीः

६१

मिथ्यासंज्ञासिद्धिर्नामि

मन्वीः

६२

मिथ्यासंज्ञे तु चतुष्पातस्यात्

मन्वीः

६३

मिथ्यासंज्ञे पुनर्लब्धे तु

मन्वीः

६४

मिथ्यासंज्ञे पुनर्लब्धे तु

मन्वीः

६५

मिथ्यासंज्ञे कर्मणं च

मन्वीः

६६

मिथ्यासंज्ञे च

मन्वीः

६७

मिथ्यासंज्ञे वाच्ये

मन्वीः

६८

मिथ्यासंज्ञे वाच्ये

मन्वीः

६९

मिथ्यासंज्ञे धर्मिण्यर्थः

मन्वीः

७०

मिथ्यासंज्ञे धर्मिण्यर्थः

मन्वीः

७१

मिथ्यासंज्ञे धर्मिण्यर्थः

मन्वीः

७२

मिथ्यासंज्ञे धर्मिण्यर्थः

मन्वीः

७३

मिथ्यासंज्ञे धर्मिण्यर्थः

मन्वीः

७४

मिथ्यासंज्ञे धर्मिण्यर्थः

मन्वीः

७५

मिथ्यासंज्ञे धर्मिण्यर्थः

मन्वीः

७६

मिथ्यासंज्ञे धर्मिण्यर्थः

मन्वीः

७७

मिथ्यासंज्ञे धर्मिण्यर्थः

मन्वीः

७८

मिथ्यासंज्ञे धर्मिण्यर्थः

मन्वीः

७९

मिथ्यासंज्ञे धर्मिण्यर्थः

मन्वीः

८०

मिथ्यासंज्ञे धर्मिण्यर्थः

मन्वीः

८१

मिथ्यासंज्ञे धर्मिण्यर्थः

मन्वीः

८२

श्लोकि	संस्कृतश्लोकः	छात्रि
सूते भर्तृः पुत्रस्तु	सुतुः	३८२
सूते भर्तृः वा नारी	भर्तृराः	३८३
सूते भर्तृः वा नारी	नारदः	२३२
सूते भर्तृपुत्रावाः	नारदः	३९३
सूतेषु तु न संपुत्रः	सुतुः	२१८
सूतेषु हि निष्ठुभिः स्यात्	नारदः	३१९
पुत्रपुत्रो विन त्वं हि	नारदः	१७९
पुत्राणां नारदः स्यात्	नारदः	१०२
पुत्राणां नारदः स्यात्	नारदः	१६२
विष्णोर्द्विषः सौम	सुतुः	४४२
विष्णोर्द्विषः सौम	वाङ्मनसः	४४३
सोहितो मृतधर्मात्	नारदः	३०४
सोम्य माधिर्यदुत्पत्ते	वाङ्मनसः	२३९
सोहात्यसोहात्सोहात्	कात्यायनः	४८९
सोहात् सौम वा शम्भुः	कृष्णपतिः	१९
सौम्यं प्राधान्यं सौम्यः	सुतुः	४०३
सौम्यः सौम्यः	प्रजापतिः	१०९

५

व पतिः पतिः सार्व	पतिः	१३३
व पतिः सार्व	निष्ठुः	४८३
व पतिः सार्व	कात्यायनः	२३३
व पतिः सार्व	नारदः	४९०
व पतिः सार्व	कात्यायनः	१३३
व पतिः सार्व	नारदः	१३३

शब्दार्थः	अन्वयार्थः	प्रमाणः
यस्य लान्धपथवि	स्तुः	५०१
यस्य लान्धपथविह्वल्य	वास्तव्यः	१५८
यस्यानुविधान्तरं स्यात्	कृत्यपथिः	३५५
यथिवाते विदुषोऽन्धः	नासः	४१६
यत्नमयी यदी तव	कृत्यपथिः	१०
यत्ने कृत्यपथे निपुः	कृत्यपथिः	१०
यत्नेऽस्मिन् यथितो लेने	यसः	५३३
यत्नते यत्नित्वा यत्ना	स्तुः	४०५
यत्नित्वित्पथिः यत्ने	स्तुः	४४५
यत्नित्वित्पथिः यत्नित्वा	नासः	१३६
यत्नित्वित्पथिः यत्नित्वा	नासः	१७१
यत्नित्वित्पथिः यत्नित्वा	स्तुः	३२१
यत्नित्वित्पथिः यत्नित्वा	मर्यादः	३४३
यत्ने समविद्यान्धः	नासः	३१२
यत्ने समविद्यान्धः	स्तुः	४११
यत्ने प्रातः यत्नित्वा	कृत्यपथिः	३५५
यत्नित्वित्पथिः यत्नित्वा	वास्तव्यः	४८४
यत्नित्वित्पथिः यत्नित्वा	वास्तव्यः	३५८
यत्नित्वित्पथिः यत्नित्वा	वास्तव्यः	३३१
यत्नित्वित्पथिः यत्नित्वा	यत्नित्वः	८
यत्नित्वित्पथिः यत्नित्वा	वास्तव्यः	४५५
यत्नित्वित्पथिः यत्नित्वा	वास्तव्यः	३३५
यत्नित्वित्पथिः यत्नित्वा	हारीकः	५५
यत्नित्वित्पथिः यत्नित्वा	स्तुः	५४
यत्नित्वित्पथिः यत्नित्वा	स्तुः	५३१

अर्थः	अनुवन्ताः	अर्थः
यदा त्वेवंपिबः पक्षः	कात्यायनः	४६
यदा नाथ गुल्लकः	शिशुः	५२५
यदा नाथी न विप्रेत	अनामकः	७७
यदा सर्वं न कुर्वन्	मनुः	९
यदि गुर्वसम्भवेत्	अनुवन्ताः	४१५
यदि तेनोचोचः स्वात्	अनामकः	६७४
यदि दोषकरी कल्पः	नाथः	६८८
यदि पात्रमिदुष्येत्	गुह्यः	१८८
यदि वादी निराकारः	कात्यायनः	१३
यदि संज्ञा एव स्वात्	मनुः	३६६
यदि स्वर्गकृता न स्वात्	अनामकः	५३१
यदि कल्पो दोषः	कात्यायनः	४६६
यदुक्तं विप्रेतं	गुह्यः	६३
यदाभ्यास न वा कुर्वन्	नाथः	३८३
यदाभ्यास नैव तु तान्	नाथः	५०६
यदाभ्यासोचिताः कुर्वन्	गुह्यः	१०३
यदेकस्य पिता इवात्	मनुः	४३०
यद्वैतं कुर्वन्वापि	गुह्यः	५५६
यदेव विदुषिभिः	कात्यायनः	५५६
यद्वैतं कालक वेत्ति	अनामकः	६८६
यद्वैतं कालक वेत्ति	मनुः	११४
यद्वैतं कालक वेत्ति	मनुः	५१६
यदाभः कुर्वन् कर्मा	नाथः	३७
यदाभः कुर्वन् कर्मा	नाथः	१७८
यदाभः कुर्वन् कर्मा	गुह्यः	४०७

अर्थानि	अन्तर्यामिनाम्	प्रमाणं
पञ्चदशतमं कार्यं	समुच्चयनस्य	४०
पञ्चदशतमं कुशलं	वयः	४९८
पञ्चदशतमं कुशलं	वयः	५५२
पञ्चदशतमं सत्युक्तः	मनुः	४३०
पञ्चदशतमं पिता दद्यात्	बृहस्पतिः	४३१
पञ्चदशतमं दीनमुक्तं	विष्णुः	३५४
पञ्चदशतमं तु दारिः स्यात्	मनुः	४९०
पञ्चदशतमं पापकुन्मताः	पाशुपतस्य	१५४
पञ्चदशतमो न स्यात्	बृहस्पतिः	४५२
पञ्चदशतमं ब्रह्मः	बृहस्पतिः	४४०
पञ्चदशतमं पातादनि	श्रवणः	५४
पञ्चदशतमं	समुच्चयनस्य	४३४
पञ्चदशतमं मातृ	बृहस्पतिः	१३०
पञ्चदशतमं सत्युक्तं	श्रवणः	५४
पञ्चदशतमं प्रतिपत्तायै	नारदः	४८३
पञ्चदशतमं प्रतिपत्तायै	मनुः	५०२
पञ्चदशतमं प्रतिपत्तायै	व्यसः	१३४
पञ्चदशतमं प्रतिपत्तायै	मन्वापतिः	२१
पञ्चदशतमं प्रतिपत्तायै	ब्रह्मपतिः	२५
पञ्चदशतमं प्रतिपत्तायै	ब्रह्मपतिः	४२३
पञ्चदशतमं प्रतिपत्तायै	नारदः	११०
पञ्चदशतमं प्रतिपत्तायै	बृहस्पतिः	३३३
पञ्चदशतमं प्रतिपत्तायै	नारदः	२२०
पञ्चदशतमं प्रतिपत्तायै	मन्वापतिः	१५४
पञ्चदशतमं प्रतिपत्तायै	मनुः	५१५

अर्थः	अनुसन्ध्याः	संख्या
अथ देवताय नमः	अनुसन्ध्याः	१५
अथ नमोऽस्तु भगवते	अनुसन्ध्याः	४३५
अथ नमोऽस्तु भगवते	अनुसन्ध्याः	१०४
अथ अनेन विदुषा	विदुषः	११५
अथ विदुषा	विदुषः	४०
अथ विदुषा	विदुषः	५५
अथ विदुषा	विदुषः	१८५
अथ विदुषा	विदुषः	१०५
अथ विदुषा	विदुषः	२३४
अथ विदुषा	विदुषः	२५
अथ विदुषा	विदुषः	२८५
अथ विदुषा	विदुषः	४५५
अथ विदुषा	विदुषः	१८५
अथ विदुषा	विदुषः	२१५
अथ विदुषा	विदुषः	११५
अथ विदुषा	विदुषः	४०५
अथ विदुषा	विदुषः	२५०
अथ विदुषा	विदुषः	४३५
अथ विदुषा	विदुषः	४३५
अथ विदुषा	विदुषः	८५
अथ विदुषा	विदुषः	१८५
अथ विदुषा	विदुषः	२४०
अथ विदुषा	विदुषः	११८
अथ विदुषा	विदुषः	२५
अथ विदुषा	विदुषः	४४०

[illegible]

श्लोकि	संस्कृतभाषा	पृष्ठादि
ये ह्यस्यैवरास्तेषां	बृहस्पतिः	११
अथैव वैश्व	अग्निः	४४५
येन युक्तं तयोः पूर्वं	बृहस्पतिः	५४५
येन वैनायरी ययोः	वामनः	४९२
येन वाज्ययथा युक्तं	बृहस्पतिः	५४६
येन साध्वस्य लोभेन	वाज्ययथा	१२३
येषां ज्येष्ठः अग्निर्गो वा	यतुः	४४५
ये समधितु रितायै	बृहस्पतिः	५८५
वैश्व संसिद्धयते न्यासः	वाज्ययथा	५४६
योगक्षेमद्वयार्त्तं च	यतुः	४४५
योगक्षेमद्वयार्त्तं च	विष्णुः	४४५
योगाधमनिरिद्धीर्त्तं	वाज्ययथा	५९७
योगाधमनिरिद्धीर्त्तं	यतुः	५४
योगाधमनिरिद्धीर्त्तं	यतुः	५२१
यो ह्यस्यैवरास्तेषां	वाज्ययथा	५९५
यो ह्यसि न युक्ताय	यतुः	२८८
यो दहेत् प्रणिगृहीतान्	वामनः	४४६
यो न धत्ता न च विज्ञा	हारीतः	५४
यो न हन्ताइवयार्त्तं	बृहस्पतिः	५२०
यो नाग्रिहातिः वायुः	यतुः	५९५
यो वापतेऽर्थेनैव	वामनः	११८
यो युक्तं परासी तु	बृहस्पतिः	५०५
यो सन्धेस्तमितोऽर्थीति	वाज्ययथा	५२१
यो यथा निश्चिन्तते	यतुः	२९७
यो यथायै विज्ञाते	वामनः	५४

अर्थः	संज्ञान्याः	पृष्ठानि
राज्याहोमाह्वयहाडि	नारदः	४२
राज्याहोमाह्वयहाडि	राज्याह्वयः	१९
राज्याह्वयिनिमुत्तम	राज्याह्वयः	१४८
राज्याह्वयं नान्यम्	प्रजापतिः	८२
राज्याह्वयिनी न	नारदः	११०
राज्याह्वयिनिमुत्तम	नारदः	२५९
राज्याह्वयिनिमुत्तम	राज्याह्वयः	२१५
राज्याह्वयिनिमुत्तम	नारदः	१४१
राज्याह्वयिनिमुत्तम	नारदः	१४०
राज्याह्वयिनिमुत्तम	राज्याह्वयः	५१३
राज्याह्वयिनिमुत्तम	राज्याह्वयः	२११
राज्याह्वयिनिमुत्तम	राज्याह्वयः	१४५
राज्याह्वयिनिमुत्तम	राज्याह्वयः	५०९
राज्याह्वयिनिमुत्तम	राज्याह्वयः	१४२
राज्याह्वयिनिमुत्तम	नारदः	१४१
राज्याह्वयिनिमुत्तम	नारदः	१४०
राज्याह्वयिनिमुत्तम	नारदः	१०१
राज्याह्वयिनिमुत्तम	नारदः	८४
राज्याह्वयिनिमुत्तम	राज्याह्वयः	२०
राज्याह्वयिनिमुत्तम	नारदः	१५०
राज्याह्वयिनिमुत्तम	प्रजापतिः	८३
राज्याह्वयिनिमुत्तम	नारदः	१८२
राज्याह्वयिनिमुत्तम	नारदः	१९
राज्याह्वयिनिमुत्तम	नारदः	१८१

अर्थानि	अनुवन्ताः	संज्ञा
राजाष्टोभाष्टपदाऽपि	नाष्टः	४९
राजाष्टोभाष्टपदाऽपि	वक्ष्यन्त्यः	१९
राजदार्ढ्यनिष्ठः	कात्यायनः	२४८
राजदार्ढ्यं नान्यदं	प्रजापतिः	८९
राजदार्ढ्यप्राप्तिं वा	नाष्टः	३३०
राजदार्ढ्यप्राप्तिं वा	बृहस्पतिः	२६९
राजदार्ढ्यप्राप्तिं वा	शतायनः	२१५
राजदार्ढ्यप्राप्तिं वा	विष्णुः	१४१
राजदार्ढ्यप्राप्तिं वा	शतायनः	१४७
राजदार्ढ्यप्राप्तिं वा	कात्यायनः	१४३
राजदार्ढ्यप्राप्तिं वा	कात्यायनः	२११
राजदार्ढ्यप्राप्तिं वा	शतायनः	१४५
राजदार्ढ्यप्राप्तिं वा	वक्ष्यन्त्यः	१०९
राजदार्ढ्यप्राप्तिं वा	कात्यायनः	२३९
राजदार्ढ्यप्राप्तिं वा	बृहस्पतिः	२३५
राजदार्ढ्यप्राप्तिं वा	शतायनः	१४३
राजदार्ढ्यप्राप्तिं वा	विष्णुः	१९०
राजदार्ढ्यप्राप्तिं वा	बृहस्पतिः	१०१
राजदार्ढ्यप्राप्तिं वा	बृहस्पतिः	८४
राजदार्ढ्यप्राप्तिं वा	कात्यायनः	२०
राजदार्ढ्यप्राप्तिं वा	नाष्टः	३५७
राजदार्ढ्यप्राप्तिं वा	प्रजापतिः	८९
राजा दार्ढ्यप्राप्तिं वा	नाष्टः	२८९
राजा दार्ढ्यप्राप्तिं वा	नाष्टः	१९
राजा दार्ढ्यप्राप्तिं वा	बृहस्पतिः	२८१

अर्थः	पदार्थार्थः	संज्ञा
राजा धर्मसम्पन्नः	न्यायः	५३
राजा मन्त्रेणैव	मन्त्रः	१७
राजा लब्ध्वा विधीन्यस्य	पक्षवस्त्रः	५३३
राजा सहायिकं राक्षसं	बृहस्पतिः	५०७
राज्यस्यान्तवराक्षी	सुतः	४७५
राज्यं तु दासः स्यात्	नारदः	३०७
राक्षसं प्रकृते विद्वान्	सुतः	८
राक्षसः स विद्वान्	कात्यायनः	२३९
राजः सोमार्थं	नारदः	५०८
राजः सोमार्थं	सुतः	५०८
राजा तु लक्ष्मणः	व्यासः	८९
राजा ते विद्वान्	बृहस्पतिः	५३३
राजा दसं स दास्यः स्यात्	नारदः	३८८
राजा देशविशेषः	व्यासः	४०३
राजाऽथर्विणो दास्यः	वाङ्मन्यः	२५३
राजा धर्मसम्पन्नः	व्यासः	१०१
राजा परिशुभितु	नारदः	१०५
राजा धर्मितान् धर्मन्	नारदः	५२४
राजाऽथर्विणो	नारदः	५२३
राजा वा द्विपते बृहन्	बृहस्पतिः	३३०
राजा विद्वान्	बृहस्पतिः	२५
राजा सन्धिं विद्वान्	वाङ्मन्यः	४८९
राजा सन्धिः कार्यः	पक्षवस्त्रः	३
राजा सर्वं प्रदायः स्यात्	वाङ्मन्यः	१२२
राजा सहायिकेन	व्यासः	८९

अर्थः	संस्कृतभाषा	पङ्क्तिः
राज्ञी अन्विता भावी	नारदः	४००
राज्ञे दत्तं कृतं हेतुर्न	अन्वयतिः	८३
राज्ञे दत्तांशस्तुष्टुम्	राज्ञापनः	१८९
नारदो पयः	विष्णुः	३१७
राज्ञो निवेदनादूर्ध्वं	नारदः	३१
राज्ञोऽन्वितावन्तम्	राज्ञापनः	४८९
राज्ञो तु पश्चिमे गामे	पिताम्हः	१४९
राज्ञस्य वा समस्तस्य	कुलपतिः	२९
राज्ञस्तेन पश्चिक्नुवीत्	बोधायनः	५२९
राज्ञदेनं बहिः कुर्वीत्	पयः	४९८
राज्ञन्तो तु गजवर्गं	राज्ञापनः	१९८
रिक्तमात्राणि पश्चिक्नुवात्	मनुः	३२०
रिक्तं प्रतिपदानं तु	राज्ञापनः	४२९
रिक्तं प्रतिपदानं तु	राज्ञापनः	४४९
रिक्तं घृतायां कम्पायां	देवतः	४९८
रिक्तं घृतायां कम्पायां	बोधायनः	४९८
रिक्तयन्त्रिणां पश्चिक्नुवन्	समुद्रमन्त्रः	१९८
रिक्तयन्त्रिणां पश्चिक्नुवन्	राज्ञापनः	१९७
नरिक्विपश्चिक्नुवन्	विष्णुः	२४८
रुक्मा वाऽन्वयः कुर्वीत्	राज्ञापनः	१८९
रुक्मामनेन (तु) वागः स्वात्	नारदः	२१९
रुक्मं पश्चिक्नुवन् मुनिः	पिताम्हः	२३०
रुक्मोऽन्विता तु निवेद्या	मनुः	१९३
रुक्माद्विक्विपश्चिक्नुवन्	रुक्मः	२१४
रुक्माद्विक्विपश्चिक्नुवन्	नारदः	१७९

अनुवन्धाः

४०६

अर्थः	अनुवन्धाः	क्रमां
विहितं कथयितुं	नारदः	८२
विहितं राजनमाहू	प्रजापतिः	८३
विहितं साक्षिणो मुनिः	व्यासः	११८
विहितं साक्षिणो वाग्रपि	नारदः	४२
विहितं वसुधैवेति	पाण्डुसम्पदः	८७
विहितारिहिनो नारदात्	प्रजापतिः	५८
विहिते विधिर्नभूते	नारदायनः	५८
विहिते साक्षिणादे च	बृहस्पतिः	७७
विहितो केचितो गृहः	बृहस्पतिः	९९
विहितो द्वौ तथा बृहो	बृहस्पतिः	१०२
विदुष्य क्षेत्रे कुर्या	वाङ्मनस्यः	४९३
विद्विषस्तस्मैः कुर्युः	बृहस्पतिः	११
विद्विष्यं क्षमयादीनां	पितामहः	१४३
विद्वेदेवासु मुनिस्तु	कालायनः	७३
केचनः श्रद्धिवाक्य	कालायनः	१०१
केचित्तः स्मरितमेष	नारदः	९८
केचनदोषस्तु ये केचित्	कालायनः	९९
केचनमतेष्वन्यथेति	व्यासः	९२
केचनस्य वृष्टिर्भित्तोत्	पाण्डुसम्पदः	९४९
केचनं कृत्वा स्वनामाहू	कालायनः	९१
केचनं तु त्रिविधं प्रोक्तं	बृहस्पतिः	८४
केचनं तु साक्षिणाचार्य	पाण्डुसम्पदः	८३
केचनं त्रिस्तंभातीतं	बृहस्पतिः	८९
केचनं तिस्रवति सार्वत्र	कालायनः	८९
केचनान्दोषे विहितं	नारदः	९२

अर्थः	अथवाङ्मनिर्ययः	अर्थः
केचनानामे तु तां तत्र	बुद्धस्पर्तिः	१२०
केचनानामेऽपि तां तत्र	अभिनिवः	१३०
केचने कृत्स्नमापये	अभाषतिः	९५
केचने च लीति वदिदु	वात्सायनः	७४
केचने तु विनिर्दिष्टं वाक्य	वात्सायनः	२३७
केचने संज्ञाप्रमाणे	बुद्धस्पर्तिः	९०
केचनेऽप्युक्तार्थः	बुद्धस्पर्तिः	८
केचनानामवाङ्मनिर्ययः	मनुः	१९३
केचनानामवाङ्मनिर्ययः	विज्ञातः	१४०
केचने सर्वत्राप्यात्मा	अद्वयः	१
केचनेऽपि न कृत्स्नमापये	नारदः	४८९
केचनेऽपि न विनिर्दिष्टं वाक्य	नारदः	१३३
केचनेऽपि न लक्षणं	बुद्धस्पर्तिः	१०
केचनेऽपि न वाक्य	मनुः	१२९
केचनेऽपि न वाङ्मनिर्ययः	मनुः	१३३
केचनेऽपि सर्वत्रापि	नारदः	४९३

॥

वक्तव्यं लीतिप्रयं तत्र	वात्सायनः	१८
वक्तव्यं लीतिप्रयं तत्र	बुद्धस्पर्तिः	१९
वक्तव्यं साक्षिभिः वाक्यं	वात्सायनः	११९
वक्तव्येऽपि न विनिर्दिष्टं	नारदः	३०
वक्तव्येऽपि न वाक्य	बुद्धस्पर्तिः	९
वक्तव्येऽपि न वाङ्मनिर्ययः	नारदः	१०६
वक्तव्येऽपि न वाङ्मनिर्ययः	नारदः	४८९

अर्थः	अनुवर्तमानः	सङ्ख्या
वर्णकमेव सवर्णि	वर्णावर्तिः	४०
वर्णसंस्काराभ्याम्	वितावर्तः	१४६
वर्णसंस्कारोद्युक्त	नारदः	५२३
वर्णस्वरान्तरवेदात्	युः	५०६
वर्णानामनुलोम्येन	वर्णावर्तः	३११
वर्णानामनुलोम्येन	नारदः	३११
वर्णां विपत्तं धर्मं	वर्णावर्तः	१६
वर्णां हि ययो यत्र	वर्णावर्तः	१२१
वर्तिते वेदप्रकाशं वेत्	वर्णावर्तः	४८०
वर्णानोऽप्यभि आहूतः	नारदः	५१५
वर्णानि विद्वत्सुता	व्यासः	१३८
वर्णानि विद्वत्सुता	वर्णावर्तः	१३५
वर्णानि विद्वत्सुता	वर्णावर्तः	९१
वर्णोपपत्तौ स मोक्ष एवात्	वर्णावर्तः	३७२
वर्णस्तु वक्ष्यामि वा	नारदः	१७४
वर्णानामनुलोम्येन	पुत्रावर्तः	४५६
वर्णावर्तानुलोम्येन	वर्णावर्तः	५२१
वर्णावर्तानुलोम्येन	युः	५२२
वर्णावर्तानुलोम्येन	वृक्षवर्तः	१८७
वर्णावर्तानुलोम्येन	व्यासः	३४३
वर्णं वेदितुं दत्ता	नारदः	३८४
वर्णं पाप्मनोश्चरं	युः	४४५
वर्णं पाप्मनोश्चरं	विष्णुः	४४५
वर्णं भूतसंस्कारं	नारदः	२५४
वर्णावर्तानुलोम्येन	वृक्षवर्तः	४४३

अर्थः

संस्कृतशब्दाः

पृष्ठानि

वाङ्मयः इत्यर्थः नः

वाङ्मयः

५०

वाङ्मयः तत्त्वः

नमः

५१

वाङ्मयः प्रकृतः

नमः

५२

वाङ्मयः यः सुतो यः

सुतो

५३

वाङ्मयः यः सुतो

सुतो

५४

वाङ्मयः यः सुतो

सुतो

५५

वाङ्मयः यः सुतो

नमः

५६

वाङ्मयः यः सुतो

सुतो

५७

वाङ्मयः यः सुतो

सुतो

५८

वाङ्मयः यः सुतो

सुतो

५९

वाङ्मयः यः सुतो

सुतो

६०

वाङ्मयः यः सुतो

सुतो

६१

वाङ्मयः यः सुतो

सुतो

६२

वाङ्मयः यः सुतो

सुतो

६३

वाङ्मयः यः सुतो

सुतो

६४

वाङ्मयः यः सुतो

सुतो

६५

वाङ्मयः यः सुतो

सुतो

६६

वाङ्मयः यः सुतो

सुतो

६७

वाङ्मयः यः सुतो

सुतो

६८

वाङ्मयः यः सुतो

सुतो

६९

वाङ्मयः यः सुतो

सुतो

७०

वाङ्मयः यः सुतो

सुतो

७१

वाङ्मयः यः सुतो

सुतो

७२

वाङ्मयः यः सुतो

सुतो

७३

वाङ्मयः यः सुतो

सुतो

७४

वस्तुसंज्ञाः	तुल्यमि
पञ्चः	१०९
पञ्चसंज्ञकः	२७७
सुदृढसंज्ञकः	३४३
नगरः	३४३
कात्यायनः	३०९
विद्यापतिः	६२६
न्यायः	६
नगरः	२२
कात्यायनः	१२७
सुदृढपतिः	३०९
कात्यायनः	४४४
सुदृढपतिः	४९४
सुदृढपतिः	२१३
कात्यायनः	३०९
कात्यायनः	३७०
कात्यायनः	२६६
नगरः	१३३
सुदृढपतिः	३००
सुदृढः	६०६
कात्यायनः	४४४
कात्यायनः	४४४
सुदृढः	४४६
कात्यायनः	३३३
कात्यायनः	४४४
सुदृढः	३९२

वर्गीयः	वस्तुधर्मकः	उत्तरः
विद्यविज्ञानद्वयार्थः	बुद्धस्वपतिः	३००
विद्यासौख्यदिनायातं	न्यायः	४११
विज्ञानसौख्यद्वयार्थः	वाङ्मन्यः	५३३
विद्या सौख्यद्वयार्थः	बुद्धस्वपतिः	४५७
विद्या सौख्यद्वयार्थः	न्यायः	५२४
विद्येय सौख्यद्वयार्थः	देवः	४५५
विद्येयसौख्यद्वयार्थः	न्यायः	५२३
विद्यायः पञ्च विद्येयः	न्यायः	१५५
विद्या सौख्यद्वयार्थः	भारतः	५२०
विद्या भारतद्वयार्थः	वाङ्मन्यः	२३८
विद्या न्यायद्वयार्थः	वाङ्मन्यः	५२
विद्यायः सौख्यद्वयार्थः	वाङ्मन्यः	१८५
विद्यायः सौख्यद्वयार्थः	वाङ्मन्यः	८७
विद्यायः सौख्यद्वयार्थः	वाङ्मन्यः	२४४
विद्यायः सौख्यद्वयार्थः	बुद्धस्वपतिः	५१५
विद्येयसौख्यद्वयार्थः	न्यायः	५२१
विद्येयसौख्यद्वयार्थः	न्यायः	३३
विद्येयसौख्यद्वयार्थः	न्यायः	३१५
विद्येयसौख्यद्वयार्थः	बुद्धस्वपतिः	५२
विद्येयसौख्यद्वयार्थः	न्यायः	२
विद्येयसौख्यद्वयार्थः	वाङ्मन्यः	३
विद्येय सौख्यद्वयार्थः	न्यायः	३८४
विद्येय सौख्यद्वयार्थः	बुद्धस्वपतिः	५८५
विद्येयसौख्यद्वयार्थः	वाङ्मन्यः	४२२
विद्याः पञ्चसौख्यद्वयार्थः	न्यायः	४८७

पदार्थः	अनुक्रमः	पृष्ठानि
विप्रः पञ्चशतं दम्पत्याः	मनुः	४८७
विप्रपुत्रान्धवाः सैदायुः	मनुः	११०
विप्रजन्तः तत्पुत्रैः	समुद्रमन्थनम्	४६९
विप्रजन्तः पादाभ्याम्	वीर्यजनः	४५४
विप्रजन्तः काटविप्रजन्तः वा	मनुः	२८९
विप्रजन्तः तद् वीर्यजन्तः	मनुः	४७३
विप्रजन्तः कुलो जाताः	सामान्यजनः	४२३
विप्रजन्तः संविप्रजन्तः ह्यम्	कात्यायनः	४६०
विप्रजन्तः वा पुनः विप्रः	सुहृत्पतिः	४७४
विप्रजन्तः पुनः पुनः विप्रः	अनुक्रमः	४१७
विप्रजन्तः पुनः पुनः विप्रः	कात्यायनः	४२६
विप्रजन्तः पुनः पुनः विप्रः	सुहृत्पतिः	१००
विप्रजन्तः पुनः पुनः विप्रः	सुहृत्पतिः	८४
विप्रजन्तः पुनः पुनः विप्रः	सामान्यजनः	४०२
विप्रजन्तः पुनः पुनः विप्रः	समुद्रमन्थनम्	३५४
विप्रजन्तः पुनः पुनः विप्रः	मनुः	४०८
विप्रजन्तः पुनः पुनः विप्रः	मनुः	४०६
विप्रजन्तः पुनः पुनः विप्रः	सुहृत्पतिः	२७४
विप्रजन्तः पुनः पुनः विप्रः	मनुः	३७
विप्रजन्तः पुनः पुनः विप्रः	मनुः	३२
विप्रजन्तः पुनः पुनः विप्रः	कात्यायनः	२२
विप्रजन्तः पुनः पुनः विप्रः	कात्यायनः	२१
विप्रजन्तः पुनः पुनः विप्रः	कात्यायनः	२३
विप्रजन्तः पुनः पुनः विप्रः	सुहृत्पतिः	२४०
विप्रजन्तः पुनः पुनः विप्रः	सामान्यजनः	४८

वर्गीय	अष्टादशनिर्णयः	प्रमाण
विवाहं न्यायतः	कालावनः	२४६
विवाहं संन्यस्यपि	मनुः	३९२
विवादाद् विनुषं दण्डं	वाङ्मन्यः	१२२
विवादमपि पश्येत्तुः	व्यासः	१२
विवादमुगतं वृद्ध	व्यासः	६
विवादितो नराधाम्यान्	बृहस्पतिः	५६८
विवादि वृन्मति प्रथं	बृहस्पतिः	६
विवादापेक्षितं राजा	वसुः	४६८
विवास्थो वा भवेद्याहूतः	मनुः	४६६
विवास्थो वा भवेद्याहूतः	मनुः	५३०
विवाहकाले पः क्षीम्यः	कालावनः	४६५
विवाहसमाप्तौ केचः	नारदः	३८४
विवादास्पदो मनु	कालावनः	४६५
विवाहादिभिर्निः क्षीमा	नारदः	३७५
विवाहात्मिकात् पति	हारीतः	२९३
विवाहाः पुत्रः कार्यः	वसुः	४६६
विवाहाः पुत्रः कार्यः	वसुः	५३१
विशेषतः सप्ततया	नारदः	१३१
विशेषतो गृह्येव	कालावनः	५२२
विशेषतोऽष्टमूल्या	नारदः	६६५
विशेषिते मये राजा	कालावनः	२७४
विवाहात्मिकात्	बृहस्पतिः	२१
विपत्तौ विपत्तौ	प्रजापतिः	१०८
विपत्तौ नृपिणाः	नारदः	३२
विपत्तौ नृपिणाः	प्रजापतिः	१३८

अर्थानि	सम्यक्कर्तृनाम	प्रमाण
विषयस्य प्रत्यक्षमिति	प्रजापतिः	१७४
विषं वृत्तेऽग्निः पारमे	सूर्याचार्याः	२१०
विषं सङ्केतप्रकृते	सूक्ष्मपतिः	२००
विषाग्निः विषं वैव	वाङ्मन्यः	१०९
विषे लोके पुण्यो न	कल्याणः	२१४
विज्ञानमे सन्निवृत्तिं न	हारीशः	१४०
विज्ञानमे सर्वज्ञानं	प्रजापतिः	१७४
विज्ञानोपान्तद्वयार्थं	कल्याणः	११६
विद्वत्तिः स्वात्पुनस्तोषा	सूक्ष्मपतिः	२००
विज्ञानसंघटनार्थं	कल्याणः	२११
वीरमन्त्रं विदुषः	सूक्ष्मपतिः	१११
वृद्धपर्यन्तमन्त्रः	कल्याणः	३९
वृत्ति न तत्र कुर्वीत	वाङ्मन्यः	३२०
वृत्तिमान्त्वं वृत्तं	देवतः	४६४
वृत्तिमान्त्वं वृत्तं	देवतः	४७०
वृत्तिविवाद मार्गाः	मनुः	३९३
वृत्तिदेशकुलार्थं न	कल्याणः	४८४
वृत्ता मोक्षे न मोक्षे न	देवतः	४७०
वृत्तिरागुणा वेदा	कल्याणः	२१८
वृत्तिव्युत्पत्तिना प्रीत्या	सूक्ष्मपतिः	२२४
वृत्ति वृत्तेरनर्था न	प्रजापतिः	२११
वृत्तिः सा कर्मात्ता नान	नारदः	२२१
वृत्तेऽपि पुनर्वृत्तिः	नारदः	२२१
वृत्तिवृत्तिव्यवृत्तिः	नारदः	२२१
वृत्तवर्गं तु स्वर्गद्वय	मनुः	४३३

शब्दार्थः	अन्वयार्थः	उक्तिः
दुष्टं सेवते वा तु	मनुः	४०१
दुष्टोपैः कृतस्य	मनुः	४०२
दुष्टिनां प्रपातं च	कामाधनः	४०३
दुष्टकृतमप्यप्येव	कामाधनः	४०४
दुष्टनाथानामर्थं	नमः	४०५
दुष्टनस्यान्यामर्थं	नमः	४०६
दुष्टादिभिर्दं प्रीतिं	नमः	४०७
दुष्टं प्रदेष्टुं विपत्तिं	कामाधनः	४०८
दुष्टादीनामर्थं कृतम्	नमः	४०९
दुष्टादप्यना वे तु	नमः	४१०
दुष्टेभ्यः निर्वृत्तौ	नमः	४११
दुष्टं यत्र दृश्यते	कामाधनः	४१२
दुष्टं यत्र दृश्यते	नमः	४१३
दुष्टं यत्र दृश्यते	विद्याधनः	४१४
दुष्टोऽपि वा नाकामः	नमः	४१५
दुष्टादिषु तु लज्जाम्	कामाधनः	४१६
दुष्टादिषु कृतपाते	दुष्टस्पतिः	४१७
दुष्टात्मा यत्र मोक्षार्थः	भक्त्याः	४१८
दुष्टमाध्यायन् वा	दुष्टस्पतिः	४१९
दुष्टात्मान्यधिपतिः	गौतमः	४२०
दुष्टात्मात्मात्मा	विष्णुः	४२१
दुष्टात्मा यत्र दिगुः	दुष्टस्पतिः	४२२
दुष्टात्मा लज्जितं प्रीतिं	कामाधनः	४२३
दुष्टात्मा लज्जितार्थो	दुष्टस्पतिः	४२४
दुष्टं वा लज्जितं वा	मनुः	४२५

वर्णः	वर्णः	पुत्रः
वैश्यः वा क्षत्रियः	वैश्यः	२
वैश्यः वा क्षत्रियः	वैश्यः	४२८
वैश्यः वा क्षत्रियः	वैश्यः	४८०
वैश्यः वा क्षत्रियः	वैश्यः	४८०
वैश्यः वा क्षत्रियः	वैश्यः	४८१
वैश्यः वा क्षत्रियः	वैश्यः	४८१
वैश्यः वा क्षत्रियः	वैश्यः	२४०
वैश्यः वा क्षत्रियः	वैश्यः	२२०
वैश्यः वा क्षत्रियः	वैश्यः	४२९
वैश्यः वा क्षत्रियः	वैश्यः	९०
वैश्यः वा क्षत्रियः	वैश्यः	२२०
वैश्यः वा क्षत्रियः	वैश्यः	९१
वैश्यः वा क्षत्रियः	वैश्यः	९१
वैश्यः वा क्षत्रियः	वैश्यः	९२२
वैश्यः वा क्षत्रियः	वैश्यः	४००
वैश्यः वा क्षत्रियः	वैश्यः	१४०
वैश्यः वा क्षत्रियः	वैश्यः	१२
वैश्यः वा क्षत्रियः	वैश्यः	९९
वैश्यः वा क्षत्रियः	वैश्यः	२
वैश्यः वा क्षत्रियः	वैश्यः	२
वैश्यः वा क्षत्रियः	वैश्यः	९२६
वैश्यः वा क्षत्रियः	वैश्यः	१०१
वैश्यः वा क्षत्रियः	वैश्यः	२८०
वैश्यः वा क्षत्रियः	वैश्यः	२१०
वैश्यः वा क्षत्रियः	वैश्यः	१८०

अर्थः	वचनार्थः	पङ्क्तिः
शिवपदार्थं समस्ताय	नारदः	१५४
शिवपदार्थेऽप्युक्तं च	रघुनाथः	१५५
शिवकाः कर्मकुशलाः	कात्यायनः	२८५
शिवपदार्थमुक्तं च	कात्यायनः	२०१
शिवपदार्थमुक्तं च	बृहस्पतिः	२०१
शिवितोऽपि कृतं कालं	कात्यायनः	२०२
शिवितोऽपि कृतं कालं	बृहस्पतिः	२०३
शिवितां श्रुत्वा चैव	कात्यायनः	५२०
शिवेन कति निर्व	नारदः	२२५
शिवविद्वत्पुत्रैः	कात्यायनः	५३३
शिवतो मुनिनं उवाच	मनुः	४०१
शिवतो मुनिनं उवाच	वसुः	४९५
शिवतो मुनिनं उवाच	वसुः	५३०
शिवोवाच तु उवाच	शिवानन्दः	१७३
शिवोऽप्युवाच तमे	नारदः	१४४
शिविपुत्राय च तदा	नारदः	३२
शिविपुत्राय च तदा	नारदः	५५५
शिवोऽपि च त्रिभुवनं	कात्यायनः	४४४
शिवोऽप्युवाच तदा	नारदः	४००
शिवोऽप्युवाच तदा	कात्यायनः	४४४
शिवोऽप्युवाच तदा	नारदः	३००
शिवोऽप्युवाच तदा	मनुः	१०५
शिवोऽप्युवाच तदा	बृहस्पतिः	१४८
शिवोऽप्युवाच तदा	कात्यायनः	३११
शिवोऽप्युवाच तदा	वसुः	३८८

अर्थः	अथवाचस्पतिः	श्रुतिः
पुत्रयो वेदमहाः	वाचस्पतिः	१३
पुत्रवेदमहायै वा	वाचस्पतिः	१५४
पुत्रं च वाचं श्रेष्ठं	वाचस्पतिः	१७१
पुत्रः स पुत्रनिर्दिष्टः	पुत्रस्पतिः	१८४
पुत्रनिर्दिष्टान्पुत्रः	वाचस्पतिः	१८५
पुत्रिण्यनन्तर्यं	प्रवाचतिः	१९५
पुत्री भवति भर्तुः	पुत्रिण्यः	१८५
पुत्रमन्तर्यं श्रेष्ठं	वाचः	३०२
पुत्रपुत्रमन्तर्यं	प्रवाचतिः	१९५
पुत्रं पुत्रा तु वा गच्छेत्	व्याचः	३०५
पुत्रं पुत्रिणं पण्यं	वाचः	३१८
पुत्रं सोऽपुत्रं वाचः	वाचः	३१९
पुत्रं वि पुत्रं पुत्रं	पुत्रः	३२७
पुत्रं पण्यः पण्यः	वाचः	३००
पुत्रिण्यमन्तर्यं	पुत्रस्पतिः	१८१
पुत्रिण्यमन्तर्यं	पुत्रः	१२१
पुत्रिण्यमन्तर्यं	पुत्रिण्यः	१३३
पुत्रिण्यमन्तर्यं सन् सन्	वाचस्पतिः	४०१
पुत्रं तु सन्ति	पुत्रः	४२५
पुत्रं तु वाचस्पतिः	वाचस्पतिः	३१९
पुत्रः केनापि कृते	पुत्रमन्तर्यं	३९४
पुत्राकोशे पुत्रिण्यं	पुत्रस्पतिः	४८७
पुत्राणां तु सन्ति	पुत्रः	२०९
पुत्रादीन् प्रतिपुत्रीणान्	वाचस्पतिः	३६
पुत्राणाम्	पुत्रिण्यः	४३०

[illegible]

अनुवन्धाः

५२९

अर्थः	अनुवन्धः	पङ्क्तिः
अधुनाऽपि: समाकाला	सुहृत्पतिः	२२४
अन्धबुद्धिर्द्वये स्तुः	(नारद) दुर्गमे	३७९
अन्धसं नमिके नाड्यि	सुहृत्पतिः	३३४
अन्धमात्रे अहं द्वे	सुहृत्पतिः	२०९
अन्धमात्रे अहं द्वे	सुहृत्पतिः	२०९
अन्ध राक्षसः शिखः	पितामहः	१४०
अहं तु क्षेत्रज्ञात्पति	अन्धमात्रः	४३७
आत्मनिष्ठस्यो नाम	निष्ठापतिः	५१४
आत्मनिष्ठस्यो नाम	सुहृत्पतिः	८१
आत्मनिष्ठस्यो नाम	अन्धपतिः	१५७
आत्मनिष्ठस्यो नाम	स्तुः	५१४

स

स तत्कालेन इत्युक्तः	अन्धमात्रः	३५१
स त्वे एकमुक्तेन	आत्मनिष्ठः	३८८
स एव तत् सञ्जीव्य	सुहृत्पतिः	१००
स एव तत् सञ्जीव्य	स्तुः	२८९
स एव तत् सञ्जीव्य	अन्धपतिः	३७९
स एव तत् सञ्जीव्य	आत्मनिष्ठः	४९०
स एव तत् सञ्जीव्य	आत्मनिष्ठः	४९४
स एव तत् सञ्जीव्य	आत्मनिष्ठः	१५२
स एव तत् सञ्जीव्य	अन्धमात्रः	२१२
स एव तत् सञ्जीव्य	स्तुः	४०२
स एव तत् सञ्जीव्य	अन्धमात्रः	४०३
स एव तत् सञ्जीव्य	आत्मनिष्ठः	४०९

अर्थः	अन्वयार्थः	पङ्क्तिः
स वदते ब्राह्मणानां	कलापनः	४
ल्लुब्धेभ्यस्तु निवेद्य	नान्तः	२४६
स कृत्वाष्ट्रिया वदति	वक्ष्यन्त्यः	१५३
स कृत्वा द्रुमनामनं	मनुः	५१६
स सीतकः सुतल्ल	कलापनः	४३४
स केतुर्वेद्यः सीतकः	नान्तः	२३०
•सन्नेषां चैव	बोधापनः	३००
सर्वमन्त्रवर्णना	मनुः	५१०
स च वदन्वशास्त्रः	कलापनः	३८७
स च सीतेर्धर्मास्तथा	नान्तः	२३८
सर्विहं तत्तत्तं कृत्वा	वक्ष्यन्त्यः	५०७
सचैवस्तुतुष्टु	वक्ष्यन्त्यः	१४४
सचैवस्तुतुष्टुः	कृत्यवर्तिः	४८०
स वदन्वशास्त्रेण	कृत्यवर्तिः	३०५
सजातस्तुष्टुने दम्भः	वक्ष्यन्त्यः	४००
सजातिः सेवती नान्तः	नान्तः	२०६
स तव वदितं वृद्धि	वक्ष्यन्त्यः	२३१
स तवैव तूष्ट्रिभ्यः	मनुः	५३७
स उद्वृष्ट्या निर्गन्धेन	नान्तः	२१२
स तस्मै तद्वनं दद्यात्	कृत्यवर्तिः	२०७
स तस्मै तद्वनं दद्यात्	नान्तः	२०७
स तस्या नान्तः कुर्यात्	नान्तः	२९१
स तस्योत्पादयेत्तुष्टु	मनुः	५१८
सति तति कर्मफल	कलापनः	१५५
स तु सन्नेषः निर्गन्धः	बोधापनः	४

[illegible]

अर्थः	सम्बन्धार्थकम्	पुनरिति
सङ्ग्रहापरितो कल्पान्	सङ्ग्रहान्तरम्	१५
सङ्ग्रहः परितो रात्रौ	प्रसाधितः	१५६
सद्यः कृतेषु कर्मिषु	नगरः	४७
सद्यः स्याद्दण्डशालां	पितामहः	२३०
सद्यो वा सन्निवेशे	कात्यायनः	४८१
सङ्ग्रहमात्राधिक्यमर्थात्	सङ्ग्रहः	३१२
सधनं तु सिध्दौ कृत्य	सुहृत्स्वपतिः	२४१
सन्निवेशेनान्वयेष्व	कात्यायनः	१९८
एनन्निवेशेनान्वयेष्व	सुहृत्स्वपतिः	१९८
स निगूढः बलादभ्यः	कात्यायनः	२७९
स निर्विन्दः स्वधर्मज्ञान्	सुहृः	४१८
सन्तानकारणं तेन	सुहृत्स्वपतिः	४३२
सन्निवेशे चान्वेदः सुहृत्स्वपतिः	सुहृत्स्वपतिः	९२
सन्निवेशे चान्वेदः सुहृत्स्वपतिः	सुहृः	७१
सन्तोषे न प्रमाणं स्युः	सुहृत्स्वपतिः	१०७
सन्निवेशेनान्वयेष्व	कात्यायनः	१५७
सन्निवेशेनान्वयेष्व	वाङ्मयकर्मः	९०
सन्निवेशे चान्वेदः सुहृत्स्वपतिः	कात्यायनः	१०४
सन्निवेशे चान्वेदः सुहृत्स्वपतिः	सन्निवेशः	२३२
सन्निवेशे चान्वेदः सुहृत्स्वपतिः	सुहृत्स्वपतिः	२८१
सन्निवेशे चान्वेदः सुहृत्स्वपतिः	नगरः	९७
सन्निवेशे चान्वेदः सुहृत्स्वपतिः	सुहृत्स्वपतिः	९२
सन्निवेशे चान्वेदः सुहृत्स्वपतिः	सुहृत्स्वपतिः	१०३
सन्निवेशे चान्वेदः सुहृत्स्वपतिः	सुहृत्स्वपतिः	८४
सन्निवेशे चान्वेदः सुहृत्स्वपतिः	सुहृत्स्वपतिः	२४७

अर्थानि	वाङ्मनिसौख्यम्	पुनरिति
सज्जनचारिणास्वीय	सौख्यमनसः	८९
सन्मानतद्विस्तृतं वक्तव्यं	सन्मानमनः	११५
सन्मानः सखिभ्यः सर्वान्	मनुः	११४
समाज्यादिपुण्ड्र	पुण्ड्रमनसिः	३४२
समाज्यादुत्तमाला	मनुः	५०५
समाजैव प्रविश्याम्य	मनुः	५
समा वा न प्रवेष्टव्या	सन्मानमनः	१७
सन्मानद्वयं ये तत्र	सन्मानमनः	८९
समासदां प्रसिद्धं यत्	सुखमनसापनः	११२
समासम्प्रत्ययिद् य	सन्मानमनः	८९
समिधः वारपेत् पूर्णं	सन्मानमनः	४८१
समिधः वारपेत् पूर्णं	वारदः	४८१
समिधमिहिरं कार्यं	पुण्ड्रमनसिः	४८०
सम्पदां प्रादुर्भास्य	सन्मानमनः	८९
सम्पाः पूषण्डुण्डु दण्ड्याः	वारदः	१९
सम्पाः सन्निभो दण्ड्याः	पुण्ड्रमनसः	५०१
सन्धिः सद् विरोधमनः	पुण्ड्रमनसः	९
सन्धोऽसम्पः स विज्ञेयः	वारदः	१९
सन्ध्यात् पश्चिमे वा	सन्ध्या	८९
सन्ध्यादर्शनात्सन्ध्या	वारदः	९७
सम्पदां बीजलोऽप्यस्य	वारदः	१३१
समर्थं सखिभ्यो यत्र	सन्मानमनः	१२५
समर्थं सखिभ्यो यत्र	पुण्ड्रमनसिः	७७
सम्पदकाः मनुजाः सर्वे	सन्मानमनः	५०७
सम्पत्तयाप्यसम्पत्तयः	सन्मानमनः	३९९

अर्थः

अनुवृत्तः

अर्थः

समस्तपुत्राधिक्यं भवति

सुहृत्पतिः

४१३

समस्तपुत्रं तु देवानां

विश्वामित्रः

१७८

समस्तपुत्राधिक्यं विद्वानां

देवताः

४१५

समस्तपुत्रं विद्वानां तु

वसुधैवकुतूहलः

३२८

समस्तपुत्राधिक्यं

वसुधैव

४१६

समस्तपुत्राधिक्यं

वसुधैव

३२९

समस्तपुत्रं दान्यः

सुहृत्पतिः

३३०

समस्तपुत्राधिक्यं विद्वानां

देवताः

३३१

समस्तपुत्रं तु विद्वानां

वसुधैवकुतूहलः

३३२

समस्तपुत्राधिक्यं

वसुधैव

३३३

समस्तपुत्राधिक्यं तु

वसुधैवकुतूहलः

३३४

समस्तपुत्रं तु विद्वानां

वसुधैवकुतूहलः

३३५

समस्तपुत्रं तु विद्वानां

वसुधैवकुतूहलः

३३६

समस्तपुत्रं तु विद्वानां

वसुधैवकुतूहलः

३३७

समस्तपुत्रं तु विद्वानां

वसुधैवकुतूहलः

३३८

समस्तपुत्रं विद्वानां स्वात्

सुहृत्पतिः

३३९

समस्तपुत्रं विद्वानां स्वात्

सुहृत्पतिः

३४०

समस्तपुत्रं विद्वानां स्वात्

सुहृत्पतिः

३४१

समस्तपुत्रं विद्वानां स्वात्

सुहृत्पतिः

३४२

समस्तपुत्रं विद्वानां स्वात्

सुहृत्पतिः

३४३

समस्तपुत्रं विद्वानां स्वात्

सुहृत्पतिः

३४४

समस्तपुत्रं विद्वानां स्वात्

सुहृत्पतिः

३४५

समस्तपुत्रं विद्वानां स्वात्

सुहृत्पतिः

३४६

समस्तपुत्रं विद्वानां स्वात्

सुहृत्पतिः

३४७

समस्तपुत्रं विद्वानां स्वात्

सुहृत्पतिः

३४८

समस्तपुत्रं विद्वानां स्वात्

सुहृत्पतिः

३४९

अर्थोक्ति	वाङ्मयवर्ग	छात्र
समान्योः समो दण्डः	दण्डस्पतिः	४८६
अनुमानसर्वाभावे लक्षणस्वरथा	विष्णुः	३२७
समानसर्वाभावे पञ्चाक्ष	मन्त्रः	३५६
समानोदकभावात्	दण्डस्पतिः	४५४
सकृते लक्षणे धर्म	नारदः	३७२
सकृदेऽर्थे नान्यो नाम	वाङ्मयवर्गः	८६
समानासतदर्थीहः	वाङ्मयवर्गः	३७
समानासतदर्थीहः	प्रजापतिः	८३
समानासतदर्थीहः	वाङ्मयवर्गः	८६
समानासादिहीने च	काम्यजनः	९३
समानासादिहीने तु	काम्यजनः	८६
समा विष्णुसर्वाभावे	प्रजापतिः	१३३
समाकृतश्च तुल्ये	नारदः	३०१
समा कृते व्यतीतेऽपि	काम्यजनः	३५३
समादिजनितः परमेत्	नारदः	१८
समाश्रयिणी मत्त	नारदः	४५५
समाशा मातस्तेषां	दण्डस्पतिः	४१६
समाः शरीरे च मित्रे च	नारदः	२०
समीक्ष्य कुलधर्मैश्च	सुखान्तरः	१५
समीक्ष्य दण्डं दण्डहेतु	नारदः	५५४
समीक्ष्यस्यो विष्णुर्ग	नारदः	१८
समीक्ष्यस्यैव विष्णुर्ग	दण्डस्पतिः	८३
समुत्पन्नस्य चक्षुः	काम्यजनः	४८५
समुत्पन्नस्य दण्डः	दण्डस्पतिः	४५४
समुत्पन्नस्य दण्डः	विष्णुः	४८३

शिरोगः	कारणभूतवत्	प्राप्तिः
सर्वमाज्जनकुल	कात्यायनः	४२६
सर्वं पृथु निःशरीरः	मनुः	४१८
सर्वेकाग्रतयापि	कात्यायनः	५१२
सर्वेकाग्रतयापि	कात्यायनः	१३
सर्वेकाग्रतयापि	कात्यायनः	१८२
सर्वेकाग्रतयापि तु	सनातनः	२०८
सर्वेकाग्रतयापि तु	कात्यायनः	२०१
सर्वेकाग्रतयापि तु	मनुः	९७
सर्वेकाग्रतयापि तु	कृष्णपतिः	३७
सर्वेकाग्रतयापि तु	कृष्णपतिः	३३
सर्वेकाग्रतयापि तु	कात्यायनः	११५
सर्वेकाग्रतयापि तु	कात्यायनः	२९५
सर्वेकाग्रतयापि तु	वाङ्मन्यः	३३३
सर्वेकाग्रतयापि तु	कृष्णपतिः	३३२
सर्वेकाग्रतयापि तु	कात्यायनः	५१२
सर्वेकाग्रतयापि तु	मनुः	४५९
सर्वेकाग्रतयापि तु	मनुः	५३०
सर्वेकाग्रतयापि तु	कात्यायनः	१८९
सर्वेकाग्रतयापि तु	कात्यायनः	२९२
सर्वेकाग्रतयापि तु	मनुः	५३९
सर्वं भूम्भुते हन्ति	मनुः	११८
सर्वं भूम्भुते हन्ति	मनुः	११८
सर्वं वा रिक्ततयापि तु	मनुः	४२८
सर्वः साक्षात् संश्लेषः	वाङ्मन्यः	११०
सर्वेकाग्रतयापि	वाङ्मन्यः	२९१

अथर्वि

अथर्ववेद

श्रुति

सर्ववीजस्यवायु भोगात्

भगवान्

२४४

सर्वान्मन्त्रकृतानां च

मनु

२४४

सर्वान्मन्त्रकृतानां च

मनु

२४४

सर्वान्मन्त्रां च

मनुस्मृतिः

२४४

सर्वान्मन्त्रां च

मनु

२४४

सर्वान्मन्त्रां च

मन्त्रावलीः

२४४

सर्वान्मन्त्रां च

मनु

२४४

सर्वान्मन्त्रां च

हारीतः

२४४

सर्वान्मन्त्रां च

मनुस्मृतिः

२४४

सर्वान्मन्त्रां च

मनु

२४४

सर्वान्मन्त्रां च

हारीतः

२४४

सर्वान्मन्त्रां च

मनु

२४४

सर्वान्मन्त्रां च

मनु

२४४

सर्वान्मन्त्रां च

मनु

२४४

सर्वान्मन्त्रां च

मनुस्मृतिः

२४४

सर्वान्मन्त्रां च

मन्त्रावलीः

२४४

सर्वान्मन्त्रां च

हारीतः

२४४

सर्वान्मन्त्रां च

मन्त्रावलीः

२४४

सर्वान्मन्त्रां च

पञ्चमस्मृत्यः

२४४

सर्वान्मन्त्रां च

मन्त्रावलीः

२४४

सर्वान्मन्त्रां च

मनुस्मृतिः

२४४

सर्वान्मन्त्रां च

मनु

२४४

सर्वान्मन्त्रां च

मन्त्रावलीः

२४४

सर्वान्मन्त्रां च

मनुस्मृतिः

२४४

सर्वान्मन्त्रां च

मन्त्रावलीः

२४४

वर्षदि	वन्धवर्जितय	छात्र
॥सप्तम्यामुपेतमि	गीतम्:	४१८
सप्तम्यां भालो महा	देवतः	४५६
सप्तम्यां सप्तम्यां	नामः	२६२
॥सप्तम्यां चर्चि	विष्णुः	२६०
सप्तम्यां प्रदायः सप्त	नालायनः	४६२
स सप्त प्रदायः सप्त	नामः	३८४
सप्तम्यां प्रदायः सप्त	नालायनः	२५
सप्तम्यां प्रदायः सप्त	नामः	२१२
स सप्त प्रदायः सप्त	नालायनः	४
सप्तम्यां स सप्तम्यां	सप्तः	२४२
सप्त सप्तम्यां सप्त	सप्तः	४२२
सप्त सप्तम्यां सप्त	नामः	३८३
स सप्तम्यां सप्तम्यां	सप्तः	४३४
सप्तम्यां सप्तम्यां सप्त	नामः	५१०
सप्तम्यां सप्तम्यां सप्त	सप्तः	४०१
सप्तम्यां सप्तम्यां सप्त	नालायनः	५१४
सप्तम्यां सप्तम्यां सप्त	नामः	४२३
सप्तम्यां सप्तम्यां सप्त	सप्तः	४२३
सप्तम्यां सप्तम्यां सप्त	नामः	२५०
॥स हि सप्तम्यां	सप्तः	३८८
स हि सप्तम्यां सप्तम्यां	सप्तः	३८५
सप्तम्यां सप्तम्यां सप्त	सप्तः	५०५
सप्तम्यां सप्तम्यां सप्त	नालायनः	३०२
सप्तम्यां सप्तम्यां सप्त	नामः	३८१
सप्तम्यां सप्तम्यां सप्त	सप्तम्यां	३२०

[illegible]

अर्थः	सामुद्रिकशास्त्र	पृष्ठानि
सां सर्गमात्स्यपरीक्ष	अनामकः	३९२
साहसन्तोष्याश्वत्थ	वाङ्मनस्यः	४८
साहसन्तोष्याश्वत्थ	सुहृत्पतिः	५१७
साहसं साहस्यकवत्	सुः	५००
साहस्यकवत्तैः वै	साहस्यकः	१११
साहस्यकवत्तैः वै	सुहृत्पतिः	२११
साहस्यकवत्तैः वै	साहस्यकः	१०७
साहस्यकवत्तैः वै	साहस्यः	११०
साहस्यकवत्तैः वै	साहस्यकः	२५०
साहस्यकवत्तैः वै	सुहृत्पतिः	१२५
साहस्यकवत्तैः वै	सुहृत्पतिः	३४९
साहस्यकवत्तैः वै	सुः	३४९
साहस्यकवत्तैः वै	साहस्यः	२३४
साहस्यकवत्तैः वै	साहस्यकः	३५०
साहस्यकवत्तैः वै	विष्णुः	३७३
साहस्यकवत्तैः वै	साहस्यः	३७४
साहस्यकवत्तैः वै	साहस्यकः	३७४
साहस्यकवत्तैः वै	साहस्यः	३५८
साहस्यकवत्तैः वै	साहस्यकः	३५४
साहस्यकवत्तैः वै	सुहृत्पतिः	८४
साहस्यकवत्तैः वै	सुः	३५५
साहस्यकवत्तैः वै	साहस्यकः	२१५
साहस्यकवत्तैः वै	सुहृत्पतिः	२८५
साहस्यकवत्तैः वै	साहस्यः	१८५
साहस्यकवत्तैः वै	साहस्यकः	४२०

शब्दार्थः	अनुक्रमः	पृष्ठानि
सौदाम्य सविदाय	सुदाम्यः	२५६
सौदाम्य विमलेकुसुमं	सुः	४७४
सौदाम्यमर्करो द्वयः	सुदः	२०२
सौदाम्यलो द्वेदसं	सुः	४६१
सौदाम्यसौदाम्यसुदाम्य	सुः	२५६
सौदाम्यः सुदाम्यः	सुदाम्यः	१८४
सौदाम्य सुदाम्यः दाम्यः	सुदः	२६८
सौदाम्ययोः द्वयः सुदाम्यः	सुदाम्यः	५०
सौदाम्ययोः द्वयः सुदाम्यः	सुदाम्यः	५२
सौदाम्यसुदाम्य	सौदाम्यः	२८४
सौदाम्य सुदाम्यसुदाम्य	सुदाम्यः	२६०
सौदाम्यसुदाम्यसुदाम्य	सुदाम्यः	५३१
सौदाम्यसुदाम्यसुदाम्य	सुदाम्यः	४६६
सौदाम्य सुदाम्यसुदाम्य	सुदाम्यः	५
सौदाम्यसुदाम्यसुदाम्य	सुदाम्यः	५
सौदाम्यसुदाम्यसुदाम्य	सुदाम्यः	२६४
सौदाम्यसुदाम्यसुदाम्य	सुदाम्यः	२६२
सौदाम्यसुदाम्यसुदाम्य	सुदाम्यः	४७४
सौदाम्यसुदाम्यसुदाम्य	सुदाम्यः	१८५
सौदाम्यसुदाम्यसुदाम्य	सुदाम्यः	१८५
सौदाम्यसुदाम्यसुदाम्य	सुदाम्यः	२०८
सौदाम्यसुदाम्यसुदाम्य	सुदाम्यः	५१७
सौदाम्यसुदाम्यसुदाम्य	सुदाम्यः	१०५
सौदाम्यसुदाम्यसुदाम्य	सुदाम्यः	५१४
सौदाम्यसुदाम्यसुदाम्य	सुदाम्यः	२०४

अर्थानि	अन्तर्यामिणः	रश्मि
अस्यद्वारेण च	नित्यः	२१७
स्वद्वारं दीक्षारं तु	वात्स्यायनः	१२७
स्वद्वारं वयं विज्ञानमात्रं	नारदः	२६५
स्वधर्मस्तत्तु द्विजः स्वार्थं	भारदायः	२४४
स्वधर्मस्तानिनेऽन्यथा	नारदः	२११
स्वधर्मो नित्यस्तथा	मनुः	४३२
स्वधर्मोऽन्यथेद्विज्ञानमात्रं	मनुः	३८९
स्वधर्मोऽन्यथेद्विज्ञानमात्रं	कण्वः	२१३
स्वधर्मोऽन्यथं निश्चयं कर्तुं	हर्षः	४४०
स्वधर्मोऽन्यथं निश्चयं कर्तुं	वात्स्यायनः	४४
स्वधर्मोऽन्यथं निश्चयं कर्तुं	कण्वः	६०
स्वधर्मोऽन्यथं निश्चयं कर्तुं	वात्स्यायनः	११९
स्वधर्मोऽन्यथं निश्चयं कर्तुं	मनुः	४४४
स्वधर्मोऽन्यथं निश्चयं कर्तुं	नारदः	१०६
स्वधर्मोऽन्यथं निश्चयं कर्तुं	मनुः	२६७
स्वधर्मोऽन्यथं निश्चयं कर्तुं	वात्स्यायनः	२६०
स्वधर्मोऽन्यथं निश्चयं कर्तुं	कण्वः	४१०
स्वधर्मोऽन्यथं निश्चयं कर्तुं	कण्वः	४३७
स्वधर्मोऽन्यथं निश्चयं कर्तुं	नारदः	४०
स्वधर्मोऽन्यथं निश्चयं कर्तुं	वात्स्यायनः	४५०
स्वधर्मोऽन्यथं निश्चयं कर्तुं	हर्षः	४०७
स्वधर्मोऽन्यथं निश्चयं कर्तुं	कण्वः	१०६
स्वधर्मोऽन्यथं निश्चयं कर्तुं	दुर्लभः	५२८
स्वधर्मोऽन्यथं निश्चयं कर्तुं	नीलः	५२१
स्वधर्मोऽन्यथं निश्चयं कर्तुं	कण्वः	२६७

अर्थः	वाचस्पत्युक्तः	राम
हन्ति ज्ञानमज्ञानं	हन्तिः	११८
हन्ति ज्ञानमज्ञानं	हन्तुः	११८
हन्तिर्ज्ञानमज्ञानं	हन्तुः	४२९
हन्तिर्ज्ञानमज्ञानं	हन्तुः	५३१
हन्ति ज्ञानमज्ञानं	हन्तात्मनः	५३०
हन्ति देवगुरुं वारु	हन्तव्यः	२८६
हन्ति ज्ञानमज्ञानं	हन्तात्मनः	२८८
हन्तिर्ज्ञानमज्ञानं	हन्तव्यः	४८९
हन्तिर्ज्ञानमज्ञानं	हन्तात्मनः	१६१
हन्तिर्ज्ञानमज्ञानं	हन्तव्यः	४९०
हन्तिर्ज्ञानमज्ञानं	हन्तात्मनः	१६४
हन्तिर्ज्ञानमज्ञानं	हन्तात्मनः	१६३
हन्तिर्ज्ञानमज्ञानं	हन्तव्यः	५२९
हन्तिर्ज्ञानमज्ञानं	हन्तात्मनः	१६८
हन्तिर्ज्ञानमज्ञानं	हन्तात्मनः	३२०
हन्तिर्ज्ञानमज्ञानं	हन्तुः	५०९
हन्तिर्ज्ञानमज्ञानं	हन्तात्मनः	५२०
हन्तिर्ज्ञानमज्ञानं	हन्तात्मनः	५१९
हन्तिर्ज्ञानमज्ञानं	हन्तव्यः	३३९
हन्तिर्ज्ञानमज्ञानं	हन्तव्यः	३३९
हन्तिर्ज्ञानमज्ञानं	हन्तिः	२८६
हन्तिर्ज्ञानमज्ञानं	हन्तात्मनः	३९८
हन्तिर्ज्ञानमज्ञानं	हन्तात्मनः	११९
हन्तिर्ज्ञानमज्ञानं	हन्तुः	२८८
हन्तिर्ज्ञानमज्ञानं	हन्तात्मनः	२२९

PUBLICATIONS OF THE ADYAR LIBRARY

(The Theosophical Society, Adyar, Madras, S. India)

No.	1910	Rs. & P.
1.	A PRELIMINARY LIST OF THE SANSKRIT AND PERSIAN MSS. in the Adyar Library. (Sanskrit-Department) Books ...	1 8
		Cloth ... 2 0
	1912	
2.	A DESCRIPTIVE CATALOGUE OF THE SANSKRIT MSS. in the Adyar Library. By F. G. Scholer, Ph.D., Vol. I, Upanishads Cloth ...	1 0
3.	THE MONA Upanishad (Sanskrit) critically edited for the Adyar Library. By F. G. Scholer, Ph.D., Vol. I—Samskṛita Cloth ...	10 0
	1914	
4.	ANANTARANGA-SANSKRIT OF THE PĪPĪKĀRĀJA ŚĀSTRĪ (Sanskrit), Edited under the supervision of F. G. Scholer, Ph.D., 2 Vols. Cloth ...	10 8
5.	INTRODUCTION (English) TO THE PĪPĪKĀRĀJA AND THE ANANTARANGA SANSKRIT. By F. G. Scholer, Ph.D. Cloth ...	1 0
	1920	
6.	YOGA Upanishad—10—with the Commentary of Śrī Upaniṣad Brahara Yogi. Edited by Pappu A. Mahadeva Sastrī, B.A. ...	1 0
	1921	
7.	ŚIKHĪNA YOGĪNA Upanishad—24—with the commentary of Śrī Upaniṣad Brahara Yogi. Edited by Pappu A. Mahadeva Sastrī, B.A. ..	1 0
	1922	
8.	YAGGYA Upanishad—14—with the Commentary of Śrī Upaniṣad Brahara Yogi. Edited by Pappu A. Mahadeva Sastrī, B.A. ..	1 0
	1923	
9.	ĪKĀRA Upanishad—12—with the Commentary of Śrī Upaniṣad Brahara Yogi. Edited by A. Mahadeva Sastrī, B.A. ..	1 0
10.	ŚĪKṠA Upanishad—4—with the Commentary of Śrī Upaniṣad Brahara Yogi. Edited by Pappu A. Mahadeva Sastrī, B.A. ...	1 0
	1926	
11.	CATALOGUE OF SANSKRIT MSS. in the Adyar Library (revised) Edited by the Pappus of the Adyar Library under the direction of Prof. C. Keshava Sastry, M.A., D. Phil (Chem.), 2 Vols. Each ...	5 10

12. **Saṃvīṭa Upaniṣad**—17—with the Commentary of Śrī Upaniṣad Brahma Yoga. Edited by T. R. Chaturvedi, M.A., and the Pupils of the Adyar Library, under the direction of Prof. C. Keshava Raja, M.A., D. Phil. (Oxon.) ... 4 0
13. **Bṛhadāraṇyaka Maṇḍa Kṛtā** by Rājacāraṇa Dīkṣita. Edited by the Pupils of the Adyar Library and Mr. T. R. Chaturvedi, M.A., under the direction of Prof. C. Keshava Raja, M.A., D. Phil. (Oxon.) ... 2 0

1936

14. **UNFILLED MAJOR UPANISHADS** with the Commentary of Śrī Upaniṣad Brahma Yoga. Edited by the Pupils of the Adyar Library, under the direction of Prof. C. Keshava Raja, M.A., D. Phil. (Oxon.) ... 2 0

1936

15. **TEN MAJOR UPANISHADS** with the Commentary of Śrī Upaniṣad Brahma Yoga. Edited by the Pupils of the Adyar Library under the direction of Prof. C. Keshava Raja, M.A., D. Phil. (Oxon.)
- Ira to Atiaryā, Vol. I ... 4 0
- Cāndogya and Dṛghasūktika, Vol. II ... 6 0
- Vol. I (Hemadanta) ... 0 0
- Vol. II .. 2 0

1937

16. **MELANIDAMULI** of Mahāvīṇyadhīva Śāstra. Edited by Pupils S. Subrahmanya Sastrī, F.T.S. ... 2 0

1938

17. **Saṃvīṭa Upaniṣad**—Edited by Pupils S. Subrahmanya Sastrī, F.T.S. with a critical Introduction in English by T. R. Srinivasa Aiyangar, B.A., L.T. ... 2 0
18. **PRATYAKṢHINĀṢANA** (The Secret of Recognition) with English Translation and Notes by K. F. Laidlaw, M.A., Ph.D. Text edited by the Staff of the Adyar Library under the direction of Dr. G. Srinivasa Murthi, B.A., B.L., M.B.A. C.M., Varanasi, Hon. Director, Adyar Library ... 1 0
19. **DRAYARADHĪNĪ-SŪTRA** and NĪRŪPAṆA'S **DRAYARADHĪNĪ ŚĪKṢĀ**—with the Commentary of Mahāvīṇyadhīva—with English Translation by Pupils H. Appaswami Sastrī, Tirupur ... 2 0
20. **YOGA Upaniṣad**. Translated into English by T. R. Srinivasa Aiyangar, B.A., L.T., and Pupils S. Subrahmanya Sastrī, F.T.S. ... 2 0

21. * **UNION THEOREM AND SOME OF ITS** (in four Parts) by a body of experts—Edited by Professor D. D. Kanga, M.A., I.E.S. (Retd.)
Part 1. Nature—From Mathematics to Myriads	..	1 24
Part 2. Man—From Atom to Man	..	1 24
Part 3. God—From Humanity to Divinity	..	2 4
Part 4. Some Practical Applications	..	2 4

1939

22. **BOYANAVARIGAL, MUDAVARIGAL**—Edited by Prof. C. Krishna Raja, M.A., D. Phil. (Oxon.) Vol. I .. 1 0

1940

23. **THE HUMAN OF KARAI**. By V. Raghava, M.A., Ph.D., Department of Sanskrit, University of Madras, with a Foreword by Prof. M. Hiraoka, M.A., formerly Professor of Sanskrit Maharaja's College, Mysore .. 3 0

1941

24. **ŚRĪGHŪYA VEDĀNTA UPANISAD**—Translated into English by T. R. Srinivas Aiyangar, B.A., L.T., and Pappi S. Subrahmanya Sastrī, F.T.S. .. 3 0

25. **ŚRĪGHŪYA VEDĀNTA UPANISAD** of Upaniṣad Śrīghūyagī (Sage Ṛṣi)* Edited by the People of the Adyar Library with an Introduction by Prof. C. Krishna Raja, M.A., D.Phil. (Oxon.) .. 4 0

26. **SIMAVETA-SAMITĪ**—With the Commentaries of Mādhyama and Śaṅkaravivāda. Edited by Prof. C. Krishna Raja, M.A., D. Phil. (Oxon.) .. 4 0

27. **RĪGA UPAVĪTA** (Devanāgarī) by Rāghavācārya Rāghavācārya, M.A., D.Phil. (Oxon.) .. 3 0

28. **VANDANĀMĀLA** of Rāghavācārya (2nd Edition) by Pappi S. Subrahmanya Sastrī, F.T.S. (with English Translation) .. 2 0

29. **VANDANĀMĀLA** of Vāmanaṭīya—Edited by Rāghavācārya Rāghavācārya, M.A., and A. M. Krishna Aiyangar, M.A., L.T., Adyar Library with a FOREWORD by Sri P. S. Srinivasan Aiyar, K.C.S.I., C.I.E., LL.D. .. 15 0

30. **SAMITĪ-SAMITĪ**—With the Commentaries of Cāṇva Kāṇva and Rāghavācārya. Edited by Pappi S. Subrahmanya Sastrī, F.T.S. Vol. I. (Śrīghūya I) ..

* Published under the auspices of the Adyar Library Association.

1942

11. CATALOGUE OF THE ADYAR LIBRARY, Western Section, part I—
prepared under the direction of Bhiksha Arya Avasga. Jr. Director
and Curator, Western Section, Adyar Library. 1 0
12. ALAKHANAPARTIṆA and YATTA by Deśanaga with English translation,
Tibetan text etc. by Pappu N. Aravamudan Sastri, Tirupati. 2 2
13. SOME CONCEPTS OF ALAKHANA SĀDHYA by V. Raghavan, M.A.,
Ph. D., University of Madras. 4 0
14. VEDĀNTASAMĪKṢHĀ—with English translation and Notes by
Prof. S. S. Suryanarayana Sastri, M.A., D.Sc. (Oxon.), Bar-at-
Law, Reader, Head of the Department of Philosophy, Uni-
versity of Madras. ... 2 12
15. A DESCRIPTIVE CATALOGUE of the Sanskrit Manuscripts in the
Adyar Library by K. Madhava Krishna Sarma, M.O.L., under
the direction of Prof. C. Keshava Raja, M.A., D. Phil. (Oxon.)
Vol. I—Yāñic. ... 15 0
16. ŚRI PRĪTHVĪTHA RAJAS of Śrī Yādava Devān—Edited by
Vaidyantha Pappu M., Duraimann Aiyangar and Vaidhata
Srinivasa T. Venugopalacharya, with an Introduction in English
by G. Srinivasan Murthi, Hon. Director, Adyar Library. 4 2
17. CATALOGUE OF THE ADYAR LIBRARY, Western Section, part I,
prepared under the direction of Bhiksha Arya Avasga, Jr.
Director and Curator, Western Section. ...
18. CATYAKAVALAKṢHĪ of GURUPURĀṆA with three commentaries—
Edited by Pappu M. Sastriam Ayyar—Vol. I. 4 2

PAMPHLETS

1939

- A VARIANT VERSION OF THE KALOMKILĀṢA. (Reprinted from the
Adyar Library Bulletin, October, 1939). Edited by K. Madhava
Krishna Sarma, M.O.L. ... 0 3

1940

- THE RĪPAMKILĀṢA OF TIRUJA. (Reprinted from the Adyar Library
Bulletin, October, 1940). Edited by K. Madhava Krishna Sarma,
M.O.L. ... 0 4

1942

- THE SAT PĀRĪKṢYĀ, a Śāpasūtra manual. (Reprinted from the
Adyar Library Bulletin, February 1942). Edited by K. Madhava
Krishna Sarma, M.O.L. ... 0 5

THE PRAMĀṆASŪTRĀ OF ŚAṆḌARĪPA (Reprinted from the
Adyar Library Bulletin, May, 1932). Edited by K. Madhava
Kāṣṇa Sarma, M.O.L. — 0 6

THE PATH OF GELATINIS. (Reprinted from the Adyar Library
Bulletin, December, 1932, by Dr. G. S. Arundale, M.A., D.Lit. 0 0

IN THE PRESS

1. *ĀSTAVĀKASĀMĪTĀ-SŪTRA*—With Devanagari Shloka—Edited by Swami
Ravi Tirtha.
2. *ĀSTAVĀKASĀMĪTĀ-SŪTRA* (Shloka of Devanagari). Translated into
English by A. N. Krishna Aiyangar, M.A., L.T., Adyar Library.
3. *JYĪSHAMĀNĀM OF ŚRĀGĀKĪTAMACHĪ* with a Commentary by Vidyara-
jana Paṇḍit M. Dhanuram Aiyangar. Edited by Vidyaratna G. Sri-
vanam Murū, B.A., B.L., M. B. & C. M. and Vidyaratna Paṇḍit
M. Dhanuram Aiyangar.
4. *YAJUṢĀVA UPANISAD*—Translated into English by T. S. Srinivas
Aiyangar, B.A., L.T. and Dr. G. Srinivas Murū, Hon. Director,
Adyar Library.
5. *UḌYOGASŌTRA OF ŚRĪMĀ PĪṢIṬHĪ*. Edited by Paṇḍit S. Subrahmanya
Sastri, F.T.S., and Prof. C. Krishna Rao, M.A., D. Phil. (Oxon.)
6. *NYĪYASŌKĀRĪJALĪ* of Uḍyogakōya—Translated into English by Swami
Ravi Tirtha.
7. *THE ŚRĀSTĀMĪTĀMĪTĀ*—Edited by A. N. Krishna Aiyangar, M.A., L.T.,
Adyar Library.
8. *THE ĀSTAVĀKĪVĪKĀRĀNĀM OF ŚRĪMĪHĪ PĪṢIṬHĪ*—Śloka Tī-
ṭyā by A. N. Krishna Aiyangar, M.A., L.T., Adyar Library.
9. *PHILOSOPHY OF VĪSHVĪKĪRĀTĀ* by Prof. P.N. Srinivasachari, M.A.,
Retired Principal, Pudukottai College, Madras.
10. *GAṬĀMĪTĀMĪTĀ*—Edited by A. N. Krishna Aiyangar, M.A., L.T., Adyar
Library.
11. *KĪRĪMĪTĀ OF ĀSTĪTĀ ŚRĀPTĀ*—Edited by Rao Bahadur K. V.
Rangarajan Aiyangar, M.A., and A. N. Krishna Aiyangar, M.A., L.T.,
Adyar Library.
12. *PAṆḌITĪ* OF GAṬĪMĪTĀ—with four commentaries by Paṇḍit M.
Sankaran Aiyar.
13. *HONĪKĪRĪTĀ*—with the commentary *Āpārīśrīśrāgānīkī* by A. N.
Srinivasan Aiyangar, M.A., L.T.

14. **VAJRAKŪṬA**—With the Kōśa Vajrasūtra of Nanda Pāṇini. Edited by Rao Bahadur K. V. Rangaswami Ayyangar, M.A., and A. N. Krishna Ayyangar, M.A., L.T., Adyar Library.
15. **CATTUŠCĀLAŚĀPAṆI OF GAṆḌHĀRA** with three commentaries. Vol. II and III. by Paṇḍit M. Saṁsanam Aiyar.
16. **GAṆḌHĀRAŚĀSTRAS**—With the Commentaries of Candra Kāśikāśra and Gaṇḍhāraśāstra. Edited by Paṇḍit S. Subrahmanya Sastry, P.T.O., Vol. II. (Aṣṭāṅga 1, 2 and 4).
17. **ŚRĪMATTARJUNA** or **YOGESĀRA**—Edited by A. N. Krishna Ayyangar M.A., L.T., and Paṇḍit V. Krishnamacharya, Adyar Library.
18. **ŚĀLISTUBHĀSTRAS**—Restored from Tibetan and Chinese Sources—by Paṇḍit M. Aravamudan Sastry.

WORKS UNDER PREPARATION

1. **ANURĀGA OF GAṆḌHĀRA**—with commentaries by Paṇḍit M. Saṁsanam Aiyar.
2. **YOGABHĀṢYĀS**—with commentary, English Translation and Notes by H. G. Narayan, M.A., Adyar Library.
3. **ŚRĪCĀLAŚĀSTRAS** OF GAṆḌHĀRA with commentaries. Edited by Paṇḍit M. Saṁsanam Aiyar.
4. **ŚRĪMĀYĀMURTI** OF GAṆḌHĀRA with commentaries. Edited by Paṇḍit M. Saṁsanam Aiyar.
5. **YOGAPĀTINĪLA** OF GAṆḌHĀRA with commentaries. Edited by Paṇḍit M. Saṁsanam Aiyar.

Agents for our publications :

THE THEOSOPHICAL PUBLISHING HOUSE

Adyar, Madras, S. India

